

811.161.2 (075.8)

Ю 99?
9

І.П.Ющук

“
УКРАЇНСЬКА
МОВА

273403

*Затверджено Міністерством
освіти і науки України*

Підручник для студентів
філологічних спеціальностей
вищих навчальних закладів

Дарунок
Міністерства освіти і науки України

Київ
“Либідь”
2004

“А”
Надано в Оліошль
“Київського Університету”
М

ББК 81.2УКР-923
Ю99

*Розповсюдження та тиражування
без офіційного дозволу видавництва заборонено*

Рецензенти:

А. К. Мойсієнко, д-р філол. наук, проф.;

Ю. Л. Мосенкіс, д-р філол. наук, доц.;

О. А. Стишов, канд. філол. наук, доц.

*Затверджено Міністерством освіти і науки України
(лист № 1/11-3877 від 25.11.2002 р.)*

Редактор *О. М. Парфенюк*

Юшук І. П.

Ю99 Українська мова. — К.: Либідь, 2004. — 640 с
15ВN 966-06-0284-7.

Підручник містить відомості про походження, розвиток і структуру сучасної української мови як цілісної функціональної системи. Розглянуто її усну (звучання) і писемну (правопис) форми.

Деякі мовні явища висвітлено по-новому.

Для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Може бути корисний для тих, хто самостійно підвищує свої знання з української мови.

ББК 81.2УКР-923

18ВN 966-06-0284-7

© І. П. Юшук, 2004

Зміст

Вступ	13
§ 1. Сучасна українська мова як предмет вивчення	13
§ 2. Походження української мови	16
§ 3. Українська мова — державна	41
§ 4. Стилї української мови	49
§ 5. Мова як система	54
Фонетика і письмо	59
ЗВУКИ І ФОНЕМИ	59
§ 6. Звуки мови як фізичне явище	59
§ 7. Звуки мови як фізіологічне явище	62
§ 8. Членування мовленнєвого потоку	69
§ 9. Звуки мови як соціальне явище	72
§ 10. Фонеми в мовленнєвому потоці	79
ПИСЬМО	85
§ 11. Виникнення і розвиток письма	85
§ 12. Становлення писемності в Україні	88
§ 13. Сучасний український алфавіт	91
§ 14. Унормування українського правопису	94
§ 15. Вживання великої букви	97
§ 16. Транскрипція і транслітерація	102

ПРИГОЛОСНІ ФОНЕМИ	104		
§ 17. Система приголосних фонем	104		
§ 18. Сонорні, дзвінки і глухі приголосні	107		
§ 19. М'які і тверді приголосні	108		
§ 20. Вживання м'якого знака	ПІ		
§ 21. Вживання апострофа	113		
§ 22. Подовження приголосних і подвоєння букв	114		
§ 23. Випадання приголосних	118		
§ 24. Чергування приголосних	120		
§ 25. Зміни приголосних при додаванні суфіксів -ськ-, -ств-	122		
§ 26. Уподібнення приголосних за місцем творення	123		
ГОЛОСНІ ФОНЕМИ	124		
§ 27. Система голосних фонем	124		
§ 28. Наголос	127		
§ 29. Складоподіл і перенос частин слова	129		
§ 30. Чергування голосних	131		
§ 31. Розрізнення фонем є та и	134		
§ 32. Розрізнення фонем и та і	136		
§ 33. Фонем и та і в іншомовних словах	137		
§ 34. Розрізнення фонем а та о	139		
§ 35. Розрізнення фонем о та у	140		
§ 36. Позначення голосних у російських власних назвах	141		
§ 37. Позначення голосних в інших слов'янських власних назвах	143		
МИЛОЗВУЧНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	145		
§ 38. Усунення збігів голосних і приголосних звуків	145		
§ 39. Інші засоби милозвучності	147		
ЛІКОНКА	149		
ЛЕКСИКОЛОГІЯ	149		
§ 40. Лексика і лексикологія	149		
<i>Слово і його лексичне значення</i>	151		
§ 41. Слово як одиниця мови	151		
§ 42. Природа лексичного значення слова. Поняття	154		
§ 43. Основні типи лексичних значень	158		
§ 44. Однозначні і багатозначні слова	161		
§ 45. Пряме і переносне значення слова	163		
§ 46. Зміни в лексичному значенні слова	166		
§ 47. Вживання слів відповідно до їхнього значення	167		
Групи слів за лексичним значенням	170		
§ 48. Проблема класифікації лексики	170		
§ 49. Класифікація слів за значенням	172		
§ 50. Антоніми	175		
§ 51. Синоніми	179		
§ 52. Омоніми	185		
§ 53. Пароніми	189		
Лексика української мови за походженням	192		
§ 54. Незапозичена лексика	192		
§ 55. Лексичні запозичення	197		
§ 56. Запозичення із слов'янських мов	201		
§ 57. Запозичення з грецької і латинської мов. Тюркізми	204		
§ 58. Запозичення із західноєвропейських мов	207		
Стилістична диференціація української лексики	210		
§ 59. Лексика і стилі	210		
§ 60. Експресивна лексика	213		
§ 61. Термінологічна лексика	215		
Групи слів за вживанням	218		
§ 62. Територіальні діалектизми	218		
§ 63. Соціальні діалектизми	221		
§ 64. Застарілі слова і неологізми	224		
ФРАЗЕОЛОГІЯ	228		
§ 65. Фразеологізми як особливий вид лексики	228		
§ 66. Класифікація фразеологізмів	230		
§ 67. Багатозначність, синонімія і антонімія серед фразеологізмів	233		
§ 68. Будова фразеологізмів	236		
§ 69. Лексичний склад фразеологізмів	244		
§ 70. Походження фразеологізмів	247		
§ 71. Мовні кліше, штампи, складені найменування	249		

§ 72. Прислів'я і приказки	251
§ 73. Крилаті слова	254
ЛЕКСИКОГРАФІЯ	257
§ 74. Загальні відомості про словники	257
§ 75. Зародження і розвиток української лексикографії	261
§ 76. Сучасні словники української мови	265
Морфологія і правопис	273
§ 77. Граматика і її функції	273
СЛОВОТВІР	275
§ 78. Значущі частини слова	275
§ 79. Морфологічні способи творення слів	279
§ 80. Інші способи творення слів	282
§ 81. Написання складних слів	285
§ 82. Написання складноскорочених слів і графічних скорочень	287
§ 83. Історичні зміни в морфемному складі слова	288
§ 84. Етимологічний аналіз слова	290
ЧАСТИНИ МОВИ	293
§ 85. Поділ слів на частини мови	293
§ 86. Граматичні значення	295
§ 87. Способи вираження граматичних значень	298
Іменник	299
<i>Загальні відомості</i>	299
§ 88. Розряди іменників за значенням	299
§ 89. Словотвір іменників	302
§ 90. Рід іменників	307
§ 91. Число іменників	308
§ 92. Відмінки іменників	310
<i>Поділ іменників на відміни і групи</i>	312
§ 93. Поділ іменників на відміни	312
§ 94. Поділ іменників I і II відмін на групи	313
§ 95. Вживання голосних у закінченнях іменників різних груп	315

Відмінювання іменників	317
§ 96. Відмінювання іменників I відміни	317
§ 97. Відмінювання іменників II відміни чоловічого роду	319
§ 98. Відмінювання іменників II відміни середнього роду	324
§ 99. Відмінювання іменників III відміни	326
§ 100. Відмінювання іменників IV відміни	327
§ 101. Відмінювання множинних іменників	329
§ 102. Написання і відмінювання власних особових назв	330
Прикметник	335
• § 103. Розряди прикметників за значенням	335
✓ § 104. Ступені порівняння якісних прикметників і творення їх	338
§ 105. Творення деяких відносних прикметників	341
-§ 106. Творення прикметників від географічних назв	343
§ 107. Творення і вживання присвійних прикметників	345
§ 108. Повні і короткі прикметники	347
§ 109. Відмінювання прикметників	348
§ 110. Написання «е з прикметниками	350
Числівник	351
§ 111. Загальні відомості	351
§ 112. Написання числівників і відчислівникових слів	353
§ 113. Відмінювання числівників	354
§ 114. Зв'язок числівників з іменниками	358
Займенник	361
§ 115. Займенник і його значення	361
§ 116. Розряди займенників за значенням	362
§ 117. Відмінювання займенників	367
Дієслово	369
<i>Загальні відомості</i>	369
§ 118. Дієслово і його основні форми	369
§ 119. Види дієслова	371
§ 120. Перехідні і неперехідні дієслова	373
§ 121. Стан дієслова. Зворотні дієслова	375

§ 122. Дві основи дієслова	376	Прийменник	419
§ 123. Неозначена форма дієслова	377	§ 149. Значення і склад прийменників	419
Спосіб форми дієслова	379	§ 150. Особливості вживання деяких прийменників	420
§ 124. Способи дієслів	379	§ 151. Синоніміка прийменників	422
§ 125. Особа, рід і число. Безособові дієслова	380	§ 152. Написання прийменників	425
§ 126. Дійсний спосіб. Часи дієслова	383	Сполучник	426
§ 127. Творення форм минулого і давноминулого часу	385	§ 153. Значення і склад сполучників	426
§ 128. Змінювання дієслів у теперішньому і простому майбутньому часах	386	§ 154. Особливості вживання деяких сполучників	429
§ 129. Визначення дієвідміни дієслова	389	§ 155. Написання сполучників	430
§ 130. Зміни звуків в особових формах дієслів	390	Частка	432
§ 131. Творення складної і складеної форм майбутнього часу	392	§ 156. Значення і склад часток	432
§ 132. Творення форм умовного способу	393	§ 157. Написання часток	435
§ 133. Творення форм наказового способу	394	Вигук	437
Дієприкметник і безособова форма на -но, -то	396	§ 158. Значення вигуків	437
§ 134. Дієприкметник як форма дієслова	396	§ 159. Написання вигуків і особливості вживання їх	438
§ 135. Творення і правопис дієприкметників	398	Синтаксис і пунктуація	440
§ 136. Відмінювання і вживання дієприкметників	399	§ 160. Синтаксис, його функції	440
§ 137. Безособова форма на -но, -то	401	§ 161. Пунктуація: роль і значення	441
Дієприслівник	402	СИНТАКСИЧНА СЛОВОФОРМА	447
§ 138. Дієприслівник як форма дієслова	402	§ 162. Поняття про словоформи	447
§ 139. Творення і вживання дієприслівників	403	§ 163. Відмінкові синтаксичні словоформи іменників	451
§ 140. Особливості написання <i>не</i> з різними формами дієслова	404	§ 164. Прийменникові синтаксичні словоформи іменників	454
Прислівник	405	§ 165. Синтаксичні словоформи дієслів	458
§ 141. Розряди прислівників за значенням і походженням	405	СЛОВСПОЛУЧЕННЯ	461
§ 142. Прислівники, похідні від прикметників	409	§ 166. Загальне поняття про словосполучення	461
§ 143. Прислівники, похідні від іменників	410	§ 167. Сурядні словосполучення	464
§ 144. Прислівники, похідні від числівників	413	§ 168. Підрядні словосполучення	466
§ 145. Прислівники, похідні від займенників, дієслів і прислівників	414	§ 169. Способи підрядного зв'язку в словосполученнях	468
§ 146. Складні і складені прислівники	415	§ 170. Побудова і вживання словосполучень	470
§ 147. Написання <i>не</i> з прислівниками	416	РЕЧЕННЯ	473
§ 148. Наголос у прислівниках	417	§ 171. Речення, його основні ознаки	473
		§ 172. Види речень і розділові знаки в кінці їх	475

§ 173. Складові частини речення	477	Відокремлені члени речення	541
§ 174. Синтаксичний центр у реченні	480	§ 201. Поняття про відокремлені члени речення	541
Просте речення	484	§ 202. Відокремлені уточнювальні члени речення	542
Головні члени речення	484	§ 203. Відокремлення додатків	544
§ 175. Підмет	484	§ 204. Відокремлення узгоджених означень	545
§ 176. Присудок	487	§ 205. Відокремлення неузгоджених означень	546
§ 177. Простий дієслівний присудок	488	§ 206. Відокремлення прикладок	547
§ 178. Складений дієслівний присудок	490	§ 207. Відокремлення обставин	549
§ 179. Складений іменний присудок	491	Внесення	552
§ 180. Складні присудки	493	§ 208. Поняття про внесення	552
Двоскладні і односкладні речення	495	§ 209. Звертання	553
§ 181. Двоскладні речення	495	§ 210. Вставні слова і речення	556
§ 182. Узгодження присудка з підметом	499	§ 211. Вставлені слова і речення	559
§ 183. Тире між групою підмета і групою присудка	501	§ 212. Слова-речення і вигуки в реченні	561
§ 184. Односкладні речення	502	Складне речення	565
§ 185. Односкладні особові речення	503	Загальні відомості	565
§ 186. Односкладні безособові речення	506	§ 213. Складне речення, його різновиди	565
§ 187. Називні речення	509	§ 214. Особливості побудови складних речень	567
§ 188. Слова-речення	510	§ 215. Складносурядне речення	568
Другорядні члени речення	512	§ 216. Розділові знаки в складносурядному реченні	571
§ 189. Додаток	512	Складнопідрядні речення	572
§ 190. Означення	515	§ 217. Будова складнопідрядних речень	572
§ 191. Прикладка	517	§ 218. Види підрядних речень	576
§ 192. Обставини	519	§ 219. Складнопідрядні речення з підрядними підметовими і додатковими	579
Оформлення простих речень	524	§ 220. Складнопідрядні речення з підрядними присудковими і означальними	583
§ 193. Порядок слів у реченні	524	Обставинні підрядні речення	588
§ 194. Повні і неповні речення	525	§ 221. Складнопідрядні речення з підрядними способу дії, міри і ступеня	588
§ 195. Незакінчені речення	528	§ 222. Складнопідрядні речення з підрядними місця	591
Ускладнене просте речення	530	§ 223. Складнопідрядні речення з підрядними часу	592
§ 196. Поняття про ускладнення	530	§ 224. Складнопідрядні речення з підрядними умови	596
Однорідні члени речення	531	§ 225. Складнопідрядні речення з підрядними допустовими	598
§ 197. Поняття про однорідні члени речення	531	§ 226. Складнопідрядні речення з підрядними причини	600
§ 198. Розділові знаки між однорідними членами речення	536	§ 227. Складнопідрядні речення з підрядними мети	601
§ 199. Узагальнювальні слова і розділові знаки при них	537		
§ 200. Особливості вживання однорідних членів	538		

§ 228. Складнопідрядні речення з підрядними наслідковими і приєднувальними	602
§ 229. Порівняльний зворот	603
§ 230. Складнопідрядні речення з кількома підрядними	605
§ 231. Розділові знаки в складнопідрядному реченні	608
Інші складні речення	611
§232. Складне безсполучникове речення	611
§ 233. Розділові знаки в складному безсполучниковому реченні	613
§ 234. Складні синтаксичні конструкції	615
§235. Період	618
ЧУЖЕ МОВЛЕННЯ	620
§ 236. Поняття про пряму мову й слова автора	620
§ 237. Розділові знаки при прямій мові і словах автора	622
§ 238. Заміна прямої мови непрямою	623
§ 239. Інші способи передавання чужого мовлення	625
§240. Цитати	626
СИНТАКСИЧНА ЄДНІСТЬ І АБЗАЦ	628
§ 241. Синтаксична єдність і її будова	628
§ 242. Засоби зв'язку між частинами синтаксичної єдності	633
§ 243. Абзац	636
Список рекомендованої літератури	637

Вступ

§1

Сучасна українська мова як предмет вивчення

Мова — найбільше багатство і нації, і кожної окремої людини. Без мови немає народу. Мислення й мова виділили людину з тваринного світу. Мова забезпечує поступальний розвиток і людини, і народу, і людства в цілому.

«Мова — це форма нашого життя, життя культурного й національного, це форма національної організації... Мова — це найясніший вираз нашої психіки, це найперша сторожа нашого психічного я. І поки живе мова — житиме й народ як національність»¹.

Щоб якнайефективніше користуватися мовою, її потрібно не тільки знати, а й відчувати, розуміти її структуру, внутрішні закономірності й закони.

Людина засвоює мову змалку від батьків, від оточення; у школі — вивчаючи шкільні предмети; у зрілому віці — спілкуючись з іншими людьми, читаючи різноманітну літературу, пізнаючи навколишній світ. Протягом життя людина збагачує свій словник, оволодіває виражальними засобами рідної мови. Це відбувається в основному стихійно.

Але щоб відчувати мову, потрібно усвідомити структуру

¹ Огієнко Іван. Українська культура. К.: Довіра, 1992. С 126.

мови як системи, збагнути її закони, внутрішню логіку. Це досягається вивченням закономірностей її фонетичного ладу, будови слова, словотвору, групування лексики, взаємовідношень між словами та їхніми значеннями, поділу слів на частини мови, побудови словосполучень і різного виду речень, формування тексту.

Українська мова завдяки своєму тривалому розвитку має струнку звукову й чітку граматичну системи, достатньо впорядковані виражальні засоби, і ці закономірності в ній легко простежуються, зокрема в її літературному варіанті.

Поняття «українська мова» охоплює всі різновиди мови, що ними користуються люди: діалекти, говори, говірки, жаргони, сленги, літературну мову. У запропонованому курсі розглядатиметься лише літературна українська мова на сучасному етапі її розвитку.

Літературна мова — це загальноприйнята оброблена й удосконалена форма національної мови, яка, виникнувши на основі одного діалекту, ввібрала в себе виражальне багатство всіх інших діалектів, говорів та говірок і обслуговує суспільство в цілому. Літературна мова є мовою державних установ, громадських організацій, армії, школи, науки, літератури, засобів масової інформації. Літературна мова не збігається із жодним діалектом, вона багатша, розвиненіша, досконаліша за будь-який із них. Літературна мова становить культурне надбання нації, виступає важливим чинником єдності народу і його духовного розвитку, розвитку науки й матеріального виробництва.

Основними ознаками літературної мови є її наддіалектний характер і стабільні літературні норми (правила), що стосуються вимови звуків, вживання слів, творення словоформ, побудови словосполучень і речень, передавання звуків, складів, слів і речень на письмі. Вона має розгалужену систему функціональних стилів.

Будь-яка літературна мова, зокрема й українська, функціонує у двох формах: усній (звуковій) і писемній (буквеній). Обидві ці форми характеризуються наявністю сталих норм, дотримання яких робить літературну мову досконалим засобом передавання й отримання інформації.

Усна мова — первинна; писемна — вторинна, вона виникла й ґрунтується на усній мові. Усна мова порівняно з

писемною характеризується більшою довільністю в дотриманні літературної норми, певними вільностями в побудові висловлювань. Писемна мова більш регламентована і менш терпима до будь-яких відхилень від норми. Але у вивченні мови слід орієнтуватися насамперед на її усну форму, яка повніше, ніж писемна, відбиває всі її закономірності. Остання внаслідок недосконалості буквеного позначення звуків іноді спотворює справжнє звучання окремих мовних одиниць.

Українська мова — індоєвропейська. У світі налічують від 3 500 до 5 000 мов. Усі вони за спорідненістю поділяються приблизно на 40 сімей. Є китайсько-тибетська мовна сім'я (кількість носіїв цих мов — 1 млрд. 224 млн. осіб), семіто-хамітська (майже 262 млн. осіб), австронезійська (приблизно 240 млн. осіб), дравідська (192 млн. осіб), тюркська (ПО млн. осіб), угро-фінська (24 млн. осіб) та інші, менш чисельні. Найчисельнішою є індоєвропейська мовна сім'я: вона налічує понад 150 мов, якими користуються 2 млрд. 172 млн. осіб.

Мови індоєвропейської сім'ї об'єднують у 10 груп: індійську (760 млн. осіб), романську (576 млн. осіб), германську (425 млн. осіб), іранську (80 млн. осіб), балтійську (5 млн. осіб), кельтську (10 млн. осіб), грецьку (12 млн. осіб), албанську (5 млн. осіб), вірменську (5 млн. осіб). До індоєвропейських належать і слов'янські мови, якими користуються приблизно 290 млн. осіб.

Слов'янську групу мов поділяють на три підгрупи. До східної підгрупи належать українська, російська (приблизно 170 млн. осіб) і білоруська (понад 10 млн. осіб) мови. Західну підгрупу становлять польська (44 млн. осіб), чеська (12 млн. осіб), словацька (5 млн. осіб), верхньолужицька (не більше 50 тис. осіб) і нижньолужицька (близько 10 тис. осіб), мертва полабська мови. Південну підгрупу становлять сербська (13,5 млн. осіб), дуже близька до неї хорватська (7 млн. осіб), болгарська (9 млн. осіб), македонська (2 млн. осіб), словенська (2 млн. осіб) та мертва старослов'янська мови.

Нині українською мовою в Україні й поза її межами розмовляють близько 45 млн. осіб. За кількістю тих, хто розмовляє нею, українська мова стоїть на 15—20-му місці у світі.

Поміркуйте

1. Для кого мова важливіша, цінніша — для окремої людини чи для всього суспільства?
2. Чому людині, яка практично знає мову, добре володіє нею, варто вивчати її ще й теоретично?
3. Чи однаковий зміст мають поняття «українська мова» і «українська літературна мова»?
4. Що Ви розумієте під поняттям «правильна мова»?
5. Як Ви вважаєте, від чого залежить кількість осіб, які користуються певною мовою, зокрема й українською?

§2

Походження української мови

Загальні закономірності становлення національної мови. Національна мова з'являється не відразу, не раптово. Її становлення триває сотні, а то й тисячі років. Численні покоління формують мову, розвивають її, збагачують, удосконалюють, наповнюють власним життєвим досвідом, пристосовують до свого менталітету, до природного оточення, до мінливих умов життя. Мова — продукт тривалого історичного розвитку народу.

У виникненні, формуванні й функціонуванні різних мов є певні закономірності.

За родоплемінного ладу майже кожне плем'я мало свою мову. Мови сусідніх племен були ще досить близькими, але що далі одне від одного жили племена, тим більше різнилися їхні мови. Ось, наприклад, яку мовну картину спостерігав М. Миклухо-Маклай 1871 р. серед примітивних племен Нової Гвінеї: «Майже в кожному селищі своє наріччя. У селах, віддалених на чверть години ходи одне від одного, є вже кілька різних слів для позначення тих самих предметів; жителі сіл, розташованих на відстані години ходи одне від одного, розмовляють іноді такими різними наріччями, що майже не розуміють одні одних. Якщо мої екскурсії тривали понад один день, мені потрібні були два або навіть три перекладачі, які

повинні були перекладати один одному запитання й відповіді»¹. Подібні явища й досі спостерігаються в деяких районах Індії, в Африці.

Племінних мов було багато. Наприклад, у тій же Новій Гвінеї ще й дотепер збереглося близько 620 мов. В Австралії наприкінці XVIII ст., коли сюди прийшли європейці, на 300 тис. аборигенів було приблизно 600 мов. В Індії на початку XX ст. налічувалося 1,5 тис. мов, нині їх — 845. У Нігерії — понад 100 мов, у Конго — близько 800. У сучасному Дагестані майже кожен аул має власну мову.

Те саме було колись і на теренах України. Геродот (V ст. до н. е.), наприклад, пише, що скіфи, відвідуючи країну аргіппеїв (яка, ймовірно, лежала на південних відногах Уральського хребта), користувалися сьома мовами². Пліній Старший (1 ст. н. е.), говорячи про Таврику, тобто про Кримський півострів, стверджує: «У цій землі живе 30 племен, із них 23 у внутрішніх областях». Помпоній Мела (1 ст. н. е.) називає на території України 16 племен. Зрозуміло, далеко не всі. Клавдій Птолемей (II ст. н. е.) уже більш поінформований про ці землі. Він підкреслює: «Заселяють Сарматію дуже численні племена»³, — і називає їх уже більше 60.

Насправді ж, у прадавній Україні, де люди почали селитися щонайменше мільйон років тому, повинно було бути набагато більше племен і мов. Якщо зіставити сучасну Україну з іншими країнами, де ще збереглося давнє мовне різноманіття, то можна припускати, що був такий час, коли на її просторах жило близько тисячі різних племен із різними мовами. Ще й тепер майже кожне село має свої діалектні особливості — то чи це не залишки прадавніх племінних мов?

Племінні мови були досить обмежені у своїх виражальних можливостях: синтаксис був бідний, морфологічні засоби — мало впорядковані, словниковий запас — невеликий, кількостю, від сили тисячу або трохи більше слів. Ці мови були нестійкими, особливо швидко могла змінюватися їхня лексика. Тому, коли виникало об'єднання племен (добровільне чи примусове), мова одного племені, сильнішого, роз-

¹ Миклухо-Маклай Н. Н. Путешествия. М.; Л., 1940. Т. 1. С. 243.

² Геродот із Галікарнасу. Скіфія: Найдавніший опис України з V ст. черед Христом. К.: Довіра, 1992. С. 37.

³ Античная география / Сост. М. С. Боднарский. М.: Географиздат, 1953. С. 200-203, 248, 320-321.

"пайки, -
у... -пачсо
ТР-ТУ

273403

виненішого, невдовзі витісняла з об'єднання інші мови й водночас сама збагачувалася за їхній рахунок. Її словник помітно збільшувався, з'являлися синоніми, розширювалися синтаксичні й морфологічні засоби. Мова ставала досконалішою й стійкішою вже хоч би тому, що нею розмовляло більше людей. Така мова могла довгий час протистояти натискові іншої мови.

Розглянемо, як відбувався перехід від вузьколокальних до поширених мов.

Коли приблизно три тисячі років тому на лівий берег Тибру, де пізніше виник Рим, прийшло плем'я латинян (близько кількисот осіб), племена, що там жили, говорили зовсім іншими мовами, іноді дуже далекими від латинської (зокрема, написів етрусською мовою й досі не вдалося розшифрувати). Та з часом ці племена, підкорені латинцями, засвоїли їхню мову й самі стали її носіями та поширювачами. Коли вже в II ст. до н. е. Римська держава завоювала іберійські племена на Піренейському півострові, то через своїх чиновників і військо поширила тут латинську мову, яка зустрілася з іберійськими, і внаслідок їхньої тривалої взаємодії постали іспанська, галісійська, каталанська, португальська мови. У I ст. до н. е. римляни завоювали галлів, накиннули їм свою мову — і з виниклої таким чином латино-галльської суміші врешті-решт сформувалася французька мова. Так само на початку II ст. н. е. римляни принесли латинську мову дакам, і вона, змішавшись тут із місцевою, перетворилася на румунську. Нині романськими мовами, в основу яких лягла латинська мова, розмовляє понад півмільярда людей різного етнічного походження.

Ще один приклад. В Африці, у середній течії Нігеру, плем'я сонгаїв у VIII—XV ст. н. е. утворило державу, підкоривши собі численні різномовні племена. Панівне становище в цій державі посіли сонгаї: вони були намісниками, чиновниками, з них переважно складалося військо. З часом держава сонгаїв розпалася, але її населення й досі, хоч і входить до різних держав, розмовляє накинutoю йому колись сонгайською мовою (звичайно, з різними діалектними особливостями).

Подібних прикладів історія знає чимало.

Отже, певна мова опановувала дедалі більший простір не стільки завдяки природному приростові населення, скільки внаслідок насильного або добровільного захоплення в її орбіту

носіїв інших мов. Найчастіше це відбувалося внаслідок підкорення одним племенем чи народом інших племен чи народів. Ареал такої мови з бігом століть то розширювався в різні боки, то звужувався; вона зазнавала то сильнішого, то слабкішого впливу як із боку переможених мов, так і з боку мов інших завойовників, розгалужувалася, діставала різні назви. Окремі її відгалуження могли зникати або розростатися до нових мов-основ. Основну ж роль в утвердженні тієї чи іншої мови завжди відігравала держава, зокрема її адміністрація та військо. А причиною різких змін у мові, появи в ній цілком нових якостей були її зіткнення з іншими мовами.

Так виникли не лише романські мови (не внаслідок розпаду латинської мови, а внаслідок її взаємодії з іберійськими, кельтськими та іншими мовами), а й германські, іранські, тюркські і т. д. Так постали й мови слов'янські.

Є різні погляди на походження української мови. Більшість авторів¹ сходяться на тому, що українська мова почала формуватися не раніше VI—VII ст. н. е. Проте навряд чи з таким твердженням можна беззастережно погодитися. Звичайно, точної дати виникнення мови встановити неможливо, бо фонетичні, лексичні й граматичні особливості, які виокремлюють певну мову з якогось масиву, накопичуються протягом століть. Та й немає і не може бути відповіді на те, скільки і яких рис потрібно, щоб ту чи іншу говірку вважати вже окремою мовою, а не, скажімо, діалектом. І все-таки поява бодай однієї визначальної риси дає підстави вбачати в ньому явищі передумову і навіть початок формування окремої мови (хоч така мова не обов'язково може сформуватися). Отже, які риси і коли вони почали з'являтися, що їх можна вважати першими елементами української мови як окремої, самостійної? Якщо йдеться про українську мову, то ці риси повинні відрізняти її насамперед від найближчих до неї мов — російської, білоруської та інших слов'янських.

Передісторія української мови.

Як вважає більшість славістів, епіцентром поширення слов'янських мов була Україна. «Те, що слов'янська прабатьківщина була між Карпатами, Придніпров'ям (заходячи далеко

¹ *Історія української мови*: Хрестоматія / Упор. С. Я. Ермоленко, А. К. Мойсієнко. К.: Либідь, 1996; *Пісторак Г. П.* Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда... К.: ВЦ «Академія», 2001.

на лівий берег Дніпра) і Пінськими болотами, на території, де з найдавніших часів панує чисто слов'янська топоніміка, є в наш час загальноновизнаним»¹, — стверджує російський мовознавець В. Кипарський. «Найвірогіднішою, на наш погляд, є гіпотеза про середньодніпровську-західнобузьку прабатьківщину слов'ян»², — уточнює інший російський мовознавець Ф. Філін. Це дає підстави припускати, що сучасна українська мова, як автохтонна, найбільшою мірою і в найбільш чистому вигляді успадкувала ту мову, яка лягла в основу всіх слов'янських мов. Бо саме з території, де тепер живуть українці, йшла слов'янська експансія, а отже, й поширювалася слов'янська мова, яка, стикаючись з мовами інших, неслов'янських племен, набувала відмінних рис і започатковувала нові слов'янські мови. Звичайно, на мову населення, яке жило на середньодніпровсько-західнобузькій смузі, впливали мови різних зайшлих племен. Але навіть у такому разі тут завжди залишалася значна частина автохтонного населення, яке втримувало в пам'яті й передавало наступним поколінням топоніми (цього не могли зробити чужинці). І це населення зберігало та передавало нащадкам ту мову, яка утвердилася тут у попередні часи.

Навряд чи коли-небудь ми дізнаємося, яке саме плем'я почало поширювати свою мову, яку пізніше назвуть слов'янською, об'єднуючи навколишні споріднені й неспоріднені племена (як це свого часу зробило нечисленне плем'я латинян, що, завойовуючи інші племена, започаткувало романські мови). Можна лише гадати, хто утверджував, поширював слов'янську, чи точніше — протоукраїнську мову (незалежно від того, як вона на той час називалася). Це могла бути і якась доскіфська або скіфська спільнота, чи об'єднання антських племен, очолюване князем Божем, якого 375 р. н. е. полонили й стратили готи, чи могутня гунська держава V ст. н. е. (до речі, плем'я гунів на території України було відоме ще давньогрецькому географові Клавдієві Птолемею — 11 ст. н. е.). Якусь давню державу на території України згадував арабський літописець X ст. н. е. Аль Масуді: «З-поміж цих народів один за давніх часів мав владу, князь його звався Маджак, а сам

¹ *Сборник ответов по языкознанию*: К IV Международному съезду славистов. М.: Изд-во АН СССР, 1958. С. 179.

² *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Л.: Наука, 1972. С. 26.

народ валінана [волиняни?]. Цьому народові за давніх часів корилися всі інші слов'янські народи, бо влада була його, а всі інші князі його слухалися»¹.

Коли постала відома українська держава Київська Русь, то вона об'єднувала переважно племена чи союзи племен, які вже говорили слов'янською мовою. До того ж ця держава в межах сучасної України проіснувала порівняно недовго: шойно Володимир Великий наприкінці X ст. зібрав до купи всі так звані руські землі, як уже в першій половині XII ст., незабаром після смерті Володимира Мономаха, вона розпалася на низку князівств, а 1240 р. була розгромлена татаро-монголами. Після цього аж до недавнього часу не було держави, яка б поширювала й утверджувала українську мову на всій території України.

Україна близько 700 років була розчленована між різними державами, які всіляко викоринювали мову її автохтонного населення й насаджували свою. Закарпатська Русь від початку XI ст. до середини XX ст. входила до складу Угорщини. Галичину й частину Волині в другій половині XIV ст. загарбала Польща, яка втримувалася тут аж до 1939 р. На решті українських земель, відтіснивши з них у XIV ст. татаро-монголів, до 1569 р. панувала Литва. Потім ці землі перейшли під владу Польщі, а відтак Росії.

І все-таки на початку XX ст., як констатує М. Грушевський у своїй «Історії України-Руси», українською мовою розмовляло понад 40 млн. осіб на площі близько 850 тис. кв. км². До речі, тоді ж французькою мовою, що мала статус світової, розмовляло не набагато більше людей: 40 млн. осіб у метрополії і 4 млн. осіб у колоніях. Але ж французьку мову протягом століть усіляко підтримувала французька держава, тимчасом як українська мова, навпаки, переслідувалася й заборонялася. І відмінності між діалектами української мови, незважаючи на її багатостолітню розчленованість, набагато менші, ніж, скажімо, німецької, італійської чи тієї самої французької мови. Та, зрештою, ці відмінності зумовлені скоріше пізнішими нащаруваннями на більш-менш однорідну мовну основу, ніж її первісним станом.

Отже, на території від Закарпаття до Дону і від Прип'яті

¹ *Гаркави А. Я.* Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. Спб., 1870. С. 136.

² *Грушевський Михайло.* Історія України-Руси. К.: Наук. думка, 1991. Т. 1. С. 6-7.

до Причорномор'я українська мова могла поширитися ще до виникнення Київської Русі. Київська держава закріпила й зміцнила її становище, і то, очевидно, лише на початку свого існування — до прийняття християнства, про що буде сказано далі.

Українська мова в доісторичні

часи. Українська мова, як було вже сказано, належить до індоєвропейської мовної сім'ї. Причому, на думку більшості вчених, Україна, зокрема її південь, є й прабатьківщиною індоєвропейської мови. «Різні міркування (прямих свідчень немає) дають змогу припускати, що найдавніша індоєвропейська мова формувалась у степових і лісостепових областях між Волгою й Дунаєм»¹, — підсумовує Ф. Філін висновки багатьох мовознавців.

Так от, коли українську мову зіставляти з найдавнішими індоєвропейськими мовами, зокрема з латинською², впадає в очі її, так би мовити, «архаїчність», тобто наявність у ній великої кількості прадавніх, індоєвропейських елементів, більше, мабуть, ніж у будь-якій іншій із сучасних мов цієї сім'ї. Це може свідчити тільки про те, що сучасна українська мова як така почала формуватися ще в доісторичні часи.

Як відомо, найстійкішою є фонетика: мова може зникнути, а її фонетичні закономірності, особливості вимовляння звуків і далі проявляються вже в новій мові. У французькій мові фонетика й досі у своїй основі галльська, в англійській — кельтська. Фонетика польської мови різко відрізняється від чеської, українська — від білоруської й російської.

Фонетична система української мови, якість її звуків напрочуд близькі до латинської (і, зауважимо, до іспанської та італійської — її найближчих спадкоємниць). В обох цих мовах майже однакова система голосних, тільки українська не зберегла розрізнення довгих і коротких. Щодо системи приголосних, то в українській мові на якомусь етапі її розвитку з'явилися парні м'які, африкати й шиплячі, яких у латинській не було. Проте в латинській мові, як і в українській, була

¹ Філін Ф. П. Происхождение русскою, украинского и белорусского языков. Л.: Наука. С. 6.

² Ниверман Н. Историческая фонетика латинского языка: Пер. с фр. М.: Изд-во иностр. лит., 1949; Тройский И. М. Очерки из истории латинского языка. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1953.

пара приголосних г і г (латинські § і Н): &eniz «рід» (споріднене з нашим *жона, жінка*) і *hōziz* «чужинець, ворог» (споріднене з нашим *гість*). Можна говорити про чергування в обох мовах голосного у (латинський и) з приголосним в (латинський у): латинські *pauiā* «моряк» і *pauiz* «корабель» (пор. українські *учень* і *звичка*); про наявність випадного голосного є: латинське *areg* і *arēi* «вепр» (пор. українські *вітер* і *вітру*) тощо. Така подібність двох фонетичних систем, незважаючи на часову відстань між ними у дві з половиною—три тисячі років і на всі ті зміни, що відбулися за цей час у них, не може бути просто випадковістю. Це, безумовно, вияв якихось давніх спільних тривких мовних законів. І ця подібність може свідчити лише про те, що українська мова (фонетика) така само давня, як і латинська.

Українська мова затримала чимало прадавніх граматичних значень та граматичних способів. Це виявляється знову ж при зіставленні її з латинською мовою. І тут слід відзначити, що збігів між цими двома мовами трапляється тим більше, чим давніша латинська мова береться для зіставлення.

В архаїчній латині (VII—II ст. до н. е.) було вісім відмінків, у тому числі кличний і два місцеві (у класичній, а це вже I ст. до н. е.—I ст. н. е., їх залишилося тільки шість). В українській мові є всі ці відмінки, за винятком одного місцевого, і здебільшого їхні значення збереглися. Навіть закінчення в деяких відмінкових формах обох мов ті самі. Наприклад, однакове закінчення виступає в називному відмінку однини багатьох іменників жіночого роду: *agena* і *arena*, *zitta* і *suma*; у кличному відмінку іменників чоловічого роду: *Vgūie* і *Brute*, *Ietokgūie* і *Demokrite*; у називному відмінку множини іменників чоловічого роду: *tugī* і *мури*, *pitēgēi* і *номери*, іменників середнього роду: *tagia* і *моря*, *potina* і *імена*.

У латинській і українській мовах розрізняють три роди: чоловічий, жіночий і середній. Знаменно, що українська мова в більшості іменників, успадкованих від індоєвропейської пра-мови, зберегла навіть той самий рід. Так, до чоловічого роду однаково належать, наприклад, іменники *Иогіуз* «сад» і *город*, *piūiz* і *пил*, *uepūiz* і *вітер*, *i\$niiz* і *вогонь*, *tepziiz* і *місяць*, *zuciz* і *сік*, *zotpiiz* і *сон*, *utuz* і *дим*, *a'oiogēi* *біль*, *paiz* і *ніс*; до жіночого роду — іменники *pox* і *ніч*, *Иietz* і *зима*, *tepz* «розум» і *па-м'ять*, *тогз* і *смерть*, *gez* і *річ*, *uoipūiaz* і *воля*, *zescigiz* і *сокира*, *Iana* і *вовна*, *aciez* і *ость*, *cgix* «хрест» і *кровка*, *itūa* «хвиля» і

вода, баґба і борода, саза «хатина» і хата, гоіа «колесо» і рада (спільне значення «коло»); до середнього роду — іменники *согі серце, потен і їм 'я, агаігит і рало, зетен «насіння» і сім 'я, £гапит і зерно, Іас і молоко, \їнит і вино* тощо. У латинській мові іменник *сіотш* жіночого роду, а в українській *дім* — чоловічого, але, виявляється, і в українській мові він буває жіночого роду: *Куди ж я піду, коли в мене немає своєї дому?* (І. Нечуй-Левицький). І в латинській, і в українській мовах назви річок майже виключно чоловічого роду (в українській мові жіночий рід мають лише назви річок пізнішого походження), назви дерев — здебільшого жіночого роду.

Ще більша тотожність спостерігається в особових закінченнях дієслів, особливо при зіставленні українських форм з імовірними формами архаїчної латинської мови (у дужках наводяться форми класичної латині):

Однина

1-а ос. *хесіео* — *сиджу*

2-а ос. *зееехі (веїез)* — *сидиш*

3-я ос. *зейейі (веЛеі)* — *сидить*

За час приблизно 2,5 тис. років в особових формах дієслів української мови сталися тільки суто фонетичні зміни: у другій і третій особах однини та в третій особі множини відпав кінцевий голосний -і, але м'якість кінцевих приголосних, викликана вимовлянням цього голосного, залишилася (внаслідок цієї м'якості звук 8 у другій особі однини перейшов у ш); відпали кінцеві 8 у першій і другій особах множини; у третій особі множини сполучення голосного з носовим еп закономірно дало звук а з попереднім пом'якшеним (на письмі буква я), як це сталося, наприклад, у словах *меніНа* — м'ята, *а'есет* — *десять*.

Такого самого походження суфікс для утворення вищого ступеня порівняння прикметників в українській мові -іш- (*новий* — *новіший*, *лівий* — *лівіший*) і в архаїчній латині -іоз- (*поуиз* — *поуіоз*, *Іаеуш* — *Іаеуіоз*). Однаково в обох мовах за допомогою суфікса -е творяться деякі відприкметникові прислівники: *Бопш* — *Бене і добрий* — *добре*, */огінітмиз* — */огітіте* і *найсильніший* — *найсильніше*. Є чимало спільного в складі й відмінюванні займенників обох мов: (*и* і *ти*, *ИБ* і *тобі*, *аїБ* і *собі*, *поз* і *нас*, *\>оз* і *вас*, *теа* і *моя*, *Ша* і *твоя*, *зиа* і *своя*, *Ші* і *твої*, *зії* і *свої* тощо.

Це не запозичення, бо граматичні значення й словозмінні морфемі практично не запозичуються з мови в мову. Наявність же в різних мовах матеріально й функціонально тотожних форм і особливо засобів вираження граматичних значень є надійним свідченням про спільне походження цих мов.

Щодо лексики, то вона дуже нестійка: слова можуть запозичуватися й замінюватися у великій кількості (наприклад, в англійській мові до 55 % слів запозичено з французької мови, у румунській — близько 40 % слів слов'янського походження). Але певна група слів зберігається в мові тисячоліттями: *мати, батько, брат, сестра, один, два, три, десять* (латинською мовою *таіег, раіег, /заіег, зогог, уніз, йіо, ігез, а'есет*) тощо. До цієї групи належить також дитяча лексика. І саме життєво найважливіші дитячі слова української мови співвідносяться переважно з латинськими: *тата* і *мама* мають майже однозвучні латинські відповідники *іаіа* і *тама*; слово *папа* «хліб» споріднене з латинським *паніз* «хліб» (у ньому по-дитячому повторено перший склад); *вава* «ранка, болить» своїм звучанням і значенням близьке до латинського *уаруіаге* «бути побитим, забитися»; *куку* «дивися, шукай» має той самий склад, що й у латинських словах *оссуіаге* «ховатися», *осііт* «око»; українське дитяче *кака* «брудне, погане» одного походження з латинським *сасаге* «випорожнюватися».

Усі ці факти можуть свідчити лише про одне: українська мова в окремих своїх рисах, елементах почала формуватися ще в VII—VI ст. до н. е., можливо, водночас із латинською, якщо не раніше. Адже українська мова зберегла багато чого, що вже класична латинь утратила.

І коли в VI—VII ст. н. е. предки сучасних сербів і хорватів переселилися з України на Балкани, вони вже понесли із собою багато елементів, властивих і сучасній українській мові. Хоч за тринадцять-чотирнадцять століть у мовах сталися певні зміни, зокрема сербська й хорватська мови зазнали впливу мови попередніх жителів Балкан — іллірійців, але й тепер дуже відчутна їхня особлива близькість саме до української мови, а не до російської чи польської.

Дуже близька фонетика української і сербської та хорватської мов (обидві останні — майже тотожні). Зокрема, у сербській мові (і, зрозуміло, у хорватській) перед звуком е приголосні вимовляються так само твердо, як в українській: *недеуьа* «неділя», *весело*. Не пом'якшуються приголосні також

перед звуком и: *личити* «личити», *тихи* «тихий». У деяких діалектах хорватської мови так само, як і в українській, на місці колишнього звука *к вимовляється і: *Шо* «літо», *йпо* «діло». Отже, ці фонетичні особливості повинні були бути вже і в тих говорах, від яких відділилися сербські та хорватські племена і які стали основою української мови.

Багато спільного є у відмінюванні іменників, які в українській і в сербській (хорватській) мовах однаково поділяються на чотири відміни. Зокрема, у давальному й місцевому відмінках однини іменників I відміни відбувається чергування г, к, х із з, ц, с: у сербській мові *нога* — *нози*, *рука* — *руци*, *муха* — *муси*. Однаково звучить ключний відмінок в обох мовах: у сербській мові *Иван* — *Иване*, *орач* — *орачу*, *сестра* — *сестро*, *сестрица* — *сестрице*, *лекар* — *лекару*, *друг* — *друже*, *Іунак* «герой» — *іуначе*. Іменники IV відміни у сербській мові, як і в українській, приймають суфікс -ет- (фонетичний відповідник українського -ат-): *теле* «теля» — *телета*, *телету* і т. д.

З усіх слов'янських мов лише в українській і сербській (хорватській) мовах та ще в словенській (а також в іспанській та італійській, найближчих спадкоємцях латинської) дієслова в першій особі множини дійсного способу мають кінцівку -мо: *читаємо*, *чуємо*, *оремо*, *ходимо*, *стоїмо*. Майже однаково в обох мовах змінюються дієслова в наказовому способі, наприклад, у сербській (хорватській): *пиши*, *пишимо*, *пишите*; *чека*], *чека]мо*, *чека]те*. Однаково в них творяться дієприслівники, наприклад, у сербській мові: *хвалеШ*, *похваливши*.

Чимало слів, які, здавалося б, є специфічно українськими, трапляються також у сербській (хорватській) мові в майже однаковому звучанні й з тим самим значенням. Ось, наприклад, деякі сербські слова: *вабити*, *вир*, *га]*, *калужа*, *квоцка*, *китица*, *кожух*, *кол>иво* «коливо», *кота* «кітва», *крок*, *кут*, *кал>ати*, *клекнути* «клякнути», *кудити* «гудити», *куьати*, *крчки* «крихкий», *кутн>и* (зуб), *мршав* «миршавий», *наопако* «навпаки», *поготово* «поготів», *снага*, *треба* і т. п. Назви місяців у хорватській мові такі, як в українській, хоча й мають інше значення: *траван>* — це «квітень», *липан>* — «червень», *срнаН*) — «липень», *листопад* — «жовтень», але *сечан>* — «січень».

Наведеші вище факти незаперечно свідчать, що вже в VI—VII ст. (коли серби й хорвати переселялися з України на Бал-

кани) мова наших предків мала багато тих специфічних рис, які становлять визначальні особливості сучасної української мови. Це була вже українська мова, хоч так вона, зрозуміло, тоді ще не називалася.

Немає сумніву, що й записані візантійським істориком Пріском Панійським 448 р. в таборі гунського вождя Аттілі слова *мед* і *страва* — це вже українські слова.

На жаль, аж до XI ст. немає більше жодного надійного письмового свідчення про українську мову. Назви дніпровських порогів, які наводить візантійський імператор Констанин Багрянородний (905—959) у трактаті «Про управління імперією», настільки перекручені чи то переписувачами, чи його інформатором, що вони мало що дають для розуміння мови Київської Русі. Що ж до створеної в IX ст. Велесової книги, то вона дійшла до нас у списку десь не раніше XV ст., і її мова, отже, могла бути підправлена тогочасним переписувачем чи переписувачами. У тому ж, що письмо, а значить, і різні документи, писані тогочасною українською мовою, існували в Київській Русі ще до прийняття християнства, навряд чи можна сумніватися, бо важко уявити, щоб така велика держава, як Київська Русь, більше чотирьох століть, якщо рахувати від Кия, чи навіть півтора століть, якщо брати від часів Аскольда, могла обходитися без письма.

Українська мова часів Київської

Русі. Коли 988 р. в Україні було прийнято християнство, Володимир Великий, як записано в «Повісті врем'яних літ», «нача поймати у нарочитой чади д-Бги и даяти на учение книжное». Зрозуміло, що дітей князів, бояр, дружинників, купецтва, священників навчали в цих школах не мови смердів, а старослов'янської (тодішньої болгарської), якою були написані богослужбові книги, привезені з Болгарії. I перші вчителі були, очевидно, болгарі. Родовиті учні опановували ту мову одні краще, інші — гірше, але вже між собою, щоб відрізнятись від простолюддя, спілкувалися якщо не чистою старослов'янською мовою, то старослов'янсько-українським суржилом (зразок такої мови подав І. Котляревський в образі возного в п'есі «Наталка Полтавка»).

Для феодального суспільства було звичним явищем, коли «Рхи говорили однією мовою, а низи — іншою, наприклад, в Англії феодальна знать розмовляла французькою мовою, у

Франції — латинською, у Литві — німецькою, у Росії — французькою, в Україні (пізніше) — російською або польською, аби не «мужицькою».

На землях, завойованих київськими князями до прийняття християнства, утверджувалася ще українська, або, як її тоді називали, руська, мова з усіма її граматичними й лексичними особливостями. Володимир Великий 983 р. ходив на литовське плем'я ятвягів (сучасна Берестейщина) і підкорив їх. Нашадки ятвягів і досі говорять українською мовою, і їхній діалект ближчий до наддніпрянської говірки, ніж, скажімо, чернігівський. Ще раніше русичами були завойовані інші литовські племена на північ від Прип'яті, з яких згодом сформувалася білоруська народність (а в українській народній пам'яті вони так і залишилися литвинами — таку назву білорусів зафіксовано зокрема й у «Словарі української мови» Б. Грінченка). Тож білоруська мова щодо граматики й лексики надзвичайно близька до української. І старослов'янськи в ній трапляються дуже рідко, як і в українській. Лише фонетика білоруської мови великою мірою зберегла литовсько-латвійські риси: дзекання, цекання, акання, м'яку вимову. Завоювання ж угро-фінських племен, де тепер розташована Росія, відбувалося головним чином після прийняття християнства: Суздаль — близько 1024 р., Ярославль — 1071 р., Рязань — 1095 р., Владимир на Клязьмі — 1108 р., Твер — 1135 р., Москва — 1147 р. Київські посадники, тивуни, дружинники несли сюди мову свого середовища, а не протонародну. Звідси в російській мові — не тільки книжній, а й розмовній, побутовій — така велика кількість старослов'янських, фонетичних, морфологічних і лексичних. Старослов'янськи не привнесені в неї з книг, як це пояснюють деякі мовознавці (бо чому ж тоді українська мова не прийняла їх так щедро?), а становлять її первісну основу, органічні в ній.

З прийняттям християнства старослов'янська (інакше — церковнослов'янська) мова стала літературною мовою Київської Русі. Нею пишуть державні документи, літописи, проповіді, твори (найдавніші пам'ятки, писані живою, українською мовою, з'являються лише в XVI ст. — записи народних пісень — та на початку XVII ст. — інтермедії Я. Гаватовича, вірші). З часом старослов'янська мова видозмінюється — нагромаджує в собі дедалі більше місцевих рис, і все-таки у своїй основі вона залишається старослов'янською (церковнослов'ян-

ською), далекою від народної. Цією мовою написано і «Повість врем'яних літ», і «Слово о законі і благодаті», і «Руську правду», і «Слово о полку Ігоревім», і багато інших творів давньоукраїнської літератури. Останній в Україні нею писав р'. Сковорода. Тож судити за цими текстами про народну мову часів Київської Русі в усій її повноті — це те саме, що за творами М. Гоголя чи В. Короленка скласти уявлення про українську мову XIX—початку XX ст.

Як зазначав Л. Булаховський, «традиційне письмо, староболгарський склад словника, книжноцерковне коло понять та способів висловлювання думки — все це у великій мірі закриває від нас живу народну стихію південноруської (тобто української. — / Ю.) мови того часу, даючи їй виступити на поверхню лише більш-менш випадково»¹.

Люди, які писали чи переписували книги, не могли повністю відгородитися від навколишньої народної мовної стихії, і в них мимоволі під її впливом проскакували описки, помилки. На перших порах, коли вчителі були з Болгарії і грамотність була набутком вузького кола людей, це траплялося рідко. Пізніше відхилення від норм старослов'янської мови почастішали. Але це аж ніяк не означало, що саме в цей час щось змінилося в живій, народній мові — мовне явище, яке потрапило на сторінки книги, могло вже до того існувати століттями. Взагалі, мова сама по собі змінюється дуже повільно: понад 160 років минуло від появи Шевченкового «Кобзаря», а що змінилося за цей час в українській мові, зокрема у фонетичній чи граматичній? То чого б мова мала докорінно змінитися за 500 чи навіть 1 000 років? До речі, як стверджують спеціалісти, мова «Божественної комедії» А. Данте, хоч цей твір і написаний майже 700 років тому, дуже мало відрізняється від сучасної італійської, як і мова поеми Ш. Руставелі «Витязь у тигровій шкурі», якій приблизно 800 років, мало чим відрізняється від сучасної грузинської.

Про те, що в Київській Русі простий люд і, безперечно, Володимир Великий та Ярослав Мудрий разом зі своїми боярами розмовляли українською мовою, свідчать ті безумовно українські форми слів, слова й вислови, що то тут, то там проскакують крізь старослов'янщину в тодішніх текстах.

¹ АН УРСР. *Літературознавство*. 1956. Ч. 43.

Дочка Ярослава Мудрого, королева Франції — Анна, 1063 р. підписала латинську грамоту слов'янськими буквами: *Ана рѣина*, що відповідає латинському *Anna geřina* (тобто *Анна королева*). У підписі привертає увагу відсутність букви г, і це наводить на думку, що Анна Ярославна в слові *geřina* вимовляла не звук г, а звук, тотожний із сучасним українським г, для якого в слов'янській азбуці не було позначення.

Одним із найдавніших писаних у Києві текстів, що зберігся до нашого часу у своєму первісному вигляді, є Ізборник Святослава 1073 р.¹ І хоч це копія з болгарського оригіналу, український переписувач все-таки примудрився наробити чимало помилок (чи не під диктовку він писав?). У кількох словах замість закономірної в старослов'янській мові букви *Ъ ужито букву и (українське і): *нимая, сима, исцили, видома, пламене* (тобто *пломеніє*), *въ віри* (замість *въ вірі*). І навпаки: *пріведуть* (замість *приведуть*); отже, буква *Ъ уже тоді в Києві позначала звук і чи близький до нього звук. Переписувач сплутував и з ы: *выны* (замість *вины*), *трызны* (замість *тризны*), *просты* (замість *прости*), *помыслы* (замість *помысли* — наказовий спосіб); написав *чоловіка* (замість *чловіка*), *Иля* (замість *Илия*), *жития* (замість *житиє* — називний відмінок), *ходъ* (замість *годъ* — так він передав український фрикативний звук г), *прауда* (так він передав короткий український звук у); *он є сьбравъ, є давъ, уставивъ* (замість *сьбралъ, далъ, уставилъ*), *пьемо* (замість *пиємъ*), *помагає* (замість *помогаєть*), *роспытывати* (замість *распытывати*, тобто *розпитувати*) тощо.

У складеному за болгарськими зразками невідомим українським автором Ізборнику Святослава 1076 р., оригінал якого теж зберігся до нашого часу, є чимало українських слів (крім тих, що спільні для української та старослов'янської мов): *ворогъ* (вжито один раз, а 21 раз написано *врагъ*), *морокъ, полонъ, полоньники* (сучасне *полоненики*), *вітрила, лука* («ділянка, поросла травною»), *краса, свита, гърньць (горнець), вчинити, сваритися, дивися, лишися*.

Важливим найдавнішим свідченням про мову Київської Русі є графіті (видряпані написи) на стінах Київської Софії, виявлені С. Висоцьким у 60—70-х рр. XX ст.² Походять вони

¹ Мещерский Н. А. Взаимоотношения Изборника 1073 г. с Изборником 1076 г. // Изборник Святослава 1073: Сборник статей. М.: Наука, 1977.

² Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской. По материалам граффити XI-XVII вв. К.: Наук. думка, 1976.

XI—XIV ст. (будівництво собору було завершено 1037 р. за часів Ярослава Мудрого). Ці написи, як правило, дуже лаконічні і являють собою переважно молитовні звернення до Бога та святих із різних приводів. Зрозуміло, що й лексика, використана в них, обмежена невеликим колом понять. Написані вони старослов'янською мовою: використовується тільки займенник *азъ*, у прикметниках скрізь виступає закінчення -аго (*зълаго, грішного*), вживаються форми *помози* (наказовий спосіб), *храбрый* тощо. Але важливо те, що їх писали різні люди, які не завжди досконало володіли старослов'янською мовою й тому мимоволі використовували простонародні слова та форми слів.

Насамперед впадає в очі те, що майже всі чоловічі імена в давальному відмінку мають закінчення -ові, -еві: *Ставьрови, Петрови, Дьмитрѣви, Павъллови* (XI ст.), *Дмитрови, Фролови, Феодорови, Василєви, Павлови, Борисови, Иванови, попови Ивану* (XII ст.) і т. д. Цікаво відзначити, що автори написів, аби уникнути одноманітності, поряд вживали й форми на -у: *Попови Ивану*, або в записі з XIII ст.: *помози... Павлу, Семьнови, Кузови*. У звертаннях послідовно вживається кличний відмінок: *святый Фоко, свята Софіє и святый Онуфриє, Андрониче, небоже*. Вживаються чоловічі імена на -о: *Михалько, Марко* (XI ст.), *Дмитро* (XII ст.), *Гаврило*. Двічі наводиться ім'я *Володимир* із повноголоссям -оло- (XI і XII ст.). У XIII ст. зафіксовано форму імені в давальному відмінку *Или (рабу своєму Или)* — автор, безперечно, вимовляв тут подовжений м'який приголосний — *Іллі*. Звертає увагу форма орудного відмінка *имямъ* (XII ст.) замість старослов'янської форми *именьмь*.

Стосовно інших українізмів, що трапляються в написах, то можна назвати ще такі. У XII ст. один з авторів цих написів утворив присвійний прикметник від імені *Янька* цілком за правилами сучасної української мови: *Яньчынъ* (а записав, звичайно, так, як тоді було прийнято). У написах з XIII ст. трапляється сучасна форма дієслова в минулому часі чоловічого роду з суфіксом -в, а не -л: *азъ моливъ*. Поряд із *помилуй мя* (XIII ст.) стоїть також *помилуй мене*. В XI—XII ст. використовували українські слова в цілком сучасному звучанні: *хрест, нехотячи, гет* (тобто *геть*), *поросья, тряся* (народна назва хвороби) тощо.

Багатий і переконливий матеріал про український характер мови Київської Русі дають новгородські берестяні грамо-

ти XI—XV ст., яких виявлено й опубліковано понад 700. Це переважно приватне ділове листування, що стосується різних господарських справ, та інші короткі записи й замітки¹.

Новгород заснували десь на початку IX ст. вихідці з Української (можливо, з Деревлянської землі), підкоривши собі угро-фінські племена. Деякий час Новгород входив до складу Київської держави, князями в ньому були Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Мономаховичі. Навіть після 1136 р., коли Великий Новгород став незалежною республікою, він підтримував тісні зв'язки з Києвом, а згодом і з Литовською державою, у якій важливу роль відігравала Русь-Україна й державною мовою була українська (звичайно, тогочасна книжна, не простонародна). Тільки повний розгром Новгородської республіки Москвою 1478 р., фізичне винищення й депортація новгородців та заселення міста вихідцями з Московії остаточно обірвали зв'язки Новгорода з Україною і змінили мовну ситуацію в ньому та навколо нього.

Новгородські берестяні грамоти писані старослов'янською мовою (оскільки в школах тут, як і в Києві, навчали тільки цієї мови і цією мовою), але крізь неї ще більшою мірою, ніж у графіті Київської Софії, пробиваються суто українські елементи.

Від початку XII ст. у новгородських берестяних грамотах спостерігається написання і замість **Ѣ*: *тихъ* (замість *тихъ*), *тоби*, *сьби*, *мни* «мені», *на Мовозери* (замість *на Мовозері*), *на Княжострови*, *дъви ногати*, *нмечкий* (новгородці під впливом угро-фінського субстрату змішували звуки цім), *клить*, *подоклить*, *дижя*, *помитка*, *дидь*, *михъ*, *сино*, *на рицици* «на річці», *на рици*, *не смиємъ*, *еси велиль*, *роздилилъ*, *диялось*, *приихавъ*, *ихаяы*, *поихалы*, *ненабийся*, *сидити*, *ото всихъ селянъ*, *отъ всихъ сиротъ* тощо. Навіть якщо й писалася буква **Ѣ*, то вона читалася як і: *Харитон*, *Григори*, *Мікіфора*, *Василеві*, *великі* «великі», *говорі*: *з німи самъ* і т. п. (У селах біля Новгорода ще й тепер можна почути *дід*, *сіно*, *ріка*.)

У новгородських берестяних грамотах, як і в написах у

¹ Арциховский А. В., Борковский В. И. Новгородские грамоты на бересте: Из раскопок 1953-1954 гг. М.: Изд-во АН СССР, 1958; Арциховский А. В., Борковский В. И. Новгородские грамоты на бересте: Из раскопок 1956-1957 гг. М.: Изд-во АН СССР, 1963; Арциховский А. В., Янин В. Л. Новгородские грамоты на бересте: Из раскопок 1962-1976 гг. М.: Наука, 1978; та ін.

Київській Софії, трапляються сплутування голосних і та й: *синоу* «синові» (XII ст.), *синови*, *сир*, *рибою*, *нине*, *ми тоби*; перехід є після шиплячих в о: *чого*, *чоловікъ*, *жона моя*, *чоломъ*; м'який звук ц: *отъць* «отець», *куницю*, *сороцицю*, *пшеници*; префікс роз-: *роздилилъ*, *розумно*.

Щодо відмінкових форм, то зокрема іменники у звертаннях стоять переважно в кличному відмінку: *куме*, *осподине*, *Онсифоре*, *діво*; іменники чоловічого роду в давальному відмінку однини мають закінчення -ові, -еві: *къ Стоянови*, *синови*, *къ Васильви* (звук є іноді передається буквою ь), *мужеви*; у родовому відмінку однини в іменниках чоловічого роду трапляється закінчення -у там, де мало б бути -а: *гороху*, *пудъ меду*, *горсти лену*, *восъку*, *шолку*, *дару*, *лову*. Прикметники в родовому відмінку однини чоловічого роду мають майже виключно закінчення -оію (отже, воно так і вимовлялося): *доброго*, *великого*, *жолтого*; рідко старослов'янське закінчення -аго: *луцьшаго*. Трапляються такі українські форми займенників: *тоби*, *мни* (форма *мні* була поширена в Україні ще в XIV—XVII ст.), *от нього*, *к ньому*, *с тими*, *на тяхъ*, *хто*, *с кимъ*, *ничимъ*.

Явно український характер мають багато дієслівних форм: *буде война*; *а ми его не хъtimo*; *а грамоту с тобою спишемo*; *молотимо да сыплемо*; *язъ къ тоби беростъ написавъ*; *пришьить*; *възмишь*. Дієслова в третій особі множини вживаються переважно з кінцевим м'яким -тъ: *а земля сама ся окупить*, *рожъ продають*, *челомъ бьють*.

Імена новгородців звучать здебільшого як сучасні українські (тут завчена книжна старослов'янська мова дає себе знати якнайменше): *Олекса*, *Олексий*, *Олександр*, *Онисимъ*, *Олисей*, *Остафий*, *Олена*, *Микыта*, *Микыфор*, *Михайло*, *Марко*, *Василь*, *Василко*, *Юрко*, *Иванко*, *Пан[ъ]ко*, *Рад[ъ]ко*, *Степанецъ*, *Федорець*, *Данилець*, *Яковецъ*, *Костянтинъ*, *Хръстина*. То тут, то там у берестяних грамотах прохоплюються слова, характерні саме для української мови: *господиня*, *господарь*, *батко*, *паробокъ*, *наимить*, *господа* «домівка», *година*, *кожухъ*, *свита*, *сороциця*, *глекъ*, *соромъ*, *досытъ*, *куды*, *абы*, *та* (сполучник) тощо.

Чимало подібних українізмів трапляється також у Новгородській кормчій, Новгородському літописі, грамотах. Це не просто діалектні явища, а прояви тієї самої простонародної мови, якою розмовляли не лише в Києві та навколо нього, а й

у Новгороді, зрозуміло, з певними особливостями, зумовленими місцевим мовним субстратом.

Безперечно українським є напис «*коваль Людота*» (XI ст.) на мечі, знайденому на Полтавщині, як і напис на келихові чернігівського князя Володимир Давидовича, зроблений не пізніше 1151 р.: «*А се чара князя Володимерова Давидовича, кто из нее нь тому на здорювье а хваля Бога своего осподаря великого князя*».

Тим часом такі визначні твори Київської Русі, як «Повість врем'яних літ», «Руська правда», «Слово о законі і благодаті» Іларіона, «Повчання» Володимира Мономаха, «Слово о полку Ігоревім» тощо, не завжди можуть бути цілком достовірними свідченнями про мову часів Київської Русі, оскільки вони дійшли до нас не в оригіналі, а в значно пізніших копіях. А про те, які мовні зміни могли вносити в них переписувачі, можна судити, зіставивши, наприклад, ту саму розповідь із «Повісті врем'яних літ» під роком 6505 (997) за найдавнішим Лаврентійським списком 1377 р. та другим відомим Іпатським списком початку XV ст. Між першим і другим списками є такі розбіжності (першими подано слова за Лаврентійським списком, другими — за Іпатським): *из города — из града, гладь — голодь, єдинь — одинь, старець — старѣць, хотять — хочете, хочете — хочете, и я — и азъ, колодязь — кладезь, престояти — перестояти* і под. І навіть у тому самому списку ті самі слова могли писатися по-різному. Наприклад, у розглядуваному уривку в Лаврентійському списку поряд із формою *городь*, вжитою 8 разів, 5 разів ужито форму *градь*; поряд із формою *гладь* стоїть форма *голодь*, як і в Іпатському списку, де поряд із *градь* виступає слово *горожани*, а поряд із *голодь* вживається *гладь* тощо. Отже, переписувачі не тільки копіювали оригінал, а й прилагоджували його якоюсь мірою до сучасної їм мовної ситуації. Оригінал же, якщо судити за його граматичним ладом та лексикою, був написаний таки старослов'янською мовою.

Інше враження справляє список «Слова о полку Ігоревім», опублікований 1800 р. Ця поема, як вважають учені, складена в 1185—1187 рр., а її відомий список зроблено, можливо, в XV—XVI ст. Із часом так званого другого південнослов'янського впливу, коли в текстах посилено виправлялися відхилення від старослов'янської мови. «Слово о полку Ігоревім» теж, перш за все, виправлене. На таку думку нашоувують ті поодинокі, мабуть-таки, недогляди, пропуски «помилки», які тут трапля-

ються. Наприклад, в усьому тексті послідовно вживається старослов'янська форма імені *Владимирь*, але один раз — *Володимирь* (до речі, і в «Повісті врем'яних літ», і в інших найдавніших пам'ятках виступає майже виключно форма *Володимирь*, *Володимерь*); так само скрізь — *храбрый*, і раптом: *хроброе гнѣздо*; п'ять разів слова *дѣвица*, *дѣва* подані через *ѣ*, а шостий — через *и*: *красною дивичею*; через *ѣ* написані слова *полетѣти*, *одолѣти*, *разумѣти*, але через *и*: *помолодити* (*А чи диво ся братіе стару помолодити?*), а мало би бути — *помолодѣти*; дев'ятнадцять разів ужито в родовому відмінку однини прикметників закінчення -аго (*старога*, *великаго*), а двадцять разів проскакує — -ого: *поганога Кошця*; вісім разів префікс *раз-*, *рас-* написано через *а*, а дев'ять — через *о* (не під наголосом): *рострѣлаяѣѣ* (перша особа двоїни); у двох третіх випадків (65 разів) у кінці дієслів третьої особи однини й множини стоїть -ть (*кличеть, велить*), але в решті (31 раз) — -тъ: *комони ржуть за Сулою*; *звенить слава в Києѣѣ*; *трубы трубять в Новѣградѣ*; *стоять стязи в Путивлѣ*.

Зовсім не старослов'янські й такі вислови, слова та форми слів: *лисици брешуть на щиты*; *другаго дни велми рано*; *дѣти бѣсови* (треба мати на увазі, що буква *ѣ* читалася як і); *уже бо братіе невеселая година встала*; *уже княже туга умь полонилъ*; *заступиѣѣ королеви путе*; *подь тыи мечи харалужныи*; *загородите полю ворота*; *оксамиты*; *кожухы*; *стяг*; *звонячи в прадѣдною славу*; *гримляють* тощо.

Автор «Слова о полку Ігоревім» — якщо не воїн, то людина, що оберталася в середовищі воїнів, які стояли ближче до престолов, ніж князі, бояри або ченці. Тому в цій високомайстерній поемі народна мовна стихія мала б відбитися більшою мірою, ніж у будь-якому іншому творі тих часів. Так і сталося. І ті елементи, що виходять за межі старослов'янщини (цією мовою мусив користуватися, як і всі освічені люди того часу, також автор «Слова о полку Ігоревім»), мають безперечний український характер.

Деякі, хоч і дуже скупи, відомості про мову Київської Русі є в іноземних авторів. Дослідник мови євреїв, які жили в давні часи в Київській Русі, О. Я. Гаркаві наводить, крім інших, такі факти, які стосуються мови часів Київської Русі¹.

¹ Гаркави А. Я. Обь языке евреевъ жившихъ въ древнее время на Руси и о славянскихъ словахъ встрѣчаемыхъ у еврейскихъ писателей. СПб., 1865.

Єврейський теолог Соломон Іцхакі (1040—1105) у коментарі до П'ятикнижжя вживає слово *шнір* і пояснює: «*Шнір* означає *сніг* мовою ашкеназі (ашкеназі — назва євреїв, що жили в Київській Русі. — /. Ю) і мовою ханаанською (тобто руською. — /. /О.)». Коли вимовити це слово з гаркавим р, то воно звучатиме майже так само, як українське слово *сніг*. Отже, принаймні в другій половині XI ст. в народі звук, що в старослов'янській мові позначався буквою НЬ (*сн'кзъ*), промовляли як і, а звук, що позначався буквою г, промовляли як Б, а не як §, тобто так, як і тепер в українському слові *сніг*.

Інший єврейський теолог Ісаак бен-Моїсей (писав у 1240—1260 рр.) у коментарі до Талмуду дає таке пояснення: «...дерева (або колоди), зв'язані у великій кількості, що в Біблії називається *рафсодот*..., по-німецькому *влос* (*Лож*), а ханаанською мовою *пліт*». Тут переписувачі, безумовно, переставили місцями другу і третю букви: має бути — *пліт*. Виходить, що чергування о з і в українській мові сталося не пізніше середини XIII ст., а не в XV ст., як це засвідчують найдавніші українські пам'ятки.

Найкраще відбили мову дохристиянської Русі українські народні пісні, яких записано, як стверджують вчені, понад 200 тис. (аби створити таку кількість, потрібно було не одне тисячоліття). Відразу слід зазначити, що народ як колективний автор пісень не перекладає, він може лише редагувати їх, доповнювати або скорочувати. Але ось ця щедрівка, яку й тепер співають із 13 на 14 січня в Доброгостові Львівської області, не редагувалася:

*Чи спиш, чи чуєш,
Господаречку,
У своїм домочку
На Новий рік, на Новий рік?
Підем орати, підем сіяти
Ярупишеницю
На Новий рік, на Новий рік.*

На перший погляд незрозуміло, як це можна сіяти ярупишеницю в січні. Але річ у тім, що на Русі до прийняття християнства Новий рік зустрічали не в січні, а наприкінці березня, коли й справді можна починати весняну сівбу. Володимир Великий початок року переніс на вересень, і тільки в середні

ік.и цю подію стали відзначати першого січня. А щедрівка залишилася без змін.

Такою ж давньою, дохристиянською є й ця купальська пісня, записана на Івано-Франківщині й відома в інших краях України:

*Гей, око Лада, Леле Ладове,
Гей, око Ладове, ніч пропадає,
Бо око Лада з води виходить,
Ладове свято нам приносить.
Гей, Ладю! А ти, Перуне,
Дай дочекати Ладі Купала.*

Усе тут — і особливий ритм, й імена дохристиянських бо- жеств — старовинне, тільки не мова.

Можливо, ще давніші погляди наших предків відбиває веснянка, записана на Волині:

*Ой ти, соловейку, ти ранній пташку,
Ой чого так рано із вир їчка вийшов?
— Не сам же я вийшов, Дажбог мене вислав,
З правої ручейки й ключики видав,
З правої ручейки — літо відмикати,
З лівої ручейки — зиму замикати.*

У цій пісні, як і в попередніх, відбилася світобачення наших далеких прашурів у всій своїй первозданності: і уявлення про сонце як Ладове око, що поринає у воду й виринає з неї; і переконання, що на зиму шашки ховаються під річку, де був вирій, тобто рай (адже первісний корінь у слові *річка* — рі < р'Б < рай): туди не треба було відлітати, а просто заходили й звідти виходили; і поділ року на зиму, літо й осінь (без весни). Давність цієї пісні, як і багатьох інших, не лише наведено тут, безперечно. А мова їхня — природна, жива, ніби вони нещодавно складені. Передусім народна пісня й допомагала вижити українській мові наперекір усім знегодам, що випадали на її долю.

Показово, що російська народна творчість подібних пісень не знає. Уіро-фінські племена (меря, мурома, мешеря, перм, голядь, югра, весь та ін.), які склали ядро майбутньої Росії, утративши свою мову, втратили й колишню усну творчість. Народні пісні в новій мовній оболонці виникали тут уже в Умовах панування християнської ідеології. Прийшли слов'ян-

ські колоністи, насамперед дружинники, які принесли сюди старослов'янсько-українську мовну суміш, новою мовою створювали лише билини — імена їхніх персонажів (*Ілля, Нікітич, Альоша Попович*) уже явно християнські.

Народна українська мова поволі прокладала собі шлях у літературу, долаючи привнесену старослов'янську мову. Риси живої народної української мови досить помітні вже в так званих Литовських статутах, зведеннях законів Литовсько-Руської феодальної держави, які виходили у 1529, 1566 і 1588 рр. «Простою мовою» було перекладено Пересопницьку Євангелію (1556—1561). Але ця «проста мова» ще не відображала живої розмовної мови українського народу — це була суміш старослов'янізмів, полонізмів, латинських слів та українізмів.

Перший запис пісні українською народною мовою було зроблено понад 430 років тому — 1571 р. («Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?»). В Яворові на Львівщині 1619 р. було опубліковано дві інтермедії як додатки до польської драми про смерть Іоанна Хрестителя. Мова в них — сучасна українська з певними діалектними особливостями, наприклад:

*Шотутти, побратиме, собі поробляєш?
Кажи мені — як живеш та і як ся маєш?*

Значну роль у формуванні української літературної мови на живій народній основі відіграв І. Котляревський, автор перших великих художніх творів українською мовою — поеми «Енеїда» та п'єси «Наталка Полтавка». Особлива заслуга в становленні й утвердженні української літературної мови на народній основі належить творчості Т. Шевченка, який органічно поєднав елементи народнорозмовної мови з мовностильовими засобами українського фольклору й елементами книжної старослов'янської мови.

Українська мова виникла тисячоліттями, її основні елементи були започатковані ще в часи, співвідносні з виникненням латинської мови, або й раніше¹.

¹ Про прадавні корені української мови див.: *Нойшвайко С* Таємниці розкриває санскрит. К.: ВЦ «Просвіта», 2000; *Мосенкіс Ю. Л.* Трипільський прасловник української мови. К.: НДІТІАМ, 2001; *Мосенкіс Ю. Л.* Трипільська генеза милозвучності української мови на тлі євразійських мовотворчих процесів: Посібник до спецкурсів. К.: Досліди, центр «Мова та історія», 2002.

у уї—VII ст. вона вже мала окреслено сучасні обриси, про що засвідчують сербська й хорватська мови. Ще до створення київської держави українська мова опанувала великі просторі центрально-східної Європи. Нею розмовляло населення Київської Русі.

Звичайно, за цей тривалий час українська мова зазнавала різних сторонніх впливів. Для неї не минулися безслідно і грецька колонізація Чорноморського узбережжя, і нуртування скіфських племен у VII ст. до н. е.—II ст. н. е., і вторгнення готів на південь України в III—IV ст., й існування могутньої ганської імперії в IV—V ст., і жорстоке панування тюркомовних аварів (літописних обрив) у VI—VIII ст., і зіткнення з хозарами, уграми, печенігами впродовж VIII—X ст. Щось в українській мові залишилося від мов цих народів і племен, щось привнесли в неї старослов'янська, польська, російська мови. Це лише збагатило її, але не зруйнувало.

Українську мову протягом століть аж до недавнього часу принижували, переслідували, забороняли і румунські великодержавники, і польські завойовники, і російські шовіністи. Проте ніякі лихоліття не могли зруйнувати її, порушити її цілісності, стрункості.

Нині українська мова — одна з найбагатших і найрозвиненіших мов світу. Вона співуча (за милозвучністю її ставлять нарівні з італійською), завдяки тривалому розвиткові виробила чіткі, логічно впорядковані фонетичну й граматичну системи, у ній рідко трапляються винятки. Вона має багатющий запас слів, розвинену синоніміку. В 11-томному «Словнику української мови» (1970—1980) зареєстровано понад 134 тис. слів. У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» (2001) записано близько 170 тис. слів. Насправді ж уже тепер словниковий склад української мови, коли взяти до уваги й усі терміни, налічує кількості тисяч лексем. Добре розвинені в ній функціональні стилі. Українською мовою однаково чудово звучать Біблія і Гомерова «Одіссея», «Декамерон» Дж. Бокаччо й «Дон-Кіхот» М. Сервантеса, «Євгеній Онєгін» О. Пушкіна і «Пан Тадеуш» А. Міцкевича, твори Шекспіра і Джека Лондона, Ярослава Гашека і Марселя Пруста. Нею складено понад 200 тис. народних пісень, створено багату оригінальну художню літературу, написано тисячі наукових праць. Немає таких почуттів і думок, яких не можна було б висловити українською мовою.

Ще 1834 р. російський академік І. Срезневський у статті «Взгляд на памятники украинской народной словесности» зазначав, що українська мова «є однією з найбагатших слов'янських мов, що вона навряд чи поступиться, наприклад, перед богемською щодо багатства слів і виразів, перед польською щодо мальовничості, перед сербською щодо приємності, що це мова, яка, будучи ще необробленою, може вже порівнятися з мовами культурними; щодо гнучкості й багатства синтаксичного — це мова поетична, музикальна, мальовнича»¹.

Не можна не згадати й слів відомого російського історика XIX ст. В. Ключевського, що їх цитує Н. Половська-Василенко у своїй «історії України»: «Уявіть собі, що Київ не був би взятий і зруйнований татарами... Київ залишився б столицею першої великої руської держави... Офіційною мовою стала б не... сумішка старослов'янської та фінської мов, а слов'яно-українська. Український письменник Гоголь не мусив би писати російською мовою, а Пушкін писав би українською»².

Поміркуйте

1. Як відбувався перехід від багатьох племінних мов до небагатьох національних?
2. Чи безслідно зникали мови підкорених племен?
3. Коли приблизно могла виникнути українська мовна спільність?
4. Про що свідчить наявність однакових фонетичних, лексичних і граматичних явищ в українській і латинській мовах, зокрема в архаїчному варіанті останньої?
5. Чому є багато спільних рис в українській і сербській та хорватській мовах?
6. Якому народові належить старослов'янська мова? Чому в російській мові є багато елементів, спільних із старослов'янською?
7. Які мовні факти дають підстави вважати, що в часи написання Ізборників Святослава, «Повісті врем'я-

¹ Сучасна українська літературна мова: Всіум. Фонетика. К.: Наук, думка, 1969. С. 20.

² Половська-Василенко Н. історія України. К.: Либіль, 2002. Т. 1. С. 269.

них літ», «Слова о полку Ігоревім» розмовною мовою в Київській Русі була мова, близька до сучасної української?

8. Що дають для пізнання стану мови часів Київської Русі графіти Київської Софії та новгородські берестяні грамоти?
9. Які фонетичні явища української мови і якого періоду відбито в працях єврейських теологів, що жили в Київській Русі?
10. Які українські народні пісні можна вважати складеними ще до прийняття християнства і на якій підставі? Якою мовою їх було складено?
11. Що Вам відомо про початки формування сучасної української літературної мови?
12. Коли і як виникла українська мова?

§3

Українська мова — державна

Мова і держава. Кожна сучасна держава в процесі свого становлення й розвитку так чи інакше стикалася з мовним питанням. І, як правило, рано чи пізно надавала перевагу єдиній державній, інакше кажучи офіційній, мові. Ця необхідність випливає із самої природи держави, з її суті й призначення. Адже держава, принаймні сучасна цивілізована, покликана не тільки забезпечувати захист населення певної території від зовнішніх посягань і підтримувати внутрішній порядок у країні. Вона — і це, можливо, її найважливіша функція — з конгломерату людей, попри всі їхні, часом навіть протилежні особисті, групові, класові, етнічні інтереси, врешті-решт творить єдине суспільство, злагоджений діючий організм, здатний цілеспрямовано сконцентрувати свої фізичні й духовні ресурси і, отже, саморозвиватися, самореалізовуватися.

Найважливішу роль у консолідації суспільства відіграє мова — Як переконає світовий досвід, насамперед мова завжди лежала й лежить в основі духовного єднання людей у певну спільноту. «Найпримігивніші за своїм способом життя шіме-

на, яких могли вивчати етнографи, тобто племена австралійців, андаманців і бушменів, — свідчить один із дослідників, — не мають ніякої організації, являють собою всього лише групи людей, які мають свою особливу мову й усвідомлюють свою єдність». І далі: «Дуже істотною рисою, яка об'єднує плем'я, є передусім мова»¹. І в сучасному світі, як стверджують соціологи, «спільна мова об'єднує людей», «спільна мова організовує досвід людей», «спільна мова також підтримує згуртованість суспільства»².

Мова — найвагоміше надбання кожної окремої людини і найбільша суспільна цінність. Мова — явище водночас індивідуальне й соціальне: вона обслуговує і кожну окрему людину, й усе суспільство. Основні її функції — оформлення думок (мислетворча функція) і міжлюдське спілкування (комунікативна функція). Мова однаково спрямована як у внутрішній, психічний, так і в зовнішній, соціальний світ людини. Завдяки цьому вона виконує визначальні особистісні і суспільні функції.

Для суспільства особливо важливі такі функції мови:

об'єднавча — мова об'єднує людей, створює в них відчуття групової єдності, групової ідентичності і, отже, сприяє перетворенню населення на суспільство;

організуюча — мова виступає засобом планування, мобілізації зусиль, адекватного передавання волі від одних структур суспільства до інших;

інформаційна — мова забезпечує «здатність підтримувати й відтворювати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків»³, якими поширюються інтелектуальні й моральні імпульси, що пронизують усе суспільство;

когнітивна — мова є засобом пізнання та освоєння навколишнього світу й поширення набутих знань серед членів усього суспільства;

аккумулятивна — мова нагромаджує, зберігає й передає життєво важливий суспільно-історичний досвід від покоління до покоління.

¹ Олдероге Д. А. О некоторых этнолингвистических проблемах Африки // Вопросы социальной лингвистики. Л.: Наука, 1969. С. 139.

² Смелзер Нейт. Социология. М.: Феникс, 1994. С. 48, 53—54.

³ Черниш Н. Социология: Курс лекцій. Конспект. Вип. 3. К., 1997. С. 13.

Ці функції мова найуспішніше виконує лише тоді, коли вона витворена певним суспільством, тобто пристосована саме до його менталітету й умов існування, і стала спільним надбанням для всіх його членів. Це добре розуміли й розуміють політики і по-різному враховували й враховують у своїй діяльності. Прикладів є достатньо.

Мовне питання в різних країнах

розв'язувалось майже однаково — на державному рівні.

У Франції наприкінці XVIII ст. «ще цілих шість мільйонів французів (із 25 мільйонів) не знали французької мови і приблизно стільки само не могли вести зв'язної розмови (до цього числа входили 4—5 мільйонів нефранцузів)»¹, тобто половина населення не володіла мовою своєї країни. Проте завдяки послідовній мовній політиці держави, яка залучила до цієї справи такі чинники, як військова повинність, освіта, видання книг і особливо газет та журналів, зрозуміло, французькою мовою, державні чиновники, які мусили вживати мову держави, — французька мова протягом XIX ст. утвердилася як єдина на всій території держави й у всіх сферах суспільного життя. Наслідками такої політики є консолідація суспільства й духовне та економічне зростання Франції, її високі досягнення в науці, культурі й, врешті-решт, в економіці. І тепер французька держава не байдужа до мовних проблем: у законі про вживання французької мови, прийнятому Національними зборами і Сенатом Франції 4 серпня 1994 р., не тільки проголошується, що «французька мова як державна, згідно з Конституцією, є важливою складовою частиною самобутності і національного надбання Франції»², а й встановлюються суворі санкції за ігнорування мови на території держави.

Коли Італія 1861 р. здобула незалежність, італійська мова ледь животіла: з понад 25 млн. населення Італії тільки 600 тис. (приблизно 2,4 %) володіли італійською мовою. Причому з тих 600 тис. переважна більшість, 400 тис., була зосереджена в Госкані й тільки 70 тис. — у столиці країни Римі³. «Італію створено, тепер треба створити італійців», — робить висновок

¹ Доза А. История французского языка: Пер. с фр. М.: Изд-во иностр. яз., 1956. С. 434.

² Французи-демократи // Голос України. 1998. 1 серпня.

³ Ласшлці, А. А. Очерки истории итальянского языка XV—XX вв. Л.: Изд-во ЛГУ, 1976. С. 87.

один із керівників національно-визвольної боротьби. І за дорученням італійського уряду відомий письменник Алессандро Мандзоні розробляє програму утвердження італійської мови серед населення Італії. «Услід за єдністю управління, збройних сил і законів єдність мови найбільшою мірою сприяє тому, щоб зробити єдність нації відчутною, міцною й благотворною»¹, — писав А. Мандзоні. Втілення в життя цієї програми дало змогу консолідувати населення Італії в одне динамічне італійське суспільство, яке тепер відіграє не останню роль у світі.

В Індонезії, де налічується понад 200 млн. населення, є більше 300 мов та близько 1 000 діалектів. Понад 300 років ця країна перебувала під владою Голландії. Метрополія, бажаючи увіковічити своє колоніальне панування, докладала всіх зусиль, аби накинати індонезійському суспільству голландську мову. «Якщо ми хочемо досягти єдності Нідерландської Індії (Індонезії), — заявляв один із голландських діячів, — ми повинні зробити мовою єдності мову, яка представляла б міжнародну культуру: у нашому випадку такою мовою є голландська». Усе викладання в школах велося голландською мовою. «Голландська стала мовою, якою я думав»², — писав перший президент незалежної Індонезії Сукарно. Тим часом індонезійці, скидаючи колоніальне ярмо, відкинули й нав'язану їм чужу їхньому менталітетові мову.

Майже за двадцять років до проголошення незалежності індонезійська молодь висунула гасло: «Єдина батьківщина — Індонезія, єдина нація — індонезійська, єдина мова — індонезійська»³. І цей курс успішно проводиться в незалежній Індонезії за широкої підтримки представників різних етносів. Державною мовою є індонезійська. Починаючи від четвертого класу початкової школи й у середній школі (разом дев'ять років) усі предмети викладаються лише індонезійською мовою. І саме вона є одним із навчальних предметів у школі від першого класу до останнього⁴. У вищих навчальних закладах викладання ведеться теж індонезійською мовою, іноді

¹ Касаткин А. А. Очерки истории итальянского языка XV—XX вв. Л.: Изд-во ЛГУ, 1976. С. 129—130.

² Киндрашкина Е. А. Индонезия: Языковая ситуация и языковая политика. М.: Наука, 1986. С. 23.

³ Там само. С. 28.

⁴ Там само. С. 52.

лекції можуть читатися англійською (вживання голландської мови — мови колишньої метрополії — заборонено). Усі індонезійські фільми озвучуються індонезійською мовою, а в щорічних звітах президента Індонезії про виконання державних планів публікуються дані не тільки про стан економіки, а й про видання літератури державною мовою та про лінгвістичні дослідження.

Як стверджує дослідник, «у становленні індонезійської незалежної держави, у розвитку сучасної індонезійської культури, а також у здійсненні державної політики Республіки Індонезії величезна роль належить індонезійській мові». Ця мова об'єднує «численні народи країни і тому є надзвичайно важливим чинником їхньої політичної, економічної й культурної консолідації»¹.

Євреї відродження втраченої майже дві тисячі років тому власної держави тісно пов'язали з відродженням своєї давньої мови — івриту. Для її вивчення було створено мережу денних і вечірніх курсів, розпочато видання відповідної літератури, спеціальних газет. Вивченню івриту сприяла й армія: молоді люди, які не встигли добре оволодіти ним до мобілізації, проходили 180-годинний курс навчання мови під час військової служби².

Більшість нових держав Азії та Африки, національний склад яких дуже неоднорідний, оголосили й конституційно закріпили офіційною або державною якусь одну мову. Наприклад, Танзанія, де 12 млн. населення і понад 100 мов, єдиною національною мовою країни проголосила мову суахілі. Ця мова вживається в усіх державних установах. Нею проводиться навчання в школі, а обов'язковою умовою для одержання диплома про закінчення середньої школи є досконале володіння нею³.

Якщо багатонаціональна Індія з необхідності і визнала англійську мову як офіційну, поряд із мовою гінді, то її

¹ Маретин Ю. В. Особенности бахаса Индонезия как государственного языка Республики Индонезии // Вопросы социальной лингвистики. Л.: Наука, 1969. С. 182-183.

² Иврит — язык возрожденный: Сборник статей. Иерусалим: Библиотека, 1990. С. 62-63.

³ Восгобоини *~. Некоторые проблемы языкового планирования в странах Африки (на примере Танзании и Кении) // Языковая политика в Африке и странах Африки. М.: Наука, 1977. С. 289.

використанню в такому статусі встановлено певний термін. Як слушно зауважує індійський вчений, «хоч англійська мова і є рідною для деякої частини населення, вона залишається іноземною мовою не тільки тому, що ця частина населення становить мікроскопічну меншість, а головним чином тому, що збагачення англійської мови на різних рівнях її структури — семантичному, морфологічному, лексичному, синтаксичному, стилістичному — іде із чужих джерел»¹. Надання мові іншої країни статусу державної означає пріоритет свій народ на постійну другорядність, меншоважливість і, врешті-решт, духовну залежність. Тому-то індійська держава докладала значних зусиль, щоб утвердити одну, спільну для всього індійського суспільства, мову (за одночасного збереження регіональних мов).

Але навіть там, де спільна для всього суспільства мова посідає міцні позиції, держава не забуває дбати про неї, справедливо вбачаючи в ній важливий чинник соціального поступу. «Мабуть, — пише сучасний дослідник, — у жодній з розвинутих капіталістичних країн уряд не приділяє мовним питанням такої великої уваги, як у Японії»². Тут для забезпечення всебічного розвитку й функціонування японської мови створено цілу низку державних установ, найважливішими з яких є Державний інститут японської мови, підпорядкований міністерству освіти, й Інститут культури радіо- і телепередач, що належить державній радіо- і телекомпанії. Вони наділені законодавчими правами щодо визначення мовних норм у межах своєї сфери, постійно стежать за появою нових слів, видають реєстри їх. Складено списки «мовного існування» типового службовця, типової домогосподарки тощо. Питання мовної практики посідають помітне місце в японських засобах масової інформації, тут не дивина навіть телевізійні серіали на лінгвістичні теми. Великими тиражами виходять журнали «Мовне існування», «Мова», «Бібліографічний щомісячник». Велика увага приділяється науковим дослідженням із машинної лінгвістики — автоматичної обробки інформації, введення інформації в ЕОМ, машинного перекладу, упорядковуються термінологічні системи тощо.

¹ Ганди К. Л. Языковая политика в современной Индии: Пер. с англ. М.: Наука, 1982. С. 114.

² Алпатов В. М. Япония: Язык и общество. М.: Наука, 1988. С. 95.

Українське законодавство про мову бере початок від березня 1918 р., коли було прийнято Закон Центральної Ради про державну мову. У ньому зокрема вказувалося: «Всякого роду написи, вивіски... повинні писатися державною українською мовою... Мовою в діловодстві має бути державна українська...» Але з втратою незалежності цей закон втратив силу.

1 серпня 1923 р. ВУЦВК і Раднарком УРСР видав декрет «Про заходи забезпечення рівноправності мов і сприяння розвитку української мови». В Україні 1925 р. вийшла серія постанов про українізацію. У цих документах ішлося про відкриття шкіл з українською мовою навчання, збільшення кількості видань різної літератури, зокрема підручників, газет, журналів, українською мовою, вивчення української мови державними службовцями, переведення діловодства на українську мову тощо. Але вже на початку 30-х рр. українізація помітно гальмується, її здобутки ліквідуються, а 22 листопада 1933 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову про її припинення. Почався зворотний процес звуження функцій української мови й витіснення її російською.

На вимогу національно-патріотичних сил 1989 р. було конституційно закріплено державний статус української мови в Україні й прийнято Закон про мови в Українській РСР (28 жовтня 1989 р.). Цей закон, незважаючи на його важливе значення для боротьби за збереження української мови, мав, проте, колоніальний характер: у багатьох його статтях поруч зі словосполученням «українською мовою» стояли слова «або російською». Зрозуміло, це великою мірою зводило нанівець проголошений законом намір, як сказано в преамбулі, забезпечити «українській мові статус державної з метою сприяння всебічному розвитку духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національно-державної майбутності».

У Декларації про державний суверенітет України, прийнятій Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р., серед іншого вказувалося: «Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя».

Незадовго до проголошення незалежності України, 12 лю-

того 1991 р., Рада Міністрів України ухвалила Державну програму розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 р., яку так і не було виконано навіть наполовину.

У ст. 10 Конституції незалежної України, прийнятій 28 червня 1996 р., записано: «Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України». Конституційний Суд України своїм рішенням від 14 грудня 1999 р. дав таке тлумачення цього та інших пунктів Конституції: «Таким чином, положення Конституції України зобов'язують застосовувати державну — українську мову як мову офіційного спілкування посадових і службових осіб при виконанні ними службових обов'язків, у роботі і в діловодстві тощо органів державної влади, представницького та інших органів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, а також у навчальному процесі в державних і комунальних навчальних закладах України».

Стосовно ж національних меншин зазначимо, що всі міжнародні правові документи вимагають, щоб національні меншини, досконало оволодіваючи своєю мовою, у повному обсязі володіли й мовою країни свого проживання. Зокрема, у преамбулі до Європейської хартії про регіональні мови й мови меншин від 5 листопада 1992 р. зазначено: «Захист і розвиток регіональних мов або мов меншин не повинні проводитися на шкоду офіційним мовам і необхідності вивчати їх». У першому пункті Гаазьких рекомендацій щодо прав національних меншин на освіту, прийнятих під егідою Організації з безпеки та співробітництва в Європі в жовтні 1996 р., наголошується: «Разом з тим особи, які належать до національних меншин, зобов'язані інтегруватися в більш широке суспільство держави через належне володіння державною мовою». У Пояснювальній записці до Гаазьких рекомендацій це положення ще раз повторюється: «Така інтеграція вимагає набуття міцних знань як мови національної меншини, так і державної мови».

Спільна для всього суспільства мова дає змогу сконцентрувати весь його інтелектуальний потенціал і, таким чином, у процесі історичного розвитку переростає в могутню рушійну силу суспільного прогресу.

Поміркуйте

1. Для чого потрібна єдина загальнодержавна мова? Що вона дає для функціонування суспільства?
2. Яку мову утверджувала свого часу російська держава на захоплених нею територіях? Яку мовну політику проводили й проводять інші держави?
3. Які Ви знаєте українські законодавчі акти, що стосуються мови? Чи виконуються вони?

§4

СТИЛІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Українська мова, як і будь-яка інша розвинена літературна мова, становить систему функціональних стилів.

Функціональний стиль — це сукупність мовних засобів та прийомів, вибір яких зумовлюється змістом, характером і метою висловлювання, а також обставинами, у яких воно відбувається.

У сучасній українській мові традиційно виділяють офіційно-діловий, науковий, конфесійний, публіцистичний, художній і розмовний стилі.

Офіційно-діловий стиль задовольняє потреби офіційного спілкування в державному, громадському, економічному та політичному житті. Цим стилем пишуться закони, укази, статuti, розпорядження, ухвали, протоколи, звіти; ведеться ділове листування.

Для офіційно-ділового стилю характерні такі особливості: виклад логічний, мовні засоби великою мірою стандартизовані, широко використовуються усталені штампи, слова вживаються в прямому значенні, речення переважно прості ПОШИРЕНІ, текст чітко ділиться на частини (параграфи, пункти, підпункти тощо).

Тексти офіційно-ділового стилю вимагають точності формулювань, не допускають двозначності, позбавлені емоційності. Наприклад:

АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР [19 серпня 1991 року,

— продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

— виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

— здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто

ПРОГОЛОШУЄ

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ та створення самостійної української держави — УКРАЇНИ.

Територія України є неподільною і недоторканою.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

Верховна Рада України

24 серпня 1991 року.

Науковий стиль обслуговує сферу науки. Для нього властиві такі особливості: мова виключно літературна, наявна велика кількість термінів, речення переважно складнопідрядні, твердження документовані, слова використовуються, як правило, у прямому значенні.

Залежно від конкретних завдань у науковому стилі виділяють різновиди: власне науковий, науково-популярний, науково-публіцистичний, науково-навчальний, виробничо-технічний. Кожен із цих різновидів має власні специфічні особливості.

Наведемо приклад власне наукового стилю:

Для стилістики важливо чітко розмежувати поняття загальнонародна мова та літературна мова. Під загальнонародною мовою розуміємо сукупність усіх граматичних форм, усіх слів, усіх особливостей вимови й наголосу людей, що користуються українською мовою як рідною. Загальнонародна мова охоплює діалекти, просторіччя, фольклорні елементи, жаргонізми тощо. Одним із складників загальнонародної мови є літературна мова — відшліфована форма національної мови, що має певні норми в граматиці, лексиці, вимові, наголошуванні. Літературна мова виникає на підставі писемної, художньо закріпленої форми загальнонародної мови і в своєму усному

й писемному різновидах обслуговує культурне життя нації. Отже, літературна мова є основою духовної та матеріальної культури людського суспільства, без неї неможливий розвиток літератури, мистецтва, науки, техніки (О. Пономарів).

Конфесійний стиль обслуговує сферу релігійно-церковного життя й використовується в богослужбових книгах, церковних відправах, проповідях, молитвах тощо. Для нього характерна архаїчна лексика піднесеного плану, наявність церковнослов'янїзмів, застарілі форми слів, певна побудова речень. Мова, як правило, монологічна, сповнена ораторських прийомів. Наприклад:

Тебе зважаємо, правдивого Бога... Не зсилай на нас ні турбот, ні голоду, ні нагальної смерти, огню, потопа, щоб не відпали від віри нетверді вірою. Мало нас карай, багато милуй, мало рани, а милосердно лікуй; мало смути, скоро звесели, бо не може наша душа довго стерпіти Твого гніву, як стеблина вогню. Вкороти свій гнів, умилосердися, бо Твоя є сила милувати і спасати. Тому й продовжи ласку Твою для людей Твоїх... Всіх, що в роботі, в полоні, на засланні, в дорозі, у плавбі, в темницях, у голді, і спразі, і наготі, — всіх помилуй, усіх потіш, усіх возрадує, зсилаючи їм радість тілесну й душевну (Митрополит Іларіон).

Публіцистичний стиль належить до сфери засобів масової інформації. Мова цього стилю повинна бути ясною, точною, виразною. Водночас вона образна, експресивна, емоційно забарвлена. Виклад, з одного боку, логічний, з другого — насичений художніми тропами та іншими засобами емоційного впливу на читача або слухача. Наприклад:

Про відчуття меншовартості, яке, ніби вірус, вразило ментальність певної — на жаль, значної — частини наших співгромадян, преса писала чимало. Цьому явищу є історичне пояснення: понад 300 років Україна була позбавлена державності і весь час відчувала на собі важку руку "Старшого брата". Будь-який вияв самостійності, будь-який потяг до суверенності придушувався всіма засобами, в тім числі мечем і вогнем. Згадаймо гетьмана Мазепу, який зробив спробу вивернутися з-під московського ярма і на довгі часи був оголошений зрадником, а Батурин — тодішня козацька столиця — був вирізаний до ноги, не жаліли навіть немовлят.

Трьохсотлітня залежність від Москви не минула без-

слідно для українського народу. Мало того, що постійно грабувалися багатства України — у неї була відібрана історія, перейнята і присвоєна культура, по краплині виціджувалася сама душа нації — мова. Вся ідеологія як царської, так і комуністичної імперії була спрямована на те, щоб русифікувати Україну, притлумити почуття національної гордості в її народі, стерти з його історичної пам'яті саме поняття «українська нація».

Значною мірою це вдалося. Щоб вижити, забезпечити терпиме існування собі, давати освіту дітям, певна частина українців, переважно інтелігенції, змушена була прислужувати і приспівувати північному колонізатору. Такий спосіб життя був продиктований жорстокими умовами, і тих, хто намагався зі зброєю в руках відстоювати волю і незалежність, зробили кривавими бандитами і «ворогами народу» (В. Карпенко).

Художній стиль використовує все багатство національної мови, у тому числі діалектизми, жаргонізми тощо. Мова переважно образна, насичена художніми тропами, багата на синоніми, антоніми, інші засоби словесного зображення. Важливу роль тут відіграють звукові засоби: алітерації (повторення однакових приголосних), асонанси, звуконаслідування, ритмо-мелодика тощо. Однією із суттєвих ознак художнього твору є образ автора, який виявляється як в авторському світобаченні, так і в доборі та організації мовних засобів. Тому художній стиль розпадається на низку індивідуальних, авторських стилів. «Але, — зазначає О. Пономарів, — вдаючись до тих чи тих лексико-фразеологічних і морфолого-синтаксичних засобів загальнонародної мови, вживаючи фольклорних, говіркових, просторічно-жаргонних елементів, автор мусить завжди орієнтуватися на літературну норму»¹.

Наведемо один із багатьох можливих прикладів художнього стилю:

- А ці абрикоси і всередині жовті чи тільки зверху?
- Хтозна. Я тільки кісточку бачив: гостренька така з одного боку, а з другого тупіша...
- Мені здається, що вони гарячі. Оце ніч, а вони гарячі...
- По-моєму, вони в пушку, еге ж?
- Хтозна... Скоро ось взнаємо.

¹ Пономарів О. Д. Стилістика сучасної української мови. К.: Львів, 1993. С. 16.

Вогонь почав пригасати. Тільки жарок ще грав і мінився.

— Ану, Па', сходи ще ти подивися за Штокалом, твоя черга, — сказав Силка. Прислухався. — Цсс, наче хтось іде, — зашепотів. — О, чуєш?

Угорі справді щось наче протупало і зникло. Потім звідти покотилася грудка, упала в наше багаття, і з нього шугнули іскри. Ми посхоплювалися на ноги і задерли голови, але після вогню не бачили й на крок від себе.

— Не бійтеся, це я, — хрипко сказав хтось ізгори.

До наших ніг потекла дрібна глина, а слідом за нею з'їхав... Штокало. Він тримав обома руками біля грудей кепку з абрикосами...

— Натє, їйте та йдіть уже додому, бо мені спати хочеться. — Штокало дихнув на нас ядучим тютюновим духом з рота. — Сідайте, чого ви постовпіли? Хто ж так лагодиться красти? Кричать, балакають, не тільки мені, — у село чути. Вогонь кладуть! Злодії називається... Тихо треба, якщо вже замірилися красти!

— Та ми, діду, тільки покуштувати хотіли! — вигукнув широко Чи-це-я-чи-не-я. — Хіба ми красти?.. (Григір Тютюнник).

Розмовний стиль властивий насамперед усному побутовому мовленню, але його елементи використовуються також у художній літературі та публіцистиці.

Для цього стилю характерна розмаїтість ритміко-мелодійних варіацій, велика кількість експресивних та емоційно-оцінних слів, неповні, а також складні безсполучникові речення. У ньому досить широко використовуються просторічні елементи тощо. Наприклад:

Ой люди добрі! Що мені на світі Божому робить? Не можна, не можна за лихими сусідами на селі вдержатись. Хоч зараз спродуйся, пакуйся — та вибирайся на кубанські степи! Дав же мені Господь сусід — нічого казати! Але ніхто мені так не допік аж до живих печінок, як та капосна баба Палажка Солов'їха. Та що й говорить? Хіба ж ви її не знаєте? Чи є ж така — не то що на селі, але й в цілому світі? Боже мій! Так уже її обминаю, обходжу десятою вулицею; отже ж зачепить! Якби я під землею лежала, вона б мене, капосна, і там знайшла б. А я, собі на лихо, вдалась Доора. /, Господи! Я б її до віку не зачепила, якби вона мене не зачіпала. Ще, на біду, й чоловік мій, Омелько, ^{вдав я л в ж є геть то} гнучкий, як батіг з клочья. Та що й гово-
^т - Од такої баби, як Палажка, не тільки я з Омельком,

але навіть дві люті собаки не одгризли би. На моє безголов'я й хати наші на однім кутку, через улицу, і поле наше поруч (І. Нечуй-Левицький).

Деякі мовознавці виділяють також епістолярний та ораторський стилі, однак їхні ознаки збігаються з ознаками офіційно-ділового, публіцистичного й розмовного стилів.

Стилістичні норми літературної мови відображаються в словниках, граматиках, посібниках зі стилістики, мовних порадишників. Володіння стильовими засобами мови й уміння доцільно вживати їх свідчить про культурний рівень людини.

Поміркуйте

1. Які спільні й відмінні риси мають офіційно-діловий і науковий стилі?
2. У яких стилях допустиме вживання розмовних елементів та фразеологічних висловів?
3. Елементи яких стилів можна спостерігати в газетних публікаціях?

§5

Мова як система

Система — це певна впорядкованість взаємопов'язаних елементів, які становлять єдине ціле.

За своїм складом системи бувають *однорідні (гомогенні)* й *неоднорідні (гетерогенні)*. Мова в цілому — це неоднорідна система: у ній поєднуються взаємозалежні елементи різного характеру, які утворюють підсистеми, що перебувають у різних ієрархічних стосунках (наприклад, слова як частини мови входять водночас і в лексичну, і в граматичну системи).

За кількістю елементів системи бувають *закриті* (з точно визначеною кількістю елементів) і *відкриті* (з довільною кількістю елементів). Мова в цілому — відкрита система: вона дає

зможу як вилучати зі свого складу окремі елементи, так і включати нові (наприклад, наявність архаїзмів і неологізмів, поява і зникнення деяких граматичних значень тощо). Проте окремі її підсистеми скоріше закриті, ніж відкриті (наприклад, в українській мові три особи дієслова, сім відмінків, шість голосних фонем тощо).

Щодо впорядкованості, то мова, будучи в цілому строго системною, допускає використання також несистемних елементів (винятки). Ступінь упорядкованості мови тим більший, чим довше вона розвивається, оскільки в процесі її функціонування людська пам'ять усуває з неї все, що не відповідає системі, порушує її. Українська мова належить до високо впорядкованих: у ній якщо й трапляються винятки, то вони стосуються переважно запозиченої лексики.

Основні функціонально-структурні компоненти мови. Мову складають три основні компоненти: фонетика (звуковий склад), лексика (сукупність слів) і граMATика (набір правил та засобів для реалізації їх). Кожен із цих складників виконує свою специфічну роль.

Фонетика являє собою матеріальну оболонку мови. Завдяки звукам мова набуває відчутної форми: ми матеріалізуємо свої думки, чуємо свого співбесідника, а співбесідник чує нас. Зі звуків, по-різному поєднуючи їх, будуємо слова і форми слів.

За допомогою **лексики** ми членуємо світ на окремі елементи й даємо їм назви. Слова позначають різні предмети, явища, властивості та деякі зв'язки між ними. Коли ми спілкуємося, коли передаємо іншій людині чи людям певну інформацію, то замість предметів і явищ як символи їх використовуємо відповідні слова.

ГраMATика виражає зв'язки між предметами та явищами й деякі найважливіші властивості буття. За допомогою її засобів ми з окремих слів монтуємо моделі подій, явищ, станів тощо, тобто творимо осмислені речення і таким чином передаємо потрібну інформацію.

Названі основні функціонально-структурні компоненти мови мають власну, певним чином організовану систему зв'язків, потрібних для виконання мовою своїх функцій.

Рівні вираження змісту. Коли йдеться про побудову висловлювань для передавання певного змісту, то в цьому разі виділяються ієрархічні (від найнижчого до найвишого або навпаки) рівні вираження.

Найнижчий рівень — *фонемний*. Фонеми (окремі типові звуки, або звукотипи) самі по собі змісту не виражають. Але з них будуються всі вищі рівні мовлення.

Наступний рівень, який виражає тільки найзагальніші елементи змісту, — *морфемний*. Морфеми — стандартизований, наділений певним значенням будівельний матеріал для слів. Вони призначені для побудови слів і існують лише в складі слів.

Рівень слова передає вже конкретні елементи змісту. Однак саме по собі слово, якщо воно не оформлене як речення, змісту ще не виражає. А для того щоб увійти до складу конкретного речення, слово набуває певної форми, тобто стає *словоформою*.

Рівень словосполучення уточнює значення окремих слів як виражальних засобів, готує їх до вираження конкретного змісту. У словосполученні всі значення слова, непотрібні для вираження саме цього змісту, відсікаються, залишається тільки актуальне значення.

Зміст виражається *реченням*. Але часто одного речення буває недостатньо для вираження певної інформації. Тоді речення входить у *текст* як його складова частина, пов'язуючись певним чином з іншими реченнями.

Така ієрархічна організація виражальних засобів (фонема → морфема → слово → словоформа → словосполучення → речення → текст) забезпечує економне й досить точне вираження змісту.

Мовні засоби і мовлення. Мова як людський феномен існує у двох тісно взаємопов'язаних психічних процесах: в уяві як набір мовних засобів і схем та в мовленні під час творення речень і тексту. Оскільки українське слово *мова* означає водночас і «набір мовних засобів», і «мовлення», то для розрізнення цих двох понять перший стан називатимемо мовними засобами, другий — мовленням.

Мовні засоби — явище ідеальне (вони лише уявляються), мовлення — матеріальне (воно має чуттєву, звукову

оболонку). Мовні засоби на письмі відображаються в словниках та граматиках (підручниках, посібниках, довідниках). Мовлення письмово фіксується у вигляді текстів (починаючи від записки, телеграми й закінчуючи кількатомовими романами).

Мовні засоби являють собою строго організовану ієрархічну організацію одиниць спілкування, де все існує в певній системі (система фонем, система морфем, система відмінків, система дієслівних форм, системи слів тощо); мовлення має лінійний характер, де кожен його елемент іде один за одним — звук за звуком, слово за словом і т. д.

Мовні засоби існують у нашій уяві у вигляді ідеальних, певним чином згрупованих образів фонем, морфем і слів разом з їхніми лексичними значеннями (узагальненими образами фрагментів дійсності), а також схем можливих поєднань їх (граматика). Завдяки цим, так би мовити, еталонам (чи стереотипам), закладеним у нашій свідомості, ми в процесі мовлення, нанизуючи один за одним потрібні елементи, творимо за певними схемами конкретні речення й тексти, наповнені інформацією, а також, слухаючи чуже мовлення, правильно сприймаємо й усвідомлюємо інформацію, передавану від інших людей.

До мовних засобів належать передусім фонеми, морфеми, слова й словоформи, синтаксичні схеми словосполучень і речень. Проте всі ці елементи мови не мають самодостатнього значення — вони існують тільки заради мовлення, тобто заради речень і тексту. Усе це лише інвентар, розрізнені елементи, які, щоб за їхньою допомогою передати якесь повідомлення, інформацію, думку, треба ще певним чином організувати, поєднати, використовуючи їхні властивості.

Мовні засоби — явище, незалежне від волі індивіда, вони належать усьому суспільству; мовлення — індивідуальне, його кожен може творити по-своєму, але в межах, визначених мовою. Мовні засоби — досить стабільні; мовлення — змінне, динамічне, кожного разу мовець використовує виражальні засоби по-іншому.

Мовні засоби реалізуються в мовленні; мовлення формує і ^{живить} мовні засоби. Мовні засоби не існують без мовлення, і ^{мовлення} існує без мовних засобів — одне без одного вони ^{не ртві}.

Поміркуйте

?

1. Які системи Вам відомі? Чим система відрізняється від безладдя, хаосу?
2. Яке визначення можна дати поняттю «виняток»?
3. Які функції виконують кожний із трьох основних компонентів мови?
4. Де ще, крім мови, можна спостерігати певну ієрархію рівнів, відношень?
5. Дайте окремо повне, розгорнуте визначення понять «мовні засоби» і «мовлення». Чим вони різняться і що їх об'єднує?

Фонетика і письмо

Фонетика (грец. ρῆμα φωνητικός «звуковий») — це звуковий склад мови. Звуки становлять матеріальну основу мови, її будівельний матеріал. Розділ мовознавства, який вивчає звуки мови, творення їх та зміни залежно від умов, також називається фонетикою.

ЗВУКИ І ФОНЕМИ

§ 6

Звуки мови як фізичне явище

Фонетика як система матеріальних засобів мови — це набір звуків, наголосів й інтонацій. Фонетика в цьому розумінні слід відрізнити від фонетики — науки про звуки мови, як відрізняємо сам предмет від розмови про нього.

Так само звуки мови не слід сплутувати з позначенням їх формами — буквами. Мова виникла й розвивалась у звуковій формі, а звуки ми промовляємо й чуємо. Первинна — звукова форма мови — це тільки далеко не точні умовні знаки для звуків мови.

Звуки людської мови характеризуються в трьох аспектах: це коливання повітря (фізичний аспект); це наслідок роботи мовних органів людини (фізіологічний аспект); це найменші елементи мовного знаку, за допомогою яких передається інформація від людини до людини (соціальний аспект).

У фізичному аспекті кожному звукові людської мови властиві такі п'ять ознак: висота, сила, довгота, чистота, тембр.

Висота звука залежить від частоти коливань пружного тіла, тобто від кількості стисків-розріджень повітря за одну секунду (один стиск-розрідження за секунду — це герц). Людське вухо сприймає звук частотою від 16 (найнижчий звук) до 20 000 Гц. Діапазон коливань у людській мові значно менший: у чоловіків — 85—200 Гц, у жінок — 160—340 Гц (у жінок голосові зв'язки коротші, і тому звук вищий), у співаків — від 80 (найнижчий бас) до 1 300 (найвище сопрано) Гц. Висота звука в мові використовується для формування інтонації висловлювання, а також частково наголосу.

Сила звука залежить від амплітуди (розмаху) коливань: чим більший розмах коливань, тим сильніший звук. За допомогою сили звука виділяють наголошені склади, домагаються доброї чутності тощо. Сила звука виражається в децибелах. Голосна розмова дорівнює приблизно 70 дБ.

Довгота залежить від часу звучання. Тривалість звука в слові виражається в мілісекундах: наприклад, голосний *е* в українській мові триває 240—260 мс, голосний *и* — 245—265 мс. Українська мова розрізняє звичайні й подовжені приголосні (*стіна* і *стінна*, *в житті* і *в житті*), трохи довше звучать у ній наголошені голосні.

Чистота звука залежить від ритмічності коливань: якщо коливання ритмічні, рівномірні, виникають чисті тони; якщо коливання неритмічні, чуються шуми. Джерелом тонів є коливання голосових зв'язок, а джерелом шумів — тертя повітря об губи, зуби, піднебіння, язик тощо. Чисто тональними звуками є голосні, шум бере участь у формуванні приголосних звуків.

Тембр залежить від додаткових тонів, які накладаються на основний. Додаткові тони виникають унаслідок того, що

коливається не тільки все пружне тіло (яке творить основний тон), а і його частини. Частини коротші, ніж усе тіло, тому вони видають тони, вищі від основного, — *обертони* (нім- *ober* «вищий, верхній»), але слабкіші. Наприклад, якщо основний тон має висоту 100 Гц, то обертони матимуть висоту 200, 400, 800, 1 600 Гц і т. д. Висота деяких обертонів досягає 10 000 Гц.

Основний тон і обертони утворюються в гортані за допомогою голосових зв'язок. Ротова порожнина відіграє роль змінного резонатора (його форму змінюємо за допомогою язика, губів, нижньої щелепи тощо). Як резонатори можуть виступати й носова та глоткова порожнини. Резонатор одні обертони підсилює, інші — гасить. Так виникають голосні. Щось подібне, тільки набагато складніше, відбувається й під час творення приголосних.

Отже, звуки мови відрізняються один від одного насамперед набором обертонів. Обертони, з яких складається певний звук мови, називаються *формантами*. Визначальними в розпізнаванні голосних звуків є перші дві форманти. Наприклад, за деякими даними, для *а* — це приблизно 700 і 1 200 Гц, для *о* — це 400 і 800 Гц, для *у* — це 300 і 700 Гц, для *і* — це 200 і 2 200 Гц, для *и* — це 300 і 1 900 Гц, для *є* — це 400 і 1 600 Гц (у вимові різних людей висота формант неоднакова).

Ті звуки, у яких перша і друга форманти досить близькі одна до одної, називаються *компактними* (наприклад, *о*). Якщо обидві форманти далекі одна від одної, то маємо справу з *дифузним* звуком (наприклад, *і*). Висоту звука визначає друга форманта: з цього погляду до низьких звуків належать *о*, *у*, до високих — *і*. Щодо приголосних, то їхню акустичну природу ще як слід не вивчено.

У різних мовах ті самі на перший погляд звуки різняться деякими своїми формантами (наприклад, звук *а* в українській, Російській, англійській, німецькій, французькій мовах звучить трохи інакше, тому що не всі його форманти в цих мовах однакові).

Тембр є основною акустичною ознакою кожного окремого звуку певного мовця, що його чує слухач. Тембр несе також інформацію про особливості будови резонаторів кожної окремої людини (можуться на увазі не лише глоткова, ротова й носова порожнини, а й форма язика, випуклість піднебіння, стан зубів

тощо). Саме завдяки темброві ми впізнаємо голос людини, навіть не бачачи її. Тембр надає тій чи іншій мові неповторного національного забарвлення.

За тембром розрізняють звучання конкретного мовлення, яке може бути світлим, темним, гострим, сухим, легким, масивним, радісним, похмурим і т. д. Ці тембральні характеристики звуків суттєво доповнюють зміст того чи іншого висловлювання, створюють потрібний настрій, відповідний підтекст.

Поміркуйте

1. Чому такі вислови, як «голосна буква», «приголосна буква», неправильні?
2. Що Вам відомо з фізики про властивості звуків? Як називається розділ фізики, у якому йдеться про природу звуків?
3. Як змінюється звук, що видає струна, коли притискувати її до різних точок грифа гітари, відтягувати її більше або менше, ослаблювати її?
4. Навіщо в струнних інструментах є дека? Як вона впливає на якість звука?

§7

Звуки мови як фізіологічне явище

Органи мовлення. Вище звуки розглядалися як фізичне явище. Але звуки людської мови відрізняються від суто фізичних (звуків музичних інструментів, брязкоту металу, шуму вітру тощо) насамперед тим, що їх свідомо творить людина за допомогою органів мовлення, тобто вони є фізіологічним явищем.

Природа не дала людині відповідного окремого органа для творення звуків мови — для цього в процесі еволюції пристосувалися органи дихання та органи приймання їжі.

Органи мовлення поділяються на три поверхи: дихальний апарат, гортань та надгортанні порожнини (рис. 1).

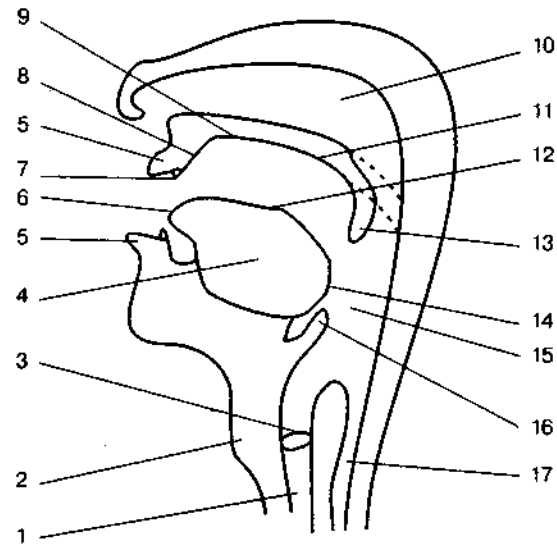

Рис. 1

Гортань і надгортанні порожнини:

- 1 — гортань (*/aŋh/*); 2 — щитовидний хрящ; 3 — голосові зв'язки;
 4 — язик (*/lŋdia/*), 5 — нижня і верхня губи (*/labiŋt/*); 6 — кінчик язика (*/arvx/*);
 7 — зуби (*/betŋez/*); 8 — ясна (*/a/i/eo/iz/*); 9 — тверде піднебіння (*/raŋaitŋ/*);
 10 — носова порожнина (*/naziv/*); 11 — м'яке піднебіння (*/ueiŋt/*);
 12 — спинка язика (*/bogvit/*); 13 — язичок (*/in/via/*); 14 — корінь язика (*/gasix/*);
 15 — глоткова порожнина (*/al/lx/*); 16 — надгортанник (перекриває гортань під час приймання їжі); 17 — стравохід

Дихальний апарат складається з легень, бронхів і дихального горла (трахеї). Процес дихання здійснюється за допомогою м'язів діафрагми та ребер. Коли легені розширюються, відбувається вдих, коли стискаються — видих. Видихуваний струмінь повітря і слугує матеріалом для творення звуків мови.

Гортань становить верхню частину трахеї і містить голосовий апарат: персневидний, щитовидний і черпаловидні хрящі та зв'язки. Що найважливіше, голосові зв'язки. Під час дихання голосові зв'язки розслаблені й розсунуті. У процесі мовлення вони зближуються й зближуються, натягуючись, як струни. Позвужений струмінь, проходячи крізь щілину між голосовими зв'язками, змушує їх дрижати — утворюється нечленороздільний зв'язковий частково ще в гортані і цілком у надгортанних порожнинах формуються окремі звуки мови.

Надгортанні порожнини (або надставна труба) складаються з глоткової, носової та ротової порожнин. Вони виконують роль резонаторів.

Глоткова порожнина розміщена зразу над гортанню. Тут, зокрема, твориться український звук г.

Незмінна *носова порожнина* використовується лише для творення носових звуків м, н.

Основну роль у формуванні звуків виконує *ротова порожнина*. Від входу в носову порожнину її відділяє рухомий язичок. Зверху вона обмежена піднебінням: задню його частину становить м'яке піднебіння, передню — тверде піднебіння. Воно закінчується верхніми зубами, над якими є ясна. Внизу в ротовій порожнині розташований язик. У ньому розрізняють корінь, спинку й кінчик. Важливу роль у формуванні звуків відіграють також губи.

Органи мовлення бувають активні і пасивні. До активних органів належать легені, голосові зв'язки, язик, нижня щелепа, язичок і губи; до пасивних — зуби, ясна, тверде піднебіння. Саме завдяки одночасній злагодженій роботі органів мовлення й можливе творення звуків людської мови.

Робота мовних органів, спрямована на утворення будь-якого звука мови, називається *артикуляцією*. В артикуляції звука розрізняються три фази різної тривалості: 1) приступ, або екскурсія, — підготовка до вимовлення звука; 2) витримка — промовляння звука; 3) відступ, або рекурсія, — повернення органів мовлення на вихідну позицію. Причому якість звука залежить не тільки від центральної фази — витримки, а й від двох інших фаз.

Проте в мовленнєвому потоці на стику приголосного й голосного, а також деяких приголосних (наприклад, ст, зд, шч) кінцева фаза попереднього звука і початкова наступного можуть бути відсутні. Через те приголосні звуки, наприклад перед і, стають м'якими або пом'якшеними. Так само й перед іншими голосними приголосні набувають їхнього забарвлення, а вимова голосних зазнає впливу попередніх приголосних.

Сукупність артикуляційних навичок, потрібних для правильного вимовляння звуків тієї чи іншої мови, називається

артикуляційною базою мови. Артикуляційна база виробляється внаслідок тривалого тренування у вимовлянні звуків певної мови, завдяки чому нервові волокна, що йдуть від нейронів мозку (а їх у ньому понад 10 млрд.), густо пронизують саме ті м'язи органів мовлення, які беруть найактивнішу участь в артикуляції цих звуків. Таким чином, у тих, для кого українська мова є рідною, м'язи мовних органів пронизані нервовими волокнами по-іншому, ніж у тих, хто змалку говорить, наприклад, грузинською, російською чи англійською мовою. Перенесення артикуляційної бази однієї мови на вимову звуків іншої мови спричиняє так званий *акцент*.

Артикуляційні бази бувають *типові*, властиві великим групам людей, і *нетипові*, що відхиляються від загальноприйнятого вимовляння окремих звуків (шепелявість, гаркавість тощо). Виправити вади артикуляції допомагає лікар-логопед.

Визначальну роль у творенні звуків людської мови відіграє центральна нервова система, яка керує роботою мовного апарату. Доведено, що основна відповідальність за промовляння звуків лежить на лобовій частині лівої півкулі мозку. У скроневій частині цієї ж півкулі міститься слуховий центр мови — мовнослуховий аналізатор, який контролює мовлення людини й забезпечує адекватне сприйняття та розпізнання нею звуків чужого мовлення.

Якість звуків, у тому числі їхня фізична характеристика (особливо тон і тембр), залежить від положення органів мовлення, їхньої взаємодії. Тому, оволодіваючи рідною мовою, домагаючись такого самого, як у дорослих, звучання звуків, дитина насамперед вчиться правильно володіти мовними органами: у потрібний момент вводити їх у дію в певній сукупності та послідовності і в певний момент переводити їх в інше положення. Ця ознака, тобто положення органів мовлення та характер їхньої взаємодії, лежить також в основі розпізнавання мовних звуків: слухаючи чуже мовлення, ми підсвідомо, на рівні зв'язків між нейронами мозку, повторюємо ті самі мовленнєві рухи, що їх робить мовець.

Творення голосних звуків. Голосні - чисто тональні звуки. Вони творяться внаслідок коливань голосових зв'язок і подальшої модифікації тонів, що тут виникли, у надгортанних порожнинах. Перепон на шляху по-

вітря під час вимовляння їх немає, і, отже, ніяких шумів не виникає.

Якість голосних залежить насамперед від положення язика: язик міняє форму ротової порожнини, тобто резонатора.

Якщо напружується й піднімається вгору передня частина язика, творяться голосні і, и, е (голосні переднього ряду); якщо задня частина язика — голосні у, о, а (голосні заднього ряду). Водночас має значення висота підняття язика в кожному ряду: якщо передня частина язика піднімається найвище, твориться звук і; трохи нижче — и; ще нижче — е. За найвищого положення задньої частини язика твориться звук у, за середнього — о, за найнижчого — а. (До речі, звук а — це перший голосний, який промовляє дитина, і перші дитячі слова *баба, мама, тата, дядя* побудовані саме за допомогою цього звуку, бо його артикуляція найлегша й найменш напружена.) Усі голосні можуть вимовлятися з більшою чи меншою силою голосу, тобто бути наголошеними чи ненаголошеними. Це основні ознаки голосних звуків.

Крім того, під час вимовляння звуків найвищого піднесення (і та у) тіло язика подається трохи вперед, під час вимовляння звуків найнижчого піднесення (є та а) тіло язика відтягується трохи назад. Це створює певне колоритне забарвлення звуків мови.

Під час вимовляння голосних у та о округлюються й трохи випинаються губи — таким чином збільшується об'єм резонатора. Через те ці два голосні звуки називають ще *лабіалізованими (огубленими)*.

Носова порожнина у творенні голосних української мови участі не бере: шлях до неї перекидає опущений язичок.

Творення приголосних звуків.

Якщо під час творення голосних на шляху струменя видихуваного повітря після голосових зв'язок не постає більше жодних перепон, то приголосні творяться саме завдяки різним перепонам, які виникають під час проходження повітря крізь ротову порожнину і є причиною різних шумів (неритмічних коливань).

Наявність шуму — основна ознака приголосних звуків. Шум може додаватися до чистого тону в невеликій дозі, і тоді творяться сонорні приголосні м, в, н, л, р, й. Шум може переважати над тоном, і тоді чуються дзвінки приголосні б,

д, дз, з, дж, ж, г, г. Приголосні можуть творитися лише за допомогою шуму без участі тону (голосові зв'язки повністю відімкнуті), і тоді виникають глухі приголосні п, ф, т, ц, с, ч, ш, к, х.

Характер шуму залежить від місця, де він виникає, тобто від місця перепони на шляху струменя видихуваного повітря. Така перепона при вимовлянні звуків української мови може створюватися:

- зімкненням губів або зімкненням нижньої губи з верхніми зубами: м, в, п, б, ф (губні);
- притисканням кінчика язика до зубів: д, т, з, дз, с, ц, л, н (зубні);
- зближенням кінчика чи передньої спинки язика до передньої частини піднебіння: р, ш, ч, ж, дж, й (передньопіднебінні);
- підняттям задньої спинки язика до м'якого піднебіння: г, к, х (задньоязикові);
- зближенням кореня язика із задньою стінкою глотки: г (глотковий).

Задньоязикові г, к, х і глотковий г сприймаються як близькі за місцем творення, тобто як такі, що творяться в задній частині ротової порожнини. Тому для зручності їх слід об'єднувати в одну групу — задньоротові.

Перепона на шляху струменя видихуваного повітря може виникати також унаслідок додаткового підняття середньої частини язика до твердого піднебіння, тоді творяться м'які приголосні звуки д', т', з', с', дз', ц', л', н', р' (палатальні) та пом'якшені м', в', п', б', г', к' і т. д. (палаталізовані).

За тим, яка частина язика творить перепону, приголосні ще поділяють на передньо-, середньо- і задньоязикові. Найактивнішою є передня частина язика: за її допомогою твориться найбільша кількість приголосних. Тому серед передньоязикових приголосних ще розрізняють:

апикальні — артикулюються кінчиком язика, який може торкатися зубів, ясен, піднебіння тощо (наприклад, д, т, н);

дорсальні — утворюються, коли кінчик язика опущений до нижніх зубів, а передня його частина притискується до твердого піднебіння (наприклад, д', т', н');

какумінальні — утворюються, коли піднятий угору край передньої частини язика притискується до піднебіння, а спинка язика при цьому опущена (звук р).

Струмінь повітря може по-різному долати перепону:

- а) із силою прориває перепону: б, п, д, т, г, к (зімкнені, або проривні);
- б) досить вільно проходить крізь щілину, тручись об її край: в, ф, л, з, с, й, ж, ш, г, х (щілинні);
- в) спочатку прориває перепону, а потім дільно проходить крізь щілину, тручись об її край: дз, дж, ц, ч. Подібно твориться й звук р, з тією лише різницею, що зімкнення та вільний прохід повторюються кілька разів (африкати, або зімкнено-щілинні).

Іноді приголосний звук може звучати довше, ніж звичайно (подовжений приголосний), як у словах *життя*, *збіжжя*, *щоденний* тощо. Але в сприйнятті такий подовжений звук уявляється як спарений, подвійний (тобто як такий, що належить водночас до двох різних значущих частин слова).

Крім названих вище основних фізіологічних дій, під час творення деяких приголосних спостерігаються ще й супутні, так би мовити, позасистемні (але не другорядні для сприймання цих звуків) елементи артикуляції. Так, при вимовлянні звука р кінчик язика 3—4 рази підряд то притискується до піднебіння, то розмикається (через те цей звук називають ще дрижачим, або вібрантом). При артикуляції звука л кінчик язика загинається вгору і притискується до зубів чи альвеол; край язика опускається вниз, і струмінь повітря проходить крізь щілину, яка залишається між тілом язика й бічними зубами (тому цей звук називають ще боковим, або латеральним). При творенні звуків м, н частина повітря проходить крізь носову порожнину (тому ці звуки називають ще носовими, або назальними).

Приблизно так творяться звуки української мови за допомогою органів мовлення. Про те ж, як вони при сприйманні на слух вичленовуються із суцільного мовленнєвого потоку, мова піде далі.

Поміркуйте

1. Яка різниця між поняттями «фізичний» і «фізіологічний»?
2. Зобразіть схематично шлях повітряного струменя під час творення звуків мови, починаючи від легень.
3. Чи є в людини від самого її народження артикуляційна база рідної чи будь-якої іншої мови?
4. Чому при ураженні певних ділянок мозку (наприклад, при інсульті) людина раптом втрачає здатність промовляти окремі звуки або взагалі втрачає дар мови?
5. Які основні чотири артикуляційні дії можна виділити під час творення голосних і приголосних звуків?
6. Які основні відмінності у творенні голосних і приголосних звуків? Вимова яких звуків складніша й чому?

§ 8

Членування мовленнєвого потоку

Звуки в мовленні зливаються в один суцільний потік. Це особливо помітно, коли вперше слухаємо незнайому іноземну мову (про таку мову кажуть: джерготіння, белькотання). Проте що довше велухаємося, то починаємо помічати, що суцільний мовленнєвий потік розпадається на окремі частини. При цьому спочатку виділяємо великі уривки, а потім дедалі менші і нарешті, коли освоїмо мову, відчуваємо в ній уже окремі звуки.

Мовленнєвий потік залежно від змісту розбивається послідовно на фрази, синтагми, такти, склади і звуки. Засобом членування мовленнєвого потоку є паузи різної тривалості, інтонація, наголоси.

Фраза — це найменша комунікативна одиниця мови (яка співвідноситься з реченням) і водночас найбільша фонетична одиниця в мовленнєвому потоці.

Фраза вичленовується інтонацією і паузами.

Інтонація буває *комунікативна* (спрямована на увиразнення змісту висловлювання) й *емоційна* (призначена для переда-

вання різних почуттів). Інтонація кожної мови своєрідна. Загальновідомо, як важко, наприклад, вловити висловлений чужою мовою жарт або іронію чи виразити різні відтінки здивування, невдоволення, презирства, поваги, довір'я, недовіри тощо, які здебільшого передаються лише інтонацією. Інтонація є невід'ємною складовою частиною мови.

За допомогою інтонації мовець може передати настрій, виділити важливе в повідомленні, повернути увагу слухача (слухачів) до певної думки, дати зрозуміти, що висловлювання закінчене або буде продовжене і т. д. Інтонаційний малюнок, як і вимова окремих звуків у мовленнєвому потоці, має свої усталені загальноприйняті норми, порушення яких призводить до неадекватного сприйняття висловлювання. За допомогою інтонації, неадекватної до змісту, створюється підтекст.

Слід пам'ятати, що дуже швидке мовлення утруднює сприйняття, а надто повільна, тягуча мова послаблює увагу слухача. Безпричинне надто голосне мовлення дратує слухача, а непомірно тиха мова змушує над силу напружуватися, щоб зрозуміти сказане. Порушення загальноприйнятої норми втомлює слухача і, отже, справляє на нього негативне враження.

Інтонація української мови включає в себе:

- а) підвищення й пониження тону (мелодика мовлення);
- б) прискорення й сповільнення вимови (темп мовлення);
- в) збільшення й зменшення сили голосу (інтенсивність мовлення);
- г) певне чергування наголошених і ненаголошених складів (ритм мовлення);
- г) виділення слова у фразі особливим наголосом — фразовим, логічним та емфатичним.

Фразовий наголос — звукове виділення одного зі слів фрази (переважно кінцевого). Такий наголос підкреслює завершеність висловлювання й спонукає слухача до певної реакції. Наприклад, у реченні *Щоб докладно обговорити це питання, нам треба зустрітися ще завтра* трохи підсилюється наголошений склад останнього слова, і тим вказується, що речення закінчене.

Логічний наголос — це виділення важливого для змісту слова підсиленням і підвищенням його наголошеного складу в тоні. За допомогою логічного наголосу тому самому реченню

можна надати цілу низку різних смислових відтінків. Наприклад, залежно від того, яке слово в реченні *Я допоможу вам* логічно виділимо, воно матиме різне значення: чи те, що саме мовець, а не хтось інший допоможе; чи те, що названа дія буде таки виконана; чи те, що допомогу буде надано саме цій особі, а не іншій.

Емфатичний наголос — емоційне виділення слова у фразі. В українській мові він виражається, як правило, подовженням наголошеного голосного й підвищенням тону. Наприклад, у реченні *Пливти влітку Дніпром — це ж чудо-ово. 'таким чином емоційно виділено слово *чудо*во.*

Синтагма — це одиниця, яка вичленовується із фрази відповідно до змісту висловлювання. Наприклад, вислів *Допомогти не можна відмовити*, якщо його не поділити на синтагми, буде позбавлений змісту. Синтагма виконує дві функції: фонетичну й семантичну.

Синтагма вичленовується синтагматичним наголосом, синтагматичною мелодикою й короткими синтагматичними паузами.

Те саме речення на синтагми можна ділити по-різному, але не довільно. Наприклад, речення *Та коли вже надто тяжко туга серце обгортала, то співці співали пісню, пісня тугурозбивала* (Леся Українка) можна розбити на три синтагми (паузами після слів *обгортала* та *пісню*), на чотири (пауза ще після слова *тяжко*), на шість (паузи також після слів *співці* та *пісня*). Від цього речення набуває кожного разу інших змістових відтінків. Але в поданому реченні не можна робити синтагматичних пауз, скажімо, після слів *надто, серце, співали, тугу*: від цього зруйнується зміст висловлювання.

Такт — це частина синтагми, об'єднана одним наголосом. Такт може збігатися зі словом і може включати в себе кілька слів. Короткі, неповнозначні слова не мають свого наголосу й приєднуються до наголошеного слова. Наприклад, фраза *Здається, гори перевертав би й не чув би втоми* (М. Коцюбинський), у якій 9 слів, розпадається на 3 синтагми і 5 тактів. У такті *й не чув би* одне слово наголошене і три — ненаголошені.

Ненаголошене слово в такті, яке стоїть перед наголошеним, називається **проклітикою** (у наведеному такті — це *й не*).

Ненаголошене слово в такті, яке стоїть після наголошеного, називається **енклітикою** (у наведеному такті — це *би*).

Іноді можуть втрачати наголос і повнозначні слова (наприклад, в українській мові *на ніч* — із наголошеним прийменником).

Склад — це частина такту, яка вимовляється одним поштовхом видихуваного повітря (за повільної вимови). Склад являє собою поєднання звучнішого елемента з менш звучними. Найвищу звучність у складі становить голосний, наприклад: *стрім-кий, сон-це*. (Докладніше про складоподіл і структуру складу мова піде під час розгляду голосних звуків.)

Отже, найменшою частиною мовленнєвого потоку, яка вицленюється фізіологічно, є склад. Звуки фізіологічно не виділяються, хоча кожен із них має свою і фізичну, і фізіологічну характеристику. Слово ми можемо вимовити по складах (*го-ло-ва*), але не членуємо його на окремі звуки (не кажемо: *г-о-л-о-в-а*). Розрізнення звуків здійснюється центральною нервовою системою.

Поміркуйте

1. Чому в незнайомій мові важко розпізнати окремі звуки?
2. Якими ще фонетичними засобами, крім звуків, користується мова?
3. Яка різниця між синтагмою і тактом? Чи можуть вони накладатись одне на одне?
4. Чому звуки в мовленнєвому потоці вимовляються злито, а не окремо, не роз'єднано?

§ 9

Звуки мови як соціальне явище

Звуки і фонем. Фізичних звуків, які використовує мова, є безліч. У цьому легко переконатися, вимовивши по-різному, наприклад, слово *так* — радісно або крізь зуби, протяжно або швидко, пискляво або басом і т. д.

Але як би ми його не вимовляли, як би по-різному воно фізично не звучало, ми завжди його сприймаємо як те саме слово, тобто розрізняємо в ньому три звукотипи *т, а, к* і ніколи не сплутуємо його з іншими словами: *тук, тик; там, таз; мак, рак, лак, гак, бак*.

Отже, безліч фізичних звуків, які чуємо від різних мовців, ми якимось чином зводимо до невеликої кількості звукотипів, упізнаємо їх і завдяки цьому сприймаємо слова, речення, а відтак і закодовану в них інформацію. Таких звукотипів в українській мові є 38. З них побудовані всі слова, що є в ній.

Розділ фонетики, який вивчає соціальну функцію звуків, називається **фонологією**. Основна одиниця фонології — це звукотип, або **фонема**, — найкоротша неподільна уявна частина мовленнєвого потоку, яка слугує для творення, упізнавання й розрізнення морфем, слів та речень.

Виділення фонем із мовленнєвого потоку відбувається завдяки такій людській здатності, як упізнавання (ідентифікація) предметів.

Як людина впізнає й ототожнює предмети навколишньої дійсності: тримає вона в пам'яті образ, фотографію всього предмета чи тільки окремі його ознаки, прикмети?

Проведемо уявний експеримент. Припустімо, що в приміщенні є 30—40 офіцерів різних родів військ: артилеристи, мотопіхота, зв'язківці, авіатори, медики; усі приблизно одного віку й у цивільному одязі. Вам назвали військове звання і рід військ кожного. Чи Ви зможете їх усіх запам'ятати? Звичайно, ні. А тепер уявімо іншу ситуацію: усі офіцери у військовій формі. Цього разу Ви легко назвете військове звання і рід військ кожного за знаками розрізнення, які є на погонах (якщо, зрозуміло, знаєте їх). Ви не запам'ятовуєте ні обрисів облич, ні форми носів, ні кольору очей, ні конфігурації губів кожного — ви абстрагуєтесь від цього й орієнтуєтесь лише на стандартні мітки.

Коли знаходимо стежку в лісі, ми не запам'ятовуємо всіх дерев підряд, а виділяємо лише якісь окремі, особливо помітні предмети: стовп із номером, поватене дерево, галявину певної форми. Таким чином втрапляємо й до своєї квартири, помічаємо знайомого в натовпі, відрізняємо березу від осокора тощо. Ми впізнаємо предмети навколишньої дійсності людиною за певними ознаками, прикметами, а не за цілісним образом. Так

само за певними ознаками ми впізнаємо в мовленнєвому потоці й окремі фонем (звукотипи), незалежно від їхнього конкретного фізичного звучання. При цьому закладені в нашій пам'яті еталони фонем накладаються на звуковий потік, і таким чином за основними ознаками ми вихоплюємо з нього окремі фонем, а відтак і слова.

Кожна фонема в українській мові має у своєму складі чотири основні ознаки. Усіх таких основних ознак, з яких будується фонем української мови, є 20.

Голосні фонем української мови розрізняються за 8 ознаками:

- 1) за наявністю чистого тону (1 ознака);
- 2) за рядом — передній чи задній (2 ознаки);
- 3) за підняттям язика — низьке, середнє чи високе (3 ознаки), причому тут ураховується не міжнародна класифікація звуків, а відносне положення язика під час творення різних суміжних звуків;
- 4) за наголосом — наголошений чи ненаголошений (2 ознаки).

Приголосні фонем української мови розрізняються за 12 ознаками:

- 1) за участю тону й шуму — сонорний, дзвінкий чи глухий (3 ознаки);
- 2) за місцем перепони — губний, зубний, піднебінний чи задньоротовий (4 ознаки);
- 3) за способом творення — зімкнутий, щілинний чи африкат (3 ознаки);
- 4) за палатальністю — твердий чи м'який (2 ознаки).

Усі інші ознаки (лабіалізація голосних у, о, носовий характер м, н, вібрація при творенні р, глотковість г, латеральність л, пом'якшення приголосних перед і тощо) — додаткові, супутні. На розпізнавання фонем вони суттєво не впливають, а лише надають певного забарвлення окремим звукам.

Коли звучить, наприклад, слово *маля* [мал'а], мовнослуховий аналізатор нашого мозку впізнає всі фонем в ньому за таким набором ознак: *сонорний губний зімкнутий твердий* (м) + *тональний заднього ряду низького підняття язика ненаголошений* (а) + *сонорний зубний щілинний м'який* (л') + *тональний*

іднього ряду низького підняття язика наголошений (а'). Якщо, скажімо, аналізатор у третій фонемі зафіксує не м'якість, а рдсьх, то наша свідомість сприйме це слово як *мала*. А коли й така ознака, як наголос, виявиться не в другій голосній фонемі, а в першій, то це слово усвідомлюватимемо вже як *фіа* (минулий час жіночого роду від дієслова *мати*). Якщо ж в останньому голосному низьке підняття язика буде замінено на середнє, то матимемо ще інше слово — *мало*.

Названі вище ознаки сприймаються не розрізнено, не окремо, а в комплексі й одночасно — тільки так вони інформують про фонем. Усе інше (особливості голосу мовця, індивідуальний тембр, деякі особливості промовляння звуків, навколишній шум) мовнослуховий аналізатор відсікає як несуттєве.

Розрізняють диференційні й нейтральні (інтегральні) ознаки фонем.

Ознаки фонем, якими вона протиставляється іншим фонем, називаються *диференційними* (розрізнявальними). Ознаки, які входять до складу фонем, але не відрізняють її від інших фонем, називаються *нейтральними*.

Наприклад, фонема б складається з чотирьох ознак: дзвінка, губна, зімкнена, тверда. За дзвінкістю вона протиставляється глухій фонемі п (глуха, губна, зімкнена, тверда), за місцем творення (губи) — зубній фонемі д (дзвінка, зубна, зімкнена, тверда). Отже, обидві ці ознаки диференційні. Проте за способом творення (зімкнутість) і палатальністю (твердість) наведена фонема не протиставляється ніяким іншим фонем (немає щілинного звука, близького до б, і немає м'якого б) — ці ознаки, отже, нейтральні (інтегральні): вони до складу фонем входять, але розрізнявального значення не мають.

Якщо дві фонем відрізняються одна від одної лише однією диференційною ознакою, то вони перебувають у напруженій опозиції: б — п, д — т, з — с, ж — ж', з' і под. їх під час сприймання можна легко сплутати. Якщо дві фонем відрізняються одна від одної двома й більше ознаками, то вони перебувають у ненапруженій опозиції: б — т, д — ж, з — ш і под.

Регулярні напружені опозиції творять кореляційні¹ пари РЯДИ фонем, наприклад:

¹ «ло» во кореляція означає «взаємна залежність», «співвідношення».

- 1) за дзвінкістю — глухістю: б — п, д — т, дз — ц, з — с і т. д.;
- 2) за твердістю — м'якістю: н — н', д — д', т — т', з — з' і т. д.;
- 3) за місцем творення: б — д — г, п — т — к і т. д.;
- 4) за способом подолання перепони: ц — с, ч — ш, дз — з, дж — ж;
- 5) за характерним шумом (шиплячі — свистячі): ж — з, ш — с, дж — дз, ч — ц.

Позиції фонем бувають сильні й слабкі. У сильній позиції всі диференційні ознаки фонемі чуються виразно, у слабкій — фонема втрачає якусь диференційну ознаку або зовсім не чується.

Наприклад, фонема є під наголосом перебуває в сильній позиції, не під наголосом — у слабкій: *весело* — *веселий*, *клен* — *кленовий*. У слабкій позиції перебуває приголосна фонема з, якщо вона опиняється перед с (*росада* вимовляється як [росада]) і перед ж (*безжурний* [безжурний]), але перед голосними, сонорними й дзвінками ця фонема звучить виразно (*залізний*, *зліва*, *згода*). Не чуються фонемі д і т (випадають), наприклад, у словах *тижня* (від *тиждень*), *пісний* (від *піст*) тощо.

Втрата фонемою якоїсь диференційної ознаки називається **нейтралізацією опозиції** (порівняйте вимову слів *мене* й *мине*, *кленок* і *клинок*).

Фонемі характеризуються дистрибуцією, тобто здатністю виступати в певній Дозиції. Тут спостерігаються такі закономірності:

- 1) не всі фонемі можуть стояти будь-де в слові: наприклад, колись в українській мові слова не могли починатися фонемою а (*Олександр*, *Олексій*, *огірок* — з грецького *апігоз* «недостиглий»), фонемою є (*Олена*, *Ольга*, *Охрім*, *одиниця*, *озеро*) тощо;
- 2) не всі фонемі можуть сполучатися одна з одною: наприклад, в українських незапозичених словах немає звукосполучень на зразок мб, нг, нт, нд і под. Саме за наявністю таких невластивих для української мови звукосполучень часто й розпізнаємо запозичені слова: *тембр*, *орангутанг*, *диктант*, *уїкенд*.

Алофони (різнозвучання) — це ні вияви тієї самої фонемі в мовленнєвому потоці. Коли представляємо різні алофони один замість одного, значення слова не змінюється (наприклад, [зімл'а] і [зімл'а]). Коли представляємо різні фонемі одну замість одної, значення слова змінюється (наприклад, *сом*, *сам*, *сім*, *сум*; *грати*, *грати*).

Серед алофонів розрізняють варіації й варіанти фонем. **Варіації** — це такі алофони, які зберігають усі диференційні ознаки своєї фонемі (наприклад, різнозвучання фонемі у в українських словах *тут* і *тюль* чи фонемі ж у словах *межа* і *стежка*). **Варіанти** фонемі набувають ознак, невластивих цій фонемі (наприклад, фонема с' у слові *просьба* [проз'ба] чи фонема ж у слові *на стежці* [стез'ці]).

Виділення фонем у кожній мові відбувається по-своєму, залежно від їхньої смислорозрізнавальної і словорозпізнавальної ролі. Наприклад, в українській мові розрізняються фонемі г і г, бо є *грати* і *грати*, *гніт* і *гніт*; у російській мові є лише фонема г, а г — це її алофон, характерний для південних діалектів (вимовимо [гус'] чи [гус'], [гара] чи [гара] — значення слова не зміниться). В українській мові губно-губний V (*вулиця*) і губно-зубний V (*вітер*) — це алофони тієї самої фонемі в; в англійській мові — це дві різні фонемі: *уап* [ʊeɪp] «флюгер» і *ц>ане* [ʊeɪp] «спадати, слабшати». В українській мові звуки у і у — алофони (*тук* і *тюк* [т'ук]); у німецькій — це дві різні фонемі: *Вупкеі* «темрява» і *Шпкеі* «зарозумілість».

Фонемі в мові існують у певній системі. Фонологічна система в кожній мові, зокрема в українській, своя й по-своєму організована. Вона є явищем змінним, історичним. Наприклад, колись у мові наших далеких предків було не 6, а 11 голосних фонем: крім відомих а, о, у, є, и, і, були ще й *, ь, ь, носові б, ё; шиплячі були м'якими звуками, навіть писалося *кажю*, *чюдо*, *жяль* тощо, тепер вони стверділи. Сучасні системи голосних і приголосних фонем української мови усталені, чітко й логічно сформовані.

Різниця між звуками й фонемами

така:

- і) звуки — фізичне явище (це коливання повітря), фонемі — ідеальне (існують у нашій уяві як еталони, з якими кожен раз зіставляємо почуті звуки мови);

- 2) звуки — індивідуальне явище (кожен мовець звуки в тому самому слові промовляє по-своєму, залежно від особливостей голосу, індивідуального тембру, манери говоріння тощо), фонемі — соціальне (їх усі сприймають однаково);
- 3) звуків — безліч, фонем — обмежена кількість;
- 4) звук — величина залежна (він звучить по-різному залежно від оточення, позиції в слові), фонема — величина стала (вона сприймається так само незалежно від оточення і навіть звучання: у формах *книжка* і *в книжці* [книз'ц'і] ми однаково виділяємо фонему ж, хоч у другому випадку чується звук з');
- 5) один звук може передавати дві фонемі (наприклад, довгі звуки с': і иЛ у словах *вчишся* [ґчйс':а], *вчиться* [ґчйц':а] передають відповідно по дві фонемі шс' і т'с'; в українській мові є довгі звуки, але довгих фонем немає);
- 6) звук може не вимовлятися, випасти, але фонему ми домислюємо (слово *усний*, у якому випав звук т, ми все-таки сприймаємо як похідне від *уста*, а не від ^с).

Поміркуйте

1. Чи за багатьма ознаками Ви впізнаєте шлях додому, свій будинок, свій під'їзд? Чому не всі найдрібніші деталі слід брати до уваги при цьому?
2. Чому для розрізнення фонем у мові є небагато головних ознак?
3. За міжнародною класифікацією голосних український звук и є звуком високо-середнього піднесення. Вище, де йдеться про основні ознаки, з яких будуються голосні фонемі української мови, такого поняття, як «високо-середнє», немає, є лише «середнє». Чи правомірно це?
4. Які ознаки фонем можуть спричинитися до сплутування звуків — диференційні чи нейтральні — і в якій позиції?
5. Чи однакові умови дистрибуції в усіх мовах?
6. Чому бувають алофони?
7. На письмі ми позначаємо переважно звуки чи фонемі мови?

§ 10

Фонемі в мовленнєвому потоці

Фонемі в мовленнєвому потоці

ніколи не виступають у чистому вигляді. Вони, реалізуючись у звуках, так чи інакше взаємодіють одна з одною і внаслідок цього зазнають різних змін — виникають алофони (варіації й варіанти) або навіть чергування фонем.

Зміни у звучанні фонем зумовлюються нашими мовними органами. Переходячи від артикуляції одного звука до артикуляції наступного, ми або не встигаємо перевести мовні органи з одного положення в інше, або, навпаки, робимо це з випередженням. І кожного разу фонемі так чи інакше деформуються: якісь ознаки у них слабшають або й зовсім зникають, а якісь — з'являються.

Іноді причину зміни у звучанні фонем важко, а то й неможливо встановити, оскільки ця причина діяла лише в далекому минулому й від неї залишилися тільки наслідки як традиція, як фонетичний закон. Усі фонетичні зміни, як правило, зумовлені прагненням, з одного боку, полегшити вимовляння звуків, а з іншого — чіткіше донести їх до слухача.

Розрізняють чотири типи фонетичних змін: комбінаторні (асиміляційні й дисиміляційні), позиційні, фонетично не зумовлені та спонтанні.

Комбінаторні зміни виникають унаслідок взаємодії звуків у мовленнєвому потоці, зумовленої певними залежностями між різними положеннями мовних органів під час артикуляції цих звуків.

Взаємодія звуків буває *контактна*, коли впливають один на одного суміжні звуки, і *дистантна*, коли звуки впливають один на одного на відстані. За напрямом вона буває *прогресивна* (попередній звук впливає на наступний) і *регресивна* (наступний звук впливає на попередній).

Наприклад, зміна глухого с' на дзвінкий з' під впливом наступного дзвінкого б у слові *просьба* [проз'ба] має регресивний характер (наступний звук вплинув на сусідній попередній). А зміна р на л під впливом попереднього р у слові

срібло, що походить від давнього *сребро*, має прогресивний дистантний характер (попередній звук вплинув на віддалений наступний).

Усі комбінаторні зміни фонем за характером наслідків розпадаються на дві групи: *асиміляційні* (уподібнювальні — асиміляція, акомодация і субституція) та *дисиміляційні* (розподібнювальні — дисиміляція, епентеза, дієреза і гаплогія).

Асиміляція — часткове або повне уподібнення приголосних звуків. Уподібнення може бути за дзвінкістю-глухістю, за твердістю-м'якістю, за способом творення тощо.

Наприклад, зміна дзвінкого г на глухий х під впливом наступного глухого к у слові *легко* [лехко], зміна глухого т' на дзвінкий д' під впливом наступного дзвінкого б у слові *боротьба* [бород'ба] тощо — це регресивна контактна часткова асиміляція. Усі подовження м'яких приголосних в українській мові — це наслідок прогресивної контактної повної асиміляції: було Істат'йаі — є *стаття* [стат'г'а], було [л'йу] — є *лю* [л'л'у].

Акомодация — пристосування артикуляції суміжних приголосного і голосного.

Наприклад, в українській мові голосний е вимагає, щоб попередній приголосний був твердий: *земля* [земл'а] (звук л' м'який) — *землю* [землейу] (звук л перед е став твердим); а голосний і, навпаки, вимагає, щоб попередній приголосний був м'який: *імля* (звук л перед а твердий) — в *імлі* [імлі] (звук л' перед і став м'яким).

Субституція — підстановка в запозичених словах звуків рідної мови замість іншомовних.

Наприклад, англійське слово *теїїц* [t'i:ip] в українській мові звучить як *мітинг*, французьке *субїте* — *костюм*, німецьке *Рій%ей* «крило» — *флігель*. Грецький звук ф у багатьох словах української мови замінено на п, х, т, **кв**: *Пилип*, *Хома*, *Тадей*, *квасоля*.

Дисиміляція — розподібнення приголосних унаслідок заміни одного звука іншим.

Наприклад, при додаванні до твірної основи **рук-** суфікса **-ник** за законами української мови мало б утворитися слово **ручник'*, тим часом маємо *рушник*: тут усунено збіг двох приголосних із зімкненнями **чи** за допомогою заміни зімкнено-

¹ Зірочкою позначається гадана форма слова.

мілинного ч на щілинний ш (регресивна контактна дисиміляція) — І навпаки, при творенні вищого ступеня порівняння Ж/ж + *шій* усунено збіг двох щілинних звуків жш за допомогою заміни щілинного ш на зімкнено-щілинний ч — *дужчий* (прогресивна контактна дисиміляція). Трапляється й дистантна дисиміляція, як у словах *флюгер*, *лицар*, *муляр*, що походять від німецьких *Йй%ей*, *ЯШег* (пор. *рицар*), *Маугег* (пор. *мурувати*), У яких усунено збіги двох однакових приголосних в одному слові: л + л у першому слові й р + р у двох наступних словах.

Епентеза — вставляння звука для роз'єднання двох подібних.

Наприклад, у слові *навук*, що походить від давнього *памкь*, між голосними вставлено приголосний в (у польській мові тут вставлено *у*: *ра[в]ак*); у слові *ідея*, що походить від грецького *Шеа*, для роз'єднання голосних вставлено й. Для розділення приголосних в українській мові вставляються епентичні е, о: *весна* — *весен*, *вікно* — *вікон*, *буква* — *буквеній* (букв + ній), *церква* — *церковний* (церкв + ній); у розмовній мові: *Олександр* тощо.

Дієреза — викидання звука для усунення нагромадження подібних звуків.

Наприклад, в українській мові випадають середні звуки т, д під час збігу трьох зубних приголосних: *піст* — *пісний*, *честь* — *чесний*, *проїзд* — *проїзний*, *мастити* — *масло*.

Гаплогія — викидання одного з двох однакових складів.

Наприклад, під час творення складного слова з двох елементів *мінерал* + *логія* закономірно мало б виникнути слово **мінералологія*, тим часом маємо *мінералогія* (випав один склад ло). В імені по батькові *Якович* випав склад во (за правилами мало б бути **Яковович*). У запозиченому з латинської мови слові *рірег* (або з грецької *ререгі*) з двох подібних залишився тільки один склад — *перець*. Гаплогія трапляється рідко — не відбулася вона і в самому названому тут терміні, у якому Двічі повторено склад ло.

д. **Позиційні** зміни залежать від місця звука в слові, українській мові спостерігаються такі позиційні зміни, як позиційне чергування і протеза.

Позиційне чергування — регулярна зміна звуків, зумовлена оточенням у слові.

Наприклад, такими є чергування о, е у відкритому складі з і

в закритому: *кона* — *кінь*, *хмелю* — *хміль*; чергування г — з' — ж у позиції перед і та е: *друг* — *друзі* — *друже*; чергування у — в, і — й залежно від звукового оточення: *був удома* — *була вдома*, *він їде* — *вона їде* тощо.

Чергування звуків, які з погляду сучасної мови не мають причини, називаються *історичними*. Наприклад, порівнюючи сучасні форми дієслів *водиш* — *воджу*, *ведеш* — *веду*, не можна пояснити, чому в першому випадку відбулося чергування д — дж, а в другому — такого не сталося. Це пояснюється тільки історично: колись у першому випадку до основи додавалося закінчення -йу (д + йу = джу), а в другому — лише -у. Нині така відмінність у закінченнях зовні не помітна.

Протеза — приєднання на початку слова додаткового звука.

Наприклад, в українській мові перед голосними з'являються звуки в, г: *око* — *вічі*, *осі* — *вісь*, *вулиця* від давнього *улиця*, *гострий* від давнього *острий* (пор. латинське *асег*). Слова, які починалися на голосний а, е, у ще в давньоукраїнській мові дістали протетичний й: *яблуко* (пор. німецьке *Ар/ей*), *ягня* (пор. старослов'янське *агньць*), *Європа* (пор. грецьке *Ейгора*), *юшка* (пор. російське *уха*). Поява початкового (протетичного) і в таких словах, як *імла*, *іржа*, зумовлена прагненням усунути збіг приголосних в одному складі (*ім-ла*, *ір-жа*).

Фонетично не зумовлені зміни звуків відбуваються незалежно від фонетичних законів і навіть усупереч їм. Сюди можна зарахувати зміни за аналогією, гіперизми та метатези.

Зміни звуків за **аналогією** слугують для вирівнювання різних форм того самого слова. Наприклад, у непрямих відмінках слів *кінця*, *візка*, *гребінця* закономірно на місці давніх о та е в закритому складі виступає звук і, але цей звук за аналогією залишається і в називному відмінку однини, хоч тут склад став відкритим: *кінець*, *візок*, *гребінець*.

Гіперизми (гіперкоректності) — неправильні виправлення звуків у словах, найчастіше запозичених. Наприклад, під час запозичення в українську мову російського слова *ноготки* (походить від *ноготь* «ніготь») було «виправлено» звук т на д: *нагідки* (адже в російській мові дзвінкий д перед глухим к оглушується: *походка* [пахоткь]).

Метатези — нічим не зумовлені перестановки звуків чи

складів у словах. Наприклад, переставлено місцями склади в українському слові *ведмідь* (пор. російське *медведь* — букв.: \доїд). Можуть мінятися місцями й окремі звуки: *бодня* — *бондар*. Переставлено звуки в запозичених із німецької мови словах *тарілка* (*a'eg Tei'eg*), *футляр* (*ci'az Pu'Pe'gai*, пор. українське, теж запозичене з німецької мови *хупро*).

Спонтанні зміни — історичні зміни звуків, причина яких тепер невідома.

Наприклад, давній звук *в в українській мові повсюдно перейшов в і (*т'кнь* — *тінь*, *д'као* — *діло*), і цей перехід не пов'язується ні з відкритим чи закритим, ні з наголошеним чи ненаголошеним складами. Так само давні звуки ь та ь в українській мові або змінилися відповідно на о та е (*снь* — *сон*, *днь* — *день*), або зовсім зникли.

Регулярні звукові зміни називаються **звуковим** (фонетичним) **законом**. Сюди належать такі явища, як асиміляція, акомодация, субституція, дисиміляція, епентеза, дієреза тощо. Проте до звукових законів не можна зарахувати метатезу та гіперизм, оскільки вони проявляються нерегулярно.

Звукові закони:

- 1) у кожній мові свої, притаманні лише їй; поширення звукових законів однієї мови на іншу порушує лад мови, спотворює її;
- 2) обмежені в часі (колись в українській мові звук о в закритому складі переходив в і навіть у запозичених словах: *дрім* із німецького *Игаіні*, *шрім* із німецького *Бскю*), *колір* із латинського *соіог*; нині таких змін не відбувається: *протокол*, *мотор*, *бутерброд*);
- 3) прагнуть бути всеохоплюючими у своїй мові, хоча нерідко залишаються й винятки (наприклад, в усіх словах української мови *б перейшов в і; чергування ж о, е у відкритому складі з і в закритому відбулося не так послідовно).

Знання звукових законів допомагає глибше зрозуміти внутрішній лад мови, полегшує її засвоєння й користування нею. На основі знання звукових законів будується правопис мови, визначаються правила орфоєпії, встановлюється спорідненість мов. > Розробляються етимологічні словники.

Орфоєпія — це система правил літературної вимови. Орфоєпія українського літературного мовлення склалася історично відповідно до традиції та звукових законів. У її основі лежить вимова більшості звуків і звукосполучень, властива середньонаддніпрянським говорам. Водночас вона ввібрала в себе й деякі особливості вимови інших діалектів української мови.

У поняття літературної вимови входять правила вимовляння голосних та приголосних у різних позиціях, сполучень звуків у мовленнєвому потоці, а також наголошування слів та інтонуювання речень.

Нормативна вимова має велике суспільне значення: вона, забезпечуючи адекватне сприйняття сказаного, полегшує процес спілкування, порозуміння між людьми й сприяє невпинному поступовому вдосконаленню літературної мови.

Поміркуйте

1. Внаслідок чого й навіщо фонемі в мовленнєвому потоці набувають невластивих їм ознак чи відтінків?
2. Які фонетичні зміни сталися у вимові слова *шістдесят* [ш'іздес'ат] на стику його частин?
3. Які фонетичні зміни спостерігаємо в послідовному творенні звукових форм *гудіти* — [*гудти] — [*гутти] — *густи* — [Тустл'і] — *гусли* (старовинний багатострунний щипковий музичний інструмент)?
4. Колись у нашій мові були слова *рибар*, *рибарити* (із суфіксом -ар, як у словах *косар*, *косарювати*), нині маємо *рибалка*, *рибалити*. Яка фонетична зміна відбулася в цих словах?
5. Чи однакові звукові закони в усіх мовах?

ПИСЬМО

АН.

Виникнення і розвиток письма

Мова і письмо з'явилися не водночас. Звукова мова виникла, можливо, 2 млн. років тому. Письму ж не більше 6—7 тис. років.

Письмо — це система умовних лінійних (графічних) знаків для передавання тих чи інших елементів мови. Сама мова є знаковою системою відносно дійсності, а письмо — це знакова система відносно звукової мови (отже, письмо — це знаки знаків).

Письмо як особливий засіб спілкування має надзвичайно велике значення в розвитку людини й суспільства. Воно:

- 1) дає змогу людям спілкуватися на великих відстанях і за великих часових проміжків (завдяки письму ми й сьогодні можемо знати, що думали Геродот, Арістотель, Володимир Мономах, Шекспір, хоча вони жили дуже давно й у різних країнах);
- 2) зберігає людський досвід, передаючи його з покоління в покоління (завдяки письму ми й тепер, через майже тисячу років, можемо користуватися мудрими рецептами Авіценни);
- 3) дає змогу оптимально організувати суспільне життя, виробництво, торгівлю, розвивати науку.

Цікаво відзначити, що найдавніші написи, які дійшли до нас, переважно пов'язані з господарською діяльністю людей (скільки зерна зібрано, скільки й кому його дано тощо).

До сучасного письма людство йшло поволі й важко.

Найперше виникло так зване предметне «письмо». Його, щоправда, й письмом назвати не можна, бо ним були:

- а) природні предмети, які використовувалися для передавання повідомлень (зламана гілка, покладений певним чи-

ном камінь, подарована квітка). Реліктом давнього предметного письма в Україні є звичай зустрічати гостей хлібом-сіллю, вручати небажаному женихові гарбуза тощо;

- б) впорядкована система певних предметів: нанизані в певному порядку черепашки різного кольору (ірокезьке «письмо» вмпум); різнокольорові шнурки з вузлами нав'язані на паличку в певному порядку й по-різному переплетені (інкське «письмо» кіпу). Можливо, й переплетені торочки на скатерці, хустці — це теж залишки цього прадавнього «письма» наших предків;
- в) зарубки на дереві, що використовувалися найчастіше для обліку днів, для складання боргових зобов'язань. Очевидно, згадувані в давніх книжках давньоруські «черти і різи» й були зарубками на дерев'яних паличках, дощечках, якими користувалися наші далекі предки для фіксації думок. Це вже можна вважати зачатками справжнього письма.

Піктографія. Найдавнішим графічним письмом були малюнки — піктограми. У піктографічному письмі інформація передається в малюнках. Малюнків не можна читати, їх можна лише тлумачити. Вони передають зміст повідомлення, але не відображають його мовної форми. Для передавання абстрактних понять таке письмо непридатне.

Наші далекі предки, певно, теж використовували піктографію. Саме слово *писати* колись означало «малювати» (у ньому той самий корінь, що й у латинському слові *picisus* «розмальований»).

Ідеографія. Малюнки поступово перетворювалися на умовні знаки, символи, набували перекосного значення. Піктограми ставали ідеограмами (позначками для понять, думок). Якщо раніше кружечок із крапкою посередині означав «сонце», то в ідеографічному письмі він став передавати поняття «день».

Найдавніше відоме ідеографічне письмо — єгипетські ієрогліфи, месопотамський (шумерський) клинопис, а також китайське ідеографічне письмо. В Україні — це символи, накреслені на великодніх писанках; візерунки, вишиті на рушниках.

Ми й тепер користуємося ідеограмами, коли пишемо цифри 1, 2, 3 і т. д., позначаємо арифметичні дії +, —, x, =, >, < тощо. Дорожні знаки — це теж своєрідні ідеограми.

У надрах ідеографічного письма поступово зароджувалося **звукове письмо**. Імена фараонів та інші позначали ієрогліфами, у яких вимовлялися лише перші звуки, і з цих звуків складалося ім'я. Такі ієрогліфи обводили рамкою (картушем).

Існує три різновиди звукового письма: складове (силабічне), консонантне та звуко-буквене.

Складове письмо передає цілі склади, тобто кожен значок позначає склад. Найбільш відомим складовим письмом є індійське письмо деванагарі (існує з VII ст.), яке використовувалося для запису санскриту й досі використовується як письмо мови гінді. У ньому близько 600 основних і лігатурних знаків.

Елементи складового письма трапляються й у нас. Наприклад, у написанні слів *я, її, мою* кожна з букв *я, і, є, ю* позначає цілий склад (поєднання приголосного й відповідно з голосними *а, і, є, у*).

Консонантне письмо передає лише приголосні звуки (звідси і його назва). Це пов'язано з особливостями тих мов, де таке письмо зародилося: фінікійської, давньоєврейської, арабської. У цих мовах лексичне значення слова виражається приголосними звуками. У нашій мові консонантними написаннями можна вважати графічні скорочення на зразок *млн. (мільйон), млрд. (мільярд), мкФ (мікрофарада), р-н (район)* тощо.

Греки, запозичивши у фінікійців їхнє консонантне письмо, додали до нього букви на позначення голосних звуків. Для цього вони пристосували й деякі фінікійські знаки. Наприклад, у фінікійській мові знак < позначав гортанний проривний звук, якого не було в грецькій мові; греки використали його для позначення голосного **а** (велика буква **A**). Так виникло звуко-буквене письмо.

Грецьке класичне письмо з 24 букв (17 букв для позначення приголосних і 7 — голосних) було запроваджене 403 р. до н. е. Греки стали писати зліва направо, а не навпаки, як це робили фінікійці. На основі західногрецького письма виник латинський алфавіт, а на основі східногрецького — слов'янський (кирилиця), вірменський, грузинський, латинський алфавіт покладено в основу понад 70 алфавітів світу. До 30 європейських, 20 азіатських і близько 20 африканських).

Слов'янська азбука (кирилиця) виникла в IX ст. (за одних даними, її створили болгарські проповідники Кирило та Мефодій 863 р., за іншими — її уклав учень Кирила Климент Охридський наприкінці IX—на початку X ст.) Вона налічувала 43 букви: 24 запозичені з грецького алфавіту, 3 — з давньоєврейського, решта — спеціально створені. Крім букв, потрібних для позначення слов'янських звуків, у цій азбуці були й зайві букви (омега, фіта, ксі, пси, іжиця), що використовувалися під час написання запозичених грецьких слів. Кирилиця лягла в основу болгарського, македонського, сербського, українського, російського, білоруського алфавітів.

Графіка — це сукупність усіх засобів певної писемності: букви, нарядкові знаки, позначення цифр, пунктуація, різні прийоми скорочення слів, пробіли між словами, відступи при абзацах, шрифтові виділення.

Ступінь досконалості графічної системи залежить від того, наскільки точно й однозначно вона в усій своїй сукупності може передавати звукову мову, її окремі елементи. Ідеальної графіки, зрозуміло, не існує: жодне звуко-буквене письмо не в змозі передати всіх відтінків природного звучання мови.

Сучасна українська графіка досить досконала: вона максимально прилаштована до звукового складу мови; букви в основному відповідають фонемам (що важливо для правильного сприймання написаного тексту); вони, за небагатьма винятками, однозначні. Щоправда, українська система пунктуації більше відтворює логічну структуру думки, ніж її інтонаційне оформлення.

§ 12

Становлення писемностей в Україні

Перші написи на території України збереглися від часів трипільської культури (IV—II тисячоліття до н. е.). Ці написи були зроблені на глеках (на іншому матеріалі вони не збереглися б) і мали побутовий характер. Письмо, винайдене трипільцями (а вони, зважаючи

а їхній високий рівень господарського й культурного розвитку не могли обходитися без письма), як вважають деякі вчені, поширилося на Середземномор'я й дісталося Греції, щоб потім у зміненому вигляді повернутися знову на береги Дніпра.

Проте писемна традиція не могла безслідно зникнути на землі, де вона виникла. І є відомості, щоправда скупі, що на території України писемність існувала ще до прийняття християнства.

Як стверджують історики, «початок стабільного державного життя українців-русів пов'язаний з діяльністю князя Кия»¹. А це 60—70-і рр. VII ст. Були й інші державні чи напівдержавні утворення на території України: пригадаймо союз слов'янських племен, очолений князем Божем (середина IV ст.), чи згадувану Аль Масуді державу «валінана», яка «за давніх часів» об'єднувала «всі інші слов'янські народи». А держава не може обходитися без письма.

Болгарський чернець X ст., на ім'я Храбр, у творі «Про письмо» свідчив, що слов'яни до прийняття християнства, «не маючи письма, чертами й різми читали й загадували», а також користувалися «римськими й грецькими буквами». «Черти й різми» теж могли бути і були своєрідними писемними знаками, але, мабуть, не дуже схожими на латинські чи грецькі букви, якими були написані тодішні християнські книги, — тому чернець Храбр і говорить про них якось ніби зверхньо.

Можливо, й Кирило (чи Климент Охридський), укладаючи слов'янську азбуку, спирався на попередній писемний досвід наших предків. У «Житті Костянтина» (тобто Кирила) розповідається, що він у фецькому місті Херсонесі (Корсунь біля м. Севастополя, у якому пізніше прийняв хрещення Володимир Великий) знайшов Євангелію і Псалтир, «руськими письменами писані, і чоловіка обрив, глаголячого тою бесідою». На той час мали б бути богослужбові книги, писані мовою, зрозумілою для слов'ян. Адже князь Аскольд (загинув 862 р., тобто в час створення слов'янської азбуки) прийняв християнську віру, а без ознайомлення з основами християнського вчення, зокрема з Євангелією, навряд чи це могло статися. Княгиня Альба близько 957 р., до прийняття християнства Володимиром Великим, хрестилася й у Києві побудувала церкву,

¹ Іванченко Р. історія без міфів. К.: Український письменник, 1996. С. 13.

у якій читалося слово Боже (напевно, мовою, зрозумілою д^к киян).

Прийнявши 988 р. християнство, Володимир Великий прийняв і слов'янську азбуку, якою були написані болгарські богослужбові книги. Якщо в Україні-Русі до того була якась писемність, вона мусила поступитися нововведеній, як поступився Перун та інші боги перед християнським Богом.

Старослов'янська азбука (кирилиця) тривалий час була в Україні чи не єдиним видом письма. І це письмо не було весь час однаковим, воно видозмінювалось, удосконалювалось.

У X—XIV ст. основним типом українського письма був устав. Для нього характерний чіткий рисунок кожної букви, що є комбінацією прямих і заокруглених ліній. Букви строго прямі, симетричні, майже однакової висоти й ширини, розташовані на однаковій відстані одна від одної. Скорочене написання слів, яке траплялося досить часто, позначалося надрядковим знаком — титлом. Проміжків між словами не було. З розділових знаків уживалися крапка; три крапки, проставлені трикутником; чотири крапки, розмішені ромбіком. Вони позначали лише членування тексту, зумовлене потребою перепочинку того, хто писав.

Починаючи з XIV ст., застосовують півустав. Для забезпечення більшої зручності й швидкості письма написання букв робиться простішим і менш вибагливим: букви дещо звужуються й зменшуються, лінії стають похилими й викривленими, заокруглення не є правильними дугами, проміжки між буквами стають неоднаковими. Зростає кількість скорочень! надрядкових знаків. З'являється кома, крапка з комою, двокрапка, змінюються функції крапки. Між словами, щоправда непослідовно, робляться проміжки.

У XVI—XVII ст. поряд із півуставом розвивається скоропис. Він переважає в ділових записах (ним, зокрема, написані різні козацькі документи). Для нього властиве заокруглення букв і безперервність письма. Спрощенням написання одних елементів поєднується з ускладненням інших: букви стають ширшими, розгонистішими й гачкуватими, окремі частини їх непропорційні й виходять далеко за рядок тощо. Із скоропису виникає курсив — сучасне ручне письмо з пов'язаними буквами.

Сучасний алфавіт і тип письма з

простішим і більш заокругленим накресленням букв розвивався поступово. Великий вплив на вдосконалення шрифту мав збиток книгодрукування, яке в Україні розпочалося із XV ст. Уже в друкованих виданнях середини XVII ст. («Учительське Євангеліє», «Патерик» та ін.), зокрема на титульних сторінках, застосовуються форми букв, близькі до сучасних, що нагадували латинські.

З 1708 р. в Росії внаслідок проведеної тут реформи алфавіту й графіки почали використовувати так званий «гражданський шрифт», розроблений за участю й українських вчених. Перші зображення 32 літер цього шрифту виготовили в м. Жовкві (тепер Львівської області).

З алфавіту в цей час було вилучено зайві букви — омегу, фіту, ксі, псі, іжицю, юс великий, юс малий, усунено титла. Натомість було закріплено вживання букв ю та я, які до того використовувалися спорадично. Буквам було надано форми, яка в основному збереглася дотепер.

Український алфавіт поступово набував сучасного вигляду. Протягом XIX ст. до нього було введено букви і (1818), є (1837), ї (1873), буквосполучення йо,ьо (1837) тощо. З часом вийшли з ужитку букви -в, ь, ы, э як такі, що не відбивали особливостей української фонетики. Остаточо український алфавіт у його сучасному вигляді був закріплений у «Словарі української мови» Б. Грінченка (1907—1909). 1933 р. з нього було вилучено літеру г, яку 1990 р. відновили.

§ 13

Сучасний український алфавіт

Алфавіт (азбука, абетка) — сукупність усіх букв, уживаних у писемності якої-небудь мови й розмішених у певному порядку.

Український алфавіт, як було вже сказано, сформувався на основі старослов'янського кириличного письма. За свою більш ніж тисячолітню історію він

зазнав чималих змін. Форма букв, близька до сучасної, почала встановлюватися в XVII ст. Сучасний склад букв остаточно закріпився на початку XX ст.

У сучасному українському алфавіті 33 букви. Вони розташовані в такому порядку і мають такі назви:

Аа - (а)	і - (і)	Тт - (те)
Бб - (бе)	ї - (йі)	Уу - (у)
Вв - (ве)	Йй - (йот)	Фф - (еф)
Гг - (ге)	Кк - (ка)	Хх - (ха)
Гг - (ге)	Лл - (ел)	Цц - (це)
Дд - (де)	Мм - (ем)	Чч - (че)
Ее - (е)	Нн - (ен)	Шш - (ша)
Єє - (йе)	Оо - (о)	Щщ - (ща)
Жж - (же)	Пп - (пе)	Ьь - (м'який знак)
Зз - (зе)	Рр - (ер)	Юю - (йу)
Ии - (и)	Сс - (ес)	Яя - (йа)

До 1993 р. буква ь (м'який знак) стояла останньою в алфавіті, тепер її переставлено на третє місце від кінця.

Розташування букв в алфавіті традиційне, ніякої закономірності в ньому немає. Тому його треба запам'ятати механічно.

Звукове значення букв українського алфавіту неоднакове. Більшість букв у ньому однозначні, тобто кожна з них позначає один звук (точніше — фонему). Букви а, о, у, є, и, і (6 букв) позначають відповідні голосні звуки, букви б, в, г, ґ, д, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш (21 буква) — відповідні приголосні. Решта 6 букв мають свої особливості.

Буква ь сама по собі ніякого звука не позначає. Вона вживається лише для позначення м'якості приголосних: *день* [ден'], *мальва* [мал'ва], *Луцьк* [луц'к], *льон* [л'он], *пеньок* [пен'ок], *каньйон* [кан'йон], *порт'єра* [порт'йєра].

Букви і та щ завжди позначають два звуки: перша — йі, друга — шч: *їжак* [йіжак], *поїзд* [пойізд], *зїзд* [зйізд], *щит* [шчит], *плащ* [плащч].

Буквосполучення шч в українській мові не вживається. Замість нього пишеться буква щ: *блиск* — *блищати*, *віск* — *вощина*, *Мелашка* — *Мелашчин*.

Букви я, ю, є мають двояке значення:

- а) безпосередньо після приголосного вони позначають м'якість попереднього приголосного й відповідно звуку а,

у, є: *нянька* [н'ан'ка], *лялька* [л'ал'ка], *нюанс* [н'уанс], *тютюн* [т'ут'ун], *сине* [син'є];

- б) в інших позиціях (на початку слова, після голосного, після апострофа й м'якого знака) вони позначають відповідно два звуки йа, йу, йє: *яма* [йама], *пояс* [пойас], *зв'язок* [звйязок], *альянс* [ал'йанс], *юрба* [йурба], *в'юн* [вйун], *Нью-Йорк* [н'йуйорк], *з'єднаємо* [зйєднаємо].

Крім того, буквосполучення дж і дз мають двояке значення:

- а) на межі префікса й кореня вони позначають відповідно два звуки — д + ж і д + з: *підживлення*, *переджнивний*, *надзвичайний*, *відзнака*;

- б) в інших позиціях вони позначають відповідно один звук — дж і дз: *джерело*, *джунґлі*, *погоджений*, *затверджений*, *дзвінок*, *кукурудза*.

Є свої особливості у вживанні букви ґ. До українського алфавіту її вперше ввів 1619 р. Мелетій Смотрицький у праці «Грамматика славенскія...» (раніше звук ґ передавали буквосполученням кг). 1933 р. її було вилучено як «націоналістичну». Таким чином, звук ґ довгий час позначався буквою г (*ґава* замість *ґава*). Букву ґ 1990 р. було повернуто до українського алфавіту.

Буква ґ передає на письмі задньозвуковий проривний приголосний. Зокрема вона вживається (і вимовляється відповідний звук) у таких українських словах: *аґрус*, *аґу* (вигук як звертання до немовляти, так само *аґусі*, *аґукати*), *варґа* (губа), *ґава*, *ґазда*, *ґалаґан*, *ґаламаґати*, *ґандж*, *ґанок*, *ґатунок*, *ґвалт*, *ґєґати*, *ґєдзь*, *ґєлґати*, *ґєлґотати*, *ґєргелі*, *ґєрдан*, *ґєрґотити*, *ґєрлиґа* (і *ґирлиґа*), *ґєто*, *ґєшефт*, *ґзитися*, *ґигнути*, *ґила* (грижа), *ґлей* (загуслий сік на деревах), *ґЛЯґ*, *ґніт* (у лампі), *ґогель-могель* (але: *ґоголь-моґоль*), *ґогошитися* (наґогошитися), *ґонт*, *ґонтар* (але: *ґонта*), *ґорґоля*, *ґраґжда*, *ґрасувати*, *ґрати* (на вікні), *ґреч-и*, *ґриндґжолі*, *ґрунт* (ґрунтовний, обґрунтувати та ін.), *ґрунь*, *ґзик*, *ґуля*, *ґжерґотити*, *ґжерґелі*, *ґджигнути*, *ґджигун*, *ґдзига*, *ґдзиглик*, *ґдриґати*, *ґлегінь*, *ґмаґлювати*, *ґмамаліґа*, *ґреміґати*, *ґхуга*, *ґцуг* (*цугом*), *ґшваґер* та в похідних від них.

Може писатися буква Ґ або ґ у таких словах: *біґос* і *біґос*, *буґет* і *буґет*, *буґецарня*, *ґабелок* і *ґабелок*, *ґевал* і *ґевал*, *ґума* і *ґума*, *ґальня* і *ґальня*, *ґсноґигати* і *ґсноґигати*, *хурдига* і *хурдига*, *шмиґа* і *шмиґа* (не до *шмиґи* і не до *шмиґи*).

Із буквою г пишуться українські прізвища, якщо вони так вимовляються їхніми носіями: *Галаган, Галятовський, Гжицький, Глієр, Гресько, Грига, Гудзій, Гудзь, Доленго, Шмігельський* тощо.

Крім того, через букву г передається латинська літера § у таких записаних українськими буквами іншомовних висловах як *фатаморгана, персона нон грата, альтер его, гуд бай, терр'а інкогніто* тощо.

За алфавітом розміщують слова в словниках, довідниках, енциклопедіях, складають списки людей, різні каталоги тощо. Це полегшує знаходження потрібної інформації.

Розташовуючи слова за алфавітом, враховують не тільки їхні перші букви, а й усі наступні. Наприклад, треба поставити за алфавітом прізвища *Коваль, Коваленко, Ковальчук, Ковалюк, Ковалевський, Ковальський*. В усіх цих словах збігаються перші п'ять букв (*Ковал-*). Далі йдуть букви *ь, є, ю*. Порівнюємо слова з шостою буквою *є*: *Коваленко* і *Ковалевський* — у них сьома буква відповідно *н* і *в*. Тому спочатку записуємо прізвище *Ковалевський* (із сьомою буквою *в*), потім — *Коваленко* (із сьомою буквою *н*). Так само зіставляємо слова із шостою буквою *ь* і розташовуємо їх у такому порядку: *Коваль, Ковальський, Ковальчук*. Отже, наведений список за алфавітом набуває такого вигляду: *Ковалевський, Коваленко, Коваль, Ковальський, Ковальчук, Ковалюк*.

Апостроф (') і дефіс (-) при розташуванні слів за алфавітом не враховуються. Наприклад, в алфавітному ряду *з'яб, з'ясувати, зять* враховано лише треті букви *б, с, т*. Так само в алфавітному ряду *як-небудь, якість, як-от, якраз* дефіс до уваги не береться.

§ 14

Унормування українського правопису

З виникненням звукового письма формується правопис (орфографія) — система загальноприйнятих правил, що визначають способи передавання мовлення на письмі.

Перший етап в історії українського правопису тривав від XI до XV ст. — власне, ⁶У^в не український, а слов'янський правопис, започаткований творцями слов'янської азбуки. Його великою мірою підтримували в Україні вихідці з Болгарії, які працювали, тут. У період від XIV до XVI ст. у богослужбових текстах (частково й у світських) панував правопис, розроблений тирновським (болгарським) патріархом Євтимієм. Ці в Україні вплив цього правопису відчувався з кінця XIV ст. і тривав до 20-х рр. XVII ст. (так званий другий південнослов'янський орфографічний вплив).

Початок другого етапу в історії українського правопису пов'язаний із виходом 1619 р. праці М. Смотрицького «Грамматика славенскія правилное синтагма». Орфографія старослов'янської мови (староукраїнської писемності) вже більш пристосовується до української фонетики. Тоді було розмежовано значення букв *г* і *г*, запроваджено буквосполучення *дж* і *дз* для позначення відповідних українських звуків, узаконено вживання букви *й*.

Третій етап являв собою намагання знайти оптимальний варіант правопису сучасної української мови. Він припадає на XIX ст. Від того часу найвідоміші такі варіанти українського фонетичного правопису, як кулішівка, драгоманівка та желехівка. Перший варіант застосував П. Куліш у «Записках о Южной Руси» (1856) та в «Граматиці» (1857). Драгоманівку виробила в 70-х рр. XIX ст. в Києві група українських діячів культури під керівництвом мовознавця П. Житецького, до якої входив і М. Драгоманов. Він послідовно застосовував цей правопис у виданнях, здійснюваних ним за кордоном. Третій варіант українського правопису створив український вчений Є. Желехівський для власного «Малорусько-німецького словаря» (Львів, 1886). Цей правопис був закріплений у «Руській граматиці» С. Смоль-Стоцького та Ф. Гартнера, що вийшла 1893 р. у Львові. Докладніше він був оформлений мовною комісією при Науковому товаристві ім. Т. Шевченка, яка 1894 р. видала «Руську правопись зі словарцем». З певними корективами желехівку вжив Б. Грінченко у виданому ним чотиритомному «Словарі української мови» (1907—1909), біль-

сть чотирьох частин «фавоїшних правил, застосованих тут, діють і дотепер. Четвертий етап унормування українського правопису відбувався й відбувається із залученням державних чин-

ників. Після здобуття Україною незалежності Центральна Рада 17 січня 1918 р. видала «Головні правила українського правопису», які, проте, не охоплювали багатьох правописних явищ української мови. Тому в травні 1919 р. Українська академія наук схвалила «Найголовніші правила українського правопису», які було видано 1921 р. Ці правила стали основою для складання всіх наступних правописів. Після цього правопис (кожного разу з певними змінами та виправленнями) видавався в 1928 (так званий скрипниківський), 1933, 1946, 1960 і 1990 рр. Останнє видання українського правопису зі змінами було здійснене 1993 р. Тепер іде робота над його новою редакцією.

Єдині правила правопису однаково обов'язкові для всіх видів друкованої продукції. Дотримання їх полегшує спілкування і водночас є свідченням загальної культури тієї чи іншої публікації.

У сучасному українському правописі застосовуються чотири принципи: фонетичний, морфологічний, історичний та розрізювальний.

За **фонетичним** принципом слова пишемо так, як чуємо їх у літературній вимові: *птаство* (від *птаха*), *товариство*, *убозтво* (від *убогий*), *серце*, *усний* (від *уста*), *проїзний* (від *проїзд*), *запорізький*, *сиваський* (від *Сиваш*), *кременчуцький*, *ближчий*.

Морфологічний принцип вимагає, щоб та сама морфема завжди писалась однаково незалежно від того, як вона вимовляється. Наприклад, вимовляємо [росада], [рожчин], [агентство], [ш'іс:от], [хилис':а], [хилиц':а], але пишемо *розсада*, *розчин* (бо префікс роз-), *агентство* (бо *агент*), *шістсот* (бо *шість*), *хилишся* (бо *хилиш*), *хилиться* (бо *хилить*). За цим принципом найчастіше пишуться префікси, рідше — корені, суфікси, закінчення.

Історичний (традиційний) принцип полягає в тому, що слова передаються на письмі так, як вони писалися раніше. Наприклад, за традицією звукосполучення шч позначаємо однією буквою щ (у старослов'янській мові ця буква мала форму Ф' позначала звукосполучення шт); вживаються букви я, ю, є, ї, тощо. У словах *кишеня*, *минулий*, *лиман* тощо пишемо букву и, а в словах *левада*, *леміш*, *кочегар* тощо — букву є, хоч написання цих букв ніяк не перевіряється. Те саме стосується й подвоєння букв в іншомовних назвах: *Бонн*, *Брюссель*, *Ніцца-*

За **розрізювальним** принципом однозвучні слова пишуться по-різному лише тому, що вони мають різне значення: *кривий ріг* і *Кривий Ріг* (місто), *віра* і *Віра* (ім'я), *нагору* (прислівник) і *на гору* (іменник із прийменником).

У цілому український правопис можна визначити як фонетично-морфологічний.

§15

Вживання великої букви

У сучасному українському алфавіті розрізняються малі й великі букви. Великі букви вперше з'явилися в XVI ст. і згодом стали регулярно використовуватися в оформленні тексту та написанні власних назв.

В оформленні тексту велика буква вживається на початку певних його частин.

З великої букви пишеться перше слово в реченні, а також (не обов'язково) перше слово кожного рядка у віршах:

*Для нас у ріднім краю навіть дим
Солодкий та коханий.*

(Леся Українка)

Після трьох крапок, які не закінчують речення, а лише вказують на переривчатість чи схвильованість мови, перше слово пишеться з малої букви: *Ніч... а човен — як срібний птах!..* (Є. Плужник).

Мала буква пишеться також після знака питання й знака оклику, якщо вони не закінчують речення: *О люди! люди небораки! Нащо здалися вам царі?* (Т. Шевченко). *В щирім серці, в чесних грудях — вірю, знаю! — квіти є!* (В. Симоненко). *Годинник бив — що з ним? — зовсім не ту годину* (І-Жиленко).

Якщо звертання закінчується знаком оклику, то перше слово після нього пишеться з великої букви: *Вельмиповажана пацц Ольго Федорівно! Вибачайте, що відповідаю на лист, не до мене писаний* (Леся Українка).

У Р^смарках-фразах та посиланнях, узятих у дужки, перше

слово пишеться з великої букви: *Україна ніколи більше не піде в московське ярмо {Бурхливі тривалі оплески}* (3 газети).

Перші слова в рубриках звичайно пишуться з малої букви:

Виважений і обґрунтований шлях до ринку, на мою думку, має включати такі етапи:

1) прийняття Верховною Радою України пакету законів, що чітко регламентуватимуть ринок землі;

2) підготовку Кабінетом Міністрів нормативних актів, які забезпечать реальну вартісну оцінку сільськогосподарських угідь;

3) формування розгалуженої сучасної інфраструктури ринку землі... (3 газети).

Проте якщо кожна рубрика закінчується крапкою, то перші слова в рубриках пишуться з великої букви:

Виходячи з інтересів Української держави, українського народу, висуваємо перед Президентом України, законодавчою та виконавчою владою держави такі вимоги:

1. *Забезпечити безумовне виконання волі українського народу, висловленої на Референдумі 1991 року, до побудови незалежної Української держави.*

2. *Розробити й послідовно впроваджувати ідеологію державотворення, концептуальним ядром якої є українська національна ідея...* (3 газети).

У протоколі з великої букви пишуться перші слова питань та записів після слів «Слухали», «Виступили», «Ухвалили»:

Порядок денний:

1. *Про укладання колективного договору з адміністрацією заводу.*

2. *Вибори делегата на районну конференцію працівників легкої промисловості.*

/. *Слухали:*

Голова профкому Черниш Г. В. проінформував про наслідки переговорів з адміністрацією.

Виступили: Маховик В. С., Петренко І. Д., які підтримали позицію голови профкому.

І. Ухвалили:

1. *Текст колективного договору з адміністрацією схвалити.*

2. *У договір внести пункт про переобладнання вентиляції в усіх цехах згідно з державними нормативами...*

З великої букви пишеться перше слово цитати, якщо її оформлено як пряму мову: / *не пом'яне батько з сином, не скаже синові: «Молись. Молися, сину: за Україну його замучили*

колись» (Т. Шевченко). *Наш видатний сучасник Олесь Гончар застерігає: «Той, хто зневажливо ставиться до мови рідного народу, не може й сам викликати поваги до себе»* (3 газети).

Якщо цитата вводиться в речення як його частина, то її перше слово пишеться з малої букви: *Пробудження національної душі розпочинається з рідної мови із зплекання національної духовності, бо, як писав молодий український інтелектуал Трохим Зіньківський наприкінці XIX ст., «людина без національного почування нездатна до розумного духовного життя»* (М. Жулинський).

Велика буква вживається для **виділення власних назв.**

З великої букви пишуться всі слова (крім загальних назв на зразок *громадянин, добродій, пан, письменник, депутат, країна, область, місто, село, вулиця, море, планета, зірка* і под.):

а) в іменах, прізвищах, прізвиськах, псевдонімах людей: *громадянин Григорій Петрович Куценко, письменник Іван Семенович Нечуй-Левицький, Леся Українка, Каменяр* (про Івана Франка), *князь Ярослав Мудрий*. З великої букви пишуться також присвійні прикметники, утворені від власних назв людей: *Шевченків «Заповіт», Франкові «Каменярі», Михайлова книжка, Ольжин брат;*

б) у власних назвах міфологічних істот, персонажів творів: *бог Перун, Дажбог, Зевс, Юпітер, Антей, Дід Мороз, Баба Яга Кістяна Нога, Червона Шапочка, Вовк, Мальований Стовп, Мавка, Лісовик, Перелесник, Доля*; але якщо назви персонажів із казок не виступають дійовими особами твору, а використовуються як загальні, то вони пишуться з малої букви: *баба-яга, дід-мороз, іван-покиван;*

в) у кличках тварин: *кінь Орлик, корова Ряба, собака Буян, собака Білий Бім Чорне Вухо, кіт Жовте Око;*

г) у власних астрономічних, географічних і топонімічних назвах: *сузір'я Велика Ведмедиця* (народна назва: *Великий Віз*), *галактика Молочний Шлях* (народна назва: *Чумацький Шлях*), *галактика Велика Магелланова Хмара, Полярна зірка, Море Спокою* (на поверхні Місяця), *Європа, Волине-Подільська височина, гори Карпати, Лиса гора, Чорне море, Причорномор'я, Зміїний острів, озеро Світязь, місцевість Пуща-Водиця, заповідник Біловезька Пуща, Голосіївський ліс;*

ґ) у назвах держав, територій, населених пунктів, вулиць,

будівель тощо: *Україна, Українська Народна Республіка, Сполучені Штати Америки, Республіка Польща, Російська Федерація, Далекий Схід, Зелений Клин, Київська область, Ставищенський район, місто Біла Церква, село Гостра Могила, село Нове Село, майдан Незалежності, Софійська площа, вулиця Ярославів Вал, вулиця Добрий Шлях, бульвар Академіка Вернадського, Кловський узвіз, житловий масив Микільська Слобідка, Золоті ворота, Андріївська церква, Марійський палац. Слова Батьківщина, Вітчизна пишуть із великої букви, якщо ці назви рівнозначні слову Україна;*

- д) у назвах найвищих державних установ України та міжнародних організацій: *Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Конституційний Суд України, Верховний Суд України, Центральна Рада, Організація Об'єднаних Націй, Рада Безпеки;*
- е) у назвах релігійних понять та богослужбових книг: *Бог, Божа Мати, Син Божий, Святий Дух, Біблія, Євангелія, Псалтир, Коран.*

З великої букви пишеться тільки перше слово:

- а) у назвах різних установ, закладів, громадських і політичних організацій: *Міністерство освіти і науки України, Національний банк України, Національна академія наук України, Міністерство зовнішніх економічних зв'язків України, Державна телерадіомовна компанія України, Київська міська державна адміністрація, Національна спілка письменників України, Київський академічний український драматичний театр ім. І. Франка, Національна опера України, Київська середня школа № 189, Центральний комітет профспілки працівників освіти та науки України, Українська республіканська партія, Федерація товариств зв'язків із зарубіжними країнами;*
- б) у назвах найвищих державних посад України та міжнародних посад: *Президент України, Голова Верховної Ради України, Генеральний прокурор України, Генеральний секретар ООН. З великої букви для підкреслення поваги можуть писатися й назви інших посад: Міністр освіти і науки України, Посол Франції, Директор Інституту української мови;*

- в) у назвах історичних подій, епох, війн, свят, знаменних дат, постів тощо: *Велика французька революція, епоха Відродження, Хмельниччина, Руїна, Семиріччя, Друга світова війна, День незалежності України, День злуки, Великдень, Різдво, Покрова, Зелені свята, Великий піст, Спасівка, Масниця тощо;*
- г) у назвах конгресів, конференцій, договорів, найважливіших документів тощо: *Акт проголошення незалежності України, Конституція України, Декларація прав людини, Версальський мир, Ялтинська конференція;*
- г) у назвах, що беруться в лапки: *повість «Тіні забутих предків», кінофільм «Камінний хрест», газета «Українська газета», літопис «Повість врем'яних літ», збірник законів «Руська правда», медаль «За бойові заслуги», станція метро «Контрактова площа», готель «Золотий колос», вино «Перлина степу», цукерки «Пташине молоко», компанія «Дженерал моторе», торговий дім «Зимовий сад». У подвійних назвах із великої букви пишеться також перше слово другої назви: *повість «Андрій Соловейко, або Вечніс світ, а невчненіє — тьма», газета «Дейлі телеграф енд Морнінгпост».**

Однак із малої букви пишуться:

- а) частки в прізвищах, іменах, географічних назвах іншомовного походження: *Шарль де Голь, Ульріх фон Гуттен, Нур ен Дін, Па-де-Кале, Фон-дю-Лак, Сен-е-Уаз, Франкфурт-на-Майні;*
- б) імена, прізвища людей, географічні назви, що вживаються як загальні назви: *меценат, рентген, дизель, макінтош, галіфе, донжуан, йоркшир, бостон, сваліява;*
- в) присвійні прикметники у фразеологізмах та наукових термінах: *аріаднина нитка, ахіллесова п'ята, дамоклів меч, прокрустове ложе, архімедова спіраль, базедова хвороба, бертолетовасіль;*
- г) прикметники на **-ський**, утворені від власних назв, якщо вони не входять до складу іншої власної назви: *шевченківські традиції (але: Шевченківська премія), шекспірівський стиль, езопівська мова, київські вулиці (але: Київська область), петриківський розпис, опішнянська декоративна кераміка.*

§ 16

Транскрипція і транслітерація

коли виникає потреба позначити звучання слова, відмінне від його написання, вдаються до транскрипції. А для буквеного передавання іншомовних слів застосовують транслітерацію.

Транскрипція — спеціальна система письма, яку використовують для точного запису звучання слів тієї чи іншої мови незалежно від її графічних та орфографічних норм. Є два основні види транскрипції: фонетична й фонематична.

Фонетична транскрипція має на меті якомога точніше передати вимову звуків з усіма її відтінками. За основу фонетичної транскрипції береться якийсь існуючий алфавіт, до нього для тих звуків чи їхніх відтінків, що не відображаються у звичайному алфавіті, додаються діакритичні знаки, перевернуті букви, лігатури, букви з інших алфавітів.

Фонетична транскрипція застосовується в діалектологічних записах, у підручниках із фонетики, у словниках іноземних мов, де орфографія дуже розходиться з вимовою і є непослідовною, як, наприклад, в англійській мові.

У фонетичній транскрипції, крім відповідних букв, застосовують ще різні символи, якими позначають: 1) основний наголос ('): [гóлос]; 2) побічний наголос ('): [наголос]; 3) м'якість ('): [т'ін']; 4) пом'якшення ('): [ч'ітк'іший]; 5) довготу (:): [в'ід:ача]; 6) відтінок звука: [ве^нли^счи^на] тощо.

Фонематична транскрипція передає фонемний склад слів. Вона застосовується в записах прикладів і парадигм граматики, де важлива структура слова, а не його вимова. Принцип такої транскрипції: кожна фонема, незалежно від її фактичного звучання, позначається тим самим знаком.

Наприклад, слово *вчатъся* у фонетичній транскрипції записується так: Іўчáц'а], у фонематичній — /вчáт'с'а/. Проте в навчальній літературі нерідко поєднують обидва види транскрипції, а деякі позначки опускають — залежно від мети транскрибування слів.

З науковою метою використовують систему транскрипції на основі латинського алфавіту, прийняту Міжнародною фонетичною асоціацією і вперше опубліковану 1908 р.

Транслітерація — це якомога точніше передавання переважно власних назв однієї мови графічними засобами іншої. Транслітерація в наш час набула особливо важливого значення у зв'язку з активізацією міжнародних офіційних та особистих контактів.

Труднощі транслітерації полягають у тому, що, по-перше, фонологічні системи різних мов не відповідають одна одній і, по-друге, у кожній мові своя графіка, свої правила читання окремих букв і буквосполучень. Якщо, наприклад, в англійській мові розрізняються дві фонемні — « і V, то в українській є лише одна — в. І навпаки, якщо в українській мові розрізняють фонемні т і т', н і н', и та і, то в англійській їм відповідає лише одна — I, п, і. Для англійської мови, власне, немає різниці, *тин* це чи *тінь*, для української — це суттєва різниця.

Буває також, що в мові, з якої транскрибується назва, те саме слово в різних формах має різну фонетичну оболонку. Наприклад, у латинській мові в називному відмінку *Kubico* «Рубікон», у родовому — *JuBiconn*; у російській мові в називному відмінку — *Пётр* [п'отр], у родовому — *Петра* [п'етра]; в українській мові в називному відмінку *Київ* [киййї], а в родовому — *Києва* [кийєва]. У такому разі як основну для транслітерації, як правило, обирають початкову форму, але не завжди. Під час транслітерації перевагу слід надавати звучанню, а не написанню.

Отже, транслітерація завжди великою мірою умовна й приблизна.

Рекомендації щодо транслітерації розробляє Міжнародна організація з питань стандартизації (Ініціатива Організації Зіашіарсііаііоп).

Поміркуйте

1. Які переваги писемної мови над усною? Чому виникнення письма було неминучим в історії розвитку людства?
2. Наскільки природним був сам шлях виникнення письма?

3. Які залишки стародавніх форм письма використовуються і в наш час?
4. Що Вам відомо про найдавніші пам'ятки різних видів письма на території України?
5. Як трансформувалася старослов'янська азбука в Україні? Яких змін та яких новацій вона при цьому зазнала?
6. Чи всі букви в сучасному українському алфавіті точно відповідають звукам? Доведіть, що в українській мові вживається 10 буквосполучень на позначення окремих звуків (не враховуючи подовжених приголосних).
7. Чому на певному етапі розвитку письма виникла потреба у вживанні великої букви? Яке її значення?
8. Порівняйте два види транскрипції слова й поясніть, яка з них фонетична, а яка — фонематична: *бореться* — [боре^нц^н:а] і [б^норет^нс^н:а]; *життя* — [жи^нт^н:а] і [жит^нт^н:а]; *настежці* — [насте^нз^нц^н:і] і [настежц^н:і].
9. Англійське прізвище *Kliberg* українською мовою передають *Кліберн* і *Клайберн*. Які принципи транслітерації при цьому застосовано?

ПРИГОЛОСНІ ФОНЕМИ

§ 17

Система приголосних фонем

Основною ознакою приголосних звуків є шуми, які виникають унаслідок проходження видихуваного повітря через різні перепони, утворювані органами мовлення.

В українській мові є 32 приголосні фонemi. їх розрізняють так:

- а) за участю тону й шуму: *сонорні* — тон переважає над шумом: м, в, н, н', л, л', р, р', й («ми винили рій»); *дзвін-*

- кі*^н — шум переважає над тоном: б, д, д', дз, дз', з, з', дж, ж, г, г («буде гоже гедзю у джазі»); *глухі* — складаються тільки з шуму: п, ф, т, т', ц, ц', с, с', ч, ш, к, х («усе це кафе «Птах і чаша»);
- б) за місцем перепони на шляху видихуваного повітря: *губні* — утворюються зближенням чи зімкненням нижньої губи або з верхньою губою, або з верхніми зубами: м, в, п, б, ф («мавпа Буф»); *зубні* — утворюються зближенням чи зімкненням кінчика язика з передніми зубами та альвеолами: д, д', т, т', з, з', дз, дз', с, с', ц, ц', л, л', н, н' («де ти з'їси ці лини»); *передньопіднебінні* — утворюються зближенням відтягнутого назад кінчика язика з твердим піднебінням: р, р', й, дж, ж, ч, ш; *задньоротові* — задньоязикові г, к, х, що творяться внаслідок активної участі задньої частини спинки язика, та глотковий г;
- в) за способом подолання перепони: *зімкнені* (проривні) — під час промовляння їх активний і пасивний органи мовлення утворюють зімкнення, що проривається під натиском видихуваного повітря: м, б, п, н, н', д, д', т, т', г, к; *щілинні* (фрикативні) — під час вимови їх струмінь видихуваного повітря проходить крізь вузьку щілину: в, ф, л, л', з, з', с, с', г, х; *зімкнено-щілинні* (африкати) — вимова їх починається із зімкнення і закінчується проходженням видихуваного повітря крізь утворену щілину: дз, дз', ц, ц', дж, ч. До зімкнено-щілинних слід віднести й звуки р, р', артикуляція яких, як і будь-яких африкатів, починається із зімкнення, яке переходить у щілину; різниця полягає лише в тому, що під час артикуляції звуків р, р' це повторюється 3—4 рази (тому ці звуки називають *вібрантами*);
- г) за підняттям середньої спинки язика до піднебіння: *тверді* — середня спинка язика не піднімається: м, в, н, л, р, б, д, дз, з, дж, ж, г, г, п, ф, т, ц, с, ч, ш, к, х; *м'які* — середня спинка язика піднімається: н', л', р', й, Д', дз', з', т', ц', с';
- ґ) за характерним шумом: *шиплячі*: щ, ч, ж, дж («ще їжджу»); *свистячі*: с, с', ц, ц', з, з', дз, дз' («сце їдзу»).
- ґ) цілому система приголосних фонем української мови має

такий вигляд (з. — зімкнені; щ. — щілинні; з.-щ. — зімкнено-щілинні):

За участю тону й шуму	За місцем і способом творення											
	Губні		Зубні тверді			Зубні м'які			Піднебінні		Задньоротові	
	з.	щ.	з.	з.-щ.	щ.	з.	з.-щ.	щ.	з.-щ.	щ.	з.	щ.
Сонорні	м	в	н	—	л	н'	—	л'	р, р'	й	—	—
Дзвінки	б	—	д	дз	з	д'	дз'	з'	дж	ж	г	г
Глухі	п	ф	т	ц	с	т'	ц'	с'	ч	ш	к	х

Від місця приголосної фонемі в системі залежать її артикуляційні й правописні особливості.

Поміркуйте

1. При вимові яких приголосних — сонорних, дзвінких, глухих — дрижать голосові зв'язки? Чи можна говорити, не вмикаючи голосових зв'язок?
2. Як переміщується місце перепони під час вимовлення приголосних у словах *голова, чоловік, розуміти!* Знайдіть 3—4 багатоскладові слова, у яких би всі приголосні належали до одного розряду за місцем перепони.
3. За якими ознаками сталося розподібнення приголосних (контактна дисиміляція) у словах *дужчий* (замість **дужший*), *рушник* (замість **ручник*), *шипшина* (замість **шипчина*), *хто* (замість **кто*), *хрест* (замість **крест*)?
4. Чи впирається в передні зуби або альвеоли кінчик язика під час вимовлення м'яких приголосних так само, як і під час вимовлення відповідних твердих?

Сонорні, дзвінки і глухі приголосні

Сонорні приголосні не мають кореляційних пар серед інших приголосних. Лише дві сонорні фонемі мають відповідники серед голосних: **в** — у, **й** — і. Тим часом дзвінки й глухі приголосні творять кореляційні пари: **б** — п, **д** — т, **д'** — т', **дз** — ц, **дз'** — ц', **з** — с, **з'** — с', **дж** — ч, **ж** — ш, **г** — к, **г** — х. Не має пари лише глухий **ф** — звук неукраїнського походження.

Сонорні приголосні в будь-якій позиції завжди вимовляються звучно: *вітер, шум, стан, верх, гілка, студент*.

Сонорний **в** ніколи не переходить у глухий звук **ф**, а, навпаки, перед приголосним і в кінці слова після голосного ще більше посилює свою звучність, наближаючись таким чином до голосного у: *вчора* [учора], *завтра* [заўтра], *вовк* [воўк], *кров* [кроу]. Після приголосного в кінці слова звук **в** трохи втрачає свою звучність: *нерв* [нерв], *битв*, *мальв*, *видавництв*.

Дзвінки приголосні в літературній вимові звучать дзвінко як у кінці слова, так і перед глухими приголосними: *хліб, лід, мороз, вуж, поріг, рибка, вудка, доріжка, поразка, везти, могли, міг, домігся*. У літературній вимові чітко розрізняються *плід* і *пліт*, *гриб* і *грин*, *казка* і *каска*, *везти* і *вести* тощо.

Виняток становить звук **г**, який у словах легко, *вогко, нігті, кігті, дьогтю, дігтяр* (і похідних) вимовляється як **х**. Написання букви **г** у цих словах перевіряється за допомогою таких форм: *легенько, волога, ніготь, кіготь, дьоготь*. Також оглушується звук **д** у слові *жердка*.

У префіксах **роз-**, **без-** кінцевий звук **з** може зазнавати різних змін, так чи інакше (залежно від сусіднього приголосного й темпу мовлення) уподібнюючись до наступного приголосного. Проте в цих префіксах незалежно від вимови пишеться тільки буква **з**: *розпорядження, розсіпка, розцінка, розсада, розсіл, безпека, безсистемний, безшовний*.

Префікс **з-** теж може зазнавати різних асиміляційних змін і так само в більшості випадків незалежно від вимови на письмі позначається буквою **з**: *зсіпати, зіцлити, зчинити, зшити, зжовклий*. Однак перед **к**, **ф**, **п**, **т**, **х** («кафе «Птах»») префікс **з-** мінюється на **с-**: *скасувати, сформувати, спорядити, схвалити, стислий*.

У словах *натхнений, натхнення, зітхати* пишеться буква т (хоч *дихати, надихати*).

Глухі приголосні перед дзвінками уподібнюються до парних їм дзвінких. Таких випадків є небагато. Це зокрема відбувається:

у таких незапозичених словах: *боротьба* [бород'ба], *молотьба* [молод'ба], *просьба* [проз'ба], *лічба, Великдень, повсякденний, якби, аякже, отже, осьде*;

в іншомовних словах: *вокзал* [вогзал], *екзамен, рюкзак, анекдот, футбол* [фудбол], *айсберг*.

Щоб перевірити, яку букву писати, сумнівний приголосний треба поставити перед голосним або сонорним: *молотьба* — *молотити, просьба* — *просити, повсякденний* — *всякий день, отже* — *отож, віхті* — *віхоть, скибка* — *скибочка, мигцем* — *мигнути, мимохіть* — *мимо хотіння, мимохідь* — *мимо проходячи, мабуть* — *має бути*.

Поміркуйте

1. Яких змін зазнає звук **з** у префіксах **роз-, без-**, стикаючись у слові з різними приголосними?
2. Внаслідок яких фонетичних процесів виникли синоніми *лапа* й *лаба* (діалектне), *бризкати* і *порскати, ковтати/глитати, щезати/чезнути* (рідковживане)?
3. У яких іншомовних словах, крім названих вище, є розбіжність між позначенням і вимовою глухих приголосних?

§ 19

М'які і тверді приголосні

М'якими в будь-якій позиції можуть бути лише зубні приголосні д, дз, т, з, с, ц, л, н («де ти з'їси ці лини»): *ожеледь, кажуть, колись, день, близько, юнацький, подяка* [под'ака], *плющ* [пл'ушч], *льон* [л'он].

Приголосний р буває м'яким тільки перед голосними: *ряд* [р'ад], *крок* [кр'ук], *ларьок* [лар'ок]. У кінці слова й перед приголосними він вимовляється твердо: *кобзар, тепер, ларки, гіркий*.

Звук й завжди м'який, тобто твориться підняттям середньої спинки язика до піднебіння: *йод, крайній, ящик* [йашчик], *юрист* [йурист].

Інші приголосні (губні, шиплячі, задньоротові) можуть лише пом'якшуватися. Це відбувається зокрема перед голосним і: *вітер* [в'ітер], *білий* [б'ілий], *гірський* [г'ірс'кий], *щільно* [шч'іл'но].

Перед іншими голосними в незапозичених словах пом'якшуються тільки подовжені шиплячі: *збіжжя* [зб'іж':а], *піддашшя* [п'ід:аш':а], *ніччю* [н'іч':у]. Проте можлива й тверда вимова таких приголосних: [зб'іж':а], [п'ід:аш':а], [ігічіу]. Неподовжені шиплячі в цій позиції не пом'якшуються, і відповідно після букв, що позначають ці звуки, букви я, ю ніколи не пишуться: *жури, парашут, брошура, Жюль Верн, Чурльоніс*.

Губні та задньоротові приголосні в іншомовних словах на зразок *бюро, кювет, бязь, гяур* можуть вимовлятися як з пом'якшенням (що, зрештою, не відповідає законом української вимови): [б'уро], [к'увет], [б'аз'], [г'аур]; такі без пом'якшення (у такому разі після них розвивається звук й): [бйуро], [кйувет], [бйаз'], [гйаур]. У всіх цих випадках маємо справу не з окремими фонемами, а з їхніми алофонами.

Перед и приголосні завжди тверді, перед і — м'які або пом'якшені: *дим* — *дім, лис* — *ліс, кит* — *кіт, хиба* — *хіба, читець* — *чітко*.

Приголосні перед є, як правило, звучать твердо: *земля* — *землею, пісня* — *піснею, кінь* — *конем, лекція* [лекц'ія]. М'якими перед є (на письмі — є) вони бувають лише в числівнику *третє*, у прикметниках на зразок *сине, давнє* та в разі подовження їх, як у словах *життєвий, значеннєвий* тощо.

Зубні приголосні перед м'якими (крім р') вимовляються, ** правило, м'яко: *кузня* [куз'н'а], *сніг* [с'н'іг], *сьогодні* [с'о-год'н'і], *майбутній* [майбут'н'ій], *єдність* [йед'н'іс'т'], у *казці* [каз'ці]. Перед пом'якшеними м'яку вимову можуть мати ли-[^]зубні свистячі с, ц, з, дз («ще їздзу»): *свято* [с'в'ато], *сміх* [с'м'іх], *ц_вях* [ц'в'ах], *звір* [з'в'ір], *дзвякнути* [дзв'акнути], але: ^{сміл} [ст'іл], *свій* [св'ій], *збір* [зб'ір], *дзвін* [дзв'ін], *звістка*

Ізв'істка]. Інші зубні перед пом'якшеними вимовляються твердо: *двічі* [дв'іч'і], *менші* [менш'і], *палкі* [палк'і], *верткі* [вертк'і].

На письмі м'які приголосні позначаються по-різному.

М'який звук й позначається звичайно буквою й, шіє перед голосними а, у, є, і — буквами я, ю, є, ї: *крайній*, *павільйон*, *яр* [йар], *надія* [над'їя], *юрба*, *радіють*, *поєдинок*, *країна*. Для позначення звука й після приголосних перед голосними а, у, є, і вживається апостроф: *п'ять* [п'ят'а], *в'юн* [в'юн], *кар'єра* [кар'єра], *солов'ї* [солов'ї].

Як виняток, буква й пишеться перед я, ю, є, ї в словах *Гавайї*, *Гойя*, *Савойя*, *Фейербах*, *майя*, *фойє*; а також: *війя* (дишель), але: *конвеєр*, *феєрверк*, *рояль*, *саквоаяж* і под.

М'якість інших приголосних позначається:

а) буквами я, ю, є, і (якщо вони стоять безпосередньо після приголосного): *праця* [прац'а], *люди* [л'уди], *давне* [давн'є], *літо* [л'іто];

б) буквою ь: *даль*, *день*, *батько*, *близький*, *сльоза*.

М'якість приголосних може й не позначатися: *світ* [с'в'іт], *цвірінчати* [ц'в'ірін'чати], *у хатинці* [хатин'ц'і].

Поміркуйте

1. Чому саме зубним приголосним найлегше можна надати ознаки м'якості?
2. Призвук яких голосних мають тверді і м'які приголосні?
3. Чому в словах *свій* [св'ій], *звіку* [зв'іку] немає такого самого уподібнення приголосних за м'якістю, як у словах *світ* [с'в'іт], *звір* [з'в'ір]? Як це пов'язано з походженням звука і, з будовою слова? Сформулюйте правило, наведіть власні приклади.
4. У яких словах кінцевий звук ц твердий? Чи є в цьому якась закономірність?
5. Скількома різними способами позначається м'якість приголосних?

§ 20

Вживання м'якого знака

М'який знак вживається для позначення м'якості приголосних.

М'який знак ставиться лише після букв, що позначають губні (д, т, з, с, ц, л, н), якщо ці приголосні вимовляються м'яко: *кінець*, *поршень*, *коли-небудь*, *ткацький*, *близько*, *просьба*, *бадьорий*, *тінювий*, *спрацьований*.

Зокрема м'який знак пишеться:

у суфіксах -ськ-, -цьк-, -зьк-: *поліський*, *волинський*, *військо*, *людськість*, *по-товариському*, *по-українському*, *зайчисько*, *Луцьк*, *Донецьк*, *донецький*, *криворізький*;

у суфіксах -єньк-, -оньк-, -іньк-: *рученьки*, *гарненький*, *голівонька*, *свіжисінький*.

Після р м'який знак пишеться тільки перед о: *трьох*, *чотирьом*, *забрюханий*; а також у слові *Горький* (хоч вимовляється [горкий]).

Після інших букв та після р в інших випадках м'який знак не ставиться: *голуб*, *кров*, *верф*, *ніч*, *подорож*, *тепер*, *обличчя* — *облич*, *десятиріччя* — *десятиріч*, *буря* — *бур*, *зоря* — *зір*, *тюрма*, *Харків*.

М'який знак не ставиться перед м'якими, пом'якшеними й шиплячими приголосними: *цвях*, *кузня*, *дзвякнути*, *кінський* (хоч *кінь*), *прип'ятський* (хоч *Прип'ять*), *бершадський* (хоч *Бершадь*), *уманський*, *Уманщина* (хоч *Умань*), *промінчик* (хоч *промінь*), *безбатченко* (хоч *батько*), *Федченко* (хоч *Федько*), *Зінченко* (хоч *Зінько*), *менший*, *тонший*.

Перед м'якими, пом'якшеними й шиплячими приголосними м'який знак вживається лише в таких випадках:

Для позначення м'якого л': *їдальня*, *сільський*, *пальці*, *більший*, *Гальченко*, *Михальчук*;

У непрямих відмінках та в присвійних прикметниках, якщо м'який знак є в початковій формі: *скринька* — *в скриньці*, *Кузьма* — *Кузьмі*; *кицька* — *кицьці*, *кицьчин*; *нянька* — *няньці*, *нянчин*; *Зінька* — *Зіньці*, *Зіньчин*; *Ориська* — *Орисьці*, *Урисьчин* (але: *казка* — *указці*, *землянка* — *в землянці*, *Ма-*

ланка — *Малинці, Маланчин*); а також у формах наказового способу дієслів: *візьми — візьмімо, візьміть*;

у дієсловах на -ться, а також в інших дієслівних формах перед -ся (-сь), якщо м'який знак є у формі без -ся: *обговорюється, відзначається, звертаються, ставляться, стань — станься, піднось — підносься, підводь — підводься* (але: *підніс — піднісся, ріс — розрісся*);

як виняток, у словах *тьмянний, різьбяр, няньчити, бриньчати*.

В іншомовних словах м'який знак пишеться після зубних також перед й, я, ю, є, ї та в інших випадках відповідно до літературної вимови: *мільйон, павільйон, компанйон, браконьєр, порт'єра, ательє, пасьянс, Нью-Йорк, Танганьїка, Лавуазьє, Люсьєн, Дьяконов, Третьяков, Касьянов, Ананьїн, асфальт, фільм, бюлетень* (але: *мадяр, нюанс, дюна, тюбик, люкс, Цюрих, Аляска*); а також не після зубних: *Бйорнсон, Жен, Х'юстон, бар'єр*).

В українських власних назвах м'який знак перед я не ставиться: *Наталя, Тетяна, Уляна, Омелян, Касян, Севастян, Дяченко, Касяненко, Третьак*.

Слов'янські власні назви прикметникового походження оформляються як українські прикметники і суфікси -ськ-, -цьк-, -зьк- пишуться з м'яким знаком (перед цими суфіксами м'який знак вживається тільки після л): *Смирненський, Раковський, Конеський, Црнянський, Залеський, Яблонський, Коменський, Тайовський, Барт-Цішинський, Красицький, Палацький, Завадзький, Джальський, Пишибильський*.

Поміркуйте

1. У чому полягає основна хиба помилкового написання іншомовних слів на зразок «порт'єра», «дос'є»?
2. На що ще, крім м'якості попереднього приголосного, вказує м'який знак перед я, ю, є, ї?
3. Яке різне значення мають пари слів *гальці* і *галці*, *пальці* і *палці*, *синьці* і *синці*, *неньці* і *ненці*?
4. Чому написання слова *станьсь* (друга особа однини наказового способу дієслова *статися*) є правильним?

§21

Вживання апострофа

Апостроф звичайно вказує, що наступні після нього букви я, ю, є, ї позначають відповідно два звуки йа, йу, йє, йї після твердого приголосного.

У незапозичених словах апостроф ставиться перед я, ю, є, ї після губних (м, в, п, б, ф), якщо губні стоять:

на початку кореня: *в'язати, зв'язок, м'який, розм'яклий, п'ять, вп'ятьох, в'юн, нав'ючений, м'яч, В'ячеслав*;

після голосного або р: *здоров'я, рум'яний, рибацький, сім'я, сім'ю, сім'єю, солов'їний, Прокоп'юк, сурм'яний, арф'яр, черв'як*.

В інших випадках у цій позиції апостроф не пишеться: *свято, тьмянний, різьбяр, різдвяний, духмяний, мавпячий, Звягіль*.

Після р перед я, ю, є, ї апостроф ставиться лише тоді, коли в літературній вимові далі чується звук й: *бур'ян* [бур'ян], *сузір'я*, у *сузір'ї*, з *матір'ю*, *бар'єр*, *кар'єра*. Якщо такий звук не чується, апостроф не пишеться: *ряст* [р'аст], *порятунок*, *буря*, *гарячий*, *трок*, *Репін*.

Апостроф ставиться перед я, ю, є, ї після префіксів та словотвірних частин, що закінчуються на приголосний: *з'ясувати, роз'єднати, під'юдити, від'їзд, без'ядерний, між'ярусний, дит'ясла, пів'яблука, пів'їдальні, Мін'юст*.

Це правило стосується також іншомовних слів: *ад'ютант, кон'юнктура, кон'юнктивіт, ін'єкція, пан'європейський*.

Але перед а, о, у, є, ї після префіксів та словотвірних частин апостроф не пишеться: *безіменний, зекономити, дезактивація, підохотити, відучити, педінститут*.

В іншомовних словах апостроф ставиться перед я, ю, є, ї після губних, після р, після шиплячих (ш, ч, ж, дж) та після " > х, якщо далі чується звук й: *комп'ютер* [комп'ютер], *інтерв'ю*, *прем'єра*, *миш'як*, *Х'юстон*, *Рейк'явік*, *П'ємонт*, *Лук'ян*, *Мар'ян*, *Валер'ян*, *Аляб'єв*, *Григор'єв*, *Монтеск'є*, *у*с'є >

Проте апостроф не пишеться, якщо я, ю, є позначають покращення попереднього приголосного: *бюст* [б'уст] (хоч мож-

лива й вимова [бйуст]), *бюджет, бюро, тюре, кювет, фюзеляж, пюпітр, гравюра, кюрі, гяур, гюрза, манікюр, рюкзак, варяг, Мюллер, Гюйгенс, Бядуля.*

Апостроф вживається також:

- а) для позначення пропущеного в усній мові звука чи складу: *мо' {може}, все 'дно {все одно}, ка 'є {каже};*
- б) в іншомовних прізвищах після часток д та О: *д 'Артаньян, д 'Анунціо, О 'Тенрі, Шон О 'Кейсі.*

Поміркуйте

шттишишшт

1. Чому після збігу двох приголосних у слові *зв'язати* апостроф пишеться, а в слові *дзвякнути* не пишеться?
2. Чи орфографічне написання слова *мавпячий* без апострофа відповідає його вимові?
3. Чому після г, к, х та шиплячих перед я, ю, є, ї для позначення звука й вживається апостроф, а не м'який знак?

§ 22

Подовження приголосних і подвоєння букв

Подовжені приголосні являють собою збіг двох фонем. Такі звуки вимовляються приблизно в півтора раза довше, ніж звичайні. На письмі вони позначаються подвоєнням букв.

Приголосні звуки подовжуються і відповідно подвоюються букви, якщо одна частина слова (морфема) закінчується, а друга починається на той самий звук: *беззвучний* (без + звучний), *віддати* (від + дати), *наддніпряньський* (над + дніпряньський), *законний* (закон + ний), *чавунний* (чавун + ний), *туманність* (туман + ність), *розрісся* (розріс + ся), *піднісся* (підніс + ся), *піввідра* (пів + відра), *піввіку* (пів + віку), *страйкком* (страйковий комітет), *юнат* (юний натураліст)-

Але подовження приголосних і відповідно подвоєння букв не відбувається, якщо немає збігу двох однакових приголосних: *казармений* (казарм + є + ний), *поререформений* (по + реформ + є + ний), *буквений* (букв + є + ний), *потомствений* (потомств + є + ний), *дерев'яний, олов'яний, конопляний, пшо-няний.*

Подовжується приголосний н у наголошених суфіксах -єнн-, -анн-:

- а) у прикметниках, які вказують на більшу, ніж звичайна, чи найбільшу міру якості: *страшений, здоровенний, височенний, нескінченний, невблаганний, неказаний, нездійснений, незліченний, нездоланний, недоторканий;*
- б) у прикметниках-старослов'янізмах: *благословенний, блаженний, мерзенний, огненний, окаянний, священний, спасенний*, а також: *божественний* (із ненаголошеним суфіксом -енн-).

Крім того, подовжується н у словах *останній, старанний, притаманний, закланний, численний.*

Не подовжується н у прикметниках, які не вказують на більшу, ніж звичайна, міру якості, та в діеприкметниках, навіть якщо суфікс -єн- чи -ан- у них наголошений: *нескінчений, нездланий, нежданний, довгожданний, шалений, скаженний, навіженний, жаданий, вихований, з'єднаний, придбаний, в'їжджений, сповнений.*

У похідних словах написання нн або н зберігається: *нескінченний — нескінченність, нескінчений — нескінченість, недоторканий — недоторканність, вихований — вихованість, забезпечений — забезпеченість, навіжений — навіженість, притаманний — притаманність.*

Виникає подовжений приголосний чч в іменниках, утворених від прикметників на -цький: *донецький — Донеччина, німецький — Німеччина, турецький — Туреччина, гайдамацький — гайдамаччина.* В іменнику *Вінниччина*, утвореному таким самим способом від прикметника *вінницький*, звук ч не подовжується, хоча й пишеться чч. Не подовжується звук ч і пишеться одна буква ч в іменнику *Галичина.*

Подовжуються приголосні і подвоюються букви також у словах *овва, ввесь, бовван, бовваніти, ссати, ссавець, лляний* і *льняний*).

Подовжуються і відповідно позначаються подвоєними буквами м'які зубні (д, т, з, с, ц, л, н) та пом'якшені шиплячі (ш, ч, ж), якщо вони стоять між двома голосними:

- а) в іменниках середнього роду: *засідання, питання, вивчення, життя, знаряддя, мотуззя, колосся, дозвілля, обличчя, затишшя, бездоріжжя, Запоріжжя*; але в назвах молодих істот подовження немає: *теля, щеня, козеня, порося*;
- б) в орудному відмінку однини іменників Ш відміни перед закінченням -ю: *мідь — міддю, сіль — сіллю, доповідь — доповіддю, мазь — маззю, Оболонь — Оболонню, туш — тушию, річ — річю, подорож — подорожжю*;
- в) у словах *Ілля, суддя, стаття, рілля, породілля, баддя, зрання, спросоння, навмання, похідтинню, похідвіконню*.

Подовжується приголосний і подвоюється буква л у дієслові *лю, леш* і т. д., а також у похідних: *наллю, виллеш* тощо.

Подовження приголосного й подвоєння букв зберігається в різних словоформах тих самих слів та в похідних словах: *суддя, судді, суддею, суддів, суддівство, суддівський; життя, життям, життів, життєвий, життєвість, життєздатність; Ілля, Іллею, Ілліч, Ілленко*.

Проте немає подовження в прикметниках *судейський, життєйський* та в родовому відмінку множини іменників *статей, бадей, породілей*. Річ у тім, що в давній українській мові в усіх названих вище випадках після м'якого приголосного виступав звук, наприклад: [суд'йа], [стат'йа], [т'ін'йу], [жит'йа]. Згодом звук й уподібнився до попереднього м'якого приголосного: [суд'д'а], [стат'т'а], [т'ін'н'у], [жит'т'а]. Але таке уподібнення не відбулося там, де перед звуком й було вже два або більше приголосних, звук й у такому разі випав: [йун'іс'т'йу] — [йун'іс'т'у], [жоуч'йу] — [жоуч'у]. Після губних та р звук й залишився: [кров'йу], [мат'ір'йу] (пишемо: *кров'ю, матір'ю*). Залишився звук й і в словоформах *статей, бадей, породілей* та в прикметниках *судейський, життєйський*, тому що між попереднім приголосним і ним з'явився вставний є, як у словах *земля — земель, пісня — пісень, ескадрилья • — ескадрилей*.

Якщо м'який приголосний стоїть не між двома голосними, то подовження не відбувається: *передмістя, зап'ястя, тертя,*

зкористю, зрадістю, багатостоліть, знань, облич, подільський (від *Поділля*), *трипільський* (від *Трипілля*).

У загальних іншомовних назвах приголосні звичайно не подовжуються і букви не подвоюються (хоч у тих мовах, звідки їх запозичено, ці букви подвоєні): *сума, маса, каса, група, шосе, сесія, колона, хобі, бароко, інтермецо, лібрето, піанісимо, фін*. Подовження звуків і подвоєння букв є тільки в словах *тонна, манна, ванна, мадонна, бонна, панно, вілла, брутто, нетто, мотто, мулла* та в таких рідковживаних словах, як *аннали* (записи історичних подій за роками), *пенні* (розмінна монета Великобританії), *білль* (проект закону в англійській мові), *булла* (папська грамота, послання), *дурро* (рослина роду злакових), *мірра* (ароматна смола) — усього 17 слів.

Подвоюються букви також на межі префікса й кореня в словах *анперцепція* (бо є *перцепція*), *імміграція* (бо є *міграція*, але: *еміграція*), *інновація* (бо є *новація*), *іраціональний* (бо є *раціональний*), *контрреволюція* (бо є *революція*), *сюрреалізм* (бо є *реалізм*).

У власних іншомовних назвах і похідних словах у вимові приголосні не подовжуються, але на письмі подвоєння букв зберігається: *Марокко, марокканець, Голландія, голландський, Бессарабія, Бессарабська площа, Філіппіни, Бонн, Брюссель, Ніцца, Будда, буддист, Одісей, Діккенс, Шиллер, Торрічеллі, Маккарті, маккартизм*. Але немає подвоєння у словах *Лісабон, Гавана, Касабланка* тощо. Написання власних іншомовних назв слід перевіряти за орфографічним словником та іншими джерелами.

В українізованих запозичених іменах букви звичайно не подвоюються: *Авакум, Інокентій, Іполит, Калістрат, Кирило, Пилип, Сава, Саватій; Агнеса, Агрипина, Інеса, Каміла, Мар'я-ю, Сара*.

Подвоюються букви:

- з) у чоловічих іменах: *Аполлінарій, Аполлон, Вассіан, Віссаріон, Геннадій, Еммануїл, Палладій*;
- б) у жіночих іменах: *Алла, Аполлінарія, Аполлонія, Белла, Васса, Віолетта, Ганна, Жанна, Елла, Емма, І ванна, Ізабелла, Інна, Маріанна, Римма, Стелла, Сусанна*.

Поміркуйте

1. Яка різниця в значеннях слів журавлиний і журавлинний, недоторканий і недоторканний, в житті і в житті?
2. Чому в слові казенний є подвоєння nn, а в казармений — немає (обидва прикметники утворені за допомогою того самого суфікса -н-)? Якої однакової природи звук е в обох словах?
3. У давній українській мові слова життя, суддя, *стаття*, *мазю*, *ллю* звучали як [жит'йа], [суд'йа], [стат'йа], [маз'йу], [л'йу]. Внаслідок дії яких фонетичних законів у цих і подібних словах виникли подовжені приголосні? Чи закономірно, що в словах *житейський*, *судейський*, *статей*, *бадей*, *породілей*, *лійка* виділені букви не подвоюються?
4. Внаслідок дії яких фонетичних законів у словах на зразок *козаччина* суфікс **-цьк-** змінився на **-чч-**?
5. Чи обґрунтоване в іншомовних географічних назвах на зразок *Брюссель*, *Бонн* зберігання подвоєння букв?

Випадання приголосних

Іноді при творенні або змінюванні слів виникає важкий для вимови збіг приголосних: підряд ідуть приголосні близького або подібного творення. Тоді, як правило, один з них випадає. Однак на письмі ця зміна позначається не завжди.

У вимові й на письмі в групах зубних приголосних стн і стл («стіна» і «стіл») середній т випадає: *перстень* — *персня*, *область* — *обласний*, *якість* — *якісний*, *кількість* — *кількісний*, *росте* — *рослина*, *мастити* — *масло*, *щастя* — *щасливий*.

Але т зберігається:

- а) у вимові й написанні слів *кістлявий*, *пестливий*, *хвастливий*, *зап'ястний*, *хворостняк* (без звука т спотворююся б значення цих слів);

- б) у прикметниках, утворених від іншомовних слів на ст: *контраст* — *контрастний*, *баласт* — *баластний*, *компост* — *компостний*, *форпост* — *форпостний*;
- в) у числівниках *шістнадцять*, *шістдесят*, *шістсот*, у яких пишеться т, хоч і не вимовляється.

У вимові й на письмі в групах приголосних скн, зкн і щкк середні к і ч випадають: *тиск* — *тиснути*, *блиск* — *блиснути*, *брязк* — *брязнути*, *бризки* — *бризнути*, *горщок* — *горшка*, *дощок* — *дошка*, *зморщок* — *зморшка*. Але к вимовляється і пишеться в словах *випускний*, *пропускний*, *рискувати*, *вискнути* (від *виск*), *тоскно*, *скніти*, *скнара*, *брезкнути*, *пискнути* (і *писнути*).

Також випадають приголосні у вимові й на письмі в таких словах:

тижня, *тижневий* — від *тиждень*;

проїзний, *виїзний*, *заїзний*, *підїзний*, *переїзний*, *наїзник* і под. — із коренем -їзд-, а також у словах *празник*, *празниковий*, *празникувати* і под.;

серце — при формі *сердець*;

скатерка — від *скатерть*;

ненця — родовий відмінок від *чернець*.

У вимові звук т випадає, але на письмі позначається:

- а) у групах приголосних стськ, нтьск, нтств (в іменниках та прикметниках, утворених від іншомовних слів на -ст, -нт): *турист* — *туристський* [турис'кий], *центрист* — *центристський*, *модерніст* — *модерністський*, *реформіст* — *реформістський*, *студент* — *студентський* [студен'с'кий], *гігант* — *гігантський*, *кореспондент* — *кореспондентський*, *агент* — *агентство*, *дилетант* — *дилетантство*; але: *місто* — *міський*;

- б) у групах приголосних стц, стч: *невістка* — *невістці* [не^в'іс'ц'і] — *невістчин* [не^в'іш'чин], *артистка* — *артистці*, *пустка* — у *пустці*, *хустка* — у *хустці*.

У кількох словах у звукосполученнях дн, дл випав звук д: *холод* — *холонути*, *погляд* — *поглянути*, *кидати* — *кинути*, *вдуть* — *вели*, *гудуть* — *гули*.

Поміркуйте

?

1. У яких групах приголосних за місцем і способом творення випадає третій приголосний?
2. Чи в усіх іншомовних словах у групах приголосних **СТН** вимовляється звук т? В інших групах приголосних?
3. Числівник *шістдесят* вимовляється як [ш'ізде"с'ат]. Які фонетичні зміни сталися в першій частині цього слова?
4. Дія яких трьох фонетичних законів проявилася в утвореному від іменника *невістка* присвійному прикметнику *невістчин* [не"в'ішчин]?

Чергування приголосних

Чергування звуків — закономірна заміна одного звука іншим у тому самому чи спорідненому слові.

При зміні й творенні слів задньоротові приголосні г, к, х, т за певних умов (унаслідок теперішнього чи історичного пом'якшення) переходять у свистячі та шиплячі, а саме:

г — з — ж: *нога* — *нозі* — *ніженька*, *друг* — *друзі* — *дружба*, *могти* — *можу*, *казати* — *кажу*;

к — ц — ч: *рука* — *руці* — *рученька*, *рік* — *уроці* — *річний*, *пекти* — *печений*, *вулиця* — *вуличний*;

х — с — ш: *вуха* — *у вусі* — *вушенько*, *рух* — *урусі* — *рушити*, *ковалиха* — *ковалишин*, *колихати* — *колишу*, *писати* — *пишу*,

г — дз — дж: *герлига* — *герлидзі* — *герлидженька*, *Грига* — *Гридзі* — *Гриджин*.

Проте внаслідок дисиміляції (розподібнення) звуків замість закономірного ч вимовляється й пишеться ш у словах *рушник*, *рушниця*, *дворушник* (в'шрука), *мірошник* (від *мірка*), *торішній* (від *торік*), *соняшник* (від *сонце*), *сердешний* «бідолашний» (від *серце*, але: *сердечний* «серцевий, щирий і т. п.»). В інших подібних випадках незалежно від вимови пишеться буква ч: *молочний*, *пшеничний*, *сонячний*, *ячний*, *яєчня*.

У дієсловах, крім того, відбувається перехід зубних приголосних д, т, з, с у шиплячі, а саме:

д — дж: *садити* — *саджу* — *посаджений*; *водити* — *воджу* — *проводжати*, *загородити* — *загороджу*, *правда* — *справджуватися* (винятки: *завадити* — *заважати*, *привидітися* — *увиджатися*);

зд — ждж: *їздити* — *їжджу* — *їжджений*;

т — ч: *платити* — *плачу* — *заплачений*, *хотіти* — *хочуть*;

ст — щ: *захистити* — *захищу* — *захищений*, *розмістити* — *розміщу* — *розміщувати*.

В інших частинах мови чергується д — ж (а не д — дж, як у дієсловах): *уродити* — *урожай*, *огородити* — *огорожа*, *погода* — *погожий*, *переходити* — *перехожий*, *правда* — *справжній*.

У звукосполученнях дт, тт перші звуки д і т чергуються з приголосним с: *веду* — *вести*, *ненавидіти* — *ненависть*, *цвіт* — *цвісти*, *мету* — *мести*.

Усі чергування приголосних позначаються на письмі відповідними буквами.

Поміркуйте

?

1. Як пересувається місце перепони під час чергування приголосних?
2. Іменник *бунчужний* (високий військовий чин в Україні в XVI—XVIII ст.) походить від слова *буньук*. Як первісно звучала твірна основа?
3. Як можна довести, що слова *видно*, *привиджуватися*, *дивовижний*, *ненависть* однокореневі?
4. У деяких топонімічних назвах як складова частина виступає слово *Луца*. Від якої загальної назви воно походить?
5. Внаслідок дії яких двох протилежних фонетичних законів первісна форма дієслова **ведти* перетворилася на *вести*?
6. Як можна довести, що слова *чешу* і *коса* споріднені?
7. Як можна довести, що грецьке *Іоїпоз* «слово» і українське застаріле *олжа*, *Гієпоз* «рід» і жона, латинське *ГІЄГПБ* і українське *зима*, *лох* і *ніч*, *зсіюа* і *школа* споріднені?

§ 25

Зміни приголосних
при додаванні суфіксів **-ськ-**, **-ств-**

При творенні слів за допомогою суфіксів **-ськ-**, **-ств-** приголосні на стику твірної основи й суфікса можуть зазнавати різних змін.

У вимові зливаються в один звук такі приголосні, і це позначається на письмі:

г, з, ж + с = з: *Кривий Ріг* — *криворізький*, *Прага* — *празький*, *Кавказ* — *кавказький*, *француз* — *французький*, *Збараж* — *збаразький*, *Париж* — *паризький*; *убогий* — *убозтво*, *боягуз* — *боягузтво*;

к, ц, ч + с = ц: *козак* — *козацький*, *Вінниця* — *вінницький*, *Гадяч* — *гадяцький*; *юнак* — *юнацтво*, *купець* — *купецтво*, *ткач* — *ткацтво*;

х, с, ш + с = с: *чех* — *чеський*, *Лепетиха* — *лепетиський*, *Одеса* — *одеський*, *Сиваш* — *сиваський*; *птах* — *птаство*, *товариш* — *товариство*.

Винятки з цього правила на письмі й у більшості випадків у вимові становлять деякі прикметники, утворені від інших мовних слів: *баски* — *баскський*, *тюрки* — *тюркський*, *Мекка* — *мекський*, *казах* — *казахський*, *Ла-Мани* — *ла-манський*.

Якщо твірна основа закінчується на д або т, то у вимові відбуваються зміни, які, проте, на письмі не позначаються, а саме:

- а) на стику твірної основи й суфікса чується дз, ц: *завод* + *ський* = *заводський* [заводз'кий], *люд* + *ство* = *людство* [л'удзтво], *солдат* + *ський* = *солдатський* [солдац'кий], *Корчуват(е)* + *ський* = *корчуватський* [корчувац'кий], *брат* + *ство* = *братство* [братство];
- б) кінцеві звуки твірної основи т і ст у разі збігу трьох і більше приголосних не вимовляються: *президент* + *ський* = *президентський* [президен'с'кий], *лейборист* + *ський* = *лейбористський* [лейборис'кий].

Якщо в кінці твірної основи після приголосного стоїть суфікс **-к-**, то при творенні прикметника на **-ськ(ий)** цей су-

фікс випадає: *Л'ятихатки* — • *п'ятихатський*, *Каховка* — *каховський*, *Чоколівка* — *чоколівський*, *Камчатка* — *камчатський*.

Поміркуйте

1. Від яких іменників утворено прикметники *норманський* і *нормандський*? Чи доцільно вимовляти їх однаково?
2. Від якого слова утворено прикметник *хвацький*? Який принцип застосовано при його написанні?
3. Від якої власної назви — *Звенигород* чи *Звенигородка* — утворено прикметник *Звенигородський*?
4. Як утворено прикметники *луцький* (від *Луцьк*), *краматорський* (від *Краматорськ*), *новоград-волинський*? Сформулюйте правило.

§ 26

Уподібнення приголосних
за місцем творення

>

Свистячі с, ц, з («ще їдзу») перед шиплячими ш, ч, ж, дж («ще їджу») внаслідок регресивної асиміляції переходять у відповідні шиплячі: с — ш, ц — ч, з — ж. Це відбивається й на письмі: *брязк* — *бряжчати*, *в'їздити* — *віжджений*, *пісок* — *піщаний*, *пуск* — *пущений*, *Київський* — *Київщина*, *Васько* — *Ващенко*, *козацький* — *козаччина*.

Виняток на письмі становлять:

- а) присвійні прикметники, у яких перед шиплячими незалежно від вимови пишеться та сама літера, що й у твірній основі: *Параска* — *Парасчин* [парашчин], *Ониська* — *Онисьчин* (але в прізвищі: *Онищенко*), *Луцька* — *Луцьчин*, *Рузька* — *Рузьчин*;

Що префікси **роз-**, **без-**, **з-**, у яких пишеться буква з незалежно від вимови: *розжитися*, *розчин*, *розширений*, *безшумний*, *безжальний*, *зчовгати*, *зжати*;

- б) Дієприслівники: *приніси*, *привізи*.

Шиплячі перед свистячими уподібнюються до свистячих, але на письмі це не відображається (перед свистячими пишеться та сама буква, що й у початковій формі слова): *книжка* — у *книжці* [книз'ц'і], *дошка* — на *дощі*, *чашка* — у *чашці*, *поличка* — на *поличці*, *зваж* — *зважся*, *вчиш* — *вчишся*.

Зубні д, т перед свистячими та шиплячими у вимові якщо не випадають, то зазнають змін, але на письмі це не відображається (пишуться ті самі букви д, т, що й в інших словах чи формах слова): *сусідка* — *сусідці* [сус'ідз'ц'і] — *сусідчин* [сус'іджчин], *тітка* — *тітці* [т'іц'і] — *тітчин* [т'іч'ин], *літати* — *льотчик* [л'оч'ик], *погодитися* — *погодься* [погод'з'с'а], *вчить* — *вчиться* [ўчиц'а], *молодий* — *молодший* [молод'жший], *короткий* — *коротший* [корочший].

Поміркуйте

1. Від яких слів і як утворено іменники *батьківщина*, *ліщина*?
2. Як виникло слово *щеплювати*?
3. Які фонетичні зміни послідовно відбулися при творенні слів *Одеса* — *одеський* — *Одещина*?

ГОЛОСНІ ФОНЕМИ

§ 27

Система голосних фонем

ГОЛОСНІ звуки складаються з чистого тону. В українській мові 6 голосних фонем: а, о, у, є, и, і. Кожній голосній фонемі притаманні чотири розрізнявальні (диференціальні) ознаки: чистий тон, ряд, піднесення, наголошеність чи ненаголошеність.

Ряд голосної фонем визначається тим, яка частина язика напружується й піднімається: передня чи задня; піднесення — наскільки високо піднімається відповідна частина язика.

В українській мові є три голосні переднього ряду і три — заднього. У передньому ряду вони від низького до високого піднесення розташовуються так: є — и — і; у задньому — відповідно: а — о — у.

За міжнародною класифікацією і та у — звуки високого піднесення, и — високо-середнього, є та о — середнього, а — низького. Але якщо брати до уваги відносно положення язика при творенні різних суміжних звуків у кожному ряду, то в передньому ряду и сприймається як звук середнього піднесення (між і та є), а є — низького. Саме так розрізняють їх наші мовнослухові аналізатори.

Розташування голосних відповідно до їхнього творення і сприймання схематично можна зобразити так:

Піднесення	Ряд	
	передній	задній
Високе	і	у
Середнє	и	о
Низьке	є	а

Проміжки між положеннями язика при творенні голосних переднього ряду менші (бо вужча передня частина ротової порожнини), ніж при творенні голосних заднього ряду. Тому у сприйманні голосних переднього ряду частіше трапляється попарне сплутування їх (є — и, и — і), ніж голосних заднього ряду (а — о, о — у).

Як вже зазначалося, під час вимовляння звуків о та у губи заокруглюються і витягуються трохи вперед — таким чином збільшується об'єм ротового резонатора. Тому ці звуки називають ще лабіалізованими (огубленими). На розрізнення звуків як фонем ця ознака (лабіалізація) суттєво не впливає, вона відіграє лише допоміжну роль.

Голосні бувають наголошені й ненаголошені.

Наголошений голосний вимовляється з більшою силою голосу й трохи довше, ніж ненаголошений. Голосні під

наголосом, а також в абсолютному кінці слова звучать чітко: *великий* — *вѣлич*, *зелень* — *зелений*, *сидить* — *сидячи*, *голубка* — *гѳлуб*, *сяюче* — *сяючи*, *випише* — *випиши*, *поле* — *пѳли*.

Не наголошені голосні в українській мові не редукуються, тобто не скорочуються і не зникають, проте часом втрачають диференційну ознаку — нечітко фіксується піднесення. Тому ненаголошені голосні, які творяться поряд, можуть сплутуватися.

Сплутування можливе в таких чотирьох парах голосних:

є — и: *село* [се"лб], *директор* [ди"рѳктор];

и — і: *тривога* *ітрівѳга], *потім* *[пѳтим];

а — о: *погони* *[пагѳни] замість [погѳни];

о — у: *кожух* [ко"жѳх], *зоуля* [зо"зул'а].

Загалом у літературній вимові ненаголошені голосні вимовляються досить виразно (особливо а, о, у, і), мало чим відрізняючись якісно від наголошених. Найменш розрізняються ненаголошені є та и.

Крім того, голосні характеризуються різною висотою тону, яка визначається другою формантою. Найнижчий тон має звук у, найвищий — і. Тон голосних зростає в такому порядку: у — о — а — є — и — і (приблизно 700 — 800 — 1 200 — 1 600 — 1 900 -2 200 Гц).

Голосні фонемі позначаються 10 буквами: а, о, у, є, и, і, я, ір, є, ї.

Поміркуйте

1. Який відсоток становлять голосні фонемі серед усіх фонем у якому-небудь уривкові тексту (на власний вибір)?
2. У поданих словах вимовте спочатку лише приголосні звуки, потім — голосні: *запам'ятаймо*, *гарний*, *розмова*. У якому випадку можна ще більш-менш здогадатися, яке слово мається на увазі? Зробіть висновок про роль голосних і приголосних фонем у мовленні.
3. Чому найчастіше сплутуються голосні є та и?

§ 28

Наголос

Однією з основних ознак голосних фонем є наголос, що виявляється тільки в слові.

Наголос в українській мові виконує подвійну функцію. По-перше, він об'єднує звукові комплекси в окремі слова. Наприклад, звуковий комплекс *вищезазначений* з одним наголосом сприймається як одне слово, а комплекс *вище зазначений*, що має два наголоси, позначає два слова. Так само: *давноочікуваний*, *нижчезгаданий*, *передбачити* і *давно очікуваний*, *нижче згаданий*, *перѳд бачити*. По-друге, наголос виступає як засіб розрізнення слів та словоформ. Наприклад, подані парами слова *вигода* (користь) і *вигѳда* (зручність), *захват* (захоплення) і *захвѳт* (пристрій, ширина робочого ходу), *лікарський* (відлікар) [лікарський (відліки)], *похідний* (від *похід*) і *похідній* (який походить від чогось) — різні, на що й вказує наголос. У різних відмінках стоять слова *руки* і *руки*, *вікна* і *вікна*, різний вид мають дієслова *насіпати* і *насіпати*.

Наголос в українській мові вільний і рухомий, тобто* може падати на будь-який склад і під час змінювання слова пересуватися: *голова* — *голови* — *гѳлови* — *голѳв*, *казати* — *кажеш* — *кажѳ*.

Система наголошування в українській мові досить складна. Тому у випадках сумніву щодо наголосу слід звертатися до словників.

Разом із тим спостерігаються й деякі закономірності в наголошуванні слів.

1. Віддієслівні іменники середнього роду на **-ання**, у яких більше двох складів, мають наголос, як правило, на суфіксі: *навчання*, *завдання*, *запитання*, *читання*, *визнання*, *видання*, *пізнання*, *послання*. Але є й відхилення від цього правила: *обладнання* (набір механізмів тощо), *нехтування*, *бігання*, *ківання*.
2. Наголос у багатьох іменниках жіночого роду із суфіксом **-к(а)** у множині переходить на закінчення: *вказівка* — *вказівкі*, *учителька* — *учителькі*, *ластівка* — *ластівкі*, *гѳлка* — *гѳлки*, *писанка* — *писанкі*; але: *рѳдичка* — *рѳдички*, *сусідка* — *сусідки*, *верхівка* — *верхівки*.

3. У багатьох двоскладових прикметниках наголос падає на закінчення", *вузький, кружний, легкій, липкий, мілкий, низький, новий, нудний, пісний, різкий, сипкий, скучний, стійкий, стічний, страшний, твердий, тісний, тонкий, трудний, тяжкий, черствий, чіткий, чуткий, шкільний*.
У прислівниках, утворених від таких прикметників, наголос падає на перший склад: *вузько, легко, мілко, нудно*.
4. У дієсловах перший склад закінчень **-емо, -имо, -ете, -ите** не наголошується: *несемо, несете* (а не «несемо», «несете»); *ідемо, ідете* (а не «ідемо», «ідете»); *підемо, підете; будемо, будете; гуркочемо, гуркочете; гуркотимо, гуркотите; залишимо, залишите*.
5. Треба запам'ятати наголос у таких словах: *агент, бюлетень* (множина: *бюлетені*), *кулінарія, випадок, глядач, діалог, документ, засуха, монолог, ім'я, каталог, некролог, експерт, жевріти, квартал, кілометр, колія, компроміс, кропива, мережа, одинадцять, ознійка, оптвий, партер, підсвіль, пеня, перепис, перепустка, піна, предмет, приятель, приятелька, разом, рукопис, середина, сільськогосподарський, спіна, співробітник, титульний, урочистий, феномен, цемент, центнер, черговий, чотирнадцять, шофёр*.
6. У багатоскладових словах, крім основного, є ще **побічні наголоси**, які розташовуються через один або два склади відосновного: *розказати, переробити, винагороджувати, безперечний, задоволений, подорож*. Побічний наголос надає українській мові особливої співучості, плавності. У прискореному темпі мовлення він чується слабко, в уповільненому — сильніше. Особливо виразно такий наголос чується в складних словах: *синьо-жовтий, гірничодобувний, новобудова*.

Поміркуйте

1. Які голосні — наголошені чи ненаголошені — можна без шкоди для розуміння слова вимовляти, розтягуючи їх?
2. Які помилки у вживанні наголосів трапляються в мовленні людей, з якими Ви спілкуєтеся?

3. Як у віршах використовуються побічні наголоси для створення певного ритму мовлення?
4. Чи завжди в народних піснях слова наголошуються так само, як і у звичайній розмові?

§ 29

Складоподіл і перенос частин слова

З голосними фонемами в усному мовленні пов'язаний поділ слова на склади, у писемному — допустимі переноси частин слова з рядка в рядок.

У слові стільки складів, скільки є голосних звуків.

Приголосний, який стоїть безпосередньо перед голосним і у вимові зливається з ним, належить до того самого складу, що й голосний: *че-ка-ють* (а не *чек-ай-уть*), *спо-ді-ва-ти-ся, си-джу, бо-йо-вий*. Але якщо префікс або частина складного слова закінчується на приголосний, то перед наступним голосним цей приголосний відходить до попереднього складу: *роз-орати, без-іменний, пед-інститут, пів-острів*.

Між голосними може бути не один, а два й більше приголосних звуків, як, наприклад, у словах *казка, сестра*. Тоді поділ на склади відбувається так, щоб гучність звуків на початку кожного складу поступово наростала. Тому:

сонорний, що стоїть перед приголосним, відходить до попереднього складу: *чай-ка, гол-ка, гор-дий, зав-жди, пір'-їн-ка, вій-на, сім'-я*;

дзвінкий, що стоїть перед глухим, теж відходить до попереднього складу: *каз-ка, книж-ка, гряд-ка, зуб-ці*;

в інших випадках приголосні переважно відходять до наступного складу: *се-стра, ру-шник, у-смі-шка, ре-п'ях, о-брій*.

Склади бувають відкриті і закриті. Склад, що закінчується на голосний звук, називається **відкритим**: *го-ра, го-о-рю, ду-ма-ю, сві-тло*. Склад, що закінчується на приголосний звук, називається **закритим**: *гір-ський, край-ній, ком-форт*.

Частини слів із рядка в рядок переносяться так, як ці слова на слух діляться на склади: *кар-ти-на, ра-джу-ся, за-твер-дже-но, над-зви-чай-ний*.

Не можна:

- а) залишати чи переносити одну букву, тому такі слова, як *олія, одяг, удар, ящик, мрія*, не діляться для переносу;
- б) розривати буквосполучення дж, дз, які позначають одну фонему: *си-джу* (а не «сид-жу»), *хо-джу* (а не «ход-жу»), *гу-дзик* (а не «гуд-зик»); але: *від-жив* (а не «ві-джив»), *під-звіт* (а не «пі-дзвіт» і не «підз-віт»);
- в) у складному слові відривати від другої частини одну букву, якщо вона не становить складу: *дво-значний* (а не «двоз-начний»), *само-скид* (а не «самос-кид»), *земле-власник* (а не «землев-ласник»);
- г) розривати ініціальні, а також комбіновані аббревіатури: *ЧАЕС, УНІАН, МАГАТЕ, НАТО, ЛАЗ-125, ДемПУ*.

Апостроф і м'який знак завжди залишаються при попередній букві: *бур'-ян, об'-см, паль'-ці*.

Також не можна:

- а) відривати скорочення від слів, яких вони стосуються: *М. С. Грушевський* (а не «М. С. // Грушевський»), *проф. Тоцька* (а не «проф. // Тоцька»), *2002 р.* (а не «2002 // р.»), *25 км* (а не «25 // км»), *200 куб. см* (а не «200 // куб. / см»);
- б) переносити закінчення, з'єднані з цифрами через дефіс: *2-го* (а не «2- // го»), *16-му* (а не «16- // му»);
- в) розривати ірафічні скорочення: *т-во, р-н, вид-во, і т. д., і т. / «, і т. п.*

Слова, подані повністю, можна будь-як переносити з рядка в рядок незалежно від їхнього значення: *у // нас, пан // Михайло, професор // Круть, Іван // Петрович, 1991 // рік*.

Не можна переносити в наступний рядок розділові знаки (крім тире), дужку або лапки, які закривають попередній рядок, а також залишати в попередньому рядку відкриту дужку або відкриті лапки.

Поміркуйте

1. Чи збігається поділ слова на склади з його будовою?
2. Яких складів у словах більше — відкритих чи закритих? Простежте це на невеликому тексті.
3. Чому небажані, хоч і не помилкові такі переноси: *вий-шов, ПОГ-ЛЯД, пес-тливий, пром-чати*?

§30

Чергування голосних

Під час змінювання і творення слів можуть відбуватися чергування голосних фонем.

Найпоширенішим в українській мові є чергування о, є з і.

Воно відбувається:

- а) у закритому складі: *школа — шкiл, гора — гiрський, чоло — чiльний, радостi — радiсть, слово — слiв, ночi — нiч, батькова — батькiв, воля — вiльний, моя — мiй, могти — мiг, стою — стiй, береза — берiз, перо — пiр'я, женитися — жiнка, ременя — ремiнь, лебедя — лебiдь, село — сiл, ковалева — ковалiв, принесу — принiс, семи — сiм, Кисва — Киiв;*
- б) у відкритому складі, якщо в наступному складі є суфікси **-ок, -ець**: *гора — згiрок, чоло — причiлок, моста — мiсток, возити — вiзок, дзвонити — дзвiнок, дверi — одвiрок, олово — олiвець, острови — острiвець, кончина — кiнець, верховий — верхiвець*; а також: *ущелина — щiлина, прорвати — прiрва, прозивати — прiзвище*;
- в) перед подвоєнням приголосних: *ночi — нiччю, солi — сiлля, дорога — роздорiжжся, ворота — пiдворiття, голка — гiлля, речi — рiччю, променi — промiння, мести — смiття, зелень — зiлля*;
- г) У коренях дієслів перед наступним складом із суфіксом **-а- або -ува-**: *берегти — зберiгати, брехати — набрiхувати, викоренити — викорiнювати, гребти — згрiбати, застебнути — застiбати, зачепити — зачiпати, защепну-*

ти — заціпати, летіти — літати, мести — замітати, пекти — випікати, підперзати — підперізувати, плескати — запліскувати, плести — заплітати, стерегти — остерігати, стрелити — стріляти, текти — протікати, тесати — обтісувати, чекати — очікувати, чесати — зачісувати, шептати — нашіптувати, виволокти — виволікати, полоскати — прополіскувати.

Але чергування о, є з і в закритому складі не відбувається:

- а) якщо о, є випадні або вставні: сон — сну, вогонь — вогню, садок — садка, пісок — піску, день — дня, орел — орла, квітець — квітня; вікно — вікон, сосна — сосон, весна — весен, дно — ден (виняток: шворінь — шворня); а також у словах: любов — любові, лоб — лоба, льон — льону, рот — рота, мох — моху, лев — лева;
- б) у групах **-оро-**, **-ере-**, -оло-, -еле-, -ор-, -ер-, -ов-: ворон, сторож, поборов, берег, перед, голос, солод, розколов, молов, зелень, шелест, борг, борш, верх, чверть, вовк, шовк (винятки: дорога — доріг, сторона — сторін, ворота — воріт, борода — борід, борона — борін, корова — корів, порога — поріг, оборогу — оборіг, морогу — моріг, смороду — сморід, береза — беріз, череда — черід, болото — боліт, стерегла — стеріг, зберегла — зберіг, волокна — воліктаін.);
- в) під наголосом у словотвірних частинах **-вод**, **-воз**, **-нос**, **-роб**, **-лов**: діловод, паровоз, медонос, хлібороб, риболов; але в частинах -хід, **-гін**, **-ріг** чергування відбувається: теплохід, пішохід, водогін, коногін, носоріг, Козеріг;
- г) у книжних словах: пророк, потоп, закон, вирок, богослов, світоч, народ, прапор, завод; а також за традицією в деяких прізвищах: Боровиковський, Котляревський, Глібов (але: Голованівський, Желехівський, Миньківський, Щоголів тощо);
- г) в іншомовних словах: атом, вагон, вазон, метеор, шофер, студент, Лондон, Вашингтон, Дон Кіхот, Бетховен, Ростов (і ростовський), Тургенев (і тургенєвський), Ботев (і ботевський).

У кількох дієслівних коренях є (ер) перед суфіксами **-а-**, **-ува-** чергується з и (ир): беру — збирати, визбирувати; вмерти — вмирати, дерти — здирати, перу — обпирати, простерти — простирати, сперти — спирати, терти — стирати, жерти — пожирати.

Подібне чергування є з и відбувається також у словах *стелити — застилати* (але: *застеляти*), *клену* (*клян*) — *проклинати*.

У деяких випадках є чергується з о. Так, після шиплячих («ще їжджу») та й виступає звук є, якщо далі йде теперішній чи колишній м'який приголосний або шиплячий, і о, якщо далі йде споконвічно твердий нешиплячий приголосний: *вечера — вечора* (від *вечір*), *женитися — жонатий*, *четвертий — чотири*, *чернетка — чорний*, *вершечок — вершок*, *лічка — лічок*.

Іноді трапляються відхилення від цього правила. Перед споконвічно твердим нешиплячим може виступати є: *жердка*, *щедрий*, *щепа*, *печера*, *щезнути*, *черга*, *червоний*. І навпаки: *вечоріти*, *чорниці*, *чорнило*, *кийочок*.

У прикметниках після твердих приголосних вживається суфікс **-ов**: *зимовий*, *службовий*, *судовий*, *мостовий*, *кварцовий*, *Іванова*, *братова*.

Після м'яких та шиплячих:

якщо наголос падає на закінчення, також виступає суфікс **-ов**: *польовий*, *тіньовий*, *осьовий*, *дійовий*, *дощовий*, *сторожовий*;

якщо наголос падає на основу, то вживається суфікс **-ев** (**-єв**): *трав'євий*, *кінцевий*, *алюмінієвий*, *грушевий*, *спаржевий*, *життєвий* (і *життьовий*), *взуттєвий* (і *взуттьовий*), *борицевий* (і *борщовий*), *Василєва*, *Мусієва*, *Дброшева*, *лікарева* (пор. *лікаря*), *стброжева*.

Поміркуйте

- З чого можна зробити висновок, що такі слова, як *завод*, *батон*, *мішень*, — недавно запозичені, а слова *табір*, *дріт*, *якір*, *колір* — давно запозичені?
- Чому в прикметнику *білоцерківський* поява звука **і** на місці **о** в складі **-ків-** не відповідає загальному правилу?
- У яких поданих парами словах *шести* — *шостий*, *черниця* — *чорний* приголосні перед звуком **и** колись вимовлялися м'яко, а в яких — твердо?
- Які чергування відбулися колись у словах *трясти* — *трусити*, *в'язати* — *вузол*, *тягти* — *тугий*, *сухий* — *висихати*, *дух* — *дихати*?

§ 31

Розрізнення фонем *є* та *и*

Ненаголошені голосні фонем *є* та *и* у вимові чуються майже однаково, але на письмі їх слід розрізняти.

Позначення на письмі ненаголошених фонем *є* та *и* в основах слів перевіряється переважно за допомогою наголосу: *селитися*, бо *поселення*; *дешевий*, бо *дешево*; *далеч*, бо *далёкий*; *вишневий*, бо *вйшня*; *непримиренний*, бо *мир*; *хибувати*, бо *хйба*. Однак при цьому треба враховувати випадки чергування *є* з *и* (див. § 30).

Крім того, в основах слів виступає фонема *є* і пишеться буква *є*:

- там, де неясний звук випадає: *вітер*, бо *вітру*; *січень*, бо *січня*; *справедливий*, бо *правда*. Але слід мати на увазі, що в кількох дієсловах випадає ненаголошений *и*: *згинати* — *зігну*, *відтинати* — *відітну*, *напинати* — *напну*, *починати* — *почну*, *розминати* — *розімну*, *засинати* — *засну*, *вмикати* — *увімкну*, *проривати* — *прорву*, *зажигати* — *жну*;
- там, де неясний звук чергується з *і* або *о*: *берегти*, бо *зберігати*; *променистий*, бо *промінь*; *сутеніти*, бо *сутінки*, *лебединий*, бо *лебідь*; *женитися*, бо *жонатий*;
- у групах *-ере-*, *-еле-*: *берег*, *джерело*, *дерево*, *переміна*, *передмістя*, *ожеледь*, *щелепа*, *пелена* (але: *келих* і рідше *келех*);
- у суфіксах іменників **-енн(я)**, **-ен(я)**, **-енк(о)**, **-еньк(а)**, **-ечк(а)**, **-тель**, прикметників **-есеньк(ий)**, **-ев(а)**, дієприкметників **-ен(ий)**, числівників **-ер(о)**: *оголошення*, *рішення*, *значення*, *кошеня*, *Опанасенко*, *безбатченко*, *ніченька*, *стежечка*, *вихователь*, *учитель*, *тонесенький*, *сторожева* (*хата*), *зачинений*, *обговорений*, *п'ятеро*, *дев'ятеро*.

Виступає фонема *и* і пишеться буква *и* в суфіксах іменників **-ик**, **-иц(я)**, **-ич**, **-ищ(е)**, **-иськ(о)**, **-ин**, **-ин(а)**, **-ив(о)**, присвійних прикметників **-ин**: *дощик*, *ключик*, *дворик*, *прибиральниця*, *корманич*, *прізвище*, *дворище*, *житнисько*, *киянин*, *татарин*, *болгарин*, *свекрушин*, *Миколин*, *городина*, *садовина*, *паливо*,

куруво, *морозиво*. Виняток: *марєво*, зрідка: *сяєво* (*сяйво*), *маєво* (*майво*).

Також виступає фонема *и* і пишеться *и* в переважно відкритих складах **-ри-**, **-ли-** у словах *бриніти*, *бриньчати* (хоч *бренькати*), *гриміти*, *дрижати*, *кривавий*, *криниця*, *кришити*, *стріміти*, *тривати*, *тривога*, *триножити*, *блищати*, *глитати*.

Потрібно розрізняти префікси:

пре- з фонемою *є* і буквою *є*, який має значення «дуже»: *премудрий* (дуже мудрий), *предобрий* (дуже добрий), *препогано* (дуже погано); а також у словах: *презирство*, *презирливий*, *престол*, *преподобний*, *преосвящений*;

при- з фонемою *и* і буквою *и*, який вживається в усіх інших значеннях: *привертати*, *привласнювати*, *прискорити*, *призначити*, *привокзальний*, *пристаркуватий*, *прибуток*, *притосування*, *причал*.

Виступає фонема *є* і пишеться *є* в іншомовних префіксах **пре-**, **де-**, **дез-**, **ре-**, **екс-**: *преамбула*, *превалювати*, *превентивний*, *презентація*, *президент*, *президія*, *прем'єра*, *препарат*, *прерогатива*, *престиж*, *претендент*, *претензія*, *префект*, *прецедент*, *девальвація*, *деградація*, *дегустація*, *декларація*, *демобілізація*, *депортація*, *деформація*, *дезінформація*, *дезорганізація*, *реабілітація*, *реактор*, *ренесанс*, *реорганізація*, *ретрансляція*, *екс-президент*.

У деяких словах (переважно іншомовних) написання *є* та *и* правилами не регламентується: *апельсин*, *бензин*, *бетон*, *декада*, *делегат*, *демократія*, *керівник*, *легалізація*, *легітимний*, *математика*, *медаль*, *педагог*, *педикюр*, *рекетири*, *тепер*, *тремтіти*, *феномен*; *директор*, *диригент*, *кишеня*, *лимон*, *минулий*, *пиріг*, *шинель* і т. д. Написання таких слів треба перевіряти за орфографічним словником.

Поміркуйте

- Якого походження звук *є* в словах *справедливий*, *донечка* (утворене від *донька*), *крапелька*?
- В групах **-ере-**, **-еле-** виступає фонема *є*. Але чому пишеться *и* в словах *перина*, *метелиця*?

Розрізнення фонем и та /

В основах багатьох незапозичених слів фонема і непостійна: вона, як правило, виникає на місці інших голосних унаслідок чергування з о або є (див. § 30).

При цьому треба мати на увазі, що в кількох словах відбувається чергування і та и: діти - дитина, сидат ^Т сидіти, підвісити — висіти, ліпити — злипатися.

Постійно фонема і виступає:

а) у суфіксах -інь, -іш(ий), -ісіньк(ий): теплінь, широчінь височінь, глибінь, білінь; ^{СтруНКШШий} > ^{У^лТМ^ц} > гарячіший, сь Т. і.

б) відповідно до вимови після м'яких або пом'якшених приголосних: літо, тісний, сіно, ніжний, білий, піна, річка.

На початку слова завжди пишеться буква і: ім'я, іскра, ікоа, іти, іграшка. Щоправда, у вимові незапозичених слів перед н та р чується звук и: іній [ин'ій], інколи [инколи], іний [иншій], іржа [иржа], ірій [ир'ій].

В основах незапозичених слів пишеться буква и:

а) відповідно до вимови після твердих приголосних (звук и не чергується з о та є): риба, вибір, тихий, числий, ширина, приріст, сировина, пишатися;

б) у відкритих складах -ри-, -ли- у словах бриніти, гриміти, дрижати, кривавий, криниця, крихітний, кришити, стриміти, тривати, тривога, триножити, чорнобривий, блищати, глитати (але: дрімати, тріщати).

За допомогою фонем і та и розрізняються суфікси -інн(я) з фонемою і, який вживається у віддієслівних іменниках: служіння, збайдужіння, сушіння, кришіння, волочіння, везіння; -инн(я) з фонемою и, який вживається лише в збірних іменниках: бурячиння, маковиння, шумовиння, баговиння, ластовиння, павутиння. Але якщо збірна назва утворена від іменника на -інь, то виступає -іння: волосінь - волостня, корінь - коріння, промінь — проміння;

-і(ти) з фонемою і, що вказує, як правило, на неперехідність дії: біліти, синіти, золотіти, каламутіти, мо-

додіти, горіти; -и(ти) з фонемою и, який вказує на перехідність дії: біліти, синіти, золотіти, каламутіти, творіти.

В абсолютному кінці слова:

- а) після задньоротових г, к, х вживається звичайно и: дороги, шляхи, руки, тільки, скільки, навкруги, трохи, залюбки, навпаки, завдяки, по-батьківськи. Але виступає і в словах, що відповідають на питання які? (у прикметниках та займенниках): довгі, дорогі, високі, далекі, сухі, тихі, такі, всякі; а також у незмінюваних іншомовних словах: Гельсінкі, хаки;
- б) після шиплячих ш, ч, ж, дж виступає звичайно і: межі, ключі, гроші, ласощі, дріжджі, двічі, тричі, уночі. Але виступає и: 1) у дієслівних формах (у наказовому способі та в дієприслівниках): кажи, бережи, мовчи, пиши, положи; відповідаючи, розмірковуючи, виконавши, завдавши; 2) у прислівниках на зразок по-вовчи, по-ведмежи; 3) у прийменнику межі (межі очі) та сполучнику чи.

Поміркуйте

1. Чому слова користь, ненависть пишуться з буквою и, а старість, моложавість — з буквою і?
2. Чи однакового походження звук і у словах тінь, кінь, курінь?
3. Яке різне значення мають слова, подані парами: вие — віє, витати — вітати, привид — привід, риска — ріска, скрипка — скріпка, межі — межі?

§ 33

Фонеми и та / в іншомовних словах

В основах загальних іншомовних назв після Дев'яти букв д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р («де ти з'їси цю чашу жиру») перед наступним приголосним, крім й, виступає фоне-

ма і і пишеться буква и: *директор, стиль, позиція, система, цирк, чинара, шифер, режим, територія.*

Проте після префікса, якщо він навіть закінчується на одну з букв «дев'ятки», пишеться і: *інформація — дезінформація, інфекція — дезінфекція, ідейний — безідейний.*

Крім того, виступає и після букв, що не входять до «дев'ятки», відповідно до вимови:

- а) у деяких давно засвоєних словах: *бинт, вимпел, графин, диякон, єпископ, східна, імбир, кипарис, лимон, литаври, миля, митрополит, митра, мирт, спирт, химера, християнство;*
- б) у словах, запозичених із східних мов: *башкир, гурия, калмик, кизил, кинджал, киргиз, кисет, кишлак, кишмиш.*

В інших випадках в основах загальних назв іншомовного походження виступає і:

- а) на початку слова: *інформація, ідея, ізольований, імпувати, інтерес, ірраціональний;*
- б) після букв, що не входять до «дев'ятки»: *адміністратор, бісквіт, нігілізм, ліміт, вітамін, кіно, гігієна, гідравліка, хірург;*
- в) перед голосними та й: *радіо, радіація, ажіотаж, тріумф, асоціація, стаціонар, стронцій, професійний, станція;*
- г) в абсолютному кінці невідмінюваних слів: *колібри, таксі, жалюзі, хаджі, попури, жури, конфеті.*

В основах власних іншомовних назв та похідних від них словах після шиплячих («ше їжджу») та ц перед наступним приголосним, крім й, виступає и: *Чилі, чилійський, Вашингтон, Шиллер, Чикаго, Чингісхан, Жиронда, Джибуті, Цицерон, Лейпциг.*

Крім того, тільки в географічних назвах виступає и:

- а) після р, д, т: *Мадрид, Великобританія, Рига, Рим, Скандинавія, Кордильєри, Аргентина, Ватикан, Тибет, тибетський;*
- б) у кінцевих сполученнях -ида, -ика: *Антарктида, Колхида, Флорида, Мексика, Корсика, Америка;*
- в) як виняток, у назвах: *Єгипет, Єрусалим, Вифлеєм, Вавилон, Сирія, Сицилія, Сиракузи, Бразилія, Пакистан, Китай, Киргизія, Узбекистан.*

В інших випадках в основах власних назв виступає і:

- а) в іменах та прізвищах (не після шиплячих та ц): *Діккенс, Дідро, Тиціан, Тімур, Ріхтер, Фрідріх, Сісмонді, Хіросіге, Зільберт;*
- б) у географічних назвах (не після шиплячих, ц та р, д, т): *Сідней, Занзібар, Гімалаї, Хібіни, Вільнюс, Міссурі;*
- в) перед голосними та й: *Жіу, Ріо-де-Жанейро, Чіангмай, Шіашкотан, Цутіура, Діоміда, Тіарет, Тиціан, Греція, Голландія, Трієст;*
- г) в абсолютному кінці невідмінюваних назв: *Капрі, Ко-накрі, Сочі, Віші, Поті, Гельсінкі, Асахі, Леонардо да Вінчі, Анрі.*

Поміркуйте

1. Чому після р в іншомовних загальних назвах виступає то и, то і: *тригер, трієр, тріо, парії*
2. Яка з двох іншомовних власних назв *Ришельє* і *Рішельє* відповідно до норм сучасного правопису є географічною назвою, а яка — прізвищем?
3. Чи обидві іншомовні назви міст *Єсентуки* і *Нагасаки* відмінюються? Як це позначилося на правописі їх?

§ 34

Розрізнення фонем о та о

Голосні а та о вимовляються завжди чітко, не змішуючись: *коротко, колосок, монтаж, часточка.* Лише в кількох словах після г, к, х перед складом з а на місці давнього о вимовляється і пишеться а: *гарячий, гарячка, гаразд, качан, калач, кажан, хазяїн, халява;* а також: *багатий, багато, багатир* (багач). Але вимовляється і пишеться о: *борсук, комиш, комірка, кропива, крохмаль, монастир, отаман, поганій, погон, пором, слов'яни, солдат;* а також: *богатир* (силач), *козак.*

У деяких дієслівних коренях о перед наступним складом із суфіксом -а- або -ува- чергується з а: *гонити* — *ганяти*, *клонитися* — *кланятися*, *котити* — *качати*, *кроїти* — *краяти*, *ломити* — *ламати*, *виламувати* (і *виломлювати*), *допомогти* — *допомагати*, *скочити* — *скакати*, *перескакувати*; *схопити* — *хапати*; а також: *проводити* — *провадити*, *проводжати* — *зпроваджувати*.

Дехто чергування о з а ставить у залежність від місця наголосу. Насправді ж ці звукові зміни від місця наголосу не залежать — наголошеним при цьому може бути будь-який голосний (не обов'язково голосний а в наступному складі): *гарячкува́ти*, *гарячко́вий*, *кача́ни*, *кала́чі*, *кажани́*, *вилама́ний*, *кля́нятися*, *кра́яти*, *переска́кувати*.

Поміркуйте

1. З чого видно, що перехід о в а не залежить від місця наголосу?
2. Чим поява а на місці о у словах *провадити*, *зпроваджувати* не відповідає загальній закономірності?

§ 35

Розрізнення фонем о та у

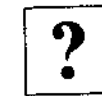
У складах з неясними о та у (що трапляється рідко) виступає та сама фонема, що й під наголосом -^основним чи побічним: *голубка*, бо *гдлуб*; *розумний*, бо *рзрум*; *козуля*, бо *кџи*; *кожух*, бо *кџушйна*; *зоуля*, бо *здзулястий*; *лопух*, бо *лџпухи*; *купля*, бо *кџплений*; *буркун*, бо *буркуни*.

У дієслівному суфіксі -ува- (-юва-) і прикметниковому -уват- (-юват-) не під наголосом звучить і пишеться у (ю), а під наголосом — о: *друкува́ти* — *друко́ваний*, *спростува́ти* — *спросто́вує*, *дисциплінува́ти* — *дисципліно́ваність*, *риштува́ння* — *ришто́вання*; *білува́тий*, *темнува́тий*, *синюва́тий*; але: *плиско́вати* (і *плискува́тий*), *стовбба́тий* (і *стовбува́тий*).

У словах *будяк*, *ворушити*, *мармур*, *парубок*, *пурхати*, *яблуко*, *яблуна*, а також у словах із початковим су- (*супроводити*, *суперник*, *сусід*, *сузір'я*, *суміш*, *сутінки* тощо) завжди пишеться у. У старослов'янізмах використовується суфікс со-: *собор*, союз.

У словах, похідних від *глухий*, завжди вживається у: *глухнути*, *заглухий* (але: *сухий* — *сохнути*, *засохлий*).

Поміркуйте

1. На які склади падає наголос у парах слів: *обдаровання* і *обдарування*, *спростовання* і *спростування*? Чи однакове значення мають ці пари слів?
2. З чого видно, що слово *совість* запозичене з давньослов'янської мови, а слово *сумління* — питоме українське?

§ 36

Позначення голосних у російських власних назвах

Російські власні назви передаємо якомога ближче до російського звучання, дотримуючись, проте, норм українського правопису, зокрема щодо вживання м'якого знака й апострофа: рос. *Соловьѳев* — *Соловійов*, рос. *Прокофѳев* — *Прокоф'єв*, рос. *Алябѳев* — *Аляб'єв*, рос. *Дьяконов* — *Дьяконов*, рос. *Васильев* — *Васильєв*, рос. *Ананьин* — *Ананьїн*, рос. *Пятницкий* — *П'ятницький*, рос. *Невьянск* — *Нев'янськ*, рос. *Чалтырь* — *Чалтир*, рос. *Пермь* — *Перм*, рос. *Обь* — *Об*, рос. *Плоскошь* — *Плоскош*, рос. *Октябрьск* — *Октябрськ*.

Але м'який знак обов'язково пишеться в кінці суфікса -ець, та в суфіксах -ськ-, -цьк-: рос. *Юрьевец* — *Юр'євєць*, рос. *Скиталец* — *Скиталець*, рос. *Иркутск* — *Іркутськ*, рос. *Троицк* — *Троїцьк*.

Російська буква и у власних назвах передається звичайно через і: *Ігнат'єв, Пушкін, Нікітін, Гагарін, Мілютін, Кірсанов; Білібіно, Вітебськ, Ольгіно*.

Але російську букву и передаємо через и:

- а) після шиплячих і ц: *Пуцин, Чичиков, Житков, Шишкін, Шипачов, Чита, Тушино, Цимлянськ*;
- б) у префіксі при- та суфіксах -ик-, -иц-, -ич-, -иш-: *Привалов, Новиков-Прибой, Мечников, Голиков, П'ятницький, Станюкович, Радищев; Прикумськ, Зимовники, Бронниці, Котельнич, Митиці*,
- в) якщо в українській мові є споріднене слово з и: *Тихомиров* (бо *тихий і мир*), *Сидоров* (бо *Сидір*), *Титов* (бо *Тит*); *Липецьк* (бо *ліпа*), *Синельникове* (бо *синій*), *Кисловодськ* (бо *кислий*);
- г) у географічних назвах *Сибір, Симбірськ, Владивосток, Владимир, П'ятигорськ, Семипалатинськ*.

Буква и після голосних, м'якого знака й апострофа передається через і: *Воїнов, Ізмаїлов, Тур'їн; Ільїнка, Троїцьк*.

Російську букву є у власних назвах (якщо вона стоїть після приголосного) передаємо звичайно через є: рос. *Державін* — *Державин*, рос. *Кузнецов* — *Кузнецов*, рос. *Лермонтов* — *Лермонтов*, рос. *Полевой* — *Полевой*, рос. *Серпухов* — *Серпухов*, рос. *Первоуральск* — *Первоуральск*.

Але російську букву є передаємо через є:

- а) на початку слова: *Євдокимов, Єршов, Єльцин*;
- б) у суфіксах -єв, -єєв, якщо вони стоять не після шиплячих, ц або р: *Ломтєв, Бердяєв, Сергєєв, Алексєєв; Васильєво, Лежнєво*; але після шиплячих, ц та р пишемо є: *Тютчев, Плещєєв, Нєхорощєє, Рум'янцєв, Лазарєв, Андрєєв*;
- в) якщо в українській мові є споріднене слово з постійним і: *Твердохлебов* (бо *хліб*), *Серов* (бо *сірий*), *Мещанінов* (бо *міщанин*), *Зверєв* (бо *звір*), *Белорецьк* (бо *біла ріка*), *Орехово-Зуєво* (бо *горіх*); але пишемо є, коли і в українській мові чергується з є: *Каменєв* (бо *камінь — каменя*), *Лебєдєв* (бо *лебідь — лебедя*), *Хмельєв* (бо *хміль — хмелю*).

Російську букву ё, яка позначає звук о після м'якого приголосного, передаємо:

- а) через йо на початку слова, після голосного, а також після м'якого знака в російському написанні: *Йолкін, Окаймо-мов, Нейолов, Воробйов, Соловйов*;
- б) черезьо після приголосних: *Найдьонов, Тьоркін, Алфьоров, Семьоркін, Корольов*;
- в) через о після шиплячих: *Горбачов, Хрущов, Шокін; Сичовка, Жолча* (рос. *Желча*);
- г) через є в назвах, утворених від назв, спільних для української та російської мов: *Артемов, Семенов, Федоров; Березіно, Орел*.

Поміркуйте

1. Відповідно до яких правил у близьких за звучанням російських прізвищах *Нікітін* і *Никифоров* ми по-різному передаємо ту саму російську букву и?
2. Чому в прізвищі *Твердохлебов* російську букву є передаємо по-різному?
3. Від чого залежить різне написання прізвищ *Королів* і *Корольов*, *Пономарів* і *Пономарьов*?

§37

Позначення голосних в інших слов'янських власних назвах

У південнослов'янських власних назвах (болгарська, македонська, сербська, хорватська, словенська мови) буква и (латиницею — і) передається через и: *Величков, Єлин-Лєлин, Філіпов, Миладинов, Прличєв, Скерлич, Давичо, Гундулич, Зринський, Сєлишкар, Левстик*.

У західнослов'янських власних назвах (польська, чеська, словацька мови) буква у (латиницею) передається через и: *Брандис, Пишбось, Виспянський, Тил, Мисливечек, Шафарик*.

Буква і в західнослов'янських власних назвах передається*

- а) через и після шиплячих та в суфіксах -ик-, -иц-, -ич-: *Пишибишевський, Гоцинський, Жижка, Тренчин, Масарик, Конопницька, Лемницький, Сладкович, Івашкевич;*
- б) через і в усіх інших випадках: *Дуніковський, Йорвід, Щецін, Гавлічек, Сабіна, Мінач, Понічан, Тірава.*

У південнослов'янських і західнослов'янських власних назвах буква є (у тому числі польське буквосполучення іє та чеська буква ě) передається через є: *Бошев, Каравелов, Яедич, Скерлич, Крлежа, Бевк, Левстик, Сенкевич, Міцкевич, Сераковський, Седлачек, Чапек, Гвездослав.*

Польське буквосполучення ію передається:

- а) через йо після губних приголосних: *Голембиовський, Піотровський;*
- б) через ьо після інших приголосних: *Генсьорський, Аньолек.*

Білоруські власні назви передаються за традицією наближено до української вимови: *Короткевич, Богданович, Панченко, Журавський;* але близько до білоруського звучання: *Колас, Бядуля, Самуїльонк.*

Поміркуйте

1. Чому треба дотримуватися єдиних правописних правил передавання іншомовних, зокрема слов'янських, власних назв українською мовою?
2. За якими правилами в польському прізвищі *Міцкевич* (польське Міськіє\л\ісґ) ту саму букву і передано по-різному?
3. Те саме польське прізвище, буває, передають по-різному: *Квасьнєвскі* і *Квасневський*. Чим керуються при цьому? Як усе-таки треба передавати його відповідно до вимог українського правопису?

МИЛОЗВУЧНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Усунення збігів голосних і приголосних звуків

Українська мова досягає милозвучності зокрема тим, що уникає насамперед збігу голосних, а потім — приголосних. При цьому пауза сприймається як приголосний.

Наприклад, у прислів'ї *Краще синиця в жмені, ніж журавель у небі* перший раз ужито прийменник *в*, щоб уникнути збігу голосних *ау* (хоч і виникає при цьому збіг приголосних *вжм*), другий раз — прийменнику, щоб уникнути збігу приголосних *львн*.

У прислів'ї *Учорашнього дня і сшома кіньми не наздоженеш* після слова *дня* робиться пауза, тому далі вжито голосний *і*, а не приголосний *й*.

Найпоширенішим засобом милозвучності мови є чергування *у — в* та *і — й*: *раз у раз — плече в плече; глянув угору — подивився вгору, наш учитель — наші вчителі; працюють удень — працюємо вдень; ліс і поле — поле й ліс; дощ іде — дощ не йде.*

Але після паузи незалежно від характеру кінцевого звука попереднього слова перед наступним приголосним вживаються *У* та *і*, наприклад: *Стоїть на видноколі мати — у неї вчись* (Б. Олійник). *Місяць пливе оглядати і небо, і зорі, і землю, і море* (Т. Шевченко). Пауза на письмі може й не позначатися Розділовим знаком: *Восени і заєць багатий* (Нар. творчість); зокрема при зіставленні понять: *війна і мир, дні і ночі, свої і чужі.*

Перед словами, на початку яких є звуки *в, ф* — самі чи у звукосполученнях (*св, зв, тв, дв, хв, ге, еф* і под.) — незалежно від характеру кінцевого звука попереднього слова пишеться переважно *у*: *було у «Вечірньому Києві», події у світі, сказано у зверненні, будівля у дворі, досягнення у сфері політики.* Якщо ж попереднє слово закінчується на *в*, то перед наступним голосним вживаємо прийменник *в*, а не *у*: *був в Умані, острів в океані* (Прийменник зливається з наступним, а не попереднім словом).

Перед й, я, ю, є, ї вживається і: *вата і йод, груші і яблуні, злагода і єдність, ішли і їхали.*

На початку речення перед приголосним рекомендується вживати у та і: *У Києві...; У районі...; У 2002 році...; У наш час...; Удень прибули...; І знову... (але перед голосними: В Україні...; В інституті...).*

Іноді прийменнику набуває формне, *уві: ув імлі, уві сні.*

В іншомовних словах та в деяких словах переважно книжного походження немає чергування у — в, і — й: *до університету, біля інституту, міська управа, виконав вправу, уклали угоду.*

Для усунення немилозвучного збігу голосних чи приголосних використовують ще такі засоби:

- а) варіанти прийменника з, із, зі: *з пошаною, із Сумщини, зі сховища, із сховища, зі святом, із святом, зі школи, із школи, зі свого погляду, зі зброєю;*
- б) варіанти часток б, же (після голосних) і би, же (після приголосних): *зробили б — зробив би, вона б сказала — він би сказав, я ж написав — він же написав;*
- в) варіанти дієслівного постфікса -ся (перед приголосними та паузою) і -сь (перед голосними): *зібралися вчителі — зібралисььучні, сталося вночі — сталосььучні, повернувся в Україну — повернувьсь у Київ;*
- г) додавання або відкидання голосних звуків у середині слів (вставні голосні) та в кінці деяких префіксів, прийменників та прислівників: *вікно — вікон, весна — весен, відчинити — відімкнути, над нами — наді мною, перед тобою — переді мною, знову встиг — знов устиг, пізніше зрозумів — пізніш усвідомив;*
- г) вставні та приставні приголосні: *руїна, пацієнт, дякон (зі вставним й), варіант (у вимові: [вар'ійант]), павук (вставний в), вулиця, гострий.*

Поміркуйте

1. Чому в прислів'ях *За рідною землею і в небі скучно. Написаного й сокирою не вирубаєш* в одному випадку вжито і, в іншому — й?

2. Відповідно до яких правил у реченні *Людина жартує у двох випадках: коли їй весело і коли їй сумно* (Л. Костенко) після голосних вжито у та і? Чи це порушує милозвучність мови?

§ 39

Інші засоби милозвучності

Будуючи речення, треба стежити, щоб на межі слів не виникали немилозвучні збіги звуків: *ці цінні пропозиції — ці корисні пропозиції, велика кабіна — простора кабіна, водій дійсно спізнився — водій справді спізнився, був вітер — було вітряно.*

Не слід допускати римування слів у прозі: *питання про святкування — питання про відзначення, князь Ярослав збудував — Ярослав Мудрий збудував, любов людини до батьківщини — любов людини до рідної землі.*

Треба уникати набридливого повторення однакових або близьких за вимовою звуків, звукосполучень та слів. Наприклад, у реченні *Бадьорість, життєрадісність, окриленість, свіжість — найпривабливіші риси його віршів* чотири рази підряд повторюються однакові кінцівки -ість, нагнітаються свистячі та шиплячі звуки, серед голосних переважають високотональні і та и. Усе це робить вислів немилозвучним. Щоб усунути цю ваду, речення можна переробити так: *Бадьорий, життєрадісний настрій, окриленість думки, свіжість образів — ось що найбільше приваблює в його віршах.*

Але правильно дібрані звукові повтори підсилюють емоційний вплив висловлювання на читача або слухача. Такий засіб часто використовується в художній літературі: *Гармидер, галас, гам у гаї* (Т. Шевченко). *На річці скрегоче крига, сірий весняний присмерк весь у тривозі* (М. Коцюбинський). *В юності нам найчастіше вибирає дорогу серце* (Ю. Мушкетик).

Легкості вимові надає уникання збігу однотипних за місцем і способом творення приголосних в одному слові або на стику слів. Наприклад, відомі рядки з Шевченкового вірша *Садок вишневий коло хати, хрущі над вишнями гудуть...* милозвучні насамперед тому, що приголосні звуки, які йдуть у них

один за одним, творяться в різних місцях і по-різному. Пр[^], голосні за місцем творення тут розташовані так: зубний с + зубний д (але на відміну від с він дзвінкий і зімкнений) + задньоротовий к + губний в + піднебінний ш + губний в + піднебінний й + задньоротовий к + зубний л + задньорото-вий х + зубний т і т. д.

За цим законом милозвучності:

- 1) випадає середній приголосний із трьох зубних стн, стл, здн: *якісний, щасливий, проїзний*;
- 2) зливаються приголосні г, з, ж; к, ц, ч; х, с, ш із приголосним с: *криворізький, кавказький, кременчуцький, ткацтво, товариство*;
- 3) розподібноються приголосні: *рушник* (від «ручник»), *хто* (від «кто») — у звукосполученнях чн, кт обидва звуки мають елементи зімкнення, тим часом звуки ш і х, якими було замінено ч і к, — щілинні;
- 4) уподібноються між собою однотипні за способом творення приголосні: *їжджу* (від «вджу»), *піщаний* (від «пісчаний»), *козаччина* (від «козацьчина»), *роздоріжжя* (від [роздор'іж'я]).

Поміркуйте

1. Яке поєднання слів відповідає вимогам милозвучності мови: *лише шість* чи *тільки шість*? Чому?
2. Чому не задовольняє вимог милозвучності мови вислів *Поривчасто дув вітер*? Як треба переробити його?
3. Проаналізуйте характер приголосних у реченні */світає, і смеркає, день Божий минає* (Т. Шевченко)-Чи поєднання їх відповідає вимогам милозвучності мови?

Лексика

Лексика (грец. Іехікоз «словниковий») — це словниковий склад мови з фразеологією включно. За допомогою лексики ми членуємо навколишній та свій внутрішній світ на частини і кожній із них присвоюємо назву-замінник. Розділ науки про мову, який вивчає лексику в усьому її обсязі, називається лексикологією.

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

§40

Лексика і лексикологія

Усі слова мови становлять її лексику (словниковий склад). Лексикою називають також певну частину словникового складу мови: лексика абстрактна, лексика термінологічна, лексика побутова, лексика емоційна і т. д.

Найбільше багатство кожного суспільства — його мова, а в мові — її словниковий склад. Лексичне багатство мови свідчить про рівень розвитку суспільства. В українській мові лише загальних назв (разом із термінами) кількасот тисяч. А якщо рахувати й те, що багато слів мають не одне, а кілька зна-

чень, то стане зрозумілим, наскільки неосяжна лексика високорозвиненої мови. («А мова — як море», — сказав письменник С. Плачинда, маючи на увазі лексику.)

З розвитком знань про світ мова невинно зростає. До речі, більшість слів у мові становлять спеціальні слова, пов'язані з різними галузями знань, культури, виробництва тощо, і лише приблизно десята частина — це загальноживані слова.

Словниковий склад мови являє собою не просто набір слів. Слова в мові існують у певній системі та взаємовідношеннях. Вони розрізняються за сферою й частотою вживання. Слова якнайтісніше пов'язані з позамовною дійсністю, складові частини якої вони позначають і на зміни в якій оперативно реагують, відбиваючи широкий соціально-історичний досвід носіїв мови. І тому лексична система є найрухливішою, наймобільнішою складовою частиною мови: у ній постійно виникають нові слова, нові значення в існуючих словах, а окремі слова стають застарілими, рідковживаними, а то й зовсім забуваються, залишаючись тільки в писемних пам'ятках. Коли ми говоримо про те, що мова пов'язує минулі покоління із сучасними, зберігає й передає минулий досвід, то маємо на увазі насамперед слова, лексику.

Багата, розвинена лексика забезпечує тонше сприйняття навколишнього світу, глибше проникнення в нього і точніше мислення як для всього суспільства, так і для кожного окремого індивіда, що володіє цим багатством.

Розділ мовознавства, який вивчає лексику мови, називається **лексикологією**. Лексика може вивчатися: з погляду словникового складу мови в цілому, його кількісного обсягу, походження, системи (власне лексикологія); з погляду значення слів, природи і типів цих значень (семасіологія); з погляду походження слів, змін у їхньому значенні й звуковому оформленні, їх зв'язків з іншими словами цієї мови та інших, споріднених з нею (етимологія).

Окремо розглядаються власні назви людей та місцевостей, їхнє походження й первісне значення (ономастика), стійкі сполучення слів, їхній склад і значення (фразеологія). Не менш важливе значення для функціонування мови має теорія й практика укладання словників (лексикографія).

Основний предмет лексикологічних досліджень — слова та фразеологічні одиниці.

Слово і його лексичне значення

§41

Слово як одиниця мови

СЛОВО — центральна функціонально-структурна одиниця мови. Усі інші елементи мови існують або для слова й у слові (фонемі та морфемі), або завдяки йому (речення).

Задовільного, логічно бездоганного визначення слова мовознавча наука ще не має, хоча мовці завжди чітко відчують і виділяють у мовленні окремі слова. Це зумовлено тим, що, по-перше, слова в мові дуже різні за своїм значенням і функціями, а по-друге — визначення, яке підходить для однієї мови, часто не придатне для іншої.

Найбільш точно й стисло окреслив слово французький мовознавець А. Мейє (1866—1936): «Слово — це вираження асоціації певного значення з певним комплексом звуків, що піддається певному граматичному використанню». Проте навіть це визначення далеко не досконале: у ньому чітко не відмежовується слово від морфемі, з одного боку, і від словосполучення, з іншого; не враховано існування в мові багатозначних слів.

Певне значення (зміст, поняття) властиве не тільки слову, а й морфемі (наприклад, у слові *безхмарний* реальне значення мають і префікс *без-*, що вказує на відсутність чогось, і корінь *-хмар-*) та фразеологічному словосполученню (*пекти раків, передати куті меду, мати олію в голові*), яке складається з двох і більше слів. Є багатозначні слова (*голова на плечах, голова колони, голова зборів*). І є слова, зокрема займенники (*він, такий, стільки*), які не мають самостійного лексичного значення, а набувають його тільки в контексті. Отже, значення не є визначальним для слова, хоч і обов'язковим.

Не можна вважати визначальною рисою слова і його цільнооформленість (непроникність). Наприклад, дієслово *читати* у формі майбутнього часу (*буду читати, читати*) виступає в розчленованому вигляді. Складена форма ви-

шого ступеня порівняння прикметників може виражатися двома частинами: *більш поміркований, менш придатний*.

Основна відмінна риса слова, якою воно відрізняється і від морфеми, і від словосполучення, — це наявність у ньому певного граматичного значення. Наприклад, наведена вище форма *буду читати* — дійсний спосіб, майбутній час, перша особа однини. Граматичне значення має і прислівник *швидко* (належить до певної частини мови), і прийменник *над* (крім того, що належить до певної частини мови, ще й вимагає після себе орудного або знахідного відмінка). А в нерозкладному фразеологічному словосполученні *гнути кирпу*, що передає одне значення «заснаватися», граматичні значення має кожне слово (*гнути* — дієслово, неозначена форма і т. д.; *кирпу* — іменник, жіночий рід і т. д.). Поза контекстом займенник *він* не має лексичного значення, а граматичні значення має: займенник, чоловічий рід, називний відмінок, однина.

Отже, **слово** — це самостійна, наділена одним або кількома граматичними значеннями одиниця мови, яка передає одне чи більше лексичних значень, легко відтворюється і є будівельним матеріалом для речення.

Якщо розглядати слово з погляду психології, то це — мінімальний звуковий (чи графічний) подразник, який викликає у свідомості людини певне уявлення — реальний або нереальний образ. Наприклад, словосполучення *книжка на столі* і *книжка під столом* викликають у свідомості різні уявлення, бо в них такими мінімальними подразниками виступають, крім іменників *книжка* і *стіл*, що повторюються в обох висловах, два різні прийменники *на* і *під*. Саме вони й визначають різницю в значенні обох словосполучень, і це дає підставу сприймати їх як окремі слова.

Виникнення слів. Слова виникають по-різному. Назва *кенгуру*, наприклад, виникла через непорозуміння. Коли англійці запитували в Австралії тубільців про назву дивовижних тварин, яких вони побачили тут уперше, ті, не знаючи англійської мови, природно відповідали: «не розумію», що для англійців звучало як «кенгуру». А такі слова, як *ампер, вольт, ват*, — це переведені до розряду загальних назв прізвища видатних учених.

Кілька назв створили окремі особи: слово *газ* придумав XVII ст. голландський учений Ван-Гельмонт; слово *ліліпут* належить англійському письменникові Джонатанові Свіфту; від чеського письменника XX ст. Карела Чапека пішло слово *во робот*; слово *мрія* українській мові дав Михайло Старицький (його він утворив від дієслова *мріти* «ледь виднітися, мерехтіти»).

Однак подібні випадки найменувань поодинокі, нетипові. Звичайно ж назви виникають стихійно.

Люди виділяють у предметі якусь суттєву для них у цей час ознаку і роблять її представником усього предмета. Як писав О. Потебня, «слово виражає не весь зміст поняття, а одну з ознак, саме ту, яка видається народному поглядові найважливішою». Наприклад, колись учні писали на окремих аркушах паперу, але хтось здогадався зшити їх — і за цією ознакою предмет дістав назву *зошит*. Тепер аркуші скріплюють металевими скобками або склеюють, проте назва залишається незмінною — *зошит*.

Яку ознаку той чи інший народ покладе в основу назви, залежить і від його фантазії, і від особливостей світосприймання. Ту саму комаху українці назвали досить ніжно *коник* (мабуть, тому, що скаче), французи — *la tuiegeiie* (букв.: «скакунка»; означає також «сарана»); англійці — *Yoga.S\$norpeg* (букв.: «трав'яний стрибунець»); росіяни — *кузнечик* («малий коваль» — за звуком).

Ознака предмета, покладена в основу його назви, називається *внутрішньою формою слова*. Внутрішня форма передається за допомогою морфем (коренів, суфіксів, префіксів). Внутрішня форма — це мотивованість назви (наприклад, місяць *жовтень*, бо все жовтіє; *олівець*, бо колись стрижень для нього виготовляли з олова). З часом слова можуть втрачати свою внутрішню форму і стають немотивованими (наприклад, тепер уже ніхто не відчуває зв'язку слова *жир* із *жити*; *поліно, полин, попіл* із *палити* тощо, хоча колись такий зв'язок був самоочевидний).

Лексема і словоформа. Слово в мовленні виступає в різних формах і з різним значенням. Для позначення всіх різновидів слова терміна *слово* недостатньо. Тому в лексикології використовують ще поняття лексема й словоформа.

Лексема — це окреме слово з усією сукупністю властивих йому форм словозміни й значень у різних контекстах. Наприклад, форми *голова, голови, голові, голову* і т. д. з усіма значеннями («частина тіла», «керівник установи», «передня частина колони» і т. п.) становлять одну лексему — *голова*. Лексема — це узагальнене, абстрактне поняття.

Словоформа — це окреме слово в певній граматичній формі. Наприклад, *корінь, кореня, кореневі, коренем* — це одна лексема, але чотири різні словоформи.

§42

Природа лексичного значення слова. Поняття

Лексичне значення. Слово, як правило, має одне чи більше лексичних значень, тобто має свою семантику. **Семантика** — це смислова сторона мовних одиниць: слів, словосполучень, фразеологізмів, морфем.

Під **лексичним значенням** (семантикою) слова розуміють історично закріплену у свідомості народу (колективу) співвіднесеність слова з певним явищем.

Наприклад, коли француз чує слово *Baion*, у його уяві постає палка, а коли ми чуємо слово *батон*, то уявляємо білий хліб довгастої форми.

У нашій свідомості існує ідеальне (не дзеркальне) відображення світу. Ми можемо уявити будь-який предмет або явище, тобто вичленувати його із суцільної картини, зосередити на ньому увагу (наприклад, яблуко). І коли з цим образом рефлексивно з'єднується звуковий комплекс (набір звуків — [йяблуко]) і цей зв'язок закріплюється в нашій свідомості, виникає слово з певним лексичним значенням. У пам'яті утворюється стійкий образ певного звукового комбієксу (образ слова), який щоразу, коли його чуємо, викликає в уяві образ того самого предмета реальної дійсності.

Реальний предмет (чи явище) як об'єкт найменування називається **денотатом** (позначуваням). Його узагальнений, абстрактний образ у нашій уяві — це **сигніфікат** (позначка, об-

а з). Сигніфікат, пов'язуючись з образом слова, стає лексичним значенням слова. Коли ми бачимо реальний предмет (чи явище), завдяки сигніфікату в пригадуємо його назву. І навпаки, коли чуємо назву, через образ слова активізуємо сигніфікат і, зіставляючи його з довідками, упізнаємо названий словом предмет (чи явище).

Таким чином, лексичне значення і звукова форма слова виступають як нерозривна єдність, у якій лексичне значення — ідеальний зміст, а звукова форма — матеріальна оболонка.

Лексичне значення слова не мотивується його звуковою формою, як, скажімо, вміст торбини не зумовлюється її формою чи матеріалом, з якої її виготовлено (значення слова мотивується його морфемним, а не звуковим складом). Однакові за звуковим складом слова в різних мовах звичайно мають різне значення. Наприклад, латинське слово *pes* означає «нога», а не «пес»; німецьке слово *goh* означає «червоний», а не «рот». А однакові предмети (чи явища) у різних мовах називаються по-різному: в українській — *стіл*, у німецькій — *Tisch* [Ш], у французькій — *table* [іаВ], в англійській — *table* [іеіВ] тощо.

Мотивовані природними звуками тільки звуконаслідувальні слова, і то лише частково: у різних мовах звуки навіть тієї самої тварини передаються по-різному. Українському звуконаслідувальному слову *гав-гав* відповідає німецьке *m>au-m>au*, англійське *bow-boat*, французьке *na/-na*, італійське *bau-bau*; український півень співає *кукуруку*, російський — *кукареку*, німецький — *kikeiki*, французький — *cocogico*, шведський — *kikeiki*, англійський — *coc-a-wook-wook*.

На образ реального предмета (сигніфікат) можуть накладатися додаткові враження, оцінки (мовби дивимось на предмет-денотат через кольорові окуляри). Такий додаток до денотата називається **конотатом** (супроводом), а додаткове емоційне чи стилістичне значення слова — **конотативним**, тобто супровідним (на відміну від основного — **денотативного**). Наприклад, у слові *яблучко* денотативне значення — «плід яблуні» (як і в слові *яблуко*), конотативне — «пестливе звернення мовця до названого предмета (такого значення в слові *яблучко* немає).

Межі значення слова окреслюються в його відношеннях до інших слів, близьких за значенням. Наприклад, значення слова *день*, з одного боку, обмежується значенням слова *день*

(«уже не день»), а з другого — значенням слова *ніч* («ще не ніч»). Так само *підліток* — «уже не дитина», але «ще не юнак». Значення слова уточнюються також контекстом, який відсікає одні сторони значення й активізує інші. Наприклад, досить різне значення має слово *чорний* у словосполученнях *чорна сажка*, *чорна хмара*, *чорний хліб*, *чорний хід*, *чорний день*.

Слово і називає конкретні предмети, явища, й узагальнює водночас. Наприклад, словом *книжка* можна позначити як певну якусь книжку (*Подай мені книжку*), так і книжку взагалі (*Книжка — джерело знань*).

Поняття. Коли ми чуємо, наприклад, слово *лід*, у нашій уяві виникає твердий, прозорий, дуже холодний кристал або застигла, холодна, блискуча гладінь ставка чи річки. Це лексичне значення слова. Але якщо подумаємо, то пригадаємо, що лід — це вода у твердому, кристалічному стані, якого вона набуває при температурі, нижчій за 0 °С, і т. д. Це поняття про лід.

Поняття — результат узагальнення суттєвих ознак об'єкта чи низки однорідних об'єктів дійсності. Поняття в нашій свідомості пов'язане як із сигніфікатом, так і з образом слова. Воно активізується і тоді, коли ми спостерігаємо якийсь предмет (чи явище), і тоді, коли ми чуємо назву предмета (чи явища).

Поняття про предмет впливає на сигніфікат, тобто загострює нашу увагу на тих ознаках предмета, які є справді розрізнявальними, визначальними в його розпізнанні (наприклад, при розрізненні блідої поганки і подібної до неї печериці). Так поняття входить у лексичне значення слова (у свідомості не лише окремих людей, а й усього суспільства).

Лексичне значення не обов'язково передбачає також наявність поняття (наприклад, не кожна людина має поняття про комп'ютер, хоча знає, що це таке і навіть може користуватися ним). Поняття ж обов'язково пов'язується з лексичним значенням, яке у свідомості людини виступає організуючим центром для вйчленування суттєвих ознак, з яких формується поняття.

Слово узагальнює (тобто виступає представником багатьох однорідних предметів) на двох рівнях: на рівні сигніфіката — за зовнішніми, поверхневими ознаками — і на рівні поняття — за внутрішніми, суттєвими властивостями.

приклад, якщо на рівні сигніфіката в обсяг слова *дерево* й зараховуємо й *банан*, то на рівні поняття ця рослина влючається в обсяг слова *трава* (в Енциклопедичному словнику Данила таке визначення: «Банан — РІД багаторічних трав'янистих рослин»).

Поняття утворюється на основі життєвого досвіду як індивіда, так і суспільства в цілому. Воно формується прив'язано до слова і виражається ним. Проте не всі слова можуть виражати поняття. Зокрема не виражають понять вигук (ой, ах, кукуріку), займенники (*він, такий, стільки*), власні назви (*Марія, Іваненко*).

Взаємозв'язок між словом, денотатом і поняттям можна зобразити так (рис. 2):

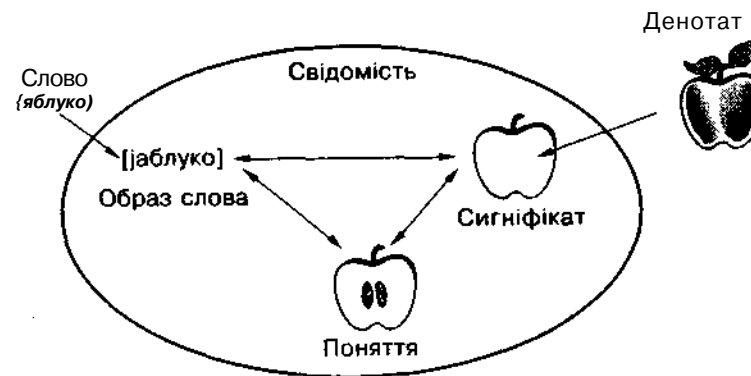

Рис. 2
Схема зв'язку між словом, денотатом і поняттям

Слово, яке звучить, асоціюється зі словом, яке зберігається в пам'яті (звуковий чи графічний образ слова), а образ слова в пам'яті пов'язаний і з сигніфікатом, і з поняттям. Так ми впізнаємо відомі нам слова, які звучать, розуміємо їхнє лексичне значення і водночас активізуємо поняття про позначані ними предмети. І навпаки. Коли ми бачимо якийсь предмет, зіставляємо його із сигніфікатом (узагальненим образом у пам'яті), якщо треба, звертаємось до поняття про нього, денотатуємо його, потім рефлекторно через пов'язаний із сигніфікатом образ слова пригадуємо його назву і називаємо словом.

Слово і навколишній світ. За допомогою слів відповідно до їхнього значення ми членуємо таким чином пізнаємо навколишній світ. Саме в цьому членуванні та в способі називання виділених частин і фрагментів виявляється неповторна національна специфіка як мови, так і народу — її творця.

Кожна мова по-своєму членує світ, хоча в основному (але тільки в основному) це членування збігається. Наприклад український *підліток* — це «вік від 11 до 15 років», англійський (*teenager* — «вік від 13 до 19 років»); українське *рука* — «від кінчиків пальців до плеча», а в англійській мові — *hand* («кисть») і *arm* («від кисті до плеча»); англійське *coat* — це українське і *пальто*, і *піджак*; і навпаки, українське *людина* — це англійське і *тип*, *ірегхон*, і *Human Being*. В українській мові розрізняються за значенням дієслова *мити* і *прати*, тим часом у французькій, англійській і німецькій мовах такого розрізнення немає: тут обом українським словам відповідають фр. *laver*, англ. *to wash*, нім. *waschen* із значенням «очищати щось за допомогою води».

У мовах трапляються **лакуни** — відсутність спеціальних слів для позначення певних явищ. Наприклад, в англійській мові немає відповідників до українських слів *доба* {*n > en Iy- /ouг Юун*}, *окріп* {*Боіііцм > a Ieg*}, *поратися* {*кеер'поухе*}; у французькій — до *мілкий* {*реірго/опф, дешевий* {*a Bon тагніе*}}, *об'їхати* {*/aіге Іе Юугіе*} тощо.

§43

Основні типи лексичних значень

Є три типи лексичних значень слів: номінативне (первинне й похідне), фразеологічне й контекстуальне.

Первинне номінативне значення — значення, якого набуло слово водночас із його появою. Воно є основою для виникнення та існування всіх інших значень слова. Первинне номінативне значення слова досить стійке. Виникнувши на певному етапі розвитку мови, воно протягом -фивалого часу зберігається майже незмінним. Особливо це стосується загально-

ної лексики. Наприклад, такі слова, як *мати*, *батько*, *жінка*, *міжок*, *рука*, *сонце*, *дощ*, *сніг*, *дерево*, *квіти*, *теплі*, *широкий*, *думати*, *іти*, *я*, *ти* та багато інших, означають тепер те саме, що й колись, у давні часи.

у процесі розвитку мови, у постійному спілкуванні людей між собою слова можуть набувати й інших, **похідних номінативних значень**. Наприклад, слово *теплі* первісно, очевидно, означало лише температуру, середню між гарячою і холодною: *тепла вода*, *теплі дощі*, *тепле повітря*, *тепле проміння сонця*. Потім це слово стало вживатися й стосовно тих предметів, які добре зберігають тепло, наповнені теплом {*тепла хата*, *теплі будинки*}, добре захищають від холоду, зірівають {*теплі одяг*, *тепла хустка*}. А згодом це значення приємності, комфортабельності поширилося й на стосунки між людьми і стало означати «такий, що виражає доброзичливе ставлення, прихильність, приязнь» {*тепла зустріч*, *теплі слова*, *теплі погляди*, *теплі почуття*}.

Нове значення слова спочатку сприймається як побічне, невластиве йому. Але з часом люди звикають до такого значення, і воно в їхньому сприйманні стає таким само номінативним, притаманним цьому слову, властивим йому й поза контекстом, як і його первинне значення. Іноді таке похідне значення може стати навіть основним, як це трапилося, наприклад, зі словом *основа*. Колись воно означало «поздовжні нитки, відповідно натягнуті, щоб, запускаючи поміж них поперекову нитку — уток, ткати полотно». Походить воно від дієслова *снувати*: пряжу, щоб вона стала основою, снували на снівниці — спеціальному ткацькому пристрої. Тепер слово *основа* означає насамперед «нижня опора чого-небудь» {*основа будинку*, *основа для перекриття*}, з якого виникло значення «те, на чому що-небудь тримається, ґрунтується, що є найважливішою частиною, провідним принципом, джерелом виникнення, розвитку чого-небудь» {*наукова основа*, *основа художнього твору*, *основи знань*, *основи моралі*}.

Таким чином, два та більше номінативних значень можуть передаватися одним словом. Одне з цих значень — первинне, інші — похідні, і водночас всі вони є прямими для такого слова.

Слова з номінативним лексичним значенням вступають у зв'язки між собою відповідно до тих реальних зв'язків, які існують між різними предметами і явищами в об'єктивній

дійсності, що їх ці слова називають. Наприклад, двері можуть зачинятися і відчинятися, скрипіти і грюкати, стояти і лежати (якщо вони зняті із завіс), але не можуть читати, писати, бігати. Тому й іменник *двері* можна поєднувати лише з такими дієсловами, як *зачинятися, відчинятися, скрипіти, грюкати, стояти, лежати*, але не *читати, писати, бігати*. Торувати («прокладати вздовж по землі») можна дорогу, шлях, стежку але не будинок, пісню, думку. Тому й дієслово *торувати* може сполучатися лише з додатками, вираженими такими словами як *дорога, шлях, путь, стежка*, але не *будинок, пісня, думка* тощо.

Частина слів обмежена у своїх зв'язках з іншими словами не тому, що таких зв'язків між відповідними явищами немає в об'єктивній дійсності, а тому, що інше поєднання цих слів не узвичаєне в мові. Тобто цим словам властиве **фразеологічне значення** — значення, яке виявляється в поєднанні лише з одним або кількома строго визначеними словами. Наприклад, прикметник *карий* вживається тільки у двох словосполученнях: *карі очі, карий кінь*; в іншому поєднанні (скажімо, «каре волосся», «карий плід каштана») це слово позбавлене будь-якого змісту. Тим часом прикметник *темно-брунатний*, що позначає той самий колір, що й *карий*, таких обмежень у своєму значенні не має: *темно-брунатне волосся, темно-брунатний плід каштана, темно-брунатні очі*. Так само можливі лише поєднання: *гнідий кінь, булатний кінь, вороний кінь, булатна сталь, булатний меч, булатна шабля, валовий продукт, валовий збірзерна, заплющити очі, жито (пшениця, ячмінь) половице, скоромно їсти*.

Лише у фразеологізмах у сучасній українській мові вживаються такі слова, як, наприклад, *байдики* {бити байдики}, *облизень* (піймати облизня), *лизень* (лизень злизав), *відкош* (дати відкоша), *лігма* (лігма лежати) тощо. Поза такими словосполученнями ці слова втрачають будь-яке лексичне значення.

Іноді слово, не обмежене у своєму вживанні, одного із значень набуває лише в стійкому, фразеологічному словосполученні. Так, слово *теплий* має значення «вигідний» тільки у фразеологізмі *тепле місце*; слово *похилий* має значення «ду#старий» лише в словосполученні *похилий вік*; слово *вітер* має значення «дурість» тільки у вислові *вітер у голові*.

разом із тим слово в реченні може поєднуватися з іншими словами без урахування зв'язків, що існують між предметами і явищами в об'єктивній дійсності. Тоді воно набуває властивого йому значення, яке сприймається лише в певному контексті: *теплий передзвін заводів* (М. Рильський), *море сміху* (С. Васильченко), *клубок болю* (М. Стельмах), *п'яно-гойдали головами соняшники* (Ю. Мушкетик), *і вродиться така шарманка* (Григорій Тютюнник). Таке значення слова називається **контекстуальним**. Контекстуального значення найчастіше набуває слово, вжите переносно для емоційної — позитивної чи негативної — характеристики особи, предмета, явища.

§44

Однозначні і багатозначні слова

Слова бувають однозначні й багатозначні, мають пряме й переносне значення і можуть вживатися в переносному значенні.

Слово, що має одне значення, називається **однозначним**. Одне значення мають переважно назви людей за різними ознаками (*українець, киянин, слюсар, лікар, директор, родич, удівець*), назви тварин (*олень, леопард, нутрія, дельфін, окунь, краб, стриж, горобець, комар*), назви рослин (*сосна, тополя, вишня, смородина, пшениця, буряк, жоржина, ромашка, чистотіл*), назви конкретних предметів (*споруда, шафа, стілець, долото, лопата, торба, піджак, паркан*), назви місяців і днів (*січень, лютий, понеділок, вівторок*), більшість відносних прикметників (*міський, латунний, кленовий, морський, тутешній, вчорашній, перелітний, подвійний, дев'ятиповерховий*), числівники (*два, три, десять*) тощо.

Також однозначними є терміни (*банкнот, вексель, інструкція, катет, аорта, меридіан, тонна, метр*).

Слово, що має два і більше значень, називається **багатозначним**. Здатність слова виступати з різними значеннями називається **багатозначністю**, або **полісемією**.

Слово може бути багатозначним тому, що в його назві враховується лише одна якась ознака предмета. А таку саму ознаку можуть мати й інші, відмінні предмети. Наприклад, основне пряме значення слова *стіна* — «вертикальна міцна частина будівлі» (матеріал, з якого вона виготовлена, тут не вказується), тому цим словом ще називають і «прямовисну бічну поверхню чого-небудь» (*стіна урвища*), і «муровану огорожу» (*стіна замку*), і переносно «щільний ряд людей» (*людська стіна*), і так само переносно «моральну перепону між людьми» (*стіна непорозуміння*) тощо.

У такому разі слово у свідомості мовців поєднується за його спільною визначальною ознакою не з одним, а з кількома сигніфікатами. Наприклад, слово *лінія* означає «вузька смужка, що тягнеться на якій-небудь поверхні», і саме з основним значенням «смужка, що має протяжність» пов'язуються всі його побічні значення: «уявна смужка» (*лінія горизонту*), «межа» (*оборонна лінія*), «шлях» (*трамвайна лінія*), «послідовний ряд кровно споріднених осіб» (*по материній лінії*), «послідовний розвиток подій у художньому творі» (*сюжетна лінія*), «спосіб дії» (*лінія поведінки*).

Основне й побічні значення слова. У багатозначному слові одне значення основне, інші — побічні. У слові *голова* основним є значення «частина тіла», побічними — «розум», «керівник», «передні ряди», «основна річ» тощо. Іноді в слові буває два й більше основних значень. Наприклад, слово *грубий* має три основні значення: «товстий»; «необроблений»; «брутальний». Часом основним для слова є не первинне його значення, а похідне, як це сталося, наприклад, з іменником *колія*, основним значенням для якого тепер є не «найджене заглиблення від коліс на дорозі», а «лінія з двох паралельно прокладених рейок, призначена для руху поїздів, трамваїв тощо».

Кожне конкретне значення багатозначного слова реалізується в контексті, у ситуації: *важка колода* (має велику вагу), *важка будівля* (велика, масивна), *важкі кроки* (повільні, втомлені), *важка робота* (вимагає значних зусиль), *важкий день* (сповнений труднощів), *важкий удар* (сильний), *важкий настрій* (гнітючий), *важкий біль* (нестерпний), *важкий характер* (незлагідний), *важкий погляд* (суворий, похмурий).

Більшість загальноновживаних слів української мови — багатозначні. Наприклад, у «Словнику української мови» зазначено тридцять значень дієслова *ити*: «ступати ногами», «йти в якомусь напрямку» (про транспорт), «вирушати» («Гнебудь», «ставати кудись на роботу», «діяти певним чином», «боати шлюб», «знаходити збут» (про товари), «виділяти» з чого-небудь», «наставати» і т. д. Слово *крило* має декілька значень: «літальний орган птахів», «несуча поверхня літака», «лопать вітряка», «дашок над колесом автомашини», «бічна частина будівлі», «угруповання в політичній організації» тощо.

Багатозначність дає змогу за відносно обмеженої кількості слів називати ними практично необмежену кількість предметів та явищ.

§45

Пряме і переносне значення слова

Пряме номінативне значення безпосередньо вказує на співвідношення слова з тим чи іншим явищем об'єктивної дійсності, як це історично закріпилось у свідомості мовців. Пряме значення є переважно первинним значенням слова. Наприклад, пряме й первинне значення слова *промінь* — «світлова смуга, що виходить з якого-небудь джерела світла», усі інші — переносні й похідні.

Переносне номінативне значення — це одне зі значень слова, яке виникло внаслідок перенесення найменувань одних явищ, предметів, дій, ознак на інші і закріпилось в ньому як додаткове. Переносне значення завжди похідне, вторинне. Наприклад, значення «початок чогось доброго, позитивного» у слові *промінь* — переносне (*промінь надії, промінь Щастя, промінь свободи*).

Від переносного значення слова, що є постійним, слід відрізняти **переносне вживання слова**. Переносне вживання слова за своїм змістом індивідуальне і використовується

ся лише в певному контексті. Значення, яке виникає внаслідок переносного вживання слова, є лише контекстуальним, тобто тимчасовим, ситуативним, і за словом не закріплюється! Якщо ж таке значення закріплюється за словом, то воно стає номінативним.

Розглянемо різні значення слова *полотно*: «лляна, конопляна, бавовняна тканина» — пряме номінативне значення; «картина художника», «проїзна частина дороги», «плоска тонка частина інструмента (пилки, ножівки)» — переносні значення, які стали номінативними. А в реченні *Зимовий вечір усе ткав і ткав над селом свої полотна, і вони ніжно спадали з невидимих верстатів на прихоплену морозцем землю* (М. Стельмах) відбулося переносне вживання слова. Однак значення слова *полотно* («сніговий покрив»), яке при цьому виникло, поки що тільки контекстуальне.

Переносне вживання слова відбувається в мові у вигляді метафори, метонімії, синекдохи.

Метафора — перенесення назви з одного предмета, явища на інший предмет, явище за їхньою схожістю.

Метафори бувають за кольором (*сріблиться річка, бронзовий загар*), за формою (*мереживо гілок, павутина доріг*), за розміром (*крапля надії, море радості*), за місцем (*ніс корабля*), за динамічністю (*спалах ентузіазму, вибух ненависті*), за відчуттям дотику (*шовкова трава, шорсткий голос*), за функцією (*металеве перо, електролампа горить, рушниця стріляє*), за дією (*ступас ніч ногами бурими* — В. Симоненко), за способом дії (*нашипінки підійшов вечір* — П. Тичина), за наслідком дії (*небо невмите, і заспані хвилі* — Т. Шевченко) тощо.

Метафора є не тільки одним із засобів посилення образності й виразності мови, а й могутнім джерелом збагачення лексико-семантичної системи взагалі. Тим, що ми сьогодні кажемо *сонце сходить, сонце заходить*, вживаємо слова *схід, захід, східний, західний*, завдячуємо метафорі. Завдяки їй маємо слова *правда, правдивий, правило, правильний* (від *правий*, що колись мало значення «прямий»); *кривда* (від *кривий*); *мрія, замріяний* (від *мріти*); *хвилювання, схвилюваний, хвилина* (від *хвиля*); *вікно, вічко* (від *око*); *струм* (від *струмувати, струмок*). Найчастіше саме так виникали слова з абстрактним значенням.

Метонімія — перенесення назви за суміжністю.

Вона буває тоді, коли вживається:

- а) назва матеріалу замість назви речі: *брильянти й золото на руках* (замість: *прикраси з брильянтів і золота*), *фарфор і фаянс* (замість: *фарфоровий і фаянсовий посуд*);
- б) назва предмета замість його вмісту: *чайник закипів* (замість: *вада в чайнику*), *випив чарку* (замість: *горілку з чарки*);
- в) назва властивості замість її носія: *відвага мед п'є* (замість: *відважна людина*), *правда переможе* (замість: *люди, які домагаються правди*);
- г) назва місцевості замість людей тієї місцевості: *Київ прокидається* (замість: *люди, що живуть у Києві*), *село чекає змін* (замість: *селяни*);
- г) назва особи замість речі, що їй належить: *читаю Ліну Костенко* (замість: *твори, які належать Ліні Костенко*), *шофер підвіз мене* (замість: *автомашина, якою керував шофер*) тощо.

Метонімічне перенесення назви рідко спричиняється до появи нових номінативних значень у словах. Цим способом виникли хіба що такі назви, як *бостон* (від назви міста Бостона), *кашемір* (від назви князівства Кашемір), *галіфе* (від прізвища генерала Г. Галіффе), *ом* (від прізвища фізика Г.-С. Ома) і под.

Синекдоха — перенесення назви частини на ціле (найменування предмета за його характерною деталлю). Це, власне, різновид метонімії.

Наприклад, назва частини тіла може вживатися на означення людини: *роботящі руки, носа не показувати куди, руда борода захвилювалася*; назва одягу може замінювати назву людини з певного середовища: *сіряки і свитки підвели голови, чорний смокінг оглянувся*. Одна вживається замість множини: *риба в ставку, буряк у полі*.

З переносного вживання слова розвивається його переносне номінативне значення. Спочатку це сприймається як щось незвичне, випадкове, а з часом, якщо таке вживання повторюється, до нього звикають, і воно набуває статусу постійного, номінативного.

§ 46

Зміни в лексичному значенні слова

Лексичне значення слів, особливо життєво важливих, виявляє високу стійкість. Таким словам, як *мати, сонце, око, я, ти*, кільканадцять тисяч років; у різних мовах по-різному змінилося їхнє звучання, але значення залишилося те саме.

Разом із тим деякі слова з часом набувають інших значень, і ці зміни проходять у трьох напрямках: звуження, розширення, зміщення.

При звуженні обсягу значення назва стає конкретнішою. Так, слово *печиво* колись означало «усе спечене з борошна», тепер — «кондитерські вироби з борошна»; слово *квас* колись означало «усе кисле», тепер — «кислуватий напій із житнього хліба або житнього борошна»; слово *каша* колись означало «будь-яка густа їжа, звільнена від рідини», тепер — «страва з крупів, зварена на воді або молоці».

При розширенні обсягу значення кількість охоплених словом предметів, явищ зростає. Наприклад, слово *поле* колись означало «безліса рівнина, порожній великий простір», тепер, крім цього, — «ділянка землі, відведена під що-небудь», «простір, у межах якого відбувається якась дія», «сфера діяльності», «смужка вздовж краю аркуша паперу», «відігнуті краї капелюха» тощо; колись слово *столяр* мало значення «той, хто робить столи», тепер — «виготовлювач виробів із дерева»; слово *Меценат* означало «римський політичний діяч, який матеріально допомагав Вергілієві та Горацієві», тепер *меценат* — «багатий покровитель наук та мистецтв».

Внаслідок семантичного зміщення слово може набувати зовсім іншого значення. Наприклад, колись слово *берег* означало «гора» (пор. німецьке *Berg* «гора»), тепер — «край землі, що межує з річкою, озером, морем»; слово *благий* у давньоукраїнській мові мало значення «добросердий, лагідний», тепер — «старий, убогий» (*благий одяг*). Спочатку слово *мабуть* виражало впевненість (*має буґри*), тепер, навпаки, — невпевненість; те саме стосується й слів *очевидно, певно, напевно*.

Часом значення може змінитися на протилежне, залишаючись співіснувати в тому самому слові: *Спасибі, дідуся, що ти заховав в голові столітній ту славу козачу; я її онукам тепер розказав* (Т. Шевченко). *На весь куток іде слава про її сварливу вдачу* (О. Копиленко).

Іноді різні групи людей у те саме слово можуть вкладати різний зміст. Так, у недавньому минулому слову *націоналізм* було приписано негативне значення «реакційна буржуазна ідеологія і політика в галузі національних відносин». Тим часом це слово походить від лат. *natio* «народ» і означає «любов до свого народу» — так само, як слово *патріотизм* походить від лат. *patris* «батьківщина» й означає «любов до своєї землі».

§ 47

Вживання слів
відповідно до їхнього значення

Слово в мові має вживатися в його загальноприйнятому лексичному значенні. Відхилення від його значення може призвести до непорозуміння, а то й до неправильного тлумачення сказаного.

Найчастіше трапляються сплутування значення таких слів: *адрес* — письмове вітання когось із видатною подією в його житті (*вітальний адрес, вручити адрес*); *адреса* — місце перебування (*на мою адресу, помилитися адресою*); *вирішити* — прийняти рішення; бути вирішальним (*вирішили страйкувати, іноді хвилина вирішує все*); *розв'язати* — реалізувати, знайти відповідь на поставлену умову (*розв'язати проблему, питання, задачу*);

виручка — допомога (*прийти на виручку, виручка в скрутну хвилину*); *виторг* — гроші, одержані від продажу чого-небудь (*рахувати виторг*);

відношення — причетність до чого-небудь; зв'язок із кимось, чимось; взаємозв'язок між предметами (*процентне відношення*); *ставлення* — характер поведінки з ким-небудь, чим-небудь (*ставлення до людей, ставлення до праці*);

вірно — надійно; широ (*любити вірно, вірно служити*); **правильно** — відповідно до правил; істинно; безпомилково (*правильно міркувати, правильно розв'язати задачу*); **дякуючи** — висловлюючи вдячність (*дякуючи за підтримку*); **завдяки** — внаслідок; за сприяння (*завдяки збігові обставин, завдяки наполегливості*);

заказувати — забороняти; не дозволяти; рішуче радити не робити чого-небудь (*заказано рубати дерева, заказати половання*); **замовляти** — доручати кому-небудь виготовити, підготувати або доправити що-небудь; казати магічні слова (*замовити костюм, замовити рану, замовити слово*); **любий** — дорогий; близький серцю (*люба матусю, любий друже*); **будь-який** — байдуже якій; який завгодно (*будь-яка людина, будь-який предмет*);

на протязі — у різкому струмені повітря (*не стій на протязі*); **протягом** — за час (*протягом години, протягом року*); **не дивлячись** — не бачачи (*не дивлячись на дорогу, не дивлячись у вічі*); **незважаючи** — всупереч несприятливим умовам (*незважаючи на ранній час, незважаючи на труднощі*); **неділя** — сьомий день тижня (*неділя — день відпочинку*); **тиждень** — сім днів (*протягом тижня, сім п'ятниць на тиждень*);

об'єм — величина чого-небудь, вимірювана в кубічних одиницях (*об'єм конуса, об'єм і форма*); **обсяг** — розмір; величина чого-небудь (*обсяг робіт, обсяг знань*);

обумовлювати — робити певні застереження в угоді, іншому документі (*обумовити відповідальність за невиконання*); **зумовлювати** — бути причиною; спричиняти (*зумовити пожежу*); **підписка** — письмове зобов'язання або підтвердження чогось (*підписка про невиїзд*); **передплата** — попередня плата за що-небудь (*передплата на газети*);

попереджати — наперед повідомляти кого-небудь про щось (*попереджати про небезпеку, попереджати про відповідальність*); **запобігати** — не допускати; заздалегідь відвертати що-небудь неприємне, небажане; догоджати кому-небудь (*запобігати злочинам, запобігати передначальством*);

рахувати — визначати кількість, суму чого-небудь; називати числа в послідовному порядку (*рахувати гроші, раху-*

вати дні); **вважати** — мати думку; гадати (*вважати за потрібне, вважатися справедливим*);

розгрузити — зіпсувати ходьбою, їздою розмоклу від дощу дорогу або стежку (*розгрузити болото*); **розвантажити** — знімати вантаж із машини; звільняти кого-небудь від надмірного навантаження (*розвантажити машину*);

складати — розмішувати що-небудь у певному порядку, в одному місці; збирати до купи що-небудь; монтувати (*складати речі, складати руки, складати зброю, складати відозву, складати шану, складати велосипед*); **становити** — являти собою; утворювати певну суму, кількість (*становити більшість, становити виняток, становити певний відсоток*);

являтися — з'являтися; виринати; виникати; привиджуватися (*являтися уві сні*); **бути** — виступає в ролі зв'язки в складеному присудку; існувати (*бути здоровим, бути героєм, бути в театрі*).

Поміркуйте

1. Чи точність, глибина мислення людини залежить від її запасу слів?
2. Чому, щоб дати визначення слову, треба зіставляти його, з одного боку, з морфемою, а з іншого — зі словосполученням?
3. Як виникли українські назви місяців? Чим вони відрізняються від латинських?
4. Чому часто помиляємося в написанні слів, які вперше чуємо?
5. Яка різниця між лексичним значенням слова і поняттям, позначуваним цим словом?
6. Чим контекстуальне значення слова відрізняється від номінативного та фразеологічного?
7. Як розвивається багатозначність слова?
8. Чим переносне значення слова відрізняється від його переносного вживання?
9. Як слова *правда* (від *правий*, тобто «прямий») і *кривда* (від *кривий*) набули сучасного значення?

Групи слів за лексичним значенням

§48

Проблема класифікації лексики

У високорозвинених мовах, таких, як українська, налічують сотні тисяч слів. Словниковий запас — активний і пасивний — сучасної культурної людини становить не менш ніж 70—80 тис. слів. Для того щоб вільно користуватися таким багатством, останнє має бути якимось чином упорядковане, систематизоване.

Систематизація лексики утруднюється тим, що слова відбивають позамовну дійсність, яка не завжди усвідомлюється як система.

Класифікація лексики має такі особливості:

- а) слова на групи поділяються нерівномірно: в одних групах є десятки тисяч слів, в інших — тільки одиниці (наприклад, іменників — величезна кількість; числівників, займенників — небагато);
- б) те саме слово внаслідок своєї багатозначності може належати одночасно до кількох груп (наприклад, слово *назустріч* виступає то як прислівник: *подався назустріч*, то як прийменник: *назустріч товаришеві*, то як поєднання іменника з прийменником: *на зустріч з однокурсниками*; слово *морда*, коли йдеться про тварину, сприймається як стилістично нейтральне, коли ж мовиться про людину — потрапляє до розряду вульгаризмів);
- в) межі між групами не завжди чітко окреслені; у групі, як правило, розрізняється ядро (основа) і периферія (наприклад, у тематичній групі «Зима» ядро становлять слова *мороз, лід, сніг, хуртовина, сани, замерзати, білий* тощо; периферію — *сонце, небо, похмурий, сірий*, які, входячи до цієї тематичної групи, так само належать і до інших, наприклад до тематичної групи «Осінь»);

- г) групи слів можуть розпадатися на окремі підгрупи з різною ієрархічною віднесеністю (наприклад, слова, що належать до іменних частин мови, поділяються на іменники, прикметники, числівники, займенники; а іменники, у свою чергу, — на загальні й власні назви, назви істот і назви неістот тощо).

У лексиці є чимало перехідних явищ. Наприклад, слово *зірка* — це і назва предмета (небесне тіло, геометрична фігура), і назва рослини (*червоніють зірки у квітнику*), і назва тварини (*морська зірка*). Слово *немає, нема* — якоюсь мірою дієслово, а якоюсь — предикативний прислівник.

Групувати слова можна по-різному, за різними критеріями.

За наявністю спільних коренів слова групуються в *словотвірні гнізда*. Наприклад, слова *рука, рукав, рукавиця, ручка, ручний, зручний, безрукий, наручники, рушник, рушниця, ручатися, порука, доручати, приручений, поруч, заручини* та ін. становлять одне словотвірне гніздо, бо мають той самий корінь *-рук-* (*-руч-, -руш-*), хоч іноді вони бувають досить різні за своїм значенням.

За частотою вживання слова умовно поділяють на *часто вживані*, без яких практично не можна побудувати тексту, *помірно вживані* і *рідкісні*. Перша група — це переважно займенники та службові слова (прийменники, сполучники, частки). Вона охоплює порівняно невелику кількість слів (до сотні). Друга група налічує приблизно 10... 15 тис. слів, які стосуються різних сторін життя людини та навколишнього світу. Частота вживання решти слів надзвичайно мала: як стверджують мовознавці, вони трапляються не частіше одного разу на мільйон слів тексту, хоч їх у мові є сотні тисяч. Зрозуміло, і в цих групах є частіше й рідше вживані слова. Крім того, частота вживання тих чи інших слів залежить і від предмета розмови.

Можливі також інші групування слів: за походженням (питомі й запозичені), за стилістичною віднесеністю (стилістично нейтральні й стилістично забарвлені), за сферою вживання (загальнонавчання й вузьковживані). Найважливішою для мови є класифікація слів за їхнім лексичним значенням (семантикою).

§49

Класифікація слів за значенням

Лексика класифікується насамперед за значенням. Значення слів можна розглядати з різних позицій.

За граматико-семантичними ознаками, тобто за граматичними особливостями й реальним значенням, усі слова поділяються на *повнозначні* (самостійні) частини мови (іменники, прикметники, числівники, займенники, дієслова, прислівники), *службові* частини мови (прийменники, сполучники, частки) й окремо *вигуки*.

За функціонально-семантичними ознаками, тобто за їхньою роллю у відображенні дійсності і функціями в реченні, слова бувають номінативні, вказівні і службові.

Номінативні слова пов'язані з постійними, властивими тільки їм сигніфікатами й виконують номінативну функцію, тобто називають предмети (іменники, наприклад, *будинок, радість*), ознаки (прикметники, наприклад, *високий, радіий*), дії (дієслова, наприклад, *стояти, думати*), обставини (прислівники, наприклад, *вчора, близько*). Ці слова в будь-якому контексті мають однакове або близьке за значенням реальне наповнення. Наприклад, у висловах *дерев'яний будинок, цегляний будинок, недобудований будинок, розвалений будинок, будинок на горі* тощо слово *будинок* завжди називає аналогічний предмет. Так само слово *білий* у різних висловах, таких, як *білий сніг, біле полотно, білі руки, білий хліб*, завжди позначає більшменш той самий колір і пов'язані з ним ознаки. Слово *швидко* в усіх словосполученнях вказує на інтенсивність поступального руху: *швидкойти, швидкодумати, швидкогоріти*.

Вказівні слова пов'язуються із сигніфікатами залежно від контексту чи ситуації й вказують на предмети (займенники *він, цей, той, хто, що, хто-небудь* тощо), ознаки (займенники *такий, мій, твій, наш, всякий, інший, весь* та ін.), кількості (займенники *стільки, скільки, скільки-небудь*; числівники *один, два, три, дванадцять, сто* і т. д.), обставини (займенникові прислівники *там, тут, де,*

тоді, коли, тому, чому, навіщо тощо), почуття (вигуки *ох, шітаін.*).

Такі слова не мають свого конкретного семантичного наповнення, а набувають його тільки в поєднанні з номінативними словами, у контексті. Наприклад, значення займенника *вона* у вислові *Вона прийшла* стане зрозумілим, якщо в попередньому реченні буде вжито слово *зима*, чи *весна*, чи *воля*, чи *вістка*, чи інший іменник жіночого роду. Зовсім різне реальне наповнення має числівник *три* у висловах *три тополі, три шляхи, три брати*. Сам по собі числівник *три* нічого реального не означає.

Різниця між займенниками (*він, такий*), займенниковими прислівниками (*там, тоді*) і числівниками (*два, три*) як вказівними словами полягає в тому, що поза контекстом займенники й займенникові прислівники взагалі нічого не виражають, а числівники й поза контекстом передають ідею кількості, причому кожен числівник — відмінну, свою. Тому з числівниками, навіть без реального наповнення їх, можна здійснювати абстрактні математичні дії (*двадцять три дорівнює п'ять*).

Вказівні слова мало диференційовані за стилістичними ознаками, не поділяються ні на тематичні групи, ні за сферою вживання і розрізняються лише за своїми функціями.

Службові слова вказують на зв'язки, відношення між явищами, виражають різні граматичні та модальні значення (модальні значення полягають у вираженні впевненості чи невпевненості, волевиявлення, особистого ставлення до сказаного тощо). Цю роль виконують прийменники (*на, під, перед*), сполучники (*і, та, або, щоб*), частки (*більш, би, навіть*).

Службові слова, як і вказівні, мало диференційовані за стилістичними ознаками, не групуються за тематикою і розрізняються тільки за своїми конкретними функціями.

Номінативні слова за реально-семантичним змістом поділяються на різні лексико-семантичні групи, як, наприклад, назви спорідненості (*батько, мати, брат, сестра, двоюрідний* і т. д.), назви почуттів (*радість, сум, щирий, збентежений*), назви одягу (*сорочка, плащ, пальто* та ін.), смакових ознак (*солодкий, гіркий, прісний* і т. д.), назви,

пов'язані з кольором (*синій, жовтий, білий, зелень, червоніти* та ін.), назви видів руху в просторі (*іти, бігти, їхати* та ін.) тощо.

У таких групах нерідко виділяються **гіпероніми**, тобто слова з узагальнювальним значенням, і **гіпоніми** — слова з підпорядкованим значенням. Наприклад, слово *дерево* є гіперонімом щодо слів *дуб, сосна, береза, тополя, вишня, яблуня*, які є гіпонімами щодо слова *дерево*.

Сукупний зміст слів однієї лексико-семантичної групи становить **семантичне поле**, яке є мовним відображенням певної ділянки дійсності.

За тематикою номінативні слова поділяються на більші й менші групи. Наприклад, тема «Погода» об'єднує такі слова різних лексико-семантичних груп: *погода, негода, спека, мороз, імла* і т. д.; *дощовий, похмурий, морозний* тощо; *холодно, ясно, вранці* та ін. Так само охоплюють велику кількість слів такі тематичні групи, як «Людина», «Тваринний світ», «Природні явища», «Суспільне життя» тощо.

За характером присвоєння назв з-поміж номінативних слів окремо виділяється надзвичайно численна група власних назв. Якщо загальні назви позначають цілі групи однакових предметів, то власні — даються окремим предметам, щоб відрізнити їх від багатьох подібних.

Серед власних назв розрізняються, зокрема: **антропоніми** — власні назви людей: *Ольга, Іван, Петренко, Шекспір, Шевченко*; **топоніми** — власні географічні назви: *Київ, Дніпро, Україна, Волинь, Карпати, Говерла, Європа, Везувій, Корсика*; культуроніми — позначення предметів духовної і матеріальної культури: *«Кобзар», Євангелія, «Літопис Самовидця», «Явір»* (ансамбль), *«Просвіта», «За заслуги»* (орден), *«Антей»* (літак), *«Турист»* (автобус), *«Кристал»* (виробниче об'єднання), *Перун, Зевс, Ахіллес* (міфологічні персонажі) тощо.

Крім того, можливі невеликі об'єднання слів, зумовлені їхнім місцем у семантичному полі. За значенням слова порізнному пов'язуються між собою: або наближаються одне до одного, або, навпаки, відштовхуються на протилежні полюси. За характером відношень між словами в семантичному полі розрізняють антоніми, синоніми, омоніми, пароніми.

Антоніми

і Антоніми — це пари слів із протилежним значенням.

Наприклад: *мир — війна, життя — смерть, гострий — тупий, радіти — сумувати, за — проти*.

Антоніми в семантичному полі розташовуються на протилежних полюсах. Коли взяти низку слів на позначення стосунків між людьми (семантичне поле): *любов, симпатія, дружба, приязнь, пошана, прихильність, доброзичливість, байдужість, неповага, недолюблювання, неприязнь, зневага, ворожість, ненависть*, то на протилежних кінцях стоятимуть антоніми *любов — ненависть*.

Антоніми в мові існують тому, що в самій дійсності та в людських оцінках існують предмети, явища, дії, ознаки з протилежними якісними, кількісними, просторовими й часовими властивостями: день і ніч, тепло і холод, добро і зло, початок і кінець чогось, легкі й важкі предмети, близькі й далекі відстані, давній і майбутній час тощо. Мова лише називає ці якості.

Антоніми виражаються тією самою частиною мови й позначають однорідні явища, тобто явища одного плану. У мовленні обидва антоніми поєднуються з тими самими словами: і *початок*, і *кінець* — *дня, тижня, століття, роботи, твору, дорogi, подорожі, поневірянь, нитки* тощо; і *сонячний, іхмарний* — *день, ранок, вечір, літо, осінь, весна, погода*.

Антонімами бувають переважно слова з абстрактним якісним значенням: *веселий — сумний, гарячий — холодний, високий — низький, білий — чорний, повний — порожній; добро — зло, радість — горе > світло — темрява; дружити — ворогувати, радіти — сумувати, хвилюватися — заспокоюватися; добре ~ погано, легко — важко, корисно — шкідливо*. Менше антонімів є серед слів із просторовим та часовим значенням: *високий — низький, широкий — вузький, ранній — пізній; схід — захід, висота — глибина, ранок — вечір; глибоко — мілко, воєнь — уночі*. Серед дієслів антонімічними найчастіше бувають ті, що або походять від якісних прикметників, або вказують на спрямовану дію: *дорожчати — дешевшати, ширша-*

ти — вужчати, віддалятися — наближатися, підніматися — спускатися, давати — брати, вдихати — видихати. Антонімічними бувають також прийменники: від — до, над — під, перед — за, у — з.

Багатозначні слова вступають в антонімічні відношення окремими своїми значеннями: *тихий* — *гучний* (голос); *тиха* — *вітряна* (погода); *тихе* — *розбурхане* (море); *тихе* — *неспокійне* (життя) і под.

Трапляються випадки, коли те саме слово передає два протилежні, антонімічні, значення. Так, слово *сходити* означає і «підніматися», і «спускатися»; *сходження* — і «підняття на гору», і «спуск із гори»; *позичати* — і «давати в борг», і «брати в борг»; *колись* — і «у минулому», і «у майбутньому». Наприклад, — *На які ж ви гори сходили?* — зацікавлено допитувався *Воронцов* (О. Гончар). *З гори сходять кілька хлопців* (І. Нечуй-Левицький). *Сидів колись дідок під явором густим* (Л. Глібов). *Скажуть колись люди: коли сей народ пережив і такі часи і не загинув, то він сильний* (Леся Українка).

Слова, не пов'язані з якісною чи кількісною оцінкою явищ, із різними протистояннями, не мають антонімів: *стіл*, *вікно*, *літак*, *думка*, *слово*, *мрія*, *математика*, *мистецтво*, *політика*, *хліборобський*, *заячий*, *писати*, *дивитися*. Тому не можна вважати антонімічними й поняття, пов'язані з розрізненням чоловічої та жіночої статі: *батько* — *мати*, *брат* — *сестра*, *чоловік* — *жінка*, *цап* — *коза*, *баран* — *вівця*. Вони хоч і мисляться попарно, проте не протиставляються, не взаємовиключаються, а лише зіставляються за певною ознакою, як, наприклад, слова *стіл* і *стілець*, *солодкий* і *кислий*, *іти* і *їхати*, що також не є антонімами.

За характером відношень у семантичному полі антоніми бувають двох видів:

- а) з проміжними ступенями вияву якостей, коли між двома антонімічними поняттями розташовуються одне чи більше понять із менш вираженою інтенсивністю: *гарячий* — *гаряченький* — *теплий* — *тепленький* — *теплуватий* — *прохолодний* — *холоднуватий* — *холодний* — ***крижаний***; ***світло*** — *сутінки* — ***темрява***;
- б) без проміжних ступенів вияву якостей: *життя* — *смерть*, *перемога* — *поразка*, *присутній* — *відсутній*, *лівий* — *правий*, *однаковий* — *різний*, *множити* — *ділити*, *наступати* —

ти — *відступати*, *нападати* — *захищатися*, *купувати* — *продавати*, *говорити* — *мовчати*, *всередині* — *зовні*, *вгору* — *вниз*.

За структурою антоніми бувають:

- а) різнокореневі (власне лексичні): *великий* — *малий*, *легкий* — *важкий*, *спека* — *мороз*, *мужність* — *боягузтво*, *любити* — *ненавидіти*;
- б) однокореневі (словотвірні): *надія* — *безнадія*, *спокій* — *неспокій*, *орієнтація* — *дезорієнтація*, *логічний* — *алогічний*, *раціональний* — *ірраціональний*; особливо багато їх серед дієслів: *відчинити* — *зачинити*, *увійти* — *вийти*, *навантажити* — *розвантажити*, *недосолити* — *пересолити*.

Слова з не- лише тоді антонімічні, коли ця частка творить нове слово з новим значенням: *правда* — *неправда* {*брехня*}, *друг* — *недруг* {*ворог*}, *воля* — *неволя* {*рабство*). Антоніми з не- виражають меншу міру протиставлення, ніж різнокореневі антоніми: *багатий* — *небагатий* (*убогий*), *легко* — *нелегко* {*важко*}, *правда* — *неправда* {*брехня*). Але такі похідні слова з не-, як *гарячий* • — *негарячий*, *швидко* — *нешвидко*, не є антонімічними. Вони передають не протилежні значення, а значення з різним ступенем вияву якостей.

В антонімічні відношення можуть вступати також фразеологізми: *далеко* — *під носом*, *працювати* — *бити байдиди*, *смеркає* — *на світ благословляється*, *темно* — *хоч голки збирай*.

Антоніми бувають загальноновживані (постійні) і контекстуальні. *Загальноновживані* антоніми мають протилежне значення й поза контекстом (*сум* — *радість*); *контекстуальні* ж набувають протилежного значення тільки в контексті внаслідок переносного вживання слова. Наприклад, у вислові *Не бійтесь заглядати у словник: це пишний яр, а не сумне провалля* (М. Рильський) завдяки контексту сприймаються як антоніми пари слів *пишний* — *сумний*, *яр* — *провалля*.

Використання антонімів робить мову виразнішою, багатшою, контрастнішою, дає змогу загострити увагу на певних явищах, виділити їх. Ось як, наприклад, поет різнобічно виявляє своє ставлення до України, бачення свого місця в її житті:

*Будулагідним, буду жорстоким,
Буду мудрим, та буду дурним,
На красу твою — буду стооким,
На ганьбу твою — буду сліпим,
Буду я і наївним, і хитрим,
Буду щедрим, та буду скупим,
Буду я, наче скеля, несхитним
І, мов комишина, хистким.*

(Р. Третьяков)

Антоніми використовуються в прислів'ях, приказках, дотепках: *На чорній землі білий хліб родить. Порожня бочка гучить, а повна — мовчить. Чужого доброго не гудь, а свого поганого не хвали.* На контекстуальних антонімах побудовані деякі іронічні вислови: *Розжалобився, як вовк над поросям — від їв ніжки та й плаче. Добрий баранчик, та по-вовчому вие. Такий добрий, що в ложці води втопив би. Така гарна, що як вигляє у вікно, потім собаки на те вікно три дні гавкають.* Антоніми входять до складу багатьох фразеологізмів: *ні живий ні мертвий; ні холодно ні жарко; ні туди ні сюди; ні в сих ні в тих; і сміх і гріх; рано чи пізно; наліво і направо; пройти крізь вогонь і воду; змінити гнів на милість; ні богові свічка, ні чортівікочерга.*

На антонімії будується такий стилістичний засіб, як **оксиморон**, коли свідомо поєднують протилежні за змістом поняття, які разом дають нове уявлення: *без надії сподіватися, соловодкий біль, небезпечна безпека, дзвінка тиша, живий труп, бідний багач, щасливе горе.* Наприклад:

*В день такий на землі розквітає весна
І тремтить од солодкої муки.*

(В. Сосюра)

*Звідтіль ми пішли, звідтіль,
Де тісно — самому, а двом — просторо,
Навшпиньках за нами, навшпиньках
Йшло наозірці щасливе горе.*

(І. Драч)

§ 51

Синоніми

1 Синоніми — це слова, що звучать по-різному, але мають і спільне основне лексичне значення.

У семантичному полі синоніми своїм значенням накладаються один на одного або перебувають поруч: *горизонт, обрій, видноколо, небосхил, небозвід, крайнебо, круговид, кругозір; зрозуміти, збагнути, втямити, дібрати, уторопати, розшилопати.* Синоніми, як правило, називають той самий денотат, але різними словами.

Синоніми в мові можливі тому, що лексичні значення окремих слів нерідко перекривають одне одного: адже немає чіткої межі між поняттями, скажімо, *багато* і *чимало*; близькі за значенням у повсякденному вживанні слова *імла, мряка, туман*; те саме атмосферне явище називають слова *дощ* і *злива*.

Водночас синоніми обов'язково чимось різняться між собою — відтінками значень, емоційним забарвленням, експресивністю, стилістичною віднесеністю, різною активністю в мові, здатністю сполучатися з іншими словами. Наприклад, здавалось би, слова *батьківщина* і *вітчизна* тотожні за значенням, проте перше слово на відміну від другого має ще й побічне значення «місце походження»: можна сказати *Південна Америка — батьківщина картоплі*, але не *вітчизна*. Слова *лелека, чорногуз, бузько, бусел* називають того самого птаха і є, власне кажучи, абсолютними синонімами. Але у вислові *Кохай мене, я твої завжди... Моя зажурена лелеко, прилинь сюди!* (М. Упенік) взаємозаміна їх неможлива.

Відтінками значень і сферою вживання різняться між собою синоніми *говорити, казати, мовити, вести річ, держати Річ, висловлюватися, ректи, глаголати, цвенькати, подеїкували, балакати, гомоніти, просторікувати, молоти, верзти, базікати, патякати, шварготіти, лепетати.* Різну сполучуваність мають синоніми *замурзаний, заяложений, каламутний, неприбраний, нечистий*, яких об'єднує спільне загальне значення «брудний». Кажемо: *замурзане обличчя, заяложений одяг, каламутна вода, неприбрана кімната, нечиста гра* — але поміняти місцями ці означення не можна, цього не дозволяє їхня конк-Р^{ст} на семантика.

Є невелика кількість так званих **абсолютних синонімів**. Вони цілком ідентичні за значенням і належать здебільшого до стилістично нейтральної лексики: *процент — відсоток, екземпляр — примірник, тираж — наклад, фотографія — світлина, аеродром — летовище, борошно — мука, площа — майдан, півники — ірис, нагідки — календула, воротар — голкіпер, мовознавство — лінгвістика*. Проте такі синоніми часто різняться не тільки походженням, а й частотою і сферою вживання.

Якщо в мові з'являється два слова з цілком однаковим значенням, то або одне з них поступово виходить із вжитку (з-поміж двох синонімів *літак* і *аероплан* останнє тепер уже не вживається), або вони починають набувати різних відтінків значення (*водій* і *шофер, наслідок* і *результат*).

Синоніми об'єднуються в синонімічний ряд, у якому виділяється стрижневе слово — **домінанта**. Воно є носієм основного значення, спільного для всього синонімічного ряду, стилістично нейтральне, найуживаніше й у словниках синонімів ставиться першим: *кричати, горлати, лементувати, галасувати, репетувати, верещати, волати*.

Багатозначне слово залежно від його конкретних значень може бути домінантою різних синонімічних рядів: *добрий* (про людину), *чуйний, співчутливий, доброзичливий, щирий, людяний, уважний, приятний, прихильний*; *добрий* (про спеціаліста), *кваліфікований, досвідчений, умілий, знаючий, компетентний*; *добрий* (про врожай), *багатий, високий, щедрий, рясний, великий*. Відповідно й те саме слово в різному контексті може замінюватися різними синонімами. Наприклад, до слова *примітивний*, коли йдеться про організми, синонімом виступає слово *одноклітинний*; про культуру — *первісний, нерозвинений*; про смак — *грубий, невибагливий, невтончений*; про світогляд — *обмежений*; про жарт — *дешевий*; про твір — *недосконалий, недовершений*.

Домінантами різних рядів можуть виступати й синоніми, залежно від того яке значення є визначальним у тому чи іншому ряду. Наприклад, із трьох синонімів *сміливий, хоробрий, відважний*, якщо основним є значення «такий, що не знає страху», то домінантою стає *сміливий* і далі *відважний*, *хоробрий*, якщо «такий, що відзначається рішучістю» — то *хоробрий* і далі *відважний*, *сміливий*, *безстрашний*, *мужній, доблесний*; якщо «такий, що не боїться небезпеки» — то *відважний* і далі *сміливий*, *безстрашний, хоробрий, відчайдушний*.

Синонімічні ряди незамкнені, вони можуть постійно поповнюватися новими словами, втрачати застарілі слова, перегруповуватися. Наприклад, синонімічний ряд *велетенський, грандіозний, гігантський, колосальний* утворився нещодавно за рахунок запозичених слів. Колишня синонімічна пара *гіркий* і *бридкий*, що називала однаковий неприємний смак, розпалася: слово *гіркий* залишилося без синонімів, а слово *бридкий* стало домінантою синонімічного ряду *бридкий, огидний, гидкий, потворний, осоружний, негарний*.

До складу синонімічних рядів можуть входити й фразеологізми: *рано, на світанні, ні світ ні зоря, ще й на зорю не займалося, ще й на світ не благословлялося, ще треті півні не співали, ще й чорти навкулачки не билися; здивуватися, зчудуватися, зробити великі очі, очі витріщити, скам'янути від дива*. Синонімічними бувають і нефразеологічні словосполучення: *сумніватися — брати під сумнів, пообіцяти — дати обіцянку, помилитися — зробити помилку, допомогти — надати допомогу, скривдити — вчинити кривду, записувати — вести записи*.

Крім загальнономовних, є також контекстуальні синоніми. Наприклад, слово *тиша* може поєднуватися не лише з постійними синонімами *безгомінна, беззвучна, безгучна, безшелесна, німа*, а й зі словами *мертва, глибока, повна, цілковита, абсолютна*, які не є синонімами до названих вище слів. При слові *настрій* синонімічними означеннями можуть виступати як постійні синоніми (*веселий, радісний*), так і контекстуальні (*весняний, світлий*).

Близькими до контекстуальних синонімів є перифрази. **Перифраза** — описовий мовний зворот, ужитий для називання предмета через якусь характерну його рису. Наприклад, щоб у тексті не повторювати раз у раз слово *Київ* вживають перифразу *столиця України, місто Кия; лев — цар звірів; вугілля — чорне золото, тверде паливо; газ — блакитне паливо; засоби масової інформації — четверта влада; рибалка — лицар гачка і наживи*. Перифраза часто несе в собі оцінку явища; вона може мати позитивне, схвальне або негативне, іронічне значення, наслідок цього підвищується емоційність повідомлення, виявляється ставлення автора до повідомлюваної інформації. оскільки вони взаємозамінні, належать до тієї тини мови або, якщо це фразеологізми, співвідносні самою частиною мови.

Синоніми бувають:

семантичні (поняттєві) — відрізняються лише відтінками значення; ця різниця може полягати в інтенсивності вияву якоїсь ознаки {товариш, приятель, друг, побратим; здібний, обдарований, талановитий}, у несуттєвих відмінностях між предметами, явищами {хата, дім, будинок}, у здатності сполучатися з іншими словами {череда — про корів, табун — про коней, отара — про овець, згряя — про вовків; заплющувати — про очі, зачиняти — про двері, закривати — про інше}. Семантичні синоніми в мові з'являються в процесі глибшого пізнання дійсності, появи нових предметів, явищ. Унаслідок цього стали вживатися порівняно недавно такі синонімічні ряди, як *дорога, шлях, путь, битий шлях, путівець, тракт, шосе, автострада, магістраль, траса, бруківка, колія* (шляхи сполучення); *дотація, асигнування, субсидія* (економіка); *трансплантація, пересадка* (медицина) тощо;

конотативні (емоційно-оцінні) — відрізняються ставленням мовця до названого ним явища (з наростанням позитивних емоцій: *дитина, дитя, маля, крихітка*; з наростанням негативних емоцій: *обличчя, лице, фізіономія, пика, морда, рилю*; нейтральне *райдуга* і поетичне *веселка*);

стилістичні (функціональні) — відрізняються сферою вживання, але називають той самий предмет, явище {*електропоїзд, читальний зал* — в офіційній мові, *електричка, читалка* — у просторіччі; *рекомендувати* — у науковій літературі, *радити* — у звичайній розмові; *здібний, обдарований, талановитий* — загальноновживані, *кмітливий, кебетний, метикуватий, тямущий* — розмовні);

семантико-стилістичні — відрізняються водночас і відтінком значення, і емоційним забарвленням, і сферою вживання {*йти, крокувати, шкандибати, чимчикувати, плентатися, чалапати, дріботити*}.

Синоніми виникають:

а) за рахунок творення нових слів: *перемогти, подолати, здолати, побороти, подужати; відрода, розрада, утіха, задоволення, приємність, насолода; нишком, нишком-тишком, крадькома, потай, потайки, потайці, потаємно, приховано;*

- б) внаслідок запозичень: *невдача — фіаско; рідкісний — унікальний, раритетний; підробка — фальшивка, імітація; підмурівок, підвалина — фундамент; перевертень — ренегат, манкурт, яничар;*
- в) за рахунок розмовно-просторічних слів та діалектизмів: *садиба — обійстя, селитьба, гражда; капці — патійки, човганці, виступці; віз — хура, фіра, підвода, теліга, каруца, ма́жа;*
- г) внаслідок розвитку багатозначності слів: *зручний, відповідний, слушний, сприятливий* (про час); *попелястий, мишастий, олов'яний, сріблястий, сталевий* (про колір); *байдужий, холодний, офіційний, сухий* (про стосунки між людьми).

Синонімами звичайно бувають різнокореневі слова, хоча є синоніми, які мають спільний корінь, але різняться між собою значенневими або стилістичними відтінками: *славний, славетний, уславлений; братній, братський, братерський, побратимський; заклик, поклик, клич; темрява, темінь, темнота, тьма, нітьма; змовчати, промовчати, перемовчати, помовчати; єднатися, з'єднуватися, поєднуватися, об'єднуватися.*

Збагаченню мови лексичними синонімами сприяють такі мовні явища, як табу та евфемізми.

Табу — слово, вживання якого заборонено з різних причин: через забобони, вірування, з цензурних і етичних міркувань. У такому разі той самий предмет починають називати іншим словом, з іншим конотативним відтінком: *чорт — дідько, лихий, куций, люципер, нечиста сила; брехня — неправда, вигадка, плітка, дезінформація, інсинуація; смерть — кончина, летальний кінець.*

Евфемізми — слова або вислови, що вживаються замість слів із грубим чи неприємним змістом: *брехати — говорити неправду, вигадувати, фантазувати; смердіти — погано пахнути, відгонити; старий — похилого віку, літній; дурний — недалекий, наївний.*

За вживанням синоніми бувають:

загальноновживані: *зрозуміти, збагнути; захисник, оборонець;* пов'язані з певним видом спілкування: *уторопати, розшилопати, втямити, розчовпати* (знижено); *поборник, споборчик* (урочисто).

Синоніми в мові вживаються:

- а) для точнішого вираження думки; наприклад, різні значення можна передати синонімами *постанова, розпорядження, ухвала, рішення, резолюція, вирок, декрет*;
- б) для уникнення набридливого повторення тих самих або однокореневих слів; наприклад, у тексті можна поперемінно вживати (звичайно, з урахуванням їхніх значенневих відтінків) слова *треба, потрібно, необхідно, слід, варто; випадок, подія, епізод, пригода, інцидент, приключка* тощо.

Уміле вживання синонімів — свідчення про майстерне володіння мовою, про вимогливість до власного висловлювання.

Наприклад, у Т. Шевченка в первісному варіанті було таке речення: *Ми просто йшли: у нас нема і йоти кривди за собою*. У процесі роботи над твором поет, використовуючи синоніми, виправив наведене речення на точніше, влучніше: *Ми просто йшли: у нас нема й зерна неправди за собою*. У вірші Лесі Українки «Велет» читаємо: *Той велет сильним був колись не тілом лиш, а й духом. Всі людські пута й кайдани зривав єдиним рухом, його збороти не могла ніяка міць ворожа*. У первісному варіанті цього вірша замість слова *збороти* спочатку стояло *подужать*, потім — *зломити*. У рукописі повісті М. Коцюбинського «Раїа тоґґапа» було написано: *Стережете панське добро? Ха-ха! Стережіть, стережіть, щоб не пропало*. Потім виправлено на: *Стережете панське добро? Ха-ха! Пильнуйте, пильнуйте, щоб не пропало*.

Як вдало майстри слова використовують синонімічне багатство мови, свідчить хоч би невеликий уривок з оповідання Марка Вовчка «Козачка»: *Занедужала перше мати: таки вже старенька була; пожиріла неділь зо дві, та й переставилась. За неньою й батько помер з нудьги та з жалю за вірним подружжям, що з нею молодий вік ізвікував*. Щоб не повторювати ті самі слова й привернути увагу до певних явищ, тут вжито синоніми *мати і ненька; занедужати і похиріти* (синоніми до *захворіти, прохворіти*); *померти і переставитися; подружжя* (синонім до *дружина*); *вік ізвікувати* (синонім до *прожити*)—

Синоніміка широко використовується в народних піснях: *Найстарший брат рече-промовляє... Став середульший брат-- плакати і ридати... Бідні невольники прохали та благали... Поле*

илиїмське хвалить-вихваляє... Тоне вовки-сіроманці квілять да проквіляють...

Якщо, підкреслюючи якусь думку, вживають поспіль кілька синонімів, то їх розташовують у порядку збільшення або зменшення якостей чи ознак, названих ними. Наприклад, У реченні / *в'яне, сохне, гине, гине твоя єдина дитина* П. Шевченка дії, які передають загибель, називаються в їхньому наростанні. Ще приклади: *На обличчі його лежав враз безнадії й розпачу* (В. Собко). *Голос Івана Івановича стає теплим, інтимним* (М. Івченко). *Вдалечині туманній, темній, димній злилися низина і вишина* (Є. Маланюк). *Я винен, браття. Всі ми винні. Наш гріх судитимуть віки за беріїв, за Соловки, за чорні, зганьблені, злочинні, перегвалтовані роки* (І. Світличний).

§52

Омоніми

І **Омоніми** — це слова, які мають **однакову звукову форму**, І але зовсім різні значення.

Їхні значення нічим не пов'язані між собою: *коса¹* «заплетене волосся», *коса²* «знаряддя для косіння», *коса³* «вузька смуга суходолу в морі, річці»; *луг¹* «угіддя для сінокошу», *луг²* «хімічна речовина певного складу»; *стигнути¹* «достигати», *стигнути²* «холонути».

Зовнішньо омонімія подібна до полісемії (багатозначності). Проте за своїм змістом і походженням це різні явища.

Кожне переносне значення багатозначного слова обов'язково так чи інакше пов'язане з його первинним значенням: *вогнище* — 1) «купа дров, що горить»; 2) «місце, де розкладали вогонь»; 3) «своя оселя, родина» (у давнину близькі люди збиралися навколо вогнища); 4) «центр, зосередження чогось».

Омоніми семантичної спільності не мають: *бал¹* «оцінка», *бал²* «вечір із танцями»; *стан¹* «корпус людини», *стан²* «становище», *стан³* «стоянка», *стан⁴* «машина» (прокатний стан).

Лексичні омоніми поділяють на повні (абсолютні) і неповні (часткові).

Повні омоніми збігаються в усіх граматичних формах: *балка*¹ «дерев'яний чи металевий брус», *балка*² «яр» (обидва іменники в усіх відмінках однини й множини мають однакові форми); *точити*¹ «робити гострим», *точити*² «цідити» (обидва дієслова змінюються абсолютно однаково); *моторний*¹ «швидкий», *моторний*² «пов'язаний із мотором» (обидва прикметники однаково змінюються за родами, відмінками та числами).

Неповні омоніми збігаються лише в частині граматичних форм: *баранці*¹ «молоді барани» (має всі форми однини й множини), *баранці*² «піна на гребенях хвиль» (має тільки форми множини); *захід*¹ «одна з чотирьох сторін світу» (має форми лише однини), *захід*² «дія для досягнення якоїсь мети», *захід*³ «спуск небесного світила за обрій» (мають форми однини й множини); *злити*¹ «викликати злість», *злити*² «полити» (у них усі інші форми різні, крім форм минулого часу й умовного способу).

Неповними омонімами є також збіги окремих форм різних частин мови:

- іменників і відіменникових прислівників: *кружка* «довкола» і *кружка* «родовий відмінок іменника *кружок*»; *боком* «не прямо» і *боком* «орудний відмінок іменника *бік*»;
- іменників і звуконаслідувальних вигуків: *рип*¹ «рипіння» {*рип дверей*} і *рип*² «різкий звук від тертя» (*двері рип*); *стук*¹ «удар» (*почувся стук*) і *стук*² «різкий звук удару» (*щось у вікно стук*);
- інші випадкові збіги: *мати*¹ «рідна людина» і *мати*² «володіти чимось»; *коли* «у який час» і *коли* «наказовий спосіб дієслова *колоти*»; *їм* «перша особа однини теперішнього часу дієслова *їсти*» і *їм* «давальний відмінок займенника *вони*».

До омонімічних явищ у мові належать також:

омофони — при однаковій вимові мають різне написання: *кленок* — *клинок*, *греби* — *гриби*, *мене* — *мине*, *Роман* — *Роман*, *Мороз* — *мороз*; сюди слід віднести й синтаксичні омоніми — однакові звукові комплекси, один з яких є сло-

вом, другий — поєднанням слів: *сонце* — *сон це*, *цеглина* — *це глина*, *доволі* — *до волі*, *потри* — *по три*, *згори* — *з гори*; **омографи** — при однаковому написанні мають різну вимову (різний наголос): *замок* і *замо́к*, *дорога* і *дорога́*, *обід* і

обі́д;

омоформи — мають однаковий звуковий склад тільки в певній граматичній формі: *шию* (від *шити*) і *шию* (від *шия*); *поле* «лан» і *поле* (від *полоти*); *варта* «сторожа» і *варта* (від *вартий*).

У мові омоніми найчастіше з'являються внаслідок запозичень. Є два випадки звукових збігів таких слів:

- звуковий збіг запозиченого слова з українським: *мул*¹ «дрібні частинки у водоймах» і *мул*² (назва тварини, запозичена з латинської мови); *клуб*¹ «маса кулеподібної форми» і *клуб*² (назва організації, запозичена з англійської); *як*¹ (прислівник) і *як*² (назва тварини, запозичена з тибетської);
- звуковий збіг різних запозичених слів: *гриф*¹ (міфічна істота, з грецької), *гриф*² (частина струнного музичного інструмента, з німецької) і *гриф*³ (штемпель на документі, з французької); *метр*¹ «міра довжини» (з грецької), *метр*² «віршовий розмір» (з грецької) і *метр*³ «учитель» (з французької); *кран*¹ «трубка із закривкою» (з голландської) і *кран*² «механізм для піднімання вантажів» (з німецької).

Чимало омонімів виникло на ґрунті української мови: внаслідок словотвору; наприклад, *розчинити*¹ (споріднене з *розчин*) і *розчинити*² (споріднене з *відчинити*, *зачинити*); *закувати*¹ (від *кувати* «бити молотом») і *закувати*² (від *ку-ку*); *загин*¹ (від *загнути*) і *загин*² (від *загинити*); *романіст*¹ «той, хто пише романи» і *романіст*² «той, хто пише романи» — французькою, італійською, іспанською і т. д. - філологією;

внаслідок переходу в іншу частину мови: *лютий*¹ (прикметник) і *лютий*² (прикметник); *жаль*¹ (іменник) і *жаль*² (предикативний прислівник);

внаслідок історичних фонетичних змін: *з* і *ж* (від *гріх*) і *безгрішний*¹ (від *гріш*, звичайно - *безгрішовий*), *слати*¹

(шлю) і *слати*² (від *стелити* — випав приголосний т у групі приголосних стл); *жати*¹ (від прадавнього **жемти* — *жму*) і *жати*² (від прадавнього **женти* — *жну*);

внаслідок розпаду багатозначності слова у зв'язку з диференціацією значень; колись ключ до дверей (пор. *ключка* «так із довгим держакон») і журавлиний ключ були однакові за формою — і слово *ключ* було одне, але тепер, коли вже немає подібності між обома ключами, це слово перетворилося на два слова з різним значенням: *ключ*¹ «знаряддя для замикання замка» і *ключ*² «ряд однорідних предметів, що рухаються один за одним, утворюючи кут»;

внаслідок залучення до словника діалектизмів, архаїзмів, історизмів: *гостинець*¹ «подарунок» і *гостинець*² «великий шлях» (діалектизм); *чайка*¹ «птаха» і *чайка*² «козацький човен»; *око*¹ «орган зору» і *око*² «давня міра ваги».

Існування омонімів звичайно не перешкоджає ефективному функціонуванню мови: вони рідко трапляються поруч, та й контекст, як правило, дає змогу уникнути сплутування їх. Якщо ж омоніми спричиняють двозначність, то мова позбувається одного з них або пересуває на периферію. Коли в українській мові виникли омоніми *жати* (*жну*) і *жати* (*жму*), то останній став рідше вживатися; натомість частіше використовується дієслово *тиснути*. У давньоукраїнській мові почали однаково звучати назва зброї *лук* (від *лжкь*) і назва рослини *лук* (від давньогрецького *Iook*); потім остання з них була витіснена запозиченим із німецької мови (точніше — з ідиш) іменником *цибуля*.

Омоніми в художній літературі, в усному мовленні використовуються для створення каламбурів, для словесної гри. Вони допомагають загострити думку, а часом надають мовленню гумористичного забарвлення, наприклад:

*Через досвіду й сумління брак
йде з фабрики суцільний брак,
та бракерутвердості бракує,
і тому він браку не бракує.*

(Є. Бандуренко)

У народному гуморі, наприклад, побутує такий гумористичний діалог: «*Таж: їж*». — «*Я ж їм*». — «*А ти не їм, а собі*»-

Крім внутрішньомовних омонімів, існують і **міжмовні омоніми** — слова, що в різних мовах (особливо в близьких за по-

одженням) звучать однаково або дуже подібно (відповідно до закону звукових відповідностей), але мають неоднакове лексичне значення, як, наприклад, українські *неділя* «сьомий день тижня», *луна* «відбиття звуку» і російські *неделя* «тиждень», *луна* «місяць»; українське *правий* і сербське *прави* «прямий» тощо.

Зрештою, слова різних мов своїми значеннями ніколи не накладаються повністю одне на одного (виняток становлять хіба що наукові терміни). Наприклад, російське слово *сердце* має значення: 1) «центральный орган кровообігу»; 2) «символ почуттів»; 3) «центр чого-небудь»; 4) рідко — «гнів». А українське слово *серце*, крім того, ще означає: 5) «ласкаве звертання до кого-небудь»; 6) «рухлива частина дзвона»; 7) «серединний стрижень у стовбурі дерева». Англійське слово *genial* значення «геніальний» має лише як застаріле; звичайно ж воно означає «веселий», «добрий», «привітний»; «теплий», «м'який» (про клімат). Так само англійське *magazine* — це «журнал як періодичне видання», «склад зброї», «пороховий погріб», але не «магазин» у нашому розумінні.

Міжмовні омоніми можуть стати причиною непорозуміння і помилок при сприйманні чужомовного тексту та при перекладі.

§53

Пароніми

1 **Пароніми** — це слова, дуже подібні за звучанням, нерідко — й за значенням, але не тотожні.

їх можна легко сплутати. Наприклад, небагатьма звуками різняться пароніми *адресат* «той, кому посилається» і *адресант* «той, хто посилає»; *мимохить* «нехотячи» і *мимохідь* «проходячи мимо»; *вие* (від *вити*) і *віє* (від *віяти*); *знегоди* «злигодні» і *незгоди* «відсутність згоди» тощо.

За звуковим складом пароніми бувають:

однокореневі — відрізняються лише суфіксами або префіксами: *земний* «пов'язаний із землею, земною сушею» —

земельний «пов'язаний із землекористуванням» — *земляний* «зроблений із землі» — *землистий* «з частками землі», «за кольором подібний до землі»; *дільниця* «адміністративно-територіальна або виробнича одиниця» — *ділянка* «земельна площа», «сфера діяльності»; *танк* «бойова машина» — *танкер* «судно»; *зв'язаний* «з'єднаний вузлом», «скріплений за допомогою мотузка, ланцюга» — *пов'язаний* «закріплений», «поєднаний чимось спільним»; *ефектний* «вражаючий» — *ефективний* «з позитивними наслідками» — *дефектний* «зіпсований, з дефектом» — *дефективний* «ненормальний», «із психічними або фізичними вадами»; *сердечний* «пов'язаний із серцем», «ширий» — *сердешний* «бідолашний»; *вникати* «намагатися зрозуміти суть чого-небудь» — *уникати* «прагнути бути осторонь чого-небудь»; *різнокореневі* — відрізняються одним-двома звуками: *компанія* «товариство» — *кампанія* «сукупність заходів»; *ступінь* «міра інтенсивності», «вчене звання» — *ступінь* «добуток однакових співмножників»; *промінь* «смужка світла» — *пломінь* «полум'я»; *талан* «доля» — *талант* «обдарування»; *розпещений* «зіпсований надмірною увагою» — *розбещений* «морально зіпсований»; *гучний* «голосний» — *бучний* «пишний», «галасливий»; *веліти* «наказати» — *воліти* «хотіти»; *гамувати* «заспокоювати, приборкувати» — *тамувати* «задовольняти потребу в чомусь», «стримувати».

За лексичним значенням пароніми бувають:

синонімічні: *повідь* — *повінь*, *крапля* — *капля*, *слимак* — *слизняк*, *привабливий* — *принадливий*, *хиткий* — *хибкий*, *плоский* — *плаский*, *барабанити* — *тарабанити*, *линути* — *ринути*, *притаїтися* — *причaitися*, *рипіти* — *скрипіти*, *радити* — *раяти*;

антонімічні: *лепський* — *кепський*, *прогрес* — *регрес*, *експорт* — *імпорт*, *еміграція* — *імміграція*, *густо* — *пусто*;

семантично близькі: *крикливий* — *кричущий*, *церемонний* «манірний, проханий» — *церемоніальний* «урочистий, за певним розпорядком», *цегельний* — *цегляний*, *ніготь* — *кіготь*, *м'язи* — *в'язи*, *кіш* «кошик» — *ківш* «черпак», *кристал* — *кришталь*;

семантично різні: *газ* — *гас*, *глуз* — *глузд*, *орден* — *ордер*, *дипломат* — *дипломант*, *ефект* — *афект*.

Пароніми, як і омоніми, у художній літературі та в побуті використовуються для створення каламбурів — жартівливої ігри слів: — *Сумніваюсь, чи ти козак чи кізяк, — засміявся зadowolений своїм жартом Варчук* (М. Стельмах). *Страшніш від огненних геєн голодна хіть зажерливих гієн* (Б. Олійник). *Прийомний син барона був баран* (Л. Костенко). Нечесну приватизацію в народі називають *приватизацією*; донощиків, що на вухо доносять, іменують *Навуходоносорами* (за ім'ям вавилонського царя Навуходоносора). Використання омонімів і паронімів як художніх та стилістичних засобів називається **парономазією**.

Разом із тим треба пам'ятати, що звукова, а іноді й значеннева близькість паронімів може призвести до сплутування їх: *незгоди* («відсутність взаємопорозуміння, розбіжність у поглядах») і *знегоди* («нешастя, труднощі»); *факт* («подія, явище») і *фактор* («умова, причина»); *уява* («здатність уявляти») і *уявлення* («розуміння, поняття»); *зумовити* («спричинити») і *обумовити* («зробити застереження») тощо.

Поміркуйте

1. За якими різними ознаками можна класифікувати лексику?
2. Чому потрібні в мові і номінативні, і вказівні, і службові слова? Які їхні функції?
3. Чим зумовлена наявність у мові антонімів?
4. Яка властивість слів використовується при побудові оксиморонів на зразок *живий труп*, *бідний багач*?
5. Якими різними чинниками зумовлена наявність у мові синонімів?
6. Чому в різних словниках синоніми до того самого слова іноді визначаються по-різному?
7. Яка різниця між семантичними і конотативними, конотативними і стилістичними синонімами?
8. Чи з однаковим правом омонімами можна називати і омофони, і омографи, і омоформи?
9. Чим подібні і чим відрізняються омоніми і пароніми?

Лексика української мови за походженням

§ 54

Незапозичена лексика

Лексика української мови формувалася протягом тисячоліть. Сучасна лексика української мови складається з питомих, незапозичених слів, створених нашими предками, і слів, запозичених у різні періоди з інших мов.

Основну частину лексики української мови становлять незапозичені українські слова. Їх у мові приблизно 90 відсотків. До них належать успадковані найдавніші індоєвропейські слова, спільні для багатьох індоєвропейських мов (санскриту, грецької, латинської, германських, романських, слов'янських та ін.); праслов'янські слова, спільні для всіх або більшості слов'янських мов; і власне українські слова, утворені безпосередньо тією частиною слов'янської людності, яка сформувала українську націю.

Спільноіндоєвропейська мова, як вважає більшість мовознавців, існувала в V–IV тисячоліттях до н. е. на півдні сучасної України. Звідси носії цієї мови, точніше — її діалектів, поступово розселилися по Європі, Кавказу, Індійському півострові, Середземномор'ї. Тепер, як уже зазначалося, індоєвропейськими мовами розмовляє майже половина людства. Індоєвропейська сім'я мов охоплює 10 мовних груп: германську (11 живих мов), романську (10 мов), слов'янську (13 мов), балтійську (литовська й латиська мови), індійську, іранську, кельтську, грецьку, албанську, вірменську.

З тих прадавніх часів українська мова успадкувала кілька сотень назв життєво важливих предметів і явищ, зокрема:

- а) назви людей за спорідненістю та іншими ознаками: *мати, батько, син, дочка, брат, сестра, зять, свекор, ятрівка, дівер, гість* тощо; наприклад: *мати* (матері) — санскр. *maia* (maia-), лат. *maieg*, грец. *meieg*, нім. *Muieeg*, англ. *moiIieg*, вірм. *maig*, лит. *moHna*; *брат* — санскр. *БИгаia*,

лат. */gaieg*, грец. *pHгаieg* «член фратрії», нім. *Vgua'eg*, англ. *БгоiНег*, вірм. *eibaig*, лит. *БгаiaгШз*; *сестра* — санскр. *зуазаг-*, лат. *зогог*, нім. *8скм/езieg*, англ. *зізіег*, лит. *зезио* (*зезегз*); *гість* (*гостя*) — лат. *Иозііз* «чужоземець», нім. *Сазі*, англ. *%иезг*,

- б) назви частин тіла: *око, брова, вухо, ніс, зуб, серце, череп, ясна, язик, груди, лікоть, коліно, волосся, кров* тощо; наприклад: *серце* — санскр. *ИагаЧ*, лат. *сог* (*согаЧз*), грец. *кагаЧа*, нім. *Нен*, англ. *Неагі*, вірм. *зігі*, лит. *Шеіз*; *око* — санскр. *аШ*, лат. *осііш*, грец. *оме*, нім. *Аще*, англ. *eye*, вірм. *акп*, лит. *акіз*; *ніс* (*носа*) — санскр. *пазе*, лат. *пазиз*, нім. *УУоѳе*, англ. *позе*, лит. *позіз*, норв. *поз* «морда»;
- в) назви тварин і продуктів тваринного походження: *звір, вівця, корова, свиня, поросля, вовк, вивірка, їжак, журавель, гуска, орел, оса, муха, мурашка, м'ясо, молоко, яйце, вовна* тощо; наприклад: *вовк* — санскр. *угказ*, грец. *Лукоз*, нім. *№oi/*, англ. *У/OI/*, лит. *уііказ*, алб. *уік*; *гуска* (гуси) — санскр. *Натзі*, лат. *анзег*, нім. *Сапз*, англ. *%оозе*, лит. *ianpiz*, ірл. *&eiz*; *муха* — лат. *тизса*, грец. *туia*, вірм. *тип* «комар», лит. *тизіа*; *молоко* — лат. *Іас*, нім. *МіісН*, англ. *тпк*;
- г) назви рослин та їхніх частин: *дерево, береза, верба, ясен, осика, черемха, вишня, дуб, жолудь, кора, сук, зерно, солома, полова, мох, льон* тощо; наприклад: *дерево* — санскр. *йаги*, нім. *Теег* «живиця», англ. *Ігее*, лит. *а'егуа* «живиця»; *береза* — санскр. *Бһіцаіп*, лат. *Упвсіпш*, нім. *Біґке*, англ. *БлсИ*, лит. *Бегіаз*; *льон* — лат. *Іпшт*, грец. *Нпоз*, нім. *Бейп*, лит. *Іпаз*, ірл. *Іп*;
- г) назви предметів і явищ природи: *сонце, місяць, небо, день, ніч, вечір, зима, вогонь, вода, вітер, дим, роса, сніг, море* тощо; наприклад: *сонце* — санскр. *зуаг*, лат. *зоі*, нім. *Зоппе*, англ. *зип*, лит. *заііе*; *ніч* (*ночі*) — санскр. *пак*, лат. *пox*, грец. *пукз*, нім. *№сші*, англ. *піцкі*, лит. *пакііз*; *море* — санскр. *тагуайа* «берег моря», лат. *таге*, нім. *Меег*, англ. *тагзп* «болото», лит. *тагіоз*, ірл. *туйг*;
- д) назви житла, господарських знарядь, продуктів: *дім, двері, віз, колесо, вісь, двір, сіль* тощо; наприклад: *двері* — санскр. *йагаг* «ворота», лат. */огеz*, грец. *іНуга*, нім. *Тйг*, англ. *йоог*, лит. *йигуз*; *вісь* (*осі*) — санскр. *акказ*, лат. *ахіz*, грец. *акзон*, нім. *Аскзе*, англ. *ахіz*, лит. *азіз*; *сіль* — лат. *заі*, грец. *Иаіз*, нім. *Бак*, англ. *заіі*, лит. *зоіутаз* «розсіл»;

- е) назви дій, станів, процесів: *іти, везти, текти, стояти, сидіти, спати, некти, варити, місити, молоти, орати, кувати, тесати, їсти, пити, знати, дати, жити, вмерти* тощо; наприклад: **брати** — санскр. *БНгай* «нести», лат. /*его* «несу», нім. *Бгіцен* «приносити», англ. *Бгіц* «приносити», вірм. *eiBaig*, лит. *BePi* «сипати»; **їсти** (їдять) — санскр. *aa'ti*, лат. *ейо*, грец. *ea'o*, нім. *еззен*, англ. *eat*, вірм. *иіец* \ лит. *езіі*; **орати** — лат. *агаге*, фец. *ато*, лит. *агіі*, гот. *аг/ан*;
- є) назви ознак, якостей: *довгий, короткий, малий, вузький, гострий, білий, світлий, блідий, темний, сірий, сивий, рудий, жовтий, зелений, новий* тощо; наприклад: **короткий** — лат. *сигіуз* «укорочений», нім. *кип*, англ. *зпоп*, лит. *кігзіі* «рубати»; **гострий** — санскр. *асгіз* «лезо», лат. *асег*, нім. *зсгаг/*, англ. *знагр*, вірм. *азеін*, лит. *азігіз*; **новий** — санскр. *пауаз*, лат. *поуиз*, грец. *неоз*, нім. *ней*, англ. *леи*; вірм. *пог*, лит. *пау/аз*; **рудий** — санскр. *гійніга* «червоний», лат. *гиБег* «червоний», грец. *егуйгоз* «червоний», нім. *гоі* «червоний», англ. *гей* «червоний», лит. *гийаз*;
- ж) назви чисел: *один, два, три, чотири, п'ять, шість, сім, вісім, десять, сто, тисяча*; наприклад: **три** — санскр. *ігауаз*, лат. *ігез*, грец. *ицз*, нім. *сігеі*, англ. *ікgee*, вірм. *егек*, лит. *ігуз*, ірл. *Ігі*; **десять** — санскр. *йаза*, лат. *йесет*, грец. *п'еса*, нім. *гепп*, англ. *іеп*, лит. *йезіті*; **сто** — санскр. *заіат*, лат. *сеніум*, грец. *Некаіон*, лит. *зітіаз*.

В українській мові, крім того, виділяється досить помітний прошарок давньої (приблизно з III тисячоліття до н. е.) лексики, спільної тільки з литовською та латиською мовами: *голова, рука, нога, долоня, доля, дух, сморід, корова, теля, зозуля, озеро, лід, юний, солодкий, глухий, кривий, сердитий* тощо; наприклад: *голова* — лит. *%aiya*, латиськ. *%aiya*; *рука* — лит. *гапка*, латиськ. *гиока*; *озеро* — лит. *еіегаз*, латиськ. *ехегз*; *солодкий* — лит. *заШиз*, латиськ. *заШз*.

Праслов'янський період розвитку української лексики тривав приблизно від початку II тисячоліття до н. е. і до VI ст. н. е. У той час виникло багато слів, які стали спільним надбанням усіх слов'янських мов. Для творення нових слів використовувалися переважно наявні вже індоєвропейські корені. Таких слів в українській мові налічується близько двох тисяч. Це зокрема:

- а) назви людей за спорідненістю та іншими ознаками: *чоловік, сват, невістка, вітчим, мачуха, пасерб, внук, вівчар, ткач, сторож*;
- б) назви частин тіла: *тіло, чоло, губа, рот, гортань, стегно, шия, в'язи, палець, пазур*;
- в) назви тварин: *віл, ведмідь, кінь, пес, змія, птах, соловей, окунь, плітка, комар, жук*;
- г) назви рослин: *пшениця, трава, будяк, лопух, кропива, лобода, ягода, малина, суніця, ожина, ліщина, гай, печериця, сморж*;
- г) назви предметів і явищ природи: *іскра, буря, вихор, потік, струмінь, острів, рілля, долина*;
- д) назви будівель, господарських знарядь: *кузня, кошара, обора, стайня, вікно, піч, пліт, борона, вила, відро, ніж, шило, клин, молот, мітла, невід, пряжа, кросна*;
- е) назви предметів харчування: *страва, сало, пиріг, масло, лій, коровай, кисіль, каша, сир, сметана, пиво, мука, борошно, тісто*;
- є) назви абстрактних понять: *диво, відвага, лад, ласка, правда, кривда, гнів, радість, користь, пам'ять, дума, честь, горе, блуд, гріх, стид, кара*;
- з) назви дій: *блукати, варити, гнити, гоїти, киснути, молотити, молоти, писати, читати*;
- ж) назви різних ознак: *розумний, мудрий, гідний, хитрий, сліпий, здоровий, гіркий, кислий, солодкий, дурний* тощо.

Водночас відбувалися запозичення з інших індоєвропейських мов. Так, із германських мов у праслов'янську потрапили такі слова, як *князь, король, церква, стодала, колодязь, якір, дошка, скло, віск, блюдо, короп, оселедець, гріш*; із кельтських — *ліки, тин, брага, лютий*; із латинської — *вино, котел, млин, лев, осел, капуста, поганій*; із грецької — *корабель, левада, вишня, мак*.

Праслов'янські новотвори тепер сприймаються переважно як не^походні, хоча колись вони були утворені від індоєвропейських коренів за допомогою різних суфіксів та префіксів: *сонце, серце* (обидва слова утворені за допомогою суфікса -ц-), *отець, швець* (колись у цих словах виділявся суфікс -ець), куз^{на} (слово утворене за допомогою суфікса -зн'-), *вікно* (до ос-

нови слова *око* було додано суфікс -н-), *пам'ять* (до цього слова було додано префікс па-), *правда*, *кривда* (обидва слова мають давній суфікс -д-).

Кількісно найбільший і найрізноманітніший шар питомої української лексики становлять слова, які почали виникати ще в процесі формування тих діалектів, що лягли в основу української мови, і творення яких не припиняється й досі, тобто **власне українські слова**. Більшість цих слів виникла й виникає на лексичному матеріалі, успадкованому від спільноіндоевропейської та праслов'янської мов, а також давно засвоєних запозичень. Ці слова переважно похідні. Вони стосуються всіх сфер життя, наприклад:

- а) суспільно-політична лексика: *громада*, *громадянин*, *володар*, *власність*, *промовець*, *працівник*, *гурток*, *осередок*, *ланка*, *справочинство*, *самодіяльний*;
- б) назви будівель та їхніх частин: *будинок*, *приміщення*, *підлога*, *поміст*, *одвірок*, *віконниця*, *горниця*, *покуття*, *присінок*, *корівник*, *пташарня*, *садиба*, *хвіртка*, *причілок*, *підмурівок*;
- в) назви страв і напоїв: *борщ*, *вареники*, *голубці*, *локишина*, *галушки*, *лемішка*, *холодець*, *затірка*, *мачанка*, *млинець*, *корж*, *бублик*, *пампушки*, *деруни*, *узвар*, *куліш*, *вергуни*, *січеники*, *крученики*, *завиванець*;
- г) назви одягу і взуття: *штани*, *спідниця*, *сорочка*, *запaska*, *хустка*, *стрічка*, *намисто*, *капелюх*, *бріль*, *чобіт*, *черевик*, *сап'янці*;
- г) назви предметів побуту: *рядно*, *скатерка*, *рушник*, *мішок*, *кошик*, *коромисло*, *коцюба*, *віжки*, *оброть*;
- д) сільськогосподарська лексика: *урожай*, *скирта*, *ярина*, *озимина*, *сіножать*, *жниварка*, *молотарка*, *сівалка*, *віялка*, *олійниця*, *цукроварня*, *оранка*, *зажинки*, *обжинки*, *рільництво*, *тваринництво*, *хлібороб*, *сіяч*, *тваринник*, *пасічник*, *смородина*, *порічки*, *суниця*, *полуниця*, *гречка*;
- е) абстрактна й наукова лексика: *мрія*, *поступ*, *довір'я*, *освіта*, *виховання*, *промисловість*, *підприємство*, *кисень*, *водень*, *підручник*, *іспит*.

Серед власне українських слів є чимало прислівників: *зопалу*, *навпростець*, *осторонь*, *заздалегідь*, *навперейми*, *зрештою*,

наодинці, *вранці*, *влітку*, *взимку*, *праворуч*, *нашвидкуруч*, *обіруч*, *мимохідь*, *торік*, *споконовіку*. Тільки в українській мові є прийменники *біля*, *від*, *посеред*, *між*; *зadля*, *коло*, *щодо*; сполучники *та*, *бо*, *чи*, *аби*, *або*, *проте*, *зате*, *якщо*, *якби*, *наче*, *мов*, *ніби*, *ніж*, *дарма що*, *незважаючи на те що*; частки *хай*, *невже*, *хіба*, *майже*, *навіть*.

§55

Лексичні запозичення

Мова збагачується не лише завдяки розвитку багатозначності слів і постійному творенню нових лексем, а й за рахунок запозичень.

Запозичення полягає в засвоєнні слів однієї мови іншою.

Відносно того, якими шляхами запозичуються слова, запозичення бувають:

прямі — з мови в мову: *стьожка*, *хвороба*, *повидло*, *ковадло* запозичені безпосередньо з польської; *башлик*, *сарай*, *карий* — із татарської;

опосередковані — через інші мови: індійське *заккИага* — арабське *шккаг* — італійське *гискего* — німецьке *Іускег* — українське *цукор*; тюркське *ходжа* — російське *хозяин* — українське *хазяїн*.

Відносно того, яким способом запозичуються слова, запозичення бувають:

усні: *левада*, *лиман*, *корабель*, *квасоля*, *огірок* — із грецької; *базар*, *гарбуз*, *казан*, *тютюн* — із татарської;

книжні: *аудиторія*, *олімпіада*, *пюнітр*, *бюро*.

Усні запозичення завжди краще пристосовані до законів мови, ніж книжні.

За ступенем адаптації розрізняють:

засвосння — слова, що вже повністю фонетично й граматично пристосувалися до української мови; наприклад, у запозичених колись словах *дрім*, *колір*, *панір*, як і в незапозичених, відбувається чергування голосних; колишне

французьке слово *пальто* відмінюється, як і будь-яке українське: *пальта, у пальті* і т. д.; не відчуваємо іншомовного походження в запозичених словах *левада, лиман, базар, кавун*;

власне запозичення — слова, у яких процес фонетичного й граматичного пристосування ще не завершився; наприклад: *бюро, журі, ательє, тротуар* — із французької мови; *джентльмен, траулер* — з англійської; *бухгалтер, ландшафт* — із німецької; такі слова мають невластиві українській мові сполучення звуків, форми;

кальки — поморфемні переклади слів; наприклад, українське *свідомість* — це переклад морфем латинського *conscientia*, де *соп-* за значенням дорівнює українському префіксові *з-*, а *scientia* означає «знання, відомість»; за англійським зразком *Iai/-Bask* утворено українське *півзахисник*;

запозичення значень — українське слово набуває значення, яке має його іншомовний відповідник; наприклад, політичні поняття *правий, лівий* запозичено з французької мови — *a'goi*, *%аиске*: у часи французької буржуазної революції в Конвенті помірковані жирондисти сиділи праворуч, а прихильники радикальних дій монтаньяри — ліворуч;

словотвірні запозичення — використання іншомовних морфем; наприклад, грецький елемент теле- «далеко» увійшов до таких українських слів, як *телебачення, телезв'язок, телепередача, телеприймач, телеустановка, телеуправління*;

варваризми — слова з особливо виразними ознаками іншомовності; наприклад: *ол райт, о'кей* — з англійської; *мерсі, тет-а-тет* — із французької;

екзотизми — слова для позначення екзотичних, незвичайних реалій, для яких у мові немає назв: *кімоно, чалма, сакля, аул, меджліс, хурал*.

Коло значень запозиченого слова різко звучується. Наприклад, англійське слово *іагг*, крім «джаз», означає ще й «грубий», «гротескний», «кричущий»; французьке слово *ргіх*, від якого походить *приз*, означає «ціна», «вартість», «цінність», «нагорода», «премія»; німецьке слово *Панке*, крім «фланг», означає «бік у тварини», «сторона», «схил», «край поля», «бічна поверхня».

Іноді значення запозичених слів може змінюватися. Наприклад, У давніх греків слово *еніграф* означало «напис на пам'ятнику», в українській мові — «цитата перед твором»; англійське слово *мазон*, яке через німецьке чи французьке посередництво потрапило в українську мову зі значенням «вагон», в англійській мові означає «фургон», «віз», «дитяча коляска», «товарний вагон», «вагон-платформа», «вагонетка», але не «вагон» у нашому розумінні (поняття «вагон» в англійській мові позначається словом *саггіа %е*).

Іншомовні слова в мові, яка запозичує їх, втрачають внутрішню форму, тобто стають немотивовані. Наприклад, англійське слово *тагкейіш*, що дослівно означає «торгівля» і вживається в нашій мові як *маркетинг*, складається з кореня *тагк* (одне зі значень — «тавро», «фабрична марка»), суфікса *-ей* (*тагкей* означає «ринок», «збут», «купувати») та суфікса з узагальнювальним значенням *-іш*. Значення цього слова в англійській мові впливає з його складових частин. В українській мові воно немотивоване, стоїть поза зв'язком з іншими словами й поняттями і є незрозумілим. Тому запозичення іншомовних слів без крайньої потреби — явище небажане.

Слова, запозичені з інших мов, не завжди пристосовані до фонетичних законів української мови. Вони навіть пишуться за іншими правилами, ніж українські. Тому для правопису важливо вміти розрізняти запозичені й незапозичені слова:

- а) майже всі слова, які починаються на а, е, і більшість на і — іншомовного походження: *абітурієнт, абстракція, автомобіль, адміністрація, аеродром, аукціон; евакуація, економіка, експеримент, електрика, ефективний; ідеологія, інтеграція, інфраструктура, історія*;
- б) іншомовного походження є слова, що мають звук ф: *фабрика, факультет, фарфор, феєрверк, фешенебельний, форма, фунікулер, футбол, графік, сифон, торф* (винятки: *Фастів і форкати*);
- в) в іншомовних словах бувають збіги голосних: *біографія, ваучер, віртуозний, гіацинт, океан, поезія, радіо, сеанс*; в Українських — вони можливі лише на межі значущих частин слова, найчастіше префікса й кореня: *виорати, заозерний, наодинці, наосліп, зауважити, самоочисний, кароокий*;

- г) іншомовним словам властиві важкі для вимови збіги приголосних: *бургомістр, демонстрант, комплект, матч, пункт, сандвіч, тембр, тюбінг, умбра, циліндр*;
- г) в іншомовних словах не чергуються о, є з і та немає випадних о, є, як в українських: *бетон — бетону* (пор. українське *дзвін — дзвону*), *ваніль — ванілі* (пор. *сіль — солі*), *бюлетень — бюлетеня* (пор. *день — дня*), *катер — катера* (пор. *вітер — вітру*), *тон — тону* (пор. *сон — сну*); але є чимало й українських слів, у яких голосні не чергуються й не випадають: *тінь — тіні, ліс — лісу, мороз — морозу, берег — берега, приятель — приятеля*;
- д) в іншомовних словах рідко виділяються префікси й суфікси, а корінь може мати три та більше складів (на відміну від українських слів, у яких корені одно-, рідше двоскладові): *вітамін, гіпотеза, дисципліна, температура, характер*; якщо ж і виділяються префікси й суфікси, то вони відмінні від споконвічних українських: *а-соціація, ди-соціація; екс-порт, ім-порт, транс-порт; дез-організація, ре-організація; демонстр-ант, демонстр-ація, арбітр-аж*;
- е) частина іншомовних слів із кінцевим голосним не відмінюється: *ампула, комюніке, шосе, журі, таксі, ескімо, рагу, кенгуру, інтерв'ю*.

Надмірне, бездумне вживання іншомовних слів робить мову малозрозумілою, перетворює її на жаргон і, крім того, руйнує її систему, розхитує усталені закони. Тому мова поступово очищає себе від непотрібних запозичень (в українській мові тепер майже не вживаються слова *аероплан, голкіпер, хавбек* тощо). Свідоме прагнення не допускати запозичень у мову й позбуватися їх називається **пуризмом** (від лат. *ригиз* «чистий»). Свого часу пуризм сильно виявився в німецькій, чеській, ісландській мовах, тепер у Франції на державному рівні ставляться перепони засміченню французької мови іншомовними словами. В Україні у 20-х рр. ХХ ст. була зроблена спроба наблизити книжну мову до народної, але тодішнє державне керівництво перешкодило цьому.

Якщо є дві назви — українська й іншомовна, то перевагу слід надавати українській. Вона завжди зрозуміліша, милозвучніша, легше запам'ятовується. Наприклад, краще сказати *вихідний*, ніж *уїкенд*; *образ*, ніж *імідж*; *нестача*, ніж *дефіцит*;

инник, ніж *фактор*; *відшкодування*, ніж *компенсація*; *торгівля*, ніж *маркетинг*; *відповідник*, ніж *еквівалент*; *вада*, ніж *дефект*; *оплески*, ніж *жаплодисменти*; *обрій*, ніж *горизонт*; *велетенський*, ніж *гігантський*; *поважний*, *НІЖреспектабельний*; *продовжений*, ніж *пролонгований* і т. д.

Щоправда, іноді іншомовне слово і його український відповідник можуть різнитися відтінками чи обсягом значення. Наприклад, коли йдеться про офіційне відвідання, вживають слово *візит*, а не *відвідини*. Різні відтінки значення мають слова *повідомлення, звіт і рапорт*; *ухвала і резолюція* (останнє означає ще й напис службової особи на заяві, доповідній записці тощо); *вигідний, зручний і комфортабельний* (останнє має ще й значення «затишний»).

Є чимало іншомовних слів, які не мають точних українських відповідників: *абстрактний, аварія, валюта, варіант, жетон, економіка, інститут, конкурс, копія, ліміт, ломбард, медаль, організація, практика, приватний, регулярний, стандарт, суб'єкт, транспорт, факт, фонд, центр, штабій* ін.

Українська мова в різні часи більшою чи меншою мірою запозичувала слова із слов'янських мов — давньоболгарської, польської й російської; з античних мов — грецької й латинської, з тюркських мов та із західноєвропейських — французької, німецької, англійської, італійської тощо.

§ 56

Запозичення із слов'янських мов

Запозичення із старослов'янської

мови. З прийняттям християнства 988 р. в Україну-Русь прийшла тодішня болгарська мова, яка пізніше дістала назву «старослов'янська», або «церковнослов'янська». Вона стала мовою богослужінь, богослужбових книг, мовою навчання, тобто на Довгий час, аж до появи творів Івана Котляревського, набула статусу літературної мови в Україні. Нею (з невеликими домішками українських елементів) написані «Повість врем'яних літ», «Слово о полку Ігоревім», «Руська правда», «Слово о законі і «лагодаті» Іларіона, «Повчання» Володимира Мономаха тощо.

На українську старослов'янська мова (зокрема її лексика) суттєво не вплинула: нею користувалося тільки духовенство та ще аристократична верхівка; а простий люд розмовляв і творив своєю мовою.

Зі старослов'янської українська мова засвоїла невелику кількість назв абстрактних понять, пов'язаних насамперед із релігією, мораллю тощо: *благодать, Господь, пророк, учитель, чудо, молитва, блуд, гріх, хреститися, воскреснути, єдиний* та ін.

Старослов'янізми більш активно використовували хіба що письменники в художніх творах зі стилістичною метою: для надання висловлюванню урочистого або, навпаки, іронічного звучання. Ними, наприклад, рясно пересипана мова возного в п'єсі І. Котляревського «Наталка Полтавка». Майстерно використовував старослов'янізми Т. Шевченко, як, наприклад, у вірші «Молитва»: *Злочинаюущих спину, у пута кутії не куй, в склепі глибокі не муруй. А доброзичдущим рукам і покажи, і помози. Святуго силу ниспошли. А чистих серцем? Коло їх постави ангели свої і чистоту їх соблюди. А всім нам вкупі на землі єдиномисліє подай і братолобіє пошли.* Більшість старослов'янізмів має свої відповідники в українській мові.

Для старослов'янізмів характерні такі фонетичні й морфологічні особливості:

- а) звукосполучення **ра, ла, ре, ле** відповідно до українських *оро, оло, ере*: *враг — ворог, град — город* {Новгород), *глава — голова, глас — голос, область — володіти, плащ — полотно, древо — дерево, плевели — полова*;
- б) звукосполучення **ра** на початку слова: *раб, ратай*;
- в) звукосполучення **жд** на місці колишнього звука *д*: *вождь — водій, нужда, страждати*;
- г) початкові *є, ю*: *єдиний, юнак, юродивий*;
- г) префікси **воз-, вос-, пре-, пред-, со-**: *возлюбити, вознесіння, воскреснути, премудрий, превелебний, предтеча, пред'явити, соратник, союз*; старослов'янський префікс **пре-** може додаватися й до незапозичених українських слів: *предобрий, пресвітлий, пресвятий*;
- д) іменникові суфікси **-тель, -знь, -ств(о), -тв(а)**: *мислитель, приязнь, боязнь, словоблудство, молитва, жертва*; ці суфікси використовуються й у незапозичених словах: *гнобитель, мучитель, товариство, побратимство, гонитва*;

- є) прикметникові суфікси **-ащ-, -уш-, -им-**: *трудящий, болящий, грядущий, сущий, неопалимый, незримий*; ці суфікси використовуються й у незапозичених словах: *роботящий, невмирущий, загребущий, невловимий*.

Запозичення з польської мови

почалися ще в доісторичні часи. Але помітними вони стали тільки після 1569 р., коли внаслідок Люблінської унії більша частина території України опинилася під владою Польщі.

З польської мови в українську ввійшли такі слова, як *уряд, тесля, хлопець, в'язень, блазень, міщанин, мешкання, достаток, зброя, забавка, ковадло, залага, поєдинок, вирок, хвороба, скарга, прагнення, необачність, шаленство, дідизна, зичити, квапитися, гарцювати, шикувати, керувати, пильнувати, бавитися, обіцяти, вельможний, досконалий, прикрий, розмаїтий, кепський*.

Через польську українською мовою було засвоєно низку чеських слів: *влада, праця, брама, табір, бавовна, гасло, ганьба, вагатися, власний, огидний, наглий, смутний*. Таким само шляхом прийшли в українську мову й деякі німецькі слова (шоправда, їх поширювали переважно євреї, переселені в XVI—XVIII ст. із Німеччини в Україну): *кушнір, бровар, слюсар, дрім, дратва, кельма, дах, верстат, стамеска, фуганок, цукор, цибуля, крам, коштувати, рахувати, друкувати, трапитися* тощо.

У свою чергу, чимало українських слів потрапило в польську мову: *жнива, гречка, крашанка, розлука, галас, яр, череда, табун, ватага, черемха, черешня, чуприна, хата, садиба, гуляти* іт. д.

Українсько-російські мовні контакти

стали регулярними після укладення Б. Хмельницьким 1654 р. договору з Росією. Проте аж до початку XIX ст. запозичення з російської мови в українську були рідкісні, оскільки Україна в культурному відношенні стояла вище від Росії. На той час припадають запозичення через російську мову німецьких та голландських слів, пов'язаних із військовою справою та мореплаванням: *артилерія, фельдфебель, капітан, бруствер, флот, адмірал, бот, гавань, порт, мортира, бомба* та ін.

Вплив російської мови став помітним, починаючи з XIX ст., особливо посилювався у 20—80-х рр. XX ст. З російської мови

запозичено слова *самовар, лящ, нагідки, мужик, чиновник, начальник, община, артіль, указ, завод, рудник, підрядчик, більшовик, меншовик* тощо. Багато слів російської мови було засвоєно у вигляді кальок: *гучномовець* (рос. *громкоговоритель*), *книгосховище, вогнегасник, місяцехід, висуванець, відмінник, обліковець, п'ятирічка, виконком, колгосп, радгосп, виконроб* та ін. Більшість цих слів тепер сприймаються як застарілі.

§57

Запозичення з грецької і латинської мов. Тюркізми

Частина грецьких слів в українську мову ввійшла ще до прийняття християнства внаслідок безпосередніх контактів між носіями обох мов. Греки, як відомо, довгий час мали свої поселення в Північному Причорномор'ї, у Криму, торгували з русичами. Тоді було запозичено такі слова, як *корабель, парус, левада, лиман, палата, вапно, корал, канат, миска, кедр, вишня, огірок, лавр, мак, м'ята, мигдаль, кит, крокодил*.

Набагато більше грецьких слів прийшло до нас через старослов'янську мову після прийняття християнства: *ангел, архангел, апостол, Біблія, Євангелія, вівтар, ікона, кадило, ладан, монах, монастир, паламар, псалом, ідол*. Тоді ж було запозичено й багато грецьких імен, такі, як *Анатолій* (східний), *Андрій* (мужній), *Арсен* (сміливий), *Василь* (царський), *Геннадій* (благородний), *Олександр* (захисник людей), *Ірина* (спокій), *Галина* (тиша), *Катерина* (чиста), *Оксана* (гостинна), *Олена* (сонячна).

Наступна хвиля грецизмів спостерігається у зв'язку з вивченням в українських школах у XVI—XVII ст. грецької мови. У цей час в українську мову входять в основному шкільні терміни: *граматика, логіка, історія, математика, філософія, лексика, морфологія, синтаксис, бібліотека, драма, театр, хор*.

Пізніші запозичення з грецької мови пов'язані з розвитком різних галузей науки, з політичним життям. До них нале-

жать такі слова, як *біологія, бактерія, мікроб, гормони, азот, барій, бром, гелій, йод, галактика, клімат, паралель, полюс, гіпотенуза, катет, призма, теорема, дифтонг, фонема, морфема, схема, фантазія, автономія, економія, анархізм*. Крім того, з грецької мови запозичено чимало словотвірних елементів: авто-, анти-, **мікро-, макро-, аеро-, хроно-, фото-, топо-, сферо-, агро-, архі-, ізо-, пан-, -філ, -фоб**.

Для грецизмів характерні початкові голосні а, є, і, приголосний ф, звукосполучення **кс**, не, суфікси **-ік(а), -ад(а), -ид(а), -ід(а)** тощо: *архів, автор, економія, етика, ідея, фантазія, лексика, психіка, олімпіада, панахида, піраміда*.

Латинські слова стали проникати в українську мову в X—XI ст.: *цесар, коляда, фортуна*.

Основна маса латинізмів приходить в українську мову, починаючи з XV—XVI ст., коли в школах України стали вивчати латинську мову. Уже в той час в українських писемних пам'ятках зафіксовано латинізми *аматор, арешт, артикул, гонор, гумор, герб, календар, конституція, матеріал, окуляри, оренда, термін, фальштаін*.

Тепер терміни, утворені на основі латинської мови, вживаються в усіх галузях науки, техніки, політики, культури й мистецтва: *абітурієнт, студент, інститут, університет, факультет, декан, аудиторія, лекція, консультація, конспект, аспірантура* (освітня лексика); *літера, аббревіатура, афікс, суфікс, префікс, інфінітив* (мовознавчі терміни); *синус, косинус, квадрат, куб, конус, біном, траєкторія, радіус, коефіцієнт, інтеграл, логарифм, плюс, мінус* (математичні терміни); *вірус, ангіна, аспірин, імунітет, інстинкт, ін'єкція, рецепт, апендицит* (медичні терміни); *апаратура, генератор, індуктор, конденсатор, турбіна, антена, конструкція, інструмент* (технічні терміни); *адвокат, нотаріус, прокурор, юрист, кримінальний, цивільний* (юридичні терміни); *документ, резолюція, інструкція, циркуляр, директор, секретар* (адміністративно-ділова лексика); *нація, цивілізація, адміністрація, демонстрація, делегат, депутат, республіка, імперія, диктатура, конгрес, еміграція, конкуренція, ультиматум, прогрес* (суспільно-політична лексика); *література, фабула, класика, декламація, аплікація, капела, варіація, fuga* (лексика з різних галузей мистецтва).

З латинської мови в українську ввійшли й деякі імена: *Валерій* (здоровий), *Віктор* (переможець), *Віталій* (життєвий),

Максим (найбільший), *Павло* (малий), *Роман* (римлянин), *Вікторія* (перемога), *Маргарита* (перлина), *Марина* (морська), *Наталія* (рідна).

Для латинізмів характерні префікси *де-*, *екс-*, *ім-*, *ін-*, *ре-*, суфікси *-альн(ий)*, *-ат*, *-аці(я)*, *-ент*, *-тор*, *-тур(а)*, *-ум*, *-ус*: *депресія*, *експозиція*, *імпонувати*, *інкубатор*, *інтервал*, *реконструкція*; *універсальний*, *концентрат*, *інформація*, *інцидент*, *диктор*, *диктатура*, *мінімум*, *казус*, *радіус*.

Слова з тюркських мов до української проникали ще в найдавніші часи. Більшість із тих народів, з якими наші предки в давнину вели боротьбу, торгували й просто контактували, — авари, хозари, булгари, печеніги, половці, татари — тюркомовні.

Запозичення з тюркських мов відбувалися переважно усно. Тому ці слова тепер здебільшого не сприймаються як чужі. Це насамперед:

- а) назви, пов'язані з військовою справою: *отаман*, *осавул*, *гайдамака*, *гайдук*, *яничар*, *орда*, *аркан*, *кинджал*, *бунчук*, *кайдани*, *каторга*;
- б) назви побутових речей: *диван*, *тапчан*, *казан*, *чавун*, *таз*, *кочерга*, *батіг*, *чубук*, *халат*, *шапка*, *башлик*, *бурка*, *каптан*, *ковпак*, *капшук*, *парча*, *килим*, *балик*, *шашлик*, *ковбаса*, *могорич*, *сарай*, *шатро*, *балаган*, *базар*;
- в) назви тварин, птахів, риб, комах і пов'язаних із ними понять: *баран*, *лоша*, *кабан*, *бугай*, *борсук*, *ішак*, *байбак*, *беркут*, *чайка*, *баклан*, *сазан*, *судак*, *сарана*, *тарган*, *отара*, *табун*, *каракуль*;
- г) назви рослин і плодів: *гарбуз*, *кавун*, *кизил*, *айва*, *алича*, *баштан*;
- г) назви масті коней: *гнідий*, *буланій*, *карий*.

Однією з основних ознак тюркізмів є поєднання в слові голосних однакового ряду: *барабан*, *балаган*, *кабала*, *папах*, *сургуч*, *бунчук*, *тютюн*, *Саксагань*, *Самара*. Про тюркське походження слів свідчать також кінцівки *-лик*, *-ук*, *-ак*, *-ан*, *-ун*: *башлик*, *ярлик*, *борсук*, *судак*, *тапчан*, *табун*; *Кагарлик*, *Ташлик*, *Кундук*, *Токмак*, *Курган*.

§ 58

Запозичення із західноєвропейських мов

Запозичення з німецької мови.

Проникнення германізмів в українську мову почалося ще відтоді, коли готи займали південь сучасної України понад Чорним морем (III—IV ст.). Однак переважна більшість запозичень із німецької мови припадає на XVI—XVIII ст., чому сприяло переселення євреїв із Німеччини в Україну. Помітну роль у цьому відіграло також запровадження в українських містах Магдебурзького права. Потім посередником у запозиченні німецьких слів стала російська мова.

Запозичення з німецької мови здебільшого стосуються:

- а) техніки й будівництва: *анкер*, *борт*, *верстат*, *домкрат*, *кельма*, *кахлі*, *клапан*, *кран*, *стамеска*, *фуганок*, *лобзик*, *шина*, *шифер*, *шланг*, *шпунт*, *штепсель*;
- б) військової справи: *бруствер*, *гаубиця*, *гауптвахта*, *єфрейтор*, *офіцер*, *фельдфебель*, *фельдмаршал*, *патронташ*, *муштра*, *фланг*, *штаб*, *штиль*, *штурм*;
- в) мистецтва: *балетмейстер*, *мольберт*, *гастролю*, *флейта*, *арфа*, *камертон*, *обертон*, *ландшафт*;
- г) торгівлі й управління: *бухгалтер*, *вексель*, *касир*, *маклер*, *банк*, *штемпель*, *штраф*, *ратуша*, *поштамт*;
- г) побуту: *бакенбарди*, *бутерброд*, *кітель*, *галстук*, *фартух*, *шлейф*, *ширма*, *мундштук*, *штопор*, *портвейн*, *штатив*.

Серед запозичених із німецької мови слів є чимало складних без сполучного голосного: *бутерброд*, *ландшафт*, *бухгалтер*, *камертон*, *циферблат*. До них також належать слова зі звукосполученням шт на початку слова та ей, ай після приголосного: *штамп*, *штаб*, *штраф*, *крейда*, *клейстер*, *шлейф*, *портвейн*, *шайба*, *майстер*.

Французькі слова проникають в

Українську мову, починаючи з XVII ст.; і не тільки через польську, пізніше — російську мову, а й завдяки українським «Удентам», що вчилися або мандрували в ті часи по всій

Європі. А в другій половині XVIII—XIX ст. цьому сприяло поширення політичних ідей, мистецтва, культури, батьківщиною яких була Франція.

Запозичені з французької мови слова стосуються переважно:

- а) суспільно-політичного життя: *режим, абсолютизм, асамблея, парламент, департамент, бюро, дебати, прем'єр, шеф, аташе, кар'єра, інтрига, шантаж, авантюра, бюлетень, транспарант, депеша;*
- б) мистецтва й літератури: *ансамбль, афіша, анонс, п'єса, актор, суфлер, роль, ампула, тембр, балет, буфонада, антракт, рояль, ескіз, гравюра, натюрморт, віньєтка, бюст, шедевр, сюжет, жанр, каламбур;*
- в) військової справи: *армія, гвардія, авангард, аванпост, бригада, десант, партизан, команда, база, арсенал, батарея, канонада, фронт, флот, парашут;*
- г) одягу: *костюм, пальто, кашне, блуза, капюшон, галіфе, манжети, краватка, жабо;*
- г) будівництва, архітектури, містовпорядкування: *бельтаж, фойє, фасад, оранжерея, тераса, алея, бульвар, тротуар, авеню;*
- д) побуту: *абажур, люстра, порт'єра, канапа, сервіз, ридикюль, браслет, флакон, пудра, делікатес, десерт, вінегрет, гарнір, філе, антрекот.*

Для запозичених із французької мови слів властиві такі фонетичні й морфологічні особливості:

звукосполучення у: *буржуазія, ампула, кулуари, експлуатація, тротуар, вуаль;*

пом'якшення губних та **к** перед у (буква ю): *бюро, гравюра, капюшон, фюзеляж; кюрі, кювет;*

звукосполучення ам, ан перед приголосними: *асамблея, тампон, пансіон, авантюра, жанр;*

суфікси -аж, -ант, **-анс**, -єр, **-йон**: *екіпаж, фураж, інтендант, реверанс, режисер, шофер, батальйон, компаньйон;*

незмінювані іменники з кінцевими наголошеними голосними -є, -і, -о: *пенсне, турне, резюме, журі, жалюзі, кашпо, шапіто.*

Запозичення з англійської мови відбуваються, починаючи з XIX ст. Особливо побільшало їх останнім часом, коли англійська мова стала не тільки мовою міжнародного спілкування, а й основним засобом здобуття наукової та іншої інформації.

Запозичені з англійської мови слова переважно стосуються:

- а) техніки: *бульдозер, грейдер, комбайн, трактор, трамвай, ескалатор, форсунка, блюмінг, тунель, комп'ютер, принтер, дисплей, файл;*
- б) політики й економіки: *мітинг, лідер, страйк, бойкот, локаут, гангстер, трест, бізнес, рекет, демпінг, маркетинг, бюджет, чек, банкнот, менеджер, менеджмент;*
- в) мореплавства і військової справи: *траулер, танкер, катер, вельбот, шлюпка, шхуна, яхта, ватерлінія, трап, док, дрейф, шквал, аврал, танк, шрапнель, снайпер;*
- г) спорту: *футбол, волейбол, гандбол, хокей, ватерполо, бокс, теніс, матч, спринт, старт, фініш, жокей, форвард, гол, рекорд, спаринг, тренер;*
- г) побуту: *комфорт, піджак, джемпер, піжама, плед, френч, смокінг, біфштекс, кекс, пудинг, сандвіч, торт.*

Для запозичень з англійської мови властиві звукдж, звукосполучення ай, ей, суфікс **-инг** (-інг): *бюджет, джентльмен, комбайн, тролейбус, мітинг, тубінг, демпінг.*

Запозичення з італійської мови беруть початок у XVII—XVIII ст. Запозичені слова стосуються переважно музики: *адажіо, акорд, алегро, альт, бас, сопрано, тенор, апасіоната, арія, баркарола, дует, унісон, імпровізація, інтермецо, кантата, соната, квартет, квінтет, композитор, консерваторія, концерт, віолончель, мандоліна, піаніно.*

Невелика частина запозичених з італійської мови слів належить:

- а) до фінансово-економічної термінології: *брutto, нетто, валюта, каса, інкасатор, фірма;*
- б) до архітектурно-будівничої лексики: *бароко, арка, цоколь, фонтан, мозаїка.*

Поміркуйте

1. Чому, наприклад, слова *брат, око, сіль* не можна вважати запозиченими, хоча вони є й в інших — слов'янських і неслов'янських — мовах?
2. Яка різниця між поняттями «українські слова» і «власне українські слова»?
3. Про що свідчать спроби узаконити відмінювання іншомовних слів *кіно, метро*, написання з апострофом слів *бюро, кювет* і под.??
4. Чим зумовлене запозичення слів з інших мов? Чи завжди воно доцільне?
5. У старослов'янській мові є слова *вода, небо, земля*, і в українській мові є такі самі слова. Чи це запозичення?
6. Як можна відрізнити запозичене слово від незапозиченого? Чи завжди?
7. Чому найдавніші запозичення в українській мові — це тюркізми, грецизми й германізми?

Стилістична диференціація української лексики

§ 59

Лексика і стилі

Уся лексика української мови зі стилістичного погляду поділяється на стилістично нейтральну і стилістично забарвлену.

Стилістично нейтральна лексика є основою будь-якого висловлювання. Стилістично нейтральних слів у мові переважна більшість. Це звичайні назви явищ природи (*вода, сніг, вітер, грім, злива, блискавка*), рослин і тварин (*верба, явір, жито, пшениця, кінь, заєць, соловей*), родинних стосунків (*батько, мати, брат, сестра*), органів людського тіла (*голова, око, брова, нога*), будівель та їхніх частин (*будинок, дах, димар*), меблів (*стіл, стілець, шафа*), страв (*борщ, каша, моло-*

кору, одягу й взуття (*сорочка, шапка, хустка, чоботи*), зброя (*проносив, Р'ац I (сокира, ніж, лопата, граблі, копати, орати)*), основних почуттів і станів людини (*радість, гнів, сон*), кольорів (*зелений, синій, жовтий*), дій і станів (*ходить, думати, сміятися, радіти*), обставин місця, часу, способу дії (*вгорі, тут, вчора, тоді, швидко*), числівники (*один, два*), займенників (*я, він, такий, стільки*), прийменники (*в, на, з, біля*), сполучники (*/, та, але, або*) тощо.

Стилістично забарвлена лексика розподіляється певною мірою за функціональними стилями.

Розмовно-побутова лексика характеризується:

- а) виразними експресивно-оцінними позитивними й негативними відтінками значень (пестливі й згрубілі слова): *матінка, матуся, донечка, сонечко, водичка, смакота, малесенький, манюсінкий, близенько, спатки, питоньки, хлопчисько, дівуля, патlach, бурмило, жбурнути, витріщитися*;
- б) словами, які часто перебувають за межами літературної норми: *математичка, директорша, зубрій, служака, халуга, діляга, поцупити, шарахнути, злигатися, стовбичити, варнякати, банькатий, зачучверлий*.

Лексика публіцистичного стилю насичена словами на позначення суспільно-політичних явищ, містить слова з оцінним позитивним і негативним значенням: *державність, суспільство, громадськість, більшість, номенклатура, процес, популізм, адміністративний ресурс, імідж, боротьба, відродження, феномен, трибуна, авангард, героїзм, доблесть, прагматизм, двоєдушність, запроданство, хамелеонство, вирішальний, політичний, лівий, правий, історичний, духовний*.

Лексика художніх творів, крім того, що охоплює елементи розмовно-побутового й публіцистичного стилів, характеризується образністю, метафоричністю, переносним вживанням слів, поетизмами: *передгроззя, марево, легіт, далеч, го-мін, нестяма, жар-птиця, маєво, знамено, запашний, п'ян-ки, стоголосий, безмовний, смарагдовий, джерельно-чистий, рахманний, неозорий, неказаний, розбуялий, химерний, моторошний, тернистий, сягати, щеміти, витися, зітхати, спрожогу, зненацька, навсібіч*.

Офіційно-ділова лексика не допускає експресивно-оцінної конотації; вона точна, конкретна, максимально уніфікована: *заява, довідка, посвідчення, протокол, ухвала, резолюція, інструкція, наказ, розпорядження, слідчий, свідок, допит, показання, алібі, інкримінувати, вищезазначений, розглядуваний.*

Наукова лексика характеризується насамперед розвиненою термінологією. Слова тут вживаються в прямому значенні, їхня семантика точно визначена й окреслена: *іменник, прикметник, підмет, присудок, префікс, суфікс, сурядний, підрядний* тощо.

Проте цей розподіл лексики не є чимось застиглим, непорушним. Слова в процесі функціонування мови поширюються з одних стильових груп в інші. Наприклад, наукові терміни *газ, тиск, електрика, напруга, антена, телевізор, реактор, радіація, атом, вітамін, кисень* тепер однаково вживаються і в наукових працях, і в побутовому мовленні.

У цілому стилістично забарвлена лексика поділяється на слова піднесеного плану («високий» стиль) і слова зниженого плану («низький» стиль).

До слів піднесеного плану належать:

книжна лексика: *доблесть, торжество, вікопомний, благословенний, бентежити, мислити;*

поетизми: *небокрай, золото, шати, приваба, плугатар, духмяний, сизокрилий, квітнути, линути;*

офіційно-ділова лексика: *вищеназваний, пропозиція, розглянути, постановити;*

наукова лексика (передусім терміни, про які мова піде далі).

Джерелом лексики «високого» стилю є переважно слова, взяті зі старослов'янської, давньої української, грецької, латинської мов та фольклору.

До слів зниженого плану належать:

розмовна лексика: *балакати, вештатися, гультяй, діляга, читалка;*

фамільярна лексика — безцеремонна, розв'язна: *варнякати, вишлепатися, цмокнути, директорша, чудило;*

вulgарна лексика: *патьякати, ляпати, босяцюга, к чорту-*

Джерелом лексики «низького» стилю є, як правило, просторіччя, жаргони, мова так званого суспільного дна.

Експресивна лексика

Слова, що належать до стилістично забарвленої лексики, характеризуються насамперед наявністю чи відсутністю в них додаткового конотативного значення, тобто певних емоційних відтінків.

Більшість слів, навіть стилістично забарвлених, сприймається без будь-яких емоцій. Це **експресивно нейтральна лексика**. Сюди належать слова, що позначають різні абстрактні поняття (*ідеал, істина, демократія, гуманізм, суспільство, буття, самовідданість, недоторканність, мислити, тотальний*), слова з виробничо-професійної галузі (*цех, електрозварювання, катод, ротор*), терміни (*катет, гіпотенуза, тангенс, синус*), історизми (*бунчук, литаври, драгоман, ясир*).

Але є частина слів, які самі по собі надають висловлюванню емоційного забарвлення, містять стилістично-оцінний відтінок. Це **експресивно забарвлена лексика**. До неї переважно належить:

книжна піднесена лексика: *мисль, бентежність, торжество, благоговіння, глава, страж; воїн, чадо, десниця, перст, достойний, волелюбний, незборимий;*

поетизми: *легіт, відлуння, могуття, борня, виднокрай, розмай, блакить, ладо, дівчинонька, лебідонька, живодайний, легкокрилий, золотоканий, осяйний, надхмарний, гожий, зоріти;*

розмовно-просторічна лексика: *добряк, базіка, гульвіса, морока, панькатися, комизитися, приндитися, забрьоханий, підтоптаний, лупатий;*

вulgаризми: *ника, морда, дурило, хамло.*

Емоційно забарвленими часто є слова, що виступають як синоніми до слів, стилістично й емоційно нейтральних: *кінь — щкапа, прибічник — поплічник, іти — шкандибати, говорити — азікати, товстий — дебелий.*

Емоційність властива словам, що називають різні почуття — РЗДість, гнів, горе, захоплення, огиду; виражають якісну оцінку РДметів та явищ. Такі слова містять емоційний елемент

уже у своєму лексичному значенні. Позитивне емоційне забарвлення мають, наприклад, слова *щастя, радість, жага, кохання, шана, рідний, любий, ніжний, чарівний, ласкавий, вабити, радити, любити, кохати*. Сумний настрій навіюють своїм лексичним значенням слова *жаль, сум, журба, туга, розлука, відчай, розпач, сумний, журливий, розпачливий*. Негативні емоції викликають лайливі слова й вульгаризми *негідник, шкуродер, шахрай, ледащо, неотеса, пика, потвора, лихий, нікчемний, мерзенний, осоружний, бридкий, гідкий, паскудний, брутальний*. У літературній мові лайливі й вульгарні слова використовуються рідко, надуживання ними справляє негативне враження про самого мовця, автора.

Є ціла низка слів, які мають помітний відтінок урочистості: *вітчизна, батьківщина, велич, подвиг, провісник, поборник, визвольний, величний, вікопомний, доленосний, нездоланий*. На урочистий лад налаштовують читача, як правило, старослов'янізми: *глава, глашатай, пророк, благовісник, благословенний, блаженний, благодатний, священний, праведний, достойний, златоглавий, благовістити, воздвигнути, благоговійно*. Щоправда, старослов'янізми часом можуть вживатися і в іронічному значенні: *Аж потіють та товпляться, щоб то ближче стати коло самих: може вдарять або дулю дати благоволять* (Т. Шевченко).

Нейтральні слова набувають позитивного чи негативного емоційного забарвлення, якщо їх вжито в переносному значенні: *Позирав щораз в віконце, чи не трапиться вона, його щастя, його сонце, його зіронька ясна* (П. Грабовський). *Якась собака винишпорила, що в листі друковане, і мене кличуть на пошту, щоб одкрити при мені листи* (М. Коцюбинський). *А соцький, він свиня пиката, нехай минає мою хату* (М. Кропивницький).

Емоційне звучання деяких слів досягається за допомогою:

- а) пестливих суфіксів: *матінка, матуся, таточко, татусь, сестриця, сеструня, дівчинонька, голубонька, зіронька, гайочок, миленький, ріднесенький*;
- б) згрубілих суфіксів: *носище, бабище, хлопчисько, дівчисько, чолов'яга, п'янюга, басюра, багнука, писака, старезний, грубезний*.

Експресивна лексика може вживатися в усіх функціональних стилях літературної мови. Проте найчастіше вона викори-

товується в художніх творах і публіцистиці, а також у розовно-побутовій сфері. Експресивна лексика надає висловлюванню більшої виразності, образності, помітніше впливає на Почуття співрозмовника, читача.

§61

Термінологічна лексика

Розвиток науки і техніки, активізація суспільно-політичного й мистецького життя зумовили появу в мові великої кількості різноманітних термінів.

Терміном називають слово або словосполучення, що позначає спеціальне поняття з якої-небудь галузі знань — науки, техніки, економіки, суспільно-політичного життя, мистецтва тощо: *молекула, протон, аорта, блюмінг, трансформатор, кредит, додана вартість, девальвація, блокада, віза, ратифікаційна грамота, партитура, гама*.

Термін чітко окреслений і однозначний у своїй термінологічній системі. Наприклад, у побутовому мовленні слово *корінь* має значення не лише «підземна частина рослини» (*корінь сосни*), а й «нижня частина чого-небудь, що міститься в тілі» (*корінь зуба*), «головна причина чого-небудь» (*корінь зла*); використовується в усталених зворотах *дивитися в корінь, пускати корінь, рубати під корінь* тощо. У мовознавчій науці *корінь* — «головна частина слова без афіксів», у математиці *корінь* — «величина, що при піднесенні її до певного степеня дає дане число».

Терміни бувають **загальнонаукові**, які з однаковою значенням вживаються в багатьох галузях (*аналіз, аргумент, категорія*), і **галузеві**, що вживаються тільки в одній галузі (*дієприкметник, доконаний вид, флексія* — у мовознавстві). Якщо той самий термін вживається в різних термінологічних системах, відповідно до цього видозмінюється і його значення. Наприклад, термін *реакція* в хімії має значення «взаємодія між речовинами», у фізіології — «відповідь на подразнення», у політиці — «повернення до старих суспільних порядків».

Терміни на відміну від нетермінологічної лексики:

- а) прагнуть до однозначності, абсолютної визначеності (наприклад, термін *слово* в мовознавстві);
- б) існують лише в певній термінологічній системі, поза нею — втрачають своє термінологічне значення (наприклад, слово *рід* у мовознавстві, біології і в побуті);
- в) позбавлені емоційності (наприклад, слово *серце* в медицині і в повсякденному спілкуванні).

Система всіх термінів мови або якоїсь галузі називається **термінологією**.

Термінологія поділяється на:

суспільно-політичну — використовується в таких галузях знань, як філософія, економіка, фінанси, політологія, суспільствознавство, логіка, психологія, педагогіка, історія, право, дипломатія;

мистецьку — охоплює музику, театр, кіномистецтво, образотворче мистецтво, архітектуру, літературознавство;

наукову — стосується таких наук, як математика, фізика, кібернетика, хімія, біологія, фізіологія, ботаніка, зоологія, географія, геологія, астрономія;

технічну — обслуговує такі галузі техніки й виробництв, як металургія, машинобудування, електротехніка, радіотехніка, електроніка, гірнична справа, текстильне виробництво.

Виділяється також термінологія сільськогосподарська, медична, спортивна, військова.

Становлення української термінології відбувалося в несприятливих умовах. У ХІХ—ХХ ст. певною мірою сформувалася суспільно-політична термінологія (літературознавча, історична, філософська, юридична, політична, мовознавча); порівняно багато було зроблено, незважаючи на всі обмеження у використанні української мови, і в галузі термінології — математичної, фізичної, хімічної, географічної, астрономічної, медичної; виробилася офіційно-ділова термінологія. 1973 р. було видано українською мовою першу у світі «Енциклопедію кібернетики». Однак вимога, щоб роботи на здобуття вчених ступенів подавалися тільки російською мовою, технічна документація виготовлялася лише російською, перекладання викла-

дання у вищих навчальних закладах на російську мову суттєво загальмували розвиток української термінології, особливо технічної.

Термінологію творять спеціалісти. Для цього використовуються:

- а) загальнонавчальні слова, яким у певній галузі науки надають чітко окресленого значення: *рід, число, спосіб, особа, час, закінчення* (як мовознавчі терміни);
- б) спеціально створені слова: *іменник, прикметник, дієслово, відмінок, словотвір, наголос*;
- в) кальки, тобто слова, створені за іншомовними зразками: українське слово *підмет* копіює латинське *subiectum*, у якому частина **sub-** має значення «під», а **-iectum** — «кинутий», «метнутий»; так само утворено слово *предмет* за зразком латинського *obiectum*, у якому префікс **ob-** має значення «перед»;
- г) запозичені слова: *суфікс, префікс, полісемія, асиміляція* (з латинської мови);
- г) словосполучення: *умовний спосіб, підрядне речення, приголосний звук*.

Добре розвинена, впорядкована й унормована термінологія сприяє розвитку науки та технічному прогресові.

Поміркуйте

1. Яке приблизно співвідношення між стилістично нейтральною і стилістично забарвленою лексикою у тексті того чи іншого стилю?
2. Які особливості лексики, що використовується в поезії (на прикладі конкретного поетичного твору)?
3. Як використовується експресивна лексика в діалогах (на прикладі уривка з певного художнього твору)?
4. Спробуйте визначити приблизне співвідношення, наприклад, між мовознавчими термінами, вираженими запозиченими словами, незапозиченими словами і словосполученнями.

Групислівзавживанням

§ 62

Територіальні діалектизми

Слова, відомі всім носіям мови, якими вони вільно, без будь-якого обмеження користуються, належать до загальнонародної лексики.

Сюди входять назви спорідненості людей (*батько, мати, дід, бабуся, внук, тесть, свекруха*); назви частин тіла (*голова, вухо, груди, зуби, рука, серце, ребро*); назви свійських і широко відомих диких тварин (*кінь, корова, вовк, лисиця, ворона, ластівка, чайка, карась, щука*); назви культурних і широко відомих диких рослин (*яблуня, слива, жито, мак, картопля, граб, калина, суниця, полин*); назви, пов'язані з харчуванням (*хліб, сіль, молоко, їсти, пити*); назви будівель, господарських предметів та домашнього начиння (*будинок, двері, поріг, віник, граблі, відро, миска*); назви одягу і взуття (*сорочка, шапка, черевики*); назви почуттів (*радість, щастя, жаль*); назви, пов'язані з природним оточенням (*гора, долина, річка*); назви, пов'язані з часом (*понеділок, вівторок, серпень, вчора, сьогодні*); назви різних дій, станів (*сидіти, мити, сіяти, хотіти, могли*); назви кольору, смаку, розміру та інших якостей (*зелений, блідий, солоний, кислий, великий, добрий, чистий*); назви відомих явищ культури й мистецтва (*музика, кіно, книга, картина, олівець*); числові поняття (*один, два, тридцятий*); займенники і службові слова (*я, ти, він, від, над, при, і, та, тому що*) та ін.

Слова, активне користування якими обмежується певним середовищем, належать до лексики обмеженого функціонування. Серед неї виділяють насамперед територіальні й соціальні діалектизми.

Територіальні діалектизми відомі лише в певній місцевості.

Розрізняють три групи територіальних говорів української мови — наріччя:

північне — охоплює північ Сумської і Київської областей, Чернігівську, Житомирську, Рівненську і Волинську області;

південно-східне — охоплює більшу частину Київської, Одеської та Сумської областей, Полтавську, Черкаську, Харківську, Луганську, Донецьку, Дніпропетровську, Запорізьку, Кіровоградську, Миколаївську і Херсонську області;

південно-західне — охоплює частину Київської та Одеської областей, Вінницьку, Хмельницьку, Чернівецьку, Закарпатську, Львівську, Івано-Франківську і Тернопільську області.

Кожному з цих наріч властиві, крім фонетичних та граматичних, певні лексичні особливості, не відомі літературній мові, — **територіальні діалектизми**.

Залежно від того, у якому відношенні територіальні діалектизми стоять до загальнонародного словника, їх поділяють на словникові, етнографічні, семантичні та словотвірні.

Діалектизми, що позначають поняття, для яких у літературній мові є інші назви, називають *словниковими* (лексичними). Це власне дублети до літературних слів.

Найбільше таких діалектизмів є серед іменників, рідше — серед дієслів, прикметників, прислівників, службових частин мови. Наведемо деякі з них:

- а) у північних говорах: *глива* (груша), *коросліп* (пролісок), *товар* (худоба), *конопляник* (горобець), *кловак* (дятел), *ключина* (кроква), *копаниця* (сапа), *гладиска* (гличик), *живець* (джерело), *веселуха* (райдуга), *ляскавиця* (грим), *мигунка* (блискавка), *хупавий* (гарний), *бігме* (ій-богу), *ік* (до);
- б) у південно-східних говорах: *жалива* (кропива), *курай* (перекотиполе), *перетика* (перелісок), *скот* (худоба), *бовдур* (димар), *вагани* (ночви), *кабиця* (літня піч), *кип'яч* (окріп), *зобува* (взуття), *гарман* (тік), *киря* (сокира), *шарівниця* (сапа), *хвища* (сильний дощ), *кура* (заметіль), *бокасувати* (ходити боком), *валасатися* (тинятися), *желіпати* (кричати), *но* (але);
- в) у південно-західних говорах: *бараболя*, *крумплі* (картопля), *ярець* (ячмінь), *трепета* (осика), *хопта* (бур'ян), *вивірка* (білка), *когут* (півень), *льоха* (свиня), *маржина* (худоба), *тайстра* (торба), *нецьки* (ночви), *плова* (дощ), *цмок* (райдуга), *стрий* (дядько по батькові), *вуйко* (дядько по матері), *нанашко* (хрещений батько), *банітувати* (ляяти), *пантрувати* (стежити), *окмітовувати* (помічати), *витуманити* (видурити), *далебі* (ій-богу), *ід* (до).

Діалектизми, які називають місцеві реалії й поняття, невідомі поза межами певного наріччя, говору, називають *ещнографічними*. Вони не мають відповідників у літературній мові. Це, наприклад:

- а) назви одягу: *гуня* (свита з домашнього нефарбованого сукна), *кошуля* (вишита сорочка) — у північних говорах-кобеньк (довга свита з відлогою на негоду), *керсетка* (верхній жіночий одяг без рукавів у талію), *дерга* (груба без оздоблення запаска), *каптур* (головний убір), *витяжка* (чоботи із суцільної шкіри) — у південно-східних говорах; *крисаня* (вид капелюха), *кептар* (кожушок без рукавів з оздобленням), *гачі* (вовняні чи полотняні штани), *сардак* (верхній зимовий одяг), *черес* (широкий шкіряний пояс) — у південно-західних говорах;
- б) назви страв: *жур* (їжа з вівсяного борошна), *галагани* (вид печива), *чулаки* (довгасті пампушки з гречаного або пшеничного борошна), *їголь* (їжа з курятини, приправлена квасолею й цибулею) — у північних говорах; *балабухи* (спечені або зварені з тіста шишки), *бекмес* (мед із бурякового соку або кавунів), *кваша* (солodka страва з житнього борошна) — у південно-східних говорах; *бануш* (кукурудзяний куліш на овечому лої), *гусянка* (ряжанка з овечого молока), *пlachинда* (вид печива) — у південно-західних говорах;
- в) назви предметів побуту: *ванькир* (спальня), *овинь* (приміщення для просушування снопів), *оденок* (дерев'яний настил під копицею, стійком) — у північних говорах; *ковганка* (дерев'яна посудина для затовкування сала), *сапетка* (велика корзина), *підкат* (навіс для зберігання сільськогосподарського реманенту) — у південно-східних говорах; *оборіг* (споруда з рухомим дахом), *кошниця* (високий стоячий кіш, виплетений із ліщини і з дахом, для зберігання кукурудзи в качанах), *колиба* (чабанська або лісорубська хатина з конусоподібним верхом) — у південно-західних говорах;
- г) назви, пов'язані з місцевими природними та кліматичними умовами: *заплеск* (смуга піску, змочуваного хвилями), *бабана* (піщаний острівець на мілині), *припай* (смуга піщаного берега моря під кручею), *верховка* (вітер із суші), *низовка* (вітер із моря), *побережняк* (вітер уздовж

берега), *камка* (морська трава) — на узбережжі Чорного моря; *плай* (гірська стежка), *полонина* (пасовище в горах), *кичера* (лиса гора), *ізвор* (джерело), *бескид* (круча, ушелина), *грунь* (верхів'я гори у Карпатах).

Загальнонародні слова, що мають значення, відмінне від загальноприйнятого, називаються *семантичними діалектизмами*. Наприклад, у деяких говорах Закарпаття та інших південно-західних говорах *берег* означає «гора», *вага* — «криничний журавель», *вічко* — «шибка», *врода* — «врожай», *квас* — «мінеральна вода», *молодиця* — «дівчина перед весіллям», *невістка* — «заміжня жінка», *квасок* — «щавель».

Семантичні діалектизми бувають двох видів:

слова з додатковим відмінним значенням: *гора* — «гора» і «горище», *верх* — «верх» і «димар», *вино* — «вино» і «виноград», *загата* — «гребля» і «зовнішня обкладка хати соломою чи сіном для утеплення»;

слова з цілком відмінним значенням: *родичі* — «батьки», *кум* — «весільний батько», *ноша* — «одяг», *обід* — «сніданок», *аркан* — «різновид гуцульського танцю».

Діалектизми, які відрізняються словотвором, називаються *словотвірними*. Вони можуть мати інші суфікси, інше поєднання складових частин, наприклад, у південно-західних говорах: *білиця* — «білка», *блискіт* — «блискавка», *димник* — «димар», *бабакуль* — «кульбаба», *моримуха* — «мухомор».

Територіальні діалектизми під час формування літературної мови сприяли її збагаченню. Тепер вони зрідка використовуються в художніх творах для надання їм певного місцевого колориту. Зрештою, діалектизми є постійним джерелом для поповнення лексики літературної мови.

§ 63

Соціальні діалектизми

Соціальні діалектизми притаманні окремим соціальним групам носіїв мови. Фонетика, граматики і такі частини мови, числівники, прийменники, сполучники, частки — тут, як

правило, загальнонародні. Відмінні лише іменники, прикметники, дієслова і прислівники.

До соціальних діалектизмів належать професіоналізми, жаргонізми й арготизми. Сюди слід віднести також слова д^нтячої мови.

Професіоналізми вживаються в певному професійному середовищі. Ці слова ніби деталізують загальновідомі назви.

Так, слово *човен* відоме всім людям. Але тільки рибалки розрізняють різні види човнів та їхніх деталей і відповідно називають їх: *дуб* «великий човен, видовбаний із суцільного дерева»; *байдак* «великий човен для плавання по морю»; *шаланда* «плоскодонний риболовецький вітрильник»; *баркас* «великий багатovesловий човен»; *калабуха* «невеликий човен»; *кочет* «гніздо для весла»; *строп* «ремін для кріплення весла в гнізді»; *банка* «поперечна дошка для сидіння»; *чордак* «передня звужена частина човна»; *переруб* «невеликий майданчик посеред човна» тощо.

Гончарі, коли йдеться про гончарний круг, використовують такі назви: *веретено* «вертикальний стрижень»; *спінь* «нижня частина стрижня, на якій він обертається в підшипнику»; *пдрплія* «підшипник»; *дучка* «заглибина в підшипнику»; *п'ятка* «дерев'яна підставка для круга»; *спідняк* «нижній круг, який повертають ногами»; *верхняк* «верхній круг, на якому формують посуд»; *шпеник* «залізний стрижень на верхньому крузі, на який кладуть грудку глини»; *лавиця* «висока полиця, до якої за допомогою *жабки* (чи *коника*) прикріплено верхній кінець веретена». Для частин глечика в гончарів існують такі назви: *дно* «нижня частина виробу»; *утір* «лінія, яка окреслює дно»; *пук* «середня випукла частина виробу»; *вінця*, *криси* «верхні краї виробу»; *пелюстка* «частина виробу від пука до вінець»; *лавочка* «впадина під вінцями»; *плечі* «верхня частина випуклості глечика»; *карнизик* «виступ під вінцями у вигляді кола».

Оператори ЕОМ вживають чимало слів, невідомих людям, які не мають справи з комп'ютерами: *інсталяція*, *архівація*, *драйвер*, *монітор*, *файл*, *утиліта*, *форматування*, *стрімер*, *сканер*, *принтер* тощо. Серед професіоналізмів, пов'язаних із роботою на комп'ютері, є й відомі слова, але тут вони мають зовсім інше значення: *мишка*, *кошик*, *вікно*, *папка*, *ярлик*, *буфер*, *меню*, *каталог*, *шаблон*, *прапорець*, *вірус* та ін.

Професіоналізми мало поширені в літературній мові. Р^а

ом і³тим вони є багатим джерелом для творення термінології-

Жаргонізми — слова, властиві мові певного соціального середовища. Вони, на відміну від професіоналізмів, мають відповідники в загальнонародній мові та в професійній лексиці.

Наприклад, серед частини молоді побутують такі слова: *бакси* «долари», *штука* «тисяча», *лимон* «мільйон», *ксива* «паспорт, посвідчення особи тощо», *базар* «розмови», *пакет* «наряд міліції», *стрілочник* «той, кого безпідставно звинувачують у чомусь», *черепа* «свої хлопці», *гнати* «говорити неправду», *купити* «пожартувати», *здрейфити* «злякатися», *кинути* «ошукати», *наїжджати* «чіплятися, погрожувати», *кльово* «дуже добре».

Арготизми — слова, дібрані й використовувані певною соціальною групою для мовної відокремленості від інших носіїв мови. Арго — це умовна говірка соціальної групи з певним набором слів, незрозумілих для сторонніх. Відомі злодійське, картярське, лірницьке та жебрацьке арго.

Ось як Г. Хоткевич відтворив мову лірників (у дужках подано переклади арготизмів): *В хаті дулясо* (тепло). *Ботень* (борш) *із крисом* (м'ясом), *а мо*, *і з варнагою* (куркою). *Кунсо* (хліб) — *як яштурка* (булка)... *А мо*, *і пундії* (пирог) *чи пухтавки* (пампушки) *будуть*, *бо моя теща — баба ого!* *Одне слово — похозниця* (господиня). Ще один приклад вживання арготизмів: *Розказував, як він понав раз на вечорниці...* — *А там самі терпелюки* (парубки) *та каравони* (дівчата). *Покургав* (пограв) *я їм, що знав, іду вже з хати, коли якась скелиха* (сука) *й обзивається: «Чи не дати вам, діду, мушці?»* — *«Оце, думаю, клево* (добре)/ *Годі сухмаї кусморити* (сухарі гризти), *хоч ставреників накурляю* (вареників наварю)...»

Арготизми, як правило, мають прямі відповідники в загальнонародній мові і є назвами найважливіших явищ природи, предметів, дій, ознак, пов'язаних із діяльністю, вчинками людей певної соціальної групи.

Арготизми, як і жаргонізми, стоять поза межами літературної мови. У художній літературі, зрідка — у публіцистиці, письменники використовують їх для створення колориту відповідного соціального середовища.

Окремий, хоч і невеликий шар становить *дитяча лексика*. Її характерні пестливі слова, слова з повторюваним складом) Наприклад: *папа* — хліб, *коко* — яйце, *моня* — молоко,

льоля — сорочка, киця — кіт, ціпа — курча, паця — свиня, зюзя дюдя — холодно, жижа — гаряче, вава — ранка, забите місце, гам — їсти, їстоньки, питоньки, купатоньки, спатки, спатоньки, спатуні, спатусі, тупоньки, нозя, руця тощо.

§64

Застарілі слова і неологізми

Характерною особливістю словникового складу мови є його безперервний розвиток.

Частина слів у мові незмінно зберігається протягом тисячоліть. Це основний словниковий фонд мови. До нього входять слова на позначення життєво найважливіших понять — назви спорідненості, частин тіла, почуттів, явищ природи, відомих тварин і рослин, трудових дій, кольорів та інших якісних ознак, числівники, займенники, службові слова.

Разом із тим склад деякої частини лексики в процесі її функціонування зазнає певних змін: одні слова стають застарілими, інші — з'являються.

Застарілі слова бувають двох видів: історизми й архаїзми.

Історизми — слова, які вийшли з активного вжитку тому, що зникли позначувані ними речі, явища.

Серед історизмів можна виділити такі семантичні групи слів:

- а) назви давніх суспільно-політичних реалій: *смерд, кріпак, вельможа, дворянин, поміщик, князь, княгиня, цар, цариця, боярин, воєвода, війт, жандарм, гайдук, осавула, бурмістр, урядник, становий, возний, виборний, подушне, подимне, чини, соцький, бунчужний, хорунжий, волость, повіт, ратуша, магістрат, нарком, політрук, райком, партком*;
- б) назви колишніх професій: *мечник, лучник, списник, кожум'яка, вугляр, гутник, дігтяр, чумак, камердинер, лакей, козачок*;
- в) назви застарілих знарядь праці, зброї: *рало, соха, ступа, жорна, прядка, кайло, сагайдак, келеп, ратище, рогатина, мушкет, гаківниця, фальконет, пістоль*;

- г) назви не вживаних тепер предметів одягу: *жупан, кирея, кунтуш, чумарка, кобеняк, свита, сіряк, бекеша, ліврея, кацавейка, каптур, крайка, плахта, очіпок*;
- г) назви старовинних грошових одиниць та одиниць міри: *дукат, червінець, гривеник, крейцер, шаг, шеляг, злотий, рубель, лікоть, аршин, сажень, верства, миля, десятина, морг, корець, гарнець, копа, пуд, фунт*;
- д) назви зниклих народів, племен: *гуни, печеніги, торки, половці, ятвяги, варяги, поляни, кривичі, радимичі, угличі*.

Історизми не мають синонімів. Вони стилістично нейтральні, їх використовують у художніх творах та наукових працях, коли описують події і факти минулих історичних епох.

Архаїзми — слова, які вийшли з активного вжитку тому, що їх із різних причин витіснили інші слова. Наприклад, замість давніх слів *чадо, уста, десниця, зигзиця, ректи* тепер вживаються відповідно слова *дитина, губи, права рука, зозуля, сказати*.

Архаїзми мають синоніми: *чоло* — *лоб*, *перст* — *палець*, *отчий* — *батьківський*, *бран* — *полон*, *уповати* — *надіятися*, *отверзати* — *відкривати*, *вельми* — *дуже*, *всує* — *даремно*.

Серед архаїзмів розрізняють:

лексичні — повністю застарілі слова: *ланіти* (шоки), *рать* (військо), *дзигарі* (годинник), *вікторія* (перемога), *лицедій* (актор), *узріти* (побачити), *ректи* (сказати), *одесную* (праворуч), *оний* (той), *сиріч* (тобто);

словотвірні — із застарілими суфіксами та префіксами: *словеса* (слова), *рибар* (рибалка), *сіятель* (сіяч), *фортеція* (фортеця), *уrozumіти* (зrozumіти), *возсіяти* (засяяти), *женський* (жіночий);

фонетичні — із застарілим звуковим оформленням: *враг* (ворог), *глас* (голос), *зерцало* (дзеркало), *ріжниця* (різниця), *сподар* (господар), *пійт* (поет), *серебро* (срібло), *вольний* (вільний), *сей* (цей);

семантичні — із застарілим значенням: *лікоть* (міра довжини), *живіт* (життя), *колода* (вулик), *поїзд* (валка підвід).

Архаїзми використовують у художній літературі й публіцистиці переважно для створення піднесеного, урочистого наріж, насиченому старослов'янськими:

*Всеупованіє моє
На тебе, мій пресвітлий раю,
На милосердіє твоє,
Всеупованіє моє
На тебе, мати, возлагаю.
Святая сило всіх святих,
Пренепорочная, благая!
Молюся, плачу і ридаю:
Воззри, пречистая, на їх,
Отих окрадених, сліпих
Невольників...*

Іноді архаїзми вживають для вияву іронії, сарказму, зневаги або створення гумористичного ефекту, вдаваного пафосу. Цього досягають, поєднуючи їх із словами зниженого плану, як, наприклад, у вірші Т. Шевченка «Царі»:

*Старенька сестро Аполлона,
Якби ви часом хоч на час
Придубали-таки до нас
Та, як бувало во дні они,
Возвысили свій божий глас
До оди пишно чепурної,
Та й заходилися бобоє
Царів а боощо воспівать.*

Вживання тут архаїзмів *во дні они, возвысити, глас, воспівать* поряд із такими словами розмовно-побутового плану, як *старенька, придубати, чепурна, заходитися, а боощо*, надає текстові несерйозного, іронічного звучання.

Використовуючи застарілі слова, треба так поєднувати їх з іншими словами, щоб їхнє значення було зрозуміле читачеві. Цьому сприяє контекст, відповідні означення, синоніми, пояснення.

Ось, наприклад, як розкрито значення слова *свита* в повісті С. Васильченка «Широкий шлях»: *Хлопцеві не хотілось показати зновусебе Оксані у цій довжелезній свиті. Як ні у рясі. «Буду вертатись із Вільшани, зайду до Катрі — полагодимо свиту, підріжемо рукава, позалатую дірки, що миши погризли, той можна буде надіти. Надіну тусорочку з вишиваним коміром, що той раз кинув у неї, то й зовсім буде добре...»* Означення *довжелезна*, порівняння як *ні у рясі*, *деталь рукава* — усе це разом дає уявлення про свиту як про «довгополий верхній одяг».

Неологізми — нові слова в мові: *довкілля, складнощі, податківець, наркобізнес, бартер, менеджмент, рекетир, факс, телетайп, конверсія, дилер, імідж, грант*.

Причини появи неологізмів у мові різні:

- потреба дати назви новим предметам і явищам: *дисплей, принтер, бейсбол, бронедвері, гіпсокартон, йогурт, виробничоб'єднання, віце-прем'єр-міністр, електорат, клонування, Інтернет*;
- потреба замінити назву зрозумілішою, прозорішою; такою, що більш відповідає внутрішнім законам мови, її словотвірним особливостям: *літак* замість *аероплан*, *вертоліт* замість *елікоптер*, *рукоборство* замість *армреслінг*, *примірник* замість *екземпляр*, *відсоток* замість *процент*, *летовище* замість *аеродром*, *прдзірка* замість *слайд*;
- бажання знайти свіжі образні назви, властиве мові письменників: *бистроплин, вітровіння, сміхобризний, злотоцінно, троядно, яблуневоцвітно, блискотинь, турбація, зашовковитися, акордитись* — у творах П. Тичини; *громоношний, огнекрилий, міднодзвонний, стоцвітно, уснадкоємити, заприятитися, дипломатити, вицвіт, помозга* — у творах М. Рильського; *яснота, ясінь, краплинь, дощовиця, тужіль, розсвітання, повесніння, весновій* — у творах А. Малишка; *бджолиність, розламища, очужілість, сніговерть, безмір, випроб, невситенний, начаєний, знедуховніти, знебутись, знещасливити* — у творах О. Гончара.

Поява неологізмів у мові зумовлена розвитком людського суспільства, намаганням глибше пізнати й точніше позначити ті чи інші явища, властивості навколишньої дійсності, духовного життя людини.

Неологізми бувають загальнонародні й індивідуально-авторські (оказіоналізми). Загальнонародні неологізми, тільки-но з'явившись, набувають поширення серед більшості носіїв мови (*ваучер, гамбургер, безпіщанка, бомж*). Вони, проте, із зміною суспільних умов, розвитком науки й техніки, можуть перейти в історизми, як це свого часу сталося зі словами на зразок *комнезам, колгосп, радгосп, трудовень, партгрупорг, стахановець, патефон, грамофон* тощо. Індивідуально-авторські неологізми, як правило, не стають загальноживаними, а так і залишаються в тому чи іншому творі письменника.

Неологізми — категорія історична. Новостворені слова

перестають бути неологізмами з часу, відколи ними починають користуватися широкі кола носіїв мови. Наприклад, роки сто тому такі слова, як *суспільство, промисловість, мистецтво винахідник, дослідник, споживач, читач, переможець, свідоцтво властивість, приємність, байдужість, отвір, зміст, внутрішній зовнішній* та багато інших, що тоді з'являлися в українських виданнях, сприймалися як неологізми, їх навіть дехто презирливо називав «кованими словами». Тепер вони стали звичними, загальноживаними словами, без них не можна обійтися. Без неологізмів був би немислимий розвиток мови.

Поміркуйте

1. Яка різниця між територіальними й соціальними діалектизмами?
2. Яка роль професіоналізмів у виробничому процесі?
3. Наскільки зрозумілі історизми, використані в підручнику чи посібнику з історії України (на прикладі якогось одного розділу)?
4. Які неологізми трапляються в сучасній газеті (на прикладі одного номера газети)?

ФРАЗЕОЛОГІЯ

§ 65

фразеологізми як особливий вид лексики

Термін «фразеологія» має два значення: розділ мовознавства, що вивчає стійкі сполучення слів, їхній склад, будову та значення; сукупність стійких сполучень слів — фразеологічних одиниць певної мови.

Стійке сполучення двох і більше слів, яке в процесі мовлення відтворюється як готова словесна формула і звичайно являє собою семантичну цілість, називається **фразеологічною одиницею**, або **фразеологізмом**. У мові фразеологізми функціонують нарівні з окремими словами і становлять частину її лексики.

фразеологізм складається не менше як із двох слів — компонентів, причому як складники в ньому виступають не лише повнозначні, а й службові слова: *багатіти думкою, камінь спотикання, збити з пантелику, загнати на слизке, стріляти з гармат по горобцях, як на сповіді, не за горами, з душею*.

Серед мовознавців поки що немає єдиної думки, які мовні утворення слід зараховувати до фразеологізмів. Очевидно, слід розрізняти фразеологізми у вузькому розумінні (власне фразеологізми, або фразеологізми) і в широкому розумінні (фразеологічні вирази).

Власне фразеологізми своїм лексичним значенням рівнозначні окремим словам або словосполученням: *бути на сьомому небі* — почуватися щасливим; *брати за душу* — розчулювати; *робити з мухи вола* — перебільшувати; *мокрим рядом накрити* — лаяти; *права рука* — найближчий помічник; *мороз іде поза спиною* — страшно, як *сніг на голову* — зненацька. Вони характеризуються образністю і водночас нерозкладністю лексичного значення, співвіднесеністю його з певним цілісним сигніфікатом. Наприклад, у реченні *Треба ж до такої міри втратити глузд, щоб повірити, начебто можнa чинити такі речі — палити, топтати чужу землю, нищити народ і потім сухим вийти з води* (Ю. Бедзик) фразеологізм *сухим вийти з води* викликає в уяві лише образ води та сухого одягу як натяк, але повністю й чітко усвідомлюється як поняття «уникнути покарання».

Для власне фразеологізмів властиве певне емоційно-експресивне забарвлення. Наприклад, прислівник *тривожно* лише констатує стан людини, тим часом фразеологізм *коти шкребуть* має ще й виразне конотативне забарвлення, викликає певні емоції: *Ніби все правда і правильно, а десь на серці коти шкребуть* (В. Собко).

У **фразеологічних виразах** слова більшою мірою, ніж у власне фразеологізмах, зберігають своє індивідуальне значення. Самі фразеологічні вирази, як правило, позбавлені

певного емоційно-експресивного забарвлення. Але вони, як і власне фразеологізми, функціонують у мовленні як готові, усталені поєднання двох або більше слів.

До фразеологічних виразів належать:

мовні кліше і штампи: *ринкові реформи, соціальна програма, сфера обслуговування, мати велике значення;*

складені найменування: *річ у собі, коефіцієнт корисної дії, адамовояблуко (борлак), грудна жаба, білий гриб, м'яка вода, Чорноморе;*

прислів'я та приказки: *Вовків бояться — в ліс не ходити. З великої хмари малий дощ буває;*

крилаті вислови: *Борітеся — поборете* (Т. Шевченко). *Лиш боротись — значить жити* (І. Франко).

Фразеологія формувалася протягом століть, акумулюючи в собі життєвий досвід народу. У фразеологізмах найбільшою мірою виявляється національна специфіка мови, вони становлять найобразнішу частину її лексики. Фразеологізми з однієї мови на іншу, як правило, дослівно не перекладаються.

§ 66

Класифікація фразеологізмів

Фразеологізми з погляду співвідношення між значенням окремих їхніх компонентів і їхнім цілісним значенням поділяють на три групи: фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності та фразеологічні сполучення.

Фразеологічні зрощення — одиниці, у яких цілісне значення ніяк не вмотивоване; воно не впливає із значення їхніх компонентів: *теревені правити* — говорити нісенітницю, *байдики бити* — ледарювати, *глек розбити* — посваритися, *собачу з'їсти* — мати досвід, *піймати облизня* — зазнати невдачі, *викинути коника* — зробити щось несподіване, *підбивати клинці* — залицятися, *ні в сих ні в тих* — незручно.

Фразеологічні єдності — одиниці, у яких цілісне значення вмотивоване переносним значенням їхніх компонентів: *три-*

мати камінь за пазухою — приховувати злобу, *грати першу скрипку* — бути головним, *вивести на чисту воду* — викрити непорядність, *загрібати жар чужими руками* — використовувати когось, *давати волю ногам* — тікати, *море по коліна* — нічого не страшно, все дозволено, *прикусити язика* — замовкнути, *пропускати повз вуха* — не звертати уваги, *хоч до рани прикладай* — лагідний.

фразеологічні сполучення — одиниці, у яких цілісне значення вмотивоване прямим значенням їхніх компонентів: *взяти слово, зачепити гордість, покласти край, берегти як зіницю ока, подавати надію, страх бере, ласкаво просимо, узяти верх, терпцю немає, звести очі, як піску морського.*

Проте чіткої межі між цими групами немає. Важко визначити, до якого розряду віднести, скажімо, фразеологізм *кирпу гнути* (зазнаватися) — до зрощень чи до єдностей; *тернистий шлях* — до єдностей чи до сполучень.

Фразеологізми за співвіднесеністю з окремими частинами мови, тобто за їхнім сукупним лексичним і граматичним значенням (за тим, що вони позначають — предмет, ознаку, дію, обставину чи почуття, емоції — і якими членами речення виступають), бувають:

іменникові — називають предмет чи явище: *козацьке сонце, рятівна соломинка, наріжний камінь, сім чудес світу, лебедина пісня, біла ворона, синя панчоха, ласий шматок, каїновापечать, скрегіт зубовний, содомігоморра, казка пробілого бичка*; у реченні, як і іменники, виступають підметами, додатками, іменними частинами складених присудків тощо: *Люди, зрадивши, що минула лиха година, слалися спати* (Панас Мирний). *Смертний час свій я на полі битви стріну* (Н. Рибак);

прикметникові — називають ознаки: *не в тім 'я битий, кров з молоком, не остання спиця в колесі, не з полохливого десятка, нечистий на руку, у ступі не влучиш, білими нитками щитий, одним миром мазані, купи не держиться, собака на сні, під мухою, хоч викрути*; у реченні звичайно виступають означеннями або іменними частинами складених при-

Удкш: *А там — козак не в тім 'я битий: щось та природи*³ *Уміє* (М. Пригара). *Чого ти чванішся? Старці, злидні, жив*³ *У присохли до спину, а воно приндиться* (М. Коцюбинський);

діслівні — називають дію або стан: *накивати п'ятами, мотати на вус, бити себе в груди, дерти носа, дибки ставати, ускочити в халепу, сидіти на двох стільцях, товкти воду в ступі, доливати оливи до вогню*; у реченні звичайно виступають у ролі присудків: *От коли б тільки мені до тебе добратися, я б тобі показав, де раки зимують* (Панас Мирний); або в ролі обставин (у формі дієприслівника): *все віддай на вжиток люду, що, лючи кривавий піт, не жалів для тебе труду, згодував тебе на світ* (П. Грабовський);

прислівникові — характеризують дію, стан чи ознаку: *відкритим серцем, як на долоні, не чуючи землі під ногами, без керма і без вітрил, на живу нитку, кров холоде в жилах, ні в зуб ногою, хоч плач*; у реченні виступають у ролі різних обставин: *З важким серцем ішов Максим Беркут посеред невеличкої ватаги тухольських молодців на сповнення громадської волі* (І. Франко). *Докія прокидається до перших півнів* (М. Стельмах);

вигукові — вказують на почуття, емоції: *от тобі й на, от тобі й раз, туди до лиха, тим-то й ба, ні пуху ні пера, хай йому грець, цур тобі, не доведи Господи, і треба ж*; у тексті використовуються нарівні із звичайними вигукми: *Я вже вас так буду шанувати, як нікого в світі, побий мене грім!* (М. Стельмах). *Ой, як приємно вернути з трудної, утомливої дороги та в теплу домівку... Хай їй абищо* (П. Дорошко).

Фразеологізми в реченні сприймаються як один член речення. Наприклад, у реченні *Мельхиседек сердито глянув на свою жінку; вона догадалась, що вже наговорила сім мішків гречаної вовни, й прикусила язика* (І. Нечуй-Левицький) — фразеологізм *сім мішків гречаної вовни* виступає в ролі додатка (дурниць), а фразеологізм *прикусила язика* — у ролі присудка (замовкла).

Однак не всі фразеологізми можна однозначно співвіднести з певними частинами мови. Це передусім стосується тих фразеологізмів, які мають форму предикативних словосполучень, тобто в складі яких є підмет і присудок: *Люблю я таких людей, завзятих і проклятих, щоб душа в них була не злопуцька, щоб оглядали життя з високої конструкції* (Ю. Яновський). *А чи не високо ти, Андрію, літаєш? Бо можна сісти низько-низько, що й курка лапою загребе* (М. Стельмах). Такі фразеологіз-

ми аючі неподільне, цілісне лексичне значення, граматично співвідносяться з реченням.

Щодо функціонально-стилістичних властивостей фразеологізмів, то серед них виділяють три групи:

фразеологізми, що належать до розмовного стилю (переважно з виразно зниженим забарвленням): *зарубати на носі, стерти на табаку, замакітрити голову, мати олію в голові, виляти хвостом, пошити в дурні, похнюпити носа, тримати ніс за вітром, гопки скакати, накивати п'ятами, кури заклоюють, потурати серцю, душарадіє*;

фразеологізми, що належать до книжних стилів (здебільшого з піднесено-урочистим забарвленням): *наріжний камінь, зімкнути лави, усіма фібрами душі, перейдений етап, ставити з ніг на голову, називати речі їхніми іменами, два боки однієї медалі, за велінням серця, спочивати на лаврах, езопівська мова, ахіллесова п'ята, танталові муки*;

стилістично нейтральні фразеологізми (найменш експресивно забарвлені): *спільна мова, залишити слід, розправити крила, милувати око, тишити себе надією, спинитися на півдорозі, пробувати сили, зламати слово, думка визріла, сумнів бере, першаластівка, майстер своєї справи, довести ділом, рано чи пізно, в одну мить, на весь голос*.

Стилістичне забарвлення фразеологізмів великою мірою залежить від характеру їхніх компонентів. Наприклад, фразеологізми *сидіти на троні, доходити висновку* завдяки словам *трон, висновок* мають явно книжне забарвлення; фразеологізми *сидіти в печінках, доходити до тям* завдяки словам *печінка, тям* належать до розмовно-просторічних.

§67

Багатозначність, синонімія і антонімія серед фразеологізмів

Для Фразеологізмів, як і для звичайних лексем, властиві такі явища, як багатозначність, синонімія й антонімія.

НайФиклад, багатозначним є фразеологізм *роззявити ро-*

та: 1) говорити, казати що-небудь (*Рота як слід він не всті, роззявити*, — *зараз готове усе.* — П. Грабовський); 2) уважно слухати (*Ухаті слухали, роззявивши роти, намагаючись не пропустити жодного слова.* — Я. Качура); 3) бути дуже враженим чимось (*Глухі діди роти пороззявляли, бо ще ніколи не бачили таким збудженим свого Зарубу.* — В. Кучер); 4) бути неуважним (*Ну, гони биків, чого рота роззявив?* — Григорій Тютюнник); 5) посягати на що-небудь (*На чуже добро це малку рота роззявляє.* — С. Голованівський); 6) рватися — про взуття (*Ось і чоботи в мене роти пороззявляли.* — Г. Квітка-Основ'яненко).

Так само, наприклад, багатозначним є фразеологізм *вести перед*: 1) верховодити (*Гордій справді вмів перед вести, вмів отаманувати так, що всі його слухались.* — Б. Грінченко); 2) бути першим, передовим (*Дільниця його групи стала вести перед у цеху.* — Ю. Яновський); 3) заспівувати (*І справді, молодиці жартували, сміялись, співали пісень, аж луна розлягалась по полю. Олександра вела перед.* — М. Коцюбинський).

У багатозначному фразеологізмі може поєднуватися пряме значення з переносним. Фразеологізм *ставати дибки*, коли йдеться про тварин, виступає в прямому значенні «ставати на задні ноги» (*ідуть вершники... Під ними гарцюють коні, стають дибки, крешуть підковами брук.* — П. Колесник); коли ж мова йде про предмети — має вже певною мірою переносне значення «ставати вертикально» (*На одній розбитій платформі, яка стала дибки, чудом затримався танк.* — О. Донченко); а коли йдеться про людей — набуває цілком переносного значення «чинити опір, рішуче протестувати» (*Завжди мене слухався Олекса, а тут дибки став.* — І. Муратов). Так само фразеологізм *відводити очі* має то пряме значення «переставати дивитися» (*Копистка відвів очі від вікна, низько увігнув голову і замислився.* — Я. Гримайло), то переносне — «відвертати чийсь увагу» (*Украде [Тимошко] бувало... та й підкине другому, щоб від себе очі відвести.* — Панас Мирний).

Багатозначність серед фразеологізмів, щоправда, трапляється рідко.

Частою серед фразеологізмів є синонімія. Наприклад, значення «ледарювати» мають фразеологізми *байдики бити, багна бити, давати горобцям дулі, ханьки м'яти, клеїти дурня, ганяти вітер по вулицях, лежні справляти, тинятися з кутка в куток, і за холодну воду не братися*. Значення «бувала людина»

передають фразеологізми *був на коні і під конем, пройшов Крим; рим і мідні труби, перейшов крізь сито й решето, не з одного колодязя воду пив, третій калач, стріляний горобець, бував у бувальцях*.

Як і звичайні слова-синоніми, синонімічні фразеологізми можуть якимось відрізнитися один від одного своїм лексичним значенням. Наприклад, у синонімічному ряду фразеологізмів із значенням «бути несамостійним» фразеологізм *танцювати під чийсь дудку* має ще відтінок «беззаперечно виконувати»; *співати з чийогось голосу* — «сліпо повторювати», *дивитися чиймись очима* — «оцінювати факти з позицій іншої людини».

Фразеологізми можуть відрізнитися один від одного сполучуваністю. Фразеологізм *на заячий скік* із значенням «дуже мало» поєднується зі словами, що вказують на відстань або час, фразеологізм *як шилом юшки вхопити* з тим самим значенням переважно вживається зі словами, що означають почуття, а фразеологізм *як кіт наплакав* може вживатися для кількісної характеристики будь-чого.

Різну сферу вживання мають однакові чи майже однакові за значенням фразеологізми *заснути вічним сном, віддати Богові душу і простягти ноги, врізати дуба; до останнього подиху і до гробової дошки; езопівська мова і наздогад буряків; датися взнаки і вилізти боком*.

Нерідко синонімічні фразеологізми мають у своєму складі той самий компонент. Наприклад, із значенням «поставити кого-небудь у скрутне становище, переважити» вживаються фразеологізми з головним словом *загнати*: *загнати в тісний кут, загнати у безвихідь, загнати на слизьке, загнати у сліпу вулицю, загнати в шушу*. Однакове значення «лукавити, лицемірити» мають фразеологізми *виляти хвостом, крутити хвостом*. Значення «розумний» передається фразеологізмами зі словом *голова* в різних формах: *голова варить, мати голову на плечах, з головою, держати розум у голові*.

Серед фразеологізмів виділяються також пари з антонімічним значенням: *вбити собі в голову — викинути з голови, не в тім'я битий — не має лою в голові, макітра розуму — устий лоб, хоч греблю гати — як кіт наплакав, серце заговорило — серце спить, набитий гаманець — вітер у кишнях свистіть*. Протиставлення може відбуватися також через заперечення: *велике цабе — невелике цабе, птиця високого польо-*

ту — птиця невисокого польоту, з легким серцем — з нелегким серцем, стояти на правильній дорозі — стояти на неправильній дорозі, схилити голову — не схилити голови; через антонімічні компоненти", натягати віжки — попускати віжки, зажити доброї слави — зажити поганої слави, з іншого тіста — з одного тіста, цей світ — той світ, плисти за течією — плисти проти течії.

§68

Будова фразеологізмів

Фразеологізми бувають різної синтаксичної будови: можуть мати форму незалежного речення, підрядного речення, словосполучення (предикативного, підрядного чи сурядного), а також являти собою поєднання повнозначного слова із службовим.

Фразеологізми у формі незалежного речення являють собою завершені, самодостатні комунікативні одиниці, проте, на відміну від звичайних речень, передають одне поняття, творять семантичну цілість: *повернулося колесо історії* — сталися зміни; *не варта шкірка вичинки* — марна праця; *далеко куцо́му до зайця* — велика різниця між кимось; *той у плуг, той у луг* — незлагоджено; *що буде, те й буде* — незважаючи ні на що. Такі фразеологізми не здатні до словесного поширення, у тексті вони вживаються як окремі повідомлення, репліки і за своїм значенням межують із приказками: *Ви себе рівняєте з Іосифом? Далеко куцо́му до зайця!* (І. Котляревський). Вони можуть входити також до складного речення як його предикативна частина: *Що буде, те й буде, а я не покину своєї матері* (І. Нечуй-Левицький). *Нема щоказати, бов чужій хаті й тріска б'є* (Л. Мартович).

До складу фразеологізмів, що мають форму підрядного речення, як обов'язковий компонент входять сполучники підрядності на зразок як, мов, наче, аж та сполучні слова що, де, куди, коли, доки тощо. Ці фразеологізми, як правило, вказують на різні обставини і за будовою можуть бути:

"" овним двоскладним реченням (із підметом і присудком):
 " і орон кісток не заносить — дуже далеко, куди око
 ку^у мне — скрізь, звідки вітер віє — чий вплив, доки світ
 ^оїть — завжди, як рак свисне — ніколи, як гарбуз на вербі
 с^с постє — ніколи, як мокре горить — дуже повільно, що б
 6⁶ і^і м^м було — за будь-яких умов, аж дим іде — дуже
 и^и інтенсивно, чоголіва нога забажєє — досхочу;

неповним двоскладним реченням із пропущеним присудком рідш^с ~~ підметом: як риба у воді — вільно, невимушено, як засватана дівка — сором'язливо, (далекий) як небо від землі — недосяжний, (зникнути) як сіль у воді — безслідно, (потрібний) як п'яте колесо до воза — зовсім не (потрібний), поки суд та діло — тим часом, мов крізь землю провалився — раптово зник; часом і з обома пропущеними головними членами речення: (знас) як свої п'ять пальців — досконало, (побачить) як свого носа — ніколи не (побачить), (сиплється) як з рукава — дуже багато, (загоїться) як на собаці — дуже швидко; іноді до таких фразеологізмів як головна складова частина входить дієслово: битися як риба об лід — бідувати, даватися як горобець на полову — піддаватися обману, купатися як сир у маслі — розкошувати, носитися як дурень зі ступо^ю — приділяти забагато уваги;

односкладним реченням: хоч собак ганяй — дуже холодно, хоч в око стрель — дуже темно, Куди не подайся — скрізь, якщо на те пішло — за такої умови, як вітром здуло — раптово зник, мов рукою зняло — раптово минуло, де козам роги правлять — дуже далеко.

Фразеологізми, що мають форму предикативного словосполучення, являють собою комунікативно незавершені, недостатні одиниці: вони, як правило, потребують доповнення другорядними членами. Наприклад, у реченні *Батько Дніпро тече собі спокійно, і ліси на горах стоять, як на картині художника, — просто душа співає од такої краси* (Ю. Яновський) фразеологізм *душа співає*, що має значення «Радісно», доповнюється обставиною причини *од краси*. За будовою такі фразеологізми поділяють на:

Двочленні — складаються лише з підмета й присудка: *порохня сиплється* — дуже старий, *завидки беруть* — заздрісно, *из^{из}к заплітається* — важко говорить, *світ не близький* —

дуже далеко, *жила тонка* — слабкий, *язик як помело* — дуже балакучий, *горішок не по зубах* — дуже складна справа, *одного поля ягода* — однакові, *два чоботи — пара* — схожі між собою;

багаточленні — крім підмета й присудка, як обов'язковий компонент мають також другорядні члени: *ведмідь на вухо наступив* — позбавлений музикального слуху, *кров холоде в жилах* — страшно, *язик підвішений добре* — дотепно говорить, *є лій у голові* — розумний, *душа в п'яти вскочила* — стало дуже страшно, *кінці з кінцями не сходяться* — важко справлятися з труднощами.

Найпоширенішими є фразеологізми, які мають **форму підрядного словосполучення**. Головним словом у таких стійких словосполученнях переважно виступають іменники та дієслова, рідше — прикметники, прислівники, числівники.

Фразеологізми такого типу з іменником у ролі головного слова можуть являти собою:

- а) поєднання іменника з прикметником (або займенником, числівником): *білий світ, права рука, тепле місце, вчорашній день, дивна річ, крокодилячі сльози, старий лис, морський вовк, мокра курка, біла ворона, заплішений дурень, казанська сирота, китайська грамота, авгієві стайні, адамове ребро, своя рука, кожний собака, перша ластівка*; таке поєднання може мати форму непрямого відмінка з прийменником або без нього: *з легкої руки, на швидку руку, з дорогою душею, у свинячий голос, без зайвих слів, без задніх ніг, при битій дорозі, на свою голову, в самий раз, на сьомому небі, до перших півнів, в один голос, на одній нозі, щасливої дороги, високої думки, чистої води, власними очима, щедрою рукою, тихою сапою, всім серцем, своєю чергою, одної масті*;
- б) поєднання іменника з іменником у родовому відмінку: *сіль землі, дух доби, пісня пісень, хвороба росту, докори сумління, мова серця, крик душі, почуття ліктя, господар становища, слово честі, макітра розуму, секрет полішинеля, яблуко розбрату*; на початку такого фразеологічного словосполучення як обов'язковий компонент може стояти прийменник: *на злобу дня, на вагу золота, на*

краю прірви, за покликком серця, для відводу очей, до глибини душі, у поті чола; ця конструкція може поширюватися залежним прикметником (або займенником, числівником): *птиця невисокого польоту, останній крик моди, сон рябій кобили, слуга двох панів*;

- в) поєднання іменника з іменником чи іменниками в іншому відмінку з прийменником або без нього: *слово в слово, крок за кроком, без року тиждень, світ за очі, місце під сонцем, серце з воску, дірка з бублика, своя голова на плечах, колос на глиняних ногах, ані пари з вуст, буря в склянці води, кінець кінцем, кум королю*.

фразеологізми у формі підрядного словосполучення з дієсловом у ролі головного слова являють собою:

- а) поєднання дієслова з іменником у знахідному (чи родовому) відмінку без прийменника: *сушити голову, снувати думки, ламати кригу, ловити момент, збивати пуху, набратися духу, баглаї бити, розуму не позичати, позбутися голови, рішитися глузду, мало каші з їв*;
- б) поєднання дієслова з іменником (чи займенником) в іншому відмінку з прийменником або без нього: *запастати в душу, відійти в історію, упійматися на гачок, виводити з рівноваги, встати з колін, стояти на своєму, боротися з вітряками, і в головах не класти, потурати серцеві, дякувати Богові, клювати носом, вкритися іржею, іти прахом, перекидатися словом*;
- в) поєднання дієслова з двома або більше іменниками в різних відмінках: *давати волю серцю, покласти руку на серце, набрати води в рот, тримати ніс за вітром, робити з мухи вола, взяти бика за роги, встромляти палиці в колеса, носити воду решетом, решетом у воді зірки ловити, влити в бочку меду ложку дьогтю, валити з хворої голови на здорову, не лазити за словом у кишеню, вилами по воді писано*;
- г) поєднання дієслова з прислівником: *іти навпомацки, піти вгору, високо нестися, звести нанівець, датися втямки, стати цапки, іти навпомацки, бачити далеко, дивитися звисока, поглядати скоса, лігма лежати, легко сказати, заходити здалека, тримати вухо гостро*.

Фразеологізми у формі підрядного словосполучення з прикметником (чи дієприкметником) у ролі головного слова трапляються рідше: *легкий на руку, важкий на підйом, тугий на вухо, гострий на язик, скупий на слова, гарячий серцем, вітром підбитий, безвини винний, не вартий дірки з бублика*.

Так само рідкісні фразеологізми з прислівником у ролі головного слова: *подалі від лиха, нізащо в світі, тяжко на душі, гірко на серці, несповна розуму, догоридном, сліпо му видно, не видно і сліду, світу божого не видно, ніде правди діти, ніколи і вгору глянути*. Проте є чимало (близько сотні) фразеологізмів із предикативним словом *нема* в ролі головного слова: */ гадки нема, цини нема, мови нема, нема кінця-краю, нема кебети, нема спасу, терцю нема, просвіткунема, тільки пташиного молока нема, і вгору глянути нема коли, нема куди обернутися, нема того щоб*.

Не так багато і фразеологізмів із числівником у ролі головного слова: *тридцять срібняків, за тридев'ять земель, утрипогібелі, утришиї, трикити, вчотири ока, задва кроки, на своїх двоох, сім п'ятниць на тиждень, сім чудес світу, одним один, один в один, п'ять через десять, три чисниці до смерті*.

Частина фразеологізмів має **форму сурядних словосполучень**. Як правило, вони складаються з двох частин (компонентів), з'єднаних одиничним або повторюваним сполучником сурядності: *вірю і правдою, віднині й довіку, плоть і кров, голод і холод, босий і голый, безладу і складу, не раз і не двічі, раз і назавжди, вздовж: і вперек, за і проти, святий та божий, і сміх і гріх, і нашим і вашим, і в овк ситий і козацїла, ні грачнї помагач, ні слухуні духу, ні світні зоря, ні вдень ні вночі, ні думано ні гадано, ні кує ні меле, ні з сього ні з того, ні за щоні про що, ані верша ані ворітниця, не за страх, а за совість, або анабо пропав, раночипізно, так чи інакше, то скоком, то боком, як день, так ніч*. Іноді такі два сурядні компоненти бувають підпорядковані підрядним зв'язком спільному головному слову: *метати громи і блискавки, лицар безстраху і догани, ходити кругом та навколо*.

Рідко фразеологізми у формі сурядного словосполучення складаються з трьох частин: *прийшов, побачив, переміг, пройти Крим і Рим і мідні труби; пройти крізь вогонь, воду*

труби, і швець, і жнець, і на дуду грець; ні бе, ні ме, ні куку-ріку-

Особливий різновид фразеологізмів становлять стійкі **поєднання повнозначного слова із службовим** — прийменником, сполучником або часткою, що мають цілісне значення. Це, власне, застигли синтаксичні словоформи. За озором службового слова їх можна поділити на три групи:

фразеологізми, повнозначні слова яких поєднані з прийменниками: *зрозумом, звогником, зперцем, зголючки, зруки, зпелюшок, зіскрипом, долиця, дорешти, доцурки, на славу, на совість, на руку, на око, на кишталт, на гамуз, на шапкобрання, набатьківських, вгуморі, важурі, вунісон, в лоб, улітах, усоку, вусю, безпам'яті, безтями, безпуття, безкінця-краю, безліку, віддуші, від лукавого, підруками, під носом, під силу, по дорозі, по змозі, про себе, про око, з-підполи, з-підпалиці, прирозумі, крізьзуби, над силу, для годиться;*

фразеологізми, повнозначні слова яких поєднані зі сполучниками: */ край, та й по всьому, та й годі, хоч плач, хоч лусни, хоч викинь, хоч викрути, хоч куди, як палець, як лід, як крига, як вкопаний, як ужалений, як на голках, як на долоні, як по нотах;*

фразеологізми, повнозначні слова яких поєднані з частками: *нідуші, нікрихти, ніногою, нізмісця, анітіні, небїда, нерівня, не промах, не до ладу, не до душі, не до добра, не до снаги, не до шмиги, не на жарт, не по собі, не по зубах, не під силу, не про нас, не за горами, не зруки, не з медом, незтих, тільки горя, тільки бачили, тільки того, аж нікуди*.

Крім того, трапляються поодинокі фразеологізми, які за своєю будовою не вкладаються в наведені вище моделі: *далі нікуди, кудитам, хто куди, детама, детобі, тогой дивись, як нідей нічого, і горя мало*.

Відповідно до кількості складових частин (враховуючи не тільки повнозначні, а й службові слова) розрізняють фразеологізми: Двокомпонентні {*тертий калач, співа ти дифірамби, безліку, на славу*}, трикомпонентні {*сім чудес світу, ніде голці власти сам собі пан, світ за очі, не про нас, як без рук*}, чотирикомпонентні {*чужими руками жар загрібати, п'ять колесо до бура в склянці води, ні сном ні духом, хоч трава не*

рости), п'ятикомпонентні (наговорити сім мішків гречаної вовни, переливати з пустого в порожнє, не бачити як своїх вух) тощо.

Фразеологізми звичайно мають незмінний, застиглий набір компонентів.

Проте деякі фразеологізми можуть вживатися в усиченому скороченому вигляді: *ні в зуб ногою — ні в зуб* (З людиною буває часто так, що, добре знаючи минулого події, вона сучасності ні в зуб не розуміє. — М. Рильський); *думка майнула в голові — думка майнула* (*Майнула думка повернути просто степом до Карасу.* — І. Ле); *як той реп 'ях до штанів (до кожуха) — як реп 'ях* (Знаєш, Альберте, не липни до мене, як реп 'ях. — П. Автомонов); *загнати в тісний кут — загнати в кут*; *заспівати іншої пісні — заспівати іншої*; *дерти носа вгору — дерти носа*; *покласти на обидві лопатки — покласти на лопатки*; *намазати п 'яти салом — намазати п 'яти*; *танути як віск на сонці — танути як віск*; *різати правду в очі — різати правду*.

Іноді можлива синонімічна взаємозаміна компонентів у тому самому фразеологізмі: *викинути (витрусити) з голови (з пам'яті, з думки)*, *губитися (плутатися, метатися) в догадках (в здогадках, в здогадах, в гадках)*, *наговорити (набалакати, намолоти, наплести) сім мішків (сім кіп, три мішки) гречаної вовни, дати імпульс (поштовх), твердий (міцний) горішок, зігнути (скрутити) в баранячий ріг, серце (душа) не на місці, на один кшталт (лад, манір, копил, аршин), мамин (матусин) синок (мазунчик), поставити питання руба (ребром).*

В усному мовленні стилістично нейтральні компоненти фразеологізмів можуть замінюватися експресивно-емоційними: *випрістити (вивалити, вирячити, вилупити) очі (баньки, бульки)*, *розкрити (роззявити) рота (пащу, пащеку, пельку, вершу, хавку)*, *голова (казанок, баняк, черепок) варить*. При заміні, буває, використовується назва частини замість цілого (метонімічна заміна): *головою (лобом) мур пробивати, від голови до ніг (до п 'ят), у поті лиця (чола), аж хата дрижить (стіни дрижать)*. Одне замість одного можуть підставлятися слова, що позначають суміжні предмети чи явища або належать до того самого семантичного поля: *своя голова на плечах (на в'язах)*, *відчувати плече (лікоть)*, *аж за боки (за живіт) хапатися, показувати свої зуби (роги, назурі), скинути шапку (капелюх, бриль)*, *діставати зорі (місяць)*, *ні Богові свічка, ні чортові кочерга (коцюба, рогац, шпичка, огарок)*.

Часом змінні компоненти фразеологізмів:

- а) мають лише різне граматичне оформлення: у глибині (у глибинах) серця, нишпорити очима (оком), тішити око (очі), тугий на вухо (на вуха), пробувати на зуб (на зуби), не до сміху (сміхів), проковтнути язика (язик), дерти носа (ніс), аж небу (небові) жарко буде, з перших кроків (з першого кроку), тримати в кулаку (в кулаці), в сто разів (раз), сп'ясти на тілі (з тіла, в тілі);
- б) різняться між собою тільки префіксами: *слати (посилати, засилати, присилати) сватів, материне молоко на губах не обсохло (не висохло), спіймати (піймати, впіймати) облизня, нагріти (зігріти) собі місце, затаїти (при-тїїти) дух, на сміх (посміх)*;
- в) різняться між собою лише суфіксами: *лиха година (годинонька), сушити серце (серденько), гладити по голівці (по голові), ковтати слину (слинку), виривати з коренем (з корінням), стати кілком (колом) у горлі*;
- г) при однаковому лексичному складі мають різну синтаксичну будову: *як вода змила — як водою змило, гадки не мати — в гадці не мати, доходить розуму — доходить до розуму, забігати в думках — забігати думкою, по свіжих слідах — свіжими слідами*.

Головні компоненти іменникових, прикметникових та дієслівних фразеологізмів, пов'язуючись з іншими словами в реченні, набувають, як правило, різних граматичних форм: *Нам головне — до моря добратися. А там на корабель юнгами влаштуємось, куди хоч попливемо, справжніми морськими вовками станемо* (Ю. Збанацький). *Дала мені мама доброї прочуханки й заборонила зовсім виходити з двору* (І. Нечуй-Левицький). *Роздратували її якось хлопці на вулиці, схопила вона одного в такі обійми, що ледве живого та теплого з рук вирвали* (Григорій Тютюнник).

Серед різного виду фразеологізмів найбільш сталі фразеологічні зрощення, а фразеологічні єдності та сполучення виявляють меншу стійкість. І хоча словесна оболонка деяких фразеологізмів може змінюватися — їхнє загальне лексичне значення залишається незмінним і так само цілісним.

ЛЄ2

Лексичний склад фразеологізмів

Основна маса фразеологізмів складається із широковживаних слів.

Найбільше фразеологізмів побудовано з використанням слів на позначення частин людського тіла. Наприклад, зі словом *голова* в різних формах є приблизно 300 фразеологізмів: *гаряча голова, голова з вухами, голова йде обертом, голова не половою набита, голова стала дірява, капустяна голова, світла голова, і в головах не класти, на головах ходити, валити з хворої голови на здорову, не виходить з голови, поставити з голови на ноги, без третьої клепки в голові, жуки в голові, мати олію в голові, сидіти на голові, битися головою об стіни, важити головою, ручатися головою, брати в голову, вішати голову, звалитися на голову, морочити голову, посипати попелом голову, у першу голову, як грім на голову.*

Зі словом *око* утворено ще більше фразеологізмів: *гостре око, веселити око, куди око сягає, на око, недремне око, про людське око, стороннє око, в чотири ока, краєм ока, як ока в лобі, як зіницю ока, дивитися зизим оком, і оком не змигнути, ні за що оком зачепитися, хоч одним оком, мати на оці, стояти більмом в оці, як сіль в оці, очі рогом лізуть, очі розбігаються, відкрити очі, дивитися правді в очі, куди очі дивляться, очі горять, робити великі очі, знімати полуду з очей, не змикаючи очей, очей не відведеш, своїм очам не вірити, вбирати очима, із зав'язаними очима, зміряти очима, стояти перед очима, на очах, світ в очах тьмариться та ін.*

Зі словом *серце* налічують понад 200 фразеологізмів: *гаряче серце, закипає серце, крається серце, покласти руку на серце, проникати в серце, серце з перцем, серце не камінь, серце радіє, серце сохне, серце чує, черв'як точить серце, щире серце, брати до серця, з доброго серця, припасти до серця, давати волю серцю, потурати серцю, усім серцем, з відкритим серцем, щирим серцем, гірко на серці, мати Бога в серці, посвітлішало на серці тощо.*

Стільки ж приблизно фразеологізмів мають у своєму складі слово *рука*: *легка рука, рука в руку, своя рука, зруки, майстер першої руки, набити руку, на руку ковінька, на швидкуруку, по*

у „уку, простягати руку, підрукою, щедрою рукою, брати в ки, зв'язувати руки, майстер на всі руки, у добрі руки, докла- дати РУ >³ перших рук, як безрук, не давати волі рукам, влас- руками, з пустими руками, обома руками хапатися, у своїх ^{руках} горить у руках, у надійних руках і т. д.*

Зі словом *нога* є понад 100 фразеологізмів: *нога за ногою, ого ліва нога забаждає, до ноги, переминатися з ноги на ногу, встати на ліву ногу, на широку ногу, ні в зуб ногою, ногою ступити ніде, на короткій нозі, брати ноги на плечі, де вже ^{ноги} не носили, падати в ноги, з усіх ніг, і риби наловити і ніг ^е замочити, давати волю ногам, відхрещуватися руками й ногами, плутатися під ногами, колос на глиняних ногах, твердо стояти на ногах.*

Чимало фразеологізмів групуються навколо слів, що означають назви явищ природи (*прихилити сонце, місце під сонцем, вітер у голові, звідки вітер віє, шукати вітра в полі, свіжим вітром повіяло, буря в склянці води, як чорна хмара, витати в хмарах, мороз поза спиною ходить, як сніг на голову, як громом вражений*); назви тварин (*гнатися за двома зайцями, ділити шкуру невбитого ведмеда, всі кози в золоті, старий лис, вовк в овечій шкурі, горобці цвірінкають у голові, кури засміють, з третіми півнями, як з гуски вода, як баран на нові ворота, у свинячий голос, ловити окунів*); назви рослин (*топтати ряст, плести сухого дуба, як горох при дорозі, як виросте гарбуз на вербі, дорога терном поросла, хай буде гречка, дати на горіхи, душа заросла полином, нижчий за траву, мак росте в голові, як гриби після дощу*); назви знарядь праці, предметів домашнього вжитку (*хоч лопатою греби, знати з миски та в рот, макітра розуму, облизати макогона, носа й коцюбою не дістати, двічі наступити на ті самі граблі, як пісок на вилах, тримати в кліщах, ложка дьогтю, пристати з ножом до горла, носити воду решетом, як п'яте колесо до воза*); назви трудових процесів (*молоти язиком, краяти сер- Че, вставляти клепку, кувати вухналі зубами, скородити ребра, як - свекор пелюшки прати*) тощо.

Найчастіше головним словом у фразеологізмі виступає дієслово. Є окремі дієслова, які входять до складу багатьох Фразеологізмів. Наприклад, із дієсловом *давати* (*дати*) утво- рено ¹⁰ близько 200 фразеологізмів (*давати перевагу, давати відси- и, давати волю рукам, давати драла, давати дорогу, да- ати, давати маху, давати на здогад, давати по шапці,*

давати раду, давати спокій, давати перцю, давати сторчаця, не давати і вгору глянути, не давати проходу); з дієсловом брати (взяти) — близько 80 фразеологізмів (брати в роботу, брати голову в руки, брати до відома, брати за петельки, бр'яти на арапа, брати на себе очі, брати ноги на плечі, браїти своє, брати себе в руки, брати за зябра, брати за чисту монету, брати на клини, брати до серця); з дієсловом іти — близько 70 фразеологізмів (іди з Богом, іти в ногу, іти в непом'ять іти вгору, іти напролом, іти шкереберть, іти з глибини душ/іти ва-банк); із дієсловом тримати — понад 60 фразеологізмів (високо тримати голову, тримати марку, тримати в таємниці, тримати за сімома замками, тримати ніс за вітром тримати камінь за пазухою, тримати на прив'язі, тримати язик за зубами) тощо.

У фразеологізмах порівняно часто вживаються числівник один (в один голос, міряти на один аршин, не один пуд солі з їсти, один бік медалі, один одного вартій, одним один, співати в один голос, зв'язувати в одне ціле, за одним махом, в одній упряжці, в одному ряду, бити в одну точку, стригти під одну гребінку), числівник два (два боки однієї медалі, за два кроки, не раз і не два, як дві краплі води, палиця з двома кінцями, між двох вогнів, у двох словах), числівник три (алюр три хрести, в три погібелі, гнутися в три дуги, під три вітри, в три скоки, спустити три шкури, у три шиї, як три дні не їв, під трьома замками), числівник сім (всім по сім, за сім земель, сім мішків гречаної вовни, сім футів під кілем, сім п'ятниць на тиждень, за сімома печатками), рідко — інші числівники (у чотирьох стінах, як свої п'ять пальців, дев'ятий вал, обминати десятою дорогою, у двадцять чотири години, на всі сто).

Іноді фразеологізми будуються на тавтології (повторенні однокореневих слів): битком набитий, валом валити, сидьмсидіти, покотитися покотом від сміху, плести плетеники, пропади пропадом, чин чином, бувати в бувальцях.

Крім загальноживаної лексики, у фразеологізмах трапляються також специфічні слова та слова із закріпленим вжитком (із фразеологічним значенням): похнюпити голову, скалити зуби, вирячити очі, закопилити губи, байдики бити, ханьки м'яти, справляти посиденьки, дати драла, скрегіт зубовний, на безрік, нібельмеса. Слова похнюпити, скалити, вирячити, закопилити, байдики, ханьки, посиденьки, драла, зубовний, ефк, бельмес в інших поєднаннях слів не вживаються.

у фразеологізмах зберігаються архаїчні мовні елементи: питча во язицех, глас волаючого в пустелі, на сон грядущий, блудний син, проти рожна перти, міряти своїм ліктем, товкти воду в ступі, три копи лиха.

§ 70

Походження фразеологізмів

На перших порах сучасні фразеологізми виступали як вільні словосполучення. Але, часто вживаючись (нерідко в переносному значенні), вони набули форми сталих зворотів. Перетворення сполучень слів на стійкі одиниці мови, рівноцінні лексемам, називається **лексикалізацією**.

Велика кількість фразеологізмів виникла із словосполучень на позначення вчинків людини в різних ситуаціях, родинних стосунків, реалій побуту: водити за ніс, кліпати очима, копилити губи, мотати на вус, протуркотіти вуха, розмахувати кулаками після бійки, бити себе в груди, хапатися за соломинку, гнути спину, танцювати від печі, ковтати слину, махнути рукою, зіпнутися наноги, руки сверблять, склавиши руки, пальчики облизеш, як за рідного батька, з молоком матері, свій брат, з одного тіста, як горохом об стіну, горох з капустою, як медом по губах, по саму зав'язку, казанок варить, облизати макогона, за одним рипом, купи не держиться.

Значне місце посідають фразеологізми, що виникли на основі спостережень за явищами природи, тваринним та рослинним світом: як вітром здуло, свіжим вітром повіяло, пустити за вітром, як грім з ясного неба, хмари згущуються, витати в хмарах, з дощу та під ринву, обдало морозом, радий сонце прихилити, ждати біля моря погоди, не бачити смаленого вовка, хитрий лис, заяча душа, як кіт наплакав, перелітний птах, розправляти крила, мокра курка, курям на сміх, комар носа не підточить, гедзь укусив, на вербі груші, блекотіч наїстися.

Є фразеологізми, у яких відбилися різні історичні обставини. Як в історії вільни й козак, козацьке сонце, наче татарська орда, голо ч татари пройшли, наче на турка йде, мудрий як лях по

шкоді, прив'язався як москаль, голити в москалі, здирати шкуру, кат із ним, не взяв його кат.

Проте більшість фразеологізмів своїм виникненням завдячують різним ремеслам, видам діяльності людей — таким як: робота в сільському господарстві (*прокласти першу борозну, орати переліг, перти плуга, одягати вуздечку, випустити віжки зі своїх рук, де не посій, там і вродиться, посіяти паніку, знаходити сокиру під лавкою, як п'яте колесо до воза повертати голоблі*); ковальське ремесло (*кувати вухналі зубами, брати в лещата, попадати в лещата, дати гарту, як ковальський міх, як молотком ударити*); рибальство (*пійматися на гачок, піддаватися на вудку, заманити в свої сіті, битися як риба в сітях*); ткацько-прядильне ремесло (*розмотувати клубок, клубком ставати в горлі, нитка увірвалася, лежати в основі*); кравецтво, шевство (*білими нитками шитий, по нитці доходити до клубочка, як нитка за голкою, шукати голку в сіні, розилтувати вузол, з голочки, на один копил, правити на свій копил, міняти шило на швайку*); транспорт (*входити в колію, давати зелену вулицю, ставити на рейки, на всіх парах, натискати на всі педалі, давати задній хід, спускати на гальмах, брати на буксир, без керма і вітрил, на повних парусах, пливати за течією, тримати курс, кинути якір, рятівне коло*); фінансово-торговельні операції (*зводити рахунки, акції ростуть, скидати з рахівниці, брати на свій рахунок, показувати товар лицем, перший сорт, купить і продасть*); військова справа (*гострити меч, схрестити мечі, ламати списи, тримати порох сухим, переходити в наступ, брати на озброєння, влучати в ціль, брати з бою, викликати вогонь на себе*); театральна-музична сфера (*грати роль, помінятися ролями, сходити зі сцени, опускати завісу, під завісу, номер не пройде, попадати в тон, як по нотах, фальшива нота, співати з чужого голосу, співати стару пісню, інша музика*); картярство (*відкривати карти, сплутати карти, ставити на карту, карти в руки, козир у руках, останній козир, робити ставку, іти ва-банк, підкласти свиню, лишитися при піковому інтересі*) тощо.

Багато фразеологізмів з'явилося на релігійному ґрунті: *земний рай, проспати царство небесне, пройти через пекло, пекельні муки, як з хреста знятий, шлях на Голгофу, віддати Богові душу, дзвонити в усі дзвони, на ладан дихати, одним миром мазані, рада б душа в рай, та гріхи не пускають*.

Помітний слід фразеологізмах залишили народні звичаї, бояди, вірування, забобони: *дістати гарбуза, нарушник стати зв'язати руки, як засватаний, пускати ману, зуби заговорювати, вставати на ліву ногу, виносити сміття з хати, з легкої дороги перейти*. Стали фразеологізмами окремі характерні словосполучення з народних пісень, казок, оповідей: *білелично чорні брови, тихі води і ясні зорі, молочні ріки й кисельні береги, казка про білого бичка, лисичка-сестричка, на злодієві шапка горить, язиката Хвеська, Коцій Безсмертний; товчеться, як Марко по пеклі; так то так, та з хати як*.

ЛИ.

Мовні кліше, штампи, складені найменування

У мові є звороти, які в певних мовленнєвих ситуаціях повторюються без змін як усталена словесна формула. Від власне фразеологізмів вони відрізняються тим, що їхні компоненти зберігають своє пряме лексичне значення і їм не властиве емоційно-експресивне забарвлення. Розрізняють три види таких стійких словосполучень: кліше, штампи та складені найменування.

Кліше — звичний зворот, регулярно повторюваний у певних умовах і контекстах для тотожного позначення адекватних ситуацій, стосунків між людьми тощо.

Наприклад, існують кліше мовного етикету: *добрий день, доброго здоров'я, радий Вас бачити, до побачення, на добраніч, будьте здорові, на все добре, будь ласка, якщо Ваша ласка, ласкаво просимо, будьте люб'язні, щиро дякую, глибоко вдячний, з повагою, шановний пане, вельмишановний добродію, з роси й "ди, бажаю щастя й добра Вам*.

Для позначення різних явищ суспільно-політичного життя вживають усталені звороти на зразок *правляча верхівка, посадова особа, засоби масової інформації, сфера обслуговування, Равоохоронні органи, організована злочинність, криміногенна ситуація, виборчий блок, передвиборча агітація, результати виборів, ородне обговорення, пленарне засідання, маніпулювання* ^{ни} *Ромадською думкою, соціально незахищені верстви населен-*

ня, розв'язання проблеми, боротьба з тероризмом, фінансові підтримка, комплексні заходи, стан довкілля.

В офіційно-діловому спілкуванні використовують, наприклад, такі кліше: *згідно з розпорядженням, на підставі наказу, відповідно до чинного законодавства, порядок денний, поставити питання на розгляд, довести до відома, взяти до уваги, вжити заходів, надати допомогу, з боку адміністрації, обіймати посаду, повноважний орган, через сімейні обставини, за місцем основної роботи, у зв'язку з виходом на пенсію, укласти договір, матеріальна відповідальність.*

У медичній галузі побутують кліше на зразок *госпіталізація хворого, попередній медичний огляд, дослідження крові, за давнена хвороба, відчуття болю, затьмарення свідомості, забите місце, сприятливий прогноз хвороби, згідно з приписом лікаря, живильний розчин, приймання їжі, зсідання крові, лікарняний листок, тимчасова непрацездатність.*

Штампи — це утерті від частого невмотивованого вживання вирази, які втратили свою інформативність. Штампи найчастіше трапляються в діловому мовленні, у газетних статтях: *дати путівку в життя, біле золото* (про бавовну), *чорне золото* (про вугілля), *люди в білих халатах* (про лікарів), *мати велике значення, відігравати важливу роль, являти значний інтерес, приділяти значну увагу, необхідно відзначити.*

Штампи виникають і тоді, коли звороти офіційно-ділового мовлення вживають у побутовій розмові, у художніх, публіцистичних творах, у наукових працях: *у зв'язку з відсутністю коштів, за наявності відповідних умов, у даний час, поставити на лінійку готовності, вводити в дію, проведена певна робота.*

Вони можуть являти собою також нагромадження зайвих слів: *проведення роботи по впорядкуванню території* (замість: *впорядкування території*), *робота по впровадженню нових методів, роботи по ремонту, працюють над здійсненням завдання поліпшення роботи транспорту, питання забезпечення виконання плану, питання проведення боротьби із злочинністю.*

Штампи затуманюють зміст висловлювання, роблять мову важкою для сприйняття, нечіткою, тому їх слід уникати.

Складені найменування сукупно позначають одне поняття чи називають одне явище і мають сталий склад: *ядерна реп^л*

томна вага, електромагнітне поле; продуктивні сили, фонд робітної плати, додана вартість, безоплатний кредит, дебіторська заборгованість, аналітична геометрія, інтегральне числення, диференціальні рівняння, теорія ймовірностей, кластерний аналіз; центральна нервова система, синдром набутого імунітету, вітряна віспа, запалення легень; називний відмінок, шовний спосіб, дієприкметниковий зворот; районна державна адміністрація, державний секретар, капітан першого рангу, надзвичайний і повноважний посол; Чорне море, Донецький крає, Волинська область.

Трапляються складені найменування, мотивація значень яких тією чи іншою мірою втрачена: *адамове яблуко* (борлак), *петрів батіг* (цикорій), *антонів вогонь* (гангрена), *грудна жаба* (стенокардія), *куряча сліпота* (хвороба очей), *собача кропива* (звичайна), *волоський горіх*. Тим вони наближаються до власне фразеологізмів.

§ 72

Прислів'я і приказки

У прислів'ях і приказках найповніше й найчіткіше узагальнено досвід народу, його розуміння явищ навколишнього світу, стосунків між людьми, внутрішнього світу людини.

І Прислів'я — стійкий вислів у формі синтаксично завершеного речення, у якому узагальнено суспільний досвід.

У прислів'ях найвищою мірою втілено народну мудрість. Вони, як правило, мають повчальний характер: *Згаяного часу і конем не доженеш. Згода будує, а незгода руйнує. Хто багато обіцяє, той рідко слова дотримує. Поганому виду нема встиду.*

Значення одних прислів'їв залежить від прямого номінального значення їхніх компонентів: *Друзі пізнаються в біді. Нема на У^ки без муки. Говори мало, слухай багато, а думай ще більше.*

У значенні інших прислів'їв сприймається як переносне, гал'єно-метафоричне: *Лід лежачий камінь вода не тече*

(тут, звичайно, мається на увазі не камінь як такий, а чиясь бездіяльність). *Не все те золото, що блищить* (не зовнішній вигляд визначає цінність речей). *Куй залізо, поки гаряче* (використовуй слушний момент).

I **Приказка** — стійкий вислів у формі синтаксично завершеного речення, у якому дається образна характеристика певного явища.

Приказки являють собою, як правило, принагідні зауваження. На відміну від прислів'їв вони не мають повчального характеру: *Серце — не камінь. Набалакав — і в торбу не забереши. Часом густо, а часом і пусто.*

Приказки за значенням нерідко наближаються до власне фразеологізмів: *Сорока на хвості принесла* (стало відомо про щось). *Не нашого поля ягода* (інший за поглядами). Важко відрізнити приказки і від прислів'їв: *Журбою поля не перейдеш. Не святі горшки ліплять. Козак не без щастя, дівка не без долі.* Тому їх не розрізняють ні в навчальних посібниках, ні в збірниках народної творчості, а подають і розглядають разом.

Прислів'я і приказки відзначаються великою різноманітністю синтаксичної будови. Кожне прислів'я чи приказка — це окреме речення і водночас мінімальний твір зі своїми виразними художньо-стилістичними особливостями.

Досить часто прислів'я та приказки мають форму непоширених речень — простих або складних: *Розлука — теж наука. Більше діла — менше слів. Вода пливе — роки йдуть. Слово — не полова, язик — не помело. Яка пшениця, така й паляниця. Думка найхуткіша, земля найситніша, сон наймиліший.*

Типовими для прислів'їв та приказок є пропуски членів речення, які домислюються або з ситуації, або — у другій частині складного речення — з контексту: *Углибокій воді — велика риба. Всякому овочеві свій час. З чого хліб, з того й пироги. Птицю пізнати по пір'ю, а чоловіка по мові.*

Для прислів'їв та приказок найбільш характерні односкладні узагальнено-особові речення: *Людей питай, а свій розум май. Вмієш казати, вмій і мовчати. Краденим добром не забагатієш. Як батька покинеш, то й сам загинеш. Одним пальцем і голки не вдержиш. Тихо ідеши — біду доженеш, швидко ідеши — на біду наскочиши. Уліс дрова не возять, а в колодязь воду не ллють.*

Поширеною конструкцією прислів'їв та приказок є складні речення з двома предикативними частинами, а часом — з трьома й більше:

складні безсполучникові: *Слово до слова — зложиться мова. Мудрий змінить свою думку, дурний — ніколи. Свій дім не чужий, із нього не виженуть. Своя хата — своя правда, своя стріха — своя втіха. Людська праця — не дурниця, розкидати не годиться. Добро стратиш — наживеш, честь утратиш — пропадеши. Ми люди не горді: нема хліба — давайте пироги;*

складнопідрядні: *Добре того вчити, хто хоче все знати. Шануй свою голову, бо друга не виросте. Де слова з ділом розходяться, там непорядки водяться. Кожна робота легка, коли її охоче робиш. Не говори, чого не знаєш, бо честь втратиш. Хто мусить, той і каменя вкусить. Життя любить того, хто за нього бореться, а нищить того, хто йому піддається;*

складносурядні — переважно з протиставним сполучником: *Добро плодить добро, а зло плодить зло. За морем тепліше, та вдома миліше. Всюди добре, а вдома найкраще. Сказати легко, та зробити важко. Гарна птиця пером, а чоловік розумом. Від меча рана загойться, а від лихого слова — ніколи.*

Прислів'я та приказки нерідко будуються за допомогою антонімів: *Свого поганого не хвали, а чужого доброго не гудь. Догана мудрого варта більше, ніж: похвала дурного. М'яко спати, та твердо спати. Правда та кривда — як вогонь та вода. З праці радість, з безділля смуток. Де працюють, там густо, а де гайнують, там пусто.*

У прислів'ях та приказках часто використовується такий стилістичний засіб, як порівняння: *Своя хатка як рідная матка-Ласкаве слово — що весняний день. Краще смерть на полі, ніж життя в неволі.*

Чимало прислів'їв і приказок складаються з двох симетричних частин, у яких зіставляються або протиставляються певні явища: *Дерево міцне корінням, людина — друзями. Птиця створена для польоту, а чоловік — для роботи. Не штука ганьбити, штука ліпше зробити. Коли хліб на столі, то стіл — Рєстіл, а коли хліба ні кусочка, тоді стіл лиш гола дошка. Словом ~ як шовком вишиває, а ділом — як шилом шпигає.*

Емоційність прислів'їв та приказок підсилюється такими художніми засобами, як ритмічність та ритмування: *Мудрого без дорогої шати по однім слові пізнати. Не брудні криниці, бо схочеш водиці. Чути порожній віз по гуркоту коліс. Тоді дорого спішна, коли розмова втішна. Хто кривдить людей, той кривдить своїх дітей.*

У прислів'ях та приказках нерідко вживаються власні імена людей, що надає їм більшої образності й конкретності: *Доки є земелька, доти й розум в Омелька. Кожний Іван має свій план. Захворів Іванко, аж опух від спанку. Балакай, пане Свириде, побачим, що з того вийде. Одарочка та Дем'ян побилися за бур'ян. Який Сидір, така й Гапка, який кожух, така й латка. Хоч нічого не виходить, а ти, Марку, грай!*

Часом у прислів'ях та приказках трапляються слова епізодичного творення, які в мовленні поза фразеологічними виразами звичайно не вживаються: *З лежжі нема одержі, а з спання не буде коня. Грушка — минушка, а хліб — кожен обід. Не буває хатки без звадки. Сюди тень, туди тень — та й минув день. Дайки без оддайки — погане діло. Син — полатайхата, дочка — обдерихата. І небоя вовки їдять. Бувають також архаїчні слова, форми слів та моделі поєднання слів у речення: *Дай, Боже, жартувати, аби не хору вати. Старять годи і тяжкі пригоди. Мороз не велик, та стоять не велить. Що там холод, коли козак молод. Хата чужая як севкруха лихая. Кожна рука к собі крива. Не знавши біди, не буде добра.**

§ 73

Крилаті слова

Влучні вислови видатних осіб, цитати з літературних та інших творів, назви літературних, історичних і міфологічних персонажів та реалій, які набули узагальненого значення й часто повторюються в мовленні, прийнято називати **крилатими словами** (крилатими висловами).

Вони зберігають більш чи менш прозорий зв'язок зі своїм першоджерелом.

Крилаті слова можуть мати форму закінчених речень: *Усе вчепе, що усе змінюється. Пізнай самого себе. Від великого до смішного один крок. Всякому городу нрав і права. У всякого своя Гля і свій шлях широкий.* Але найчастіше вони виступають у вигляді сталих словосполучень: *ахіллесова п'ята, прокрустове вилеє танталові муки, перейти Рубікон, Гетсиманський сад, лажний камінь, терновий вінок, блудний син, Хома невірний, нубі, шагренева шкіра, мертві душі, пропаша сила, апостол ричі правди і науки, кайдани порвіте.* Такі крилаті слова з часом набувають усіх ознак власне фразеологізмів.

До крилатих відносять також окремі слова з узагальнено-метафоричним значенням. Це бувають назви населених пунктів, місцевостей, географічних об'єктів, пов'язаних із чимось знаменним, пам'ятним: *Олімп, Парнас, Едем, Голгофа, Мекка, Ельдорадо, Ватерлоо, Жовті Води, Холодний Яр, Крути.* Сюди належать також імена історичних осіб, міфологічних та літературних персонажів, з якими пов'язуються певні поняття, уявлення, символи: *Прометей, Геркулес, Герострат, Гамлет, Дон-Кіхот, Робінзон, Держиморда, Плюшкін, Кирпа-Гнучкошиєнков, Калитка, Крез, Наполеон, Рокфелер, Квіслінг.*

Джерела крилатих слів надзвичайно різноманітні.

Найбільше крилатих слів походить із текстів Біблії в перекладах як на старослов'янську, так і на сучасну українську мови: *Ноїв ковчег, всякої тварі по парі, неопалима купина, обітована земля, пісня пісень, манна небесна, ієрихонська труба, вавилонське стовпотворіння, вогненні слова, козел відпущення, притча во язицех, не хлібом єдиним, вовк в овечій шкурі, тридцять срібняків, тернистий шлях, ходіння по муках, кромішня п'ятьма, пекельні муки, світло в темряві, люди доброї волі, царство небесне.* Це й окремі речення: *Хто меч підніме, від меча загине. Своя своїх не познаша. Лікарю, зіли себесам!*

Багато крилатих слів потрапило в українську мову з античних джерел (це, зокрема, пов'язано й з тим, що в середні віки в Україні вивчалися грецька й латинська мови, була поширеною антична література): *олімпійський спокій, гомеричний міх, троянський кінь, яблуко розбрату, між Цицллою і Харібдою, гордіїв вузол, дамоклів меч, сізіфова праця, езопівська мова, чє Рез терни до зірок, спалити кораблі за собою, тримати камінь за пазухою, третього не дано, папір не червоніє, гроші не пахуть, крапля камінь точить.*

Поміркуйте

1. За якими ознаками слід відрізняти фразеологізми від звичайних словосполучень? Чи завжди це вдається зробити?
2. Які фразеологізми найбільш емоційно забарвлені — зрощення, єдності чи сполучення?
3. Як залежать від компонентів відтінки значення синонімічних фразеологізмів (на прикладі двох-трьох синонімічних фразеологізмів)?
4. Якою частиною мови найчастіше виступає головне слово у фразеологізмі?
5. Чим мовні кліше, штампи, складені найменування подібні до власне фразеологізмів, а чим — відмінні?
6. До власне фразеологізмів більше подібні прислів'я чи приказки? Чому?
7. Які асоціації викликають крилаті слова, вжиті в реченні (на двох-трьох прикладах)?

?

ЛЕКСИКОГРАФІЯ

§ 74

Загальні відомості про словники

Словник — зібрання слів (іноді — словосполучень), розташованих у певному порядку, з певними супутніми поясненнями залежно від його призначення.

Словники бувають короткі (до 30 000 слів), середні (30 000–80 000 слів) й повні (понад 80 000 слів).

Укладання й видання словників — суцільна діяльність, складова частина прогресу суспільства, виконують як інформативну, так і нормативну функцію. Багатство мови забезпечує точне бачення світу, сприяє розкриттю його закономірностей.

III
H

Українською мовою перекладено найвидатніші художні, філософські та інші твори з багатьох мов, найбільше — із західноєвропейських та з російської. У процесі засвоєння надбань світової духовної культури словник української мови розширювався, поповнювався зокрема й крилатими словами: *буря в скляній воді* (Ш.-Л. Монтеск'є), *три мушкетери* (Дюма-батько), *слячка красуня* (Ш. Перро), *доглядати свій сад* (Вольтер), *на крилах пісень* (Г. Гейне), *іскра Божжа* (Ф. Шиллер), *чисте мистецтво* (І. Кант), *перевірка цінностей* (Ф. Ніцше), *бути чи не бути* (В. Шекспір), *мета випрадовує засіб* (Т. Гоббс), *Шерлок Холмс* (А. Конан-Дойль), *боротися з вітражами* (М. Сервантес), *попіл Клааса ступає в серце* (Ш. де Костер), *синій птах* (М. Метерлінк), *а король голый* (Г.-К. Андерсен), *останній з могилок* (Ф. Купер), *бравий солдат Швейк* (Я. Гашек), *над розбитим коритом* (О. Пушкін), *рилице в пушку* (І. Крилов), *батьки і діти* (І. Тургенєв), *живий труп* (Л. Толстой), *людина у футлярі* (А. Чехов) тощо.

Стали широкоживаними й влучні вислови з української літератури як давньої, так і сучасної: *криваве вино, ламати списи, лисиці брешуть на щити, розтікається мисляно по дереву* («Слово о полку Ігоревім»), *мертві сорому не їмуть, їду на ви* (князь Святослав), *кожному рот дере ложка суха* (Г. Сковорода), *мужича правда є колюча* (І. Котляревський), *конотопська відьма* (Г. Квітка-Основ'яненко), *мертві душі* (М. Гоголь), *роботящі руки, славних прадідів великих правнуки погані, громадою обух стальть, незлим тихим словом, неситий не виоре на дні моря поле; і чужому научайтесь, і свого не цурайтесь; караюсь, мучуся, але... не каюсь* (Т. Шевченко), *а віз і нині там, а кіт ковбаску уминає; Лебідь, Рак і Щука* (Л. Глібов), *пропаша сила* (Панас Мирний), *баба Палажка і баба Параска* (І. Нечуй-Левицький), *возонь в одежі слова, лиць боротись — значить жити, лупайте сю скалу* (І. Франко), *досвітні вогні; той, що греблі рве* (Леся Українка), *коні не винні* (М. Коцюбинський) та ін.

Крилаті слова суттєво збагачують виражальні засоби мови. Вони відзначаються великою образністю й асоціаціями, оскільки за кожним таким висловом постає не просто образ (сифікат), а розгорнута певна ситуація, випадок, подія, описані в літературі.

ню внутрішнього світу людей. Якщо лексика мови в усій її повноті не доступна всім членам суспільства, якщо немає перекладних словників, то суспільство збіднюється і його творчі можливості не реалізуються як слід.

Словники бувають **енциклопедичні** (у них подано інформацію про ті чи інші явища дійсності, країни, події, людей і т. д.) і **лінгвістичні** (у них з'ясовується значення слів, характеризуються їхні особливості). Енциклопедичні словники зосереджують увагу на денотаті, лінгвістичні — на слові. До реєстру енциклопедичного словника входять тільки іменники та іменникові словосполучення, що означають як загальні, так і власні назви; до реєстру лінгвістичного словника — як правило, усі частини мови, причому іменники майже виключно ті, які означають загальні назви.

Про певні відмінності між цими двома різновидами словників свідчить опис самого слова в «Українському радянському енциклопедичному словнику» і в «Словнику української мови» (вії томах).

В енциклопедичному словнику:

ЖУРНАЛ (франц. *le юигпаї*) — періодичне друковане видання, що виходить щотижня, щодаки, щомісяця, один раз на 2 тижні, на 2 місяці, на квартал чи рідше. За характером і напрямом Ж. поділяються на політичні, літературні, наукові та спеціальні (галузеві), для жінок, молоді, дітей тощо; ілюстровані й неілюстровані. Як і газети, Ж. відіграють велику роль у громад., житті, відображаючи ідеологію класів, політику партій. Ж. з'явилися в Європі в 2-ій пол. 16 ст. (Кельн, 1583). Перші Ж. на Україні припадають на поч. 19 ст. («Харьковский Демокрит», 1816; «Украинский вестник», 1816—19; «Украинский журнал», 1824—25). В 1861—62 в Петербурзі виходив перший укр. літ.-науковий і громадсько-політичний Ж. «Основа». На Західній Україні першим укр. Ж. були «Вечорниці» (1862—63).

У лінгвістичному словнику (стаття наводиться зі скороченням):

ЖУРНАЛ, у, ч. 1. Періодичне друковане видання у вигляді книжки. Вчора до мене звернулась редакція одного з нових великих журналів., з проханням дати їм щось до першої книжки (Коцюб., III, 1956, 416); Аліна сиділа на кормі й одверто сумувала, удаючи, що читає гумористичний журнал (Ю. Янов., I, 1958, 471).

2. Книга чи зошит для систематичних записів про щонебудь. [Л аза рев:] В такому випадку прошу вас записа-

и до корабельного журналу: лейтенант Лазарев просить висадити його на берег (Довж., Зач. Десна, 1957, 418); // Книга для обліку відвідування та успішності учнів. Вона сіла за стіл і, розгорнувши класний журнал, зробила перекличку (Донч., IV, 1957, 294).

Повністю до компетенції мовознавства належать лінгвістичні словники, а енциклопедичні — це предмет передусім окремих галузей науки чи науки в цілому, хоч у них наявні й тлумачення семантики окремих слів, як це видно з наведеного лише прикладу.

За мірою охоплення лексики лінгвістичні словники поділяються на **загальномовні** (тією чи іншою мірою охоплюють усю лексику мови, не вирізняючи тих чи інших її семантичних категорій) і **спеціальні** (подають лексику тільки певного роду, певної семантичної категорії).

За тим, скількох мов стосується словник, лінгвістичні словники бувають одномовні і перекладні.

Одномовні словники за призначенням можна поділити приблизно на такі підгрупи:

тлумачні — стосуються насамперед семантики слів; сюди належать **загальномовні тлумачні** словники, які охоплюють більш-менш усю лексику, а також спеціальні словники **фразеологізмів** та **крилатих слів**, у яких не тільки фіксуються ці категорії лексики, а й розглядається значення окремих лексичних одиниць; словники **іншомовних слів**, які охоплюють порівняно недавно запозичену лексику, з'ясовують походження й значення окремих запозичених слів; **термінологічні** словники, у яких розкривається значення термінів із певної галузі науки;

нормативні — утверджують сучасну літературну норму у вживанні, наголошуванні, написанні слів; сюди належать **орфографічні** словники, у яких подається нормативне написання слів; **орфоепічні** словники та словники **наголосів**, Що містять інформацію про літературну вимову слів; словники **правильного мовлення**, у яких звертається увага на можливі помилки у використанні слів, у вимові, наголошуванні їх; словники **скорочень** тощо;

«вбіркові» — подають певні категорії нормативної лексики без обов'язкового тлумачення лексичних значень окремих слів^{1в}; сюди можна віднести словники **синонімів**, **антонімів**,

омонімів, паронімів, власних назв; а також словники фразеологічні (без тлумачення значення фразеологічних одиниць), прислів'їв та приказок, крилатих слів, сталих порівнянь тощо;

генетичні — так чи інакше розкривають походження та розвиток значення слова (тобто його генезу) через його структуру, зв'язок з іншими словами; сюди належать насамперед *етимологічні* словники, які з'ясовують походження слів та зміни в їхньому значенні й звуковому оформленні; *морфемні й словотвірні*, які розглядають будову слів; а також певною мірою *зворотні* (інверсійні) словники, у яких слова розташовано за алфавітом кінця слова;

функціональні — відображають вживання окремих лексичних одиниць, можливості поєднання їх, використання в побудові висловлювань; сюди належать *асоціативні, частотні* словники; словники *епітетів, рим, мови окремих письменників*;

ненормативної лексики — реєструють лексику, пов'язану з тими чи іншими періодами існування мови, з окремими групами мовців; сюди належать *історичні* словники, які подають лексику певної історичної епохи; *діалектологічні* словники, що фіксують лексику якоїсь місцевості, території; словники *жаргонізмів, арготизмів, дитячої лексики*.

Перекладні словники за призначенням в основному бувають двох типів:

загальномовні — більш чи менш повно охоплюють лексику мови, до слів якої подаються відповідники;

спеціальні, у яких перекладається лексика лише певної категорії; це найчастіше перекладні термінологічні словники.

Перекладні словники здебільшого двомовні, але бувають і багатомовні.

Слова в словнику розташовуються, як правило, в алфавітному порядку, рідко — за кореневими гніздами, за темами. Слово, яке пояснюється чи перекладається, називається *реєстровим* (заголовним). Воно звичайно виділяється іншим шрифтом, має при собі позначки, що характеризують його з граматичного, стилістичного та інших поглядів. Реєстрове слово разом із поясненням, перекладом і т. д. становить *словникову статтю*.

Наводимо зразок словникової статті з «Нового російсько-українського словника-довідника» (К., 1999):

~ - **стол** 1. *стіл* (*стола* і *сто́лу*); 2. (еда) *харчі, -ів, харч, -і(ж)* "У(м-)" *стіл*; **общий** ~ *спільне харчування, спільна їжа; со своим* ~ **ом** на *своїх харчах*.

Цифрами 1 і 2 пронумеровано два різні лексичні значення пеестрового слова. У дужках подано дві можливі форми слова *стіл* у родовому відмінку однини. Буквами з попереднім дефісом -ів, -і. -У вказано закінчення названих тут іменників у родовому відмінку: перше — наголошене, решта — ненаголошені. Скорочення *ж.* означає «жіночий рід», *м.* — «чоловічий рід». Знак ~ (тильда) замінює реєстрове слово або його частину, щоб заощадити місце.

У словниках вживаються й інші позначки. Наприклад, у «Словнику української мови» фразеологізми позначаються ромбом (0), термінологічні словосполучення — трикутником (Δ). Омоніми в словниках подаються як різні словникові статті, причому слова-омоніми нумеруються: *коса*¹, *коса*², *коса*³. Дві крапки в середині цитати (..) вказують, що в цьому місці пропущено якусь її частину.

§ 75

Зародження і розвиток української лексикографії

Історія української лексикографії починається з давніх глос — перекладів незрозумілих грецьких чи старослов'янських слів безпосередньо в тексті або на полях книжки. Наприклад, в одній із найдавніших книг, що дійшли до нас в оригіналі, в Ізборнику Святослава 1073 року, натрапляємо на такі пояснення: *въ номоск — въ законі, мамону — наричеть не-сытьство*. Глоси могли стояти як після пояснюваних слів, так і перед ними. Цей спосіб пояснення незрозумілих слів до другої половини XVI ст. був основним видом словникової роботи в Україні і особливого поширення набув у XVI—XVII ст. ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹ ³² ³³ ³⁴ ³⁵ ³⁶ ³⁷ ³⁸ ³⁹ ⁴⁰ ⁴¹ ⁴² ⁴³ ⁴⁴ ⁴⁵ ⁴⁶ ⁴⁷ ⁴⁸ ⁴⁹ ⁵⁰ ⁵¹ ⁵² ⁵³ ⁵⁴ ⁵⁵ ⁵⁶ ⁵⁷ ⁵⁸ ⁵⁹ ⁶⁰ ⁶¹ ⁶² ⁶³ ⁶⁴ ⁶⁵ ⁶⁶ ⁶⁷ ⁶⁸ ⁶⁹ ⁷⁰ ⁷¹ ⁷² ⁷³ ⁷⁴ ⁷⁵ ⁷⁶ ⁷⁷ ⁷⁸ ⁷⁹ ⁸⁰ ⁸¹ ⁸² ⁸³ ⁸⁴ ⁸⁵ ⁸⁶ ⁸⁷ ⁸⁸ ⁸⁹ ⁹⁰ ⁹¹ ⁹² ⁹³ ⁹⁴ ⁹⁵ ⁹⁶ ⁹⁷ ⁹⁸ ⁹⁹ ¹⁰⁰ ¹⁰¹ ¹⁰² ¹⁰³ ¹⁰⁴ ¹⁰⁵ ¹⁰⁶ ¹⁰⁷ ¹⁰⁸ ¹⁰⁹ ¹¹⁰ ¹¹¹ ¹¹² ¹¹³ ¹¹⁴ ¹¹⁵ ¹¹⁶ ¹¹⁷ ¹¹⁸ ¹¹⁹ ¹²⁰ ¹²¹ ¹²² ¹²³ ¹²⁴ ¹²⁵ ¹²⁶ ¹²⁷ ¹²⁸ ¹²⁹ ¹³⁰ ¹³¹ ¹³² ¹³³ ¹³⁴ ¹³⁵ ¹³⁶ ¹³⁷ ¹³⁸ ¹³⁹ ¹⁴⁰ ¹⁴¹ ¹⁴² ¹⁴³ ¹⁴⁴ ¹⁴⁵ ¹⁴⁶ ¹⁴⁷ ¹⁴⁸ ¹⁴⁹ ¹⁵⁰ ¹⁵¹ ¹⁵² ¹⁵³ ¹⁵⁴ ¹⁵⁵ ¹⁵⁶ ¹⁵⁷ ¹⁵⁸ ¹⁵⁹ ¹⁶⁰ ¹⁶¹ ¹⁶² ¹⁶³ ¹⁶⁴ ¹⁶⁵ ¹⁶⁶ ¹⁶⁷ ¹⁶⁸ ¹⁶⁹ ¹⁷⁰ ¹⁷¹ ¹⁷² ¹⁷³ ¹⁷⁴ ¹⁷⁵ ¹⁷⁶ ¹⁷⁷ ¹⁷⁸ ¹⁷⁹ ¹⁸⁰ ¹⁸¹ ¹⁸² ¹⁸³ ¹⁸⁴ ¹⁸⁵ ¹⁸⁶ ¹⁸⁷ ¹⁸⁸ ¹⁸⁹ ¹⁹⁰ ¹⁹¹ ¹⁹² ¹⁹³ ¹⁹⁴ ¹⁹⁵ ¹⁹⁶ ¹⁹⁷ ¹⁹⁸ ¹⁹⁹ ²⁰⁰ ²⁰¹ ²⁰² ²⁰³ ²⁰⁴ ²⁰⁵ ²⁰⁶ ²⁰⁷ ²⁰⁸ ²⁰⁹ ²¹⁰ ²¹¹ ²¹² ²¹³ ²¹⁴ ²¹⁵ ²¹⁶ ²¹⁷ ²¹⁸ ²¹⁹ ²²⁰ ²²¹ ²²² ²²³ ²²⁴ ²²⁵ ²²⁶ ²²⁷ ²²⁸ ²²⁹ ²³⁰ ²³¹ ²³² ²³³ ²³⁴ ²³⁵ ²³⁶ ²³⁷ ²³⁸ ²³⁹ ²⁴⁰ ²⁴¹ ²⁴² ²⁴³ ²⁴⁴ ²⁴⁵ ²⁴⁶ ²⁴⁷ ²⁴⁸ ²⁴⁹ ²⁵⁰ ²⁵¹ ²⁵² ²⁵³ ²⁵⁴ ²⁵⁵ ²⁵⁶ ²⁵⁷ ²⁵⁸ ²⁵⁹ ²⁶⁰ ²⁶¹ ²⁶² ²⁶³ ²⁶⁴ ²⁶⁵ ²⁶⁶ ²⁶⁷ ²⁶⁸ ²⁶⁹ ²⁷⁰ ²⁷¹ ²⁷² ²⁷³ ²⁷⁴ ²⁷⁵ ²⁷⁶ ²⁷⁷ ²⁷⁸ ²⁷⁹ ²⁸⁰ ²⁸¹ ²⁸² ²⁸³ ²⁸⁴ ²⁸⁵ ²⁸⁶ ²⁸⁷ ²⁸⁸ ²⁸⁹ ²⁹⁰ ²⁹¹ ²⁹² ²⁹³ ²⁹⁴ ²⁹⁵ ²⁹⁶ ²⁹⁷ ²⁹⁸ ²⁹⁹ ³⁰⁰ ³⁰¹ ³⁰² ³⁰³ ³⁰⁴ ³⁰⁵ ³⁰⁶ ³⁰⁷ ³⁰⁸ ³⁰⁹ ³¹⁰ ³¹¹ ³¹² ³¹³ ³¹⁴ ³¹⁵ ³¹⁶ ³¹⁷ ³¹⁸ ³¹⁹ ³²⁰ ³²¹ ³²² ³²³ ³²⁴ ³²⁵ ³²⁶ ³²⁷ ³²⁸ ³²⁹ ³³⁰ ³³¹ ³³² ³³³ ³³⁴ ³³⁵ ³³⁶ ³³⁷ ³³⁸ ³³⁹ ³⁴⁰ ³⁴¹ ³⁴² ³⁴³ ³⁴⁴ ³⁴⁵ ³⁴⁶ ³⁴⁷ ³⁴⁸ ³⁴⁹ ³⁵⁰ ³⁵¹ ³⁵² ³⁵³ ³⁵⁴ ³⁵⁵ ³⁵⁶ ³⁵⁷ ³⁵⁸ ³⁵⁹ ³⁶⁰ ³⁶¹ ³⁶² ³⁶³ ³⁶⁴ ³⁶⁵ ³⁶⁶ ³⁶⁷ ³⁶⁸ ³⁶⁹ ³⁷⁰ ³⁷¹ ³⁷² ³⁷³ ³⁷⁴ ³⁷⁵ ³⁷⁶ ³⁷⁷ ³⁷⁸ ³⁷⁹ ³⁸⁰ ³⁸¹ ³⁸² ³⁸³ ³⁸⁴ ³⁸⁵ ³⁸⁶ ³⁸⁷ ³⁸⁸ ³⁸⁹ ³⁹⁰ ³⁹¹ ³⁹² ³⁹³ ³⁹⁴ ³⁹⁵ ³⁹⁶ ³⁹⁷ ³⁹⁸ ³⁹⁹ ⁴⁰⁰ ⁴⁰¹ ⁴⁰² ⁴⁰³ ⁴⁰⁴ ⁴⁰⁵ ⁴⁰⁶ ⁴⁰⁷ ⁴⁰⁸ ⁴⁰⁹ ⁴¹⁰ ⁴¹¹ ⁴¹² ⁴¹³ ⁴¹⁴ ⁴¹⁵ ⁴¹⁶ ⁴¹⁷ ⁴¹⁸ ⁴¹⁹ ⁴²⁰ ⁴²¹ ⁴²² ⁴²³ ⁴²⁴ ⁴²⁵ ⁴²⁶ ⁴²⁷ ⁴²⁸ ⁴²⁹ ⁴³⁰ ⁴³¹ ⁴³² ⁴³³ ⁴³⁴ ⁴³⁵ ⁴³⁶ ⁴³⁷ ⁴³⁸ ⁴³⁹ ⁴⁴⁰ ⁴⁴¹ ⁴⁴² ⁴⁴³ ⁴⁴⁴ ⁴⁴⁵ ⁴⁴⁶ ⁴⁴⁷ ⁴⁴⁸ ⁴⁴⁹ ⁴⁵⁰ ⁴⁵¹ ⁴⁵² ⁴⁵³ ⁴⁵⁴ ⁴⁵⁵ ⁴⁵⁶ ⁴⁵⁷ ⁴⁵⁸ ⁴⁵⁹ ⁴⁶⁰ ⁴⁶¹ ⁴⁶² ⁴⁶³ ⁴⁶⁴ ⁴⁶⁵ ⁴⁶⁶ ⁴⁶⁷ ⁴⁶⁸ ⁴⁶⁹ ⁴⁷⁰ ⁴⁷¹ ⁴⁷² ⁴⁷³ ⁴⁷⁴ ⁴⁷⁵ ⁴⁷⁶ ⁴⁷⁷ ⁴⁷⁸ ⁴⁷⁹ ⁴⁸⁰ ⁴⁸¹ ⁴⁸² ⁴⁸³ ⁴⁸⁴ ⁴⁸⁵ ⁴⁸⁶ ⁴⁸⁷ ⁴⁸⁸ ⁴⁸⁹ ⁴⁹⁰ ⁴⁹¹ ⁴⁹² ⁴⁹³ ⁴⁹⁴ ⁴⁹⁵ ⁴⁹⁶ ⁴⁹⁷ ⁴⁹⁸ ⁴⁹⁹ ⁵⁰⁰ ⁵⁰¹ ⁵⁰² ⁵⁰³ ⁵⁰⁴ ⁵⁰⁵ ⁵⁰⁶ ⁵⁰⁷ ⁵⁰⁸ ⁵⁰⁹ ⁵¹⁰ ⁵¹¹ ⁵¹² ⁵¹³ ⁵¹⁴ ⁵¹⁵ ⁵¹⁶ ⁵¹⁷ ⁵¹⁸ ⁵¹⁹ ⁵²⁰ ⁵²¹ ⁵²² ⁵²³ ⁵²⁴ ⁵²⁵ ⁵²⁶ ⁵²⁷ ⁵²⁸ ⁵²⁹ ⁵³⁰ ⁵³¹ ⁵³² ⁵³³ ⁵³⁴ ⁵³⁵ ⁵³⁶ ⁵³⁷ ⁵³⁸ ⁵³⁹ ⁵⁴⁰ ⁵⁴¹ ⁵⁴² ⁵⁴³ ⁵⁴⁴ ⁵⁴⁵ ⁵⁴⁶ ⁵⁴⁷ ⁵⁴⁸ ⁵⁴⁹ ⁵⁵⁰ ⁵⁵¹ ⁵⁵² ⁵⁵³ ⁵⁵⁴ ⁵⁵⁵ ⁵⁵⁶ ⁵⁵⁷ ⁵⁵⁸ ⁵⁵⁹ ⁵⁶⁰ ⁵⁶¹ ⁵⁶² ⁵⁶³ ⁵⁶⁴ ⁵⁶⁵ ⁵⁶⁶ ⁵⁶⁷ ⁵⁶⁸ ⁵⁶⁹ ⁵⁷⁰ ⁵⁷¹ ⁵⁷² ⁵⁷³ ⁵⁷⁴ ⁵⁷⁵ ⁵⁷⁶ ⁵⁷⁷ ⁵⁷⁸ ⁵⁷⁹ ⁵⁸⁰ ⁵⁸¹ ⁵⁸² ⁵⁸³ ⁵⁸⁴ ⁵⁸⁵ ⁵⁸⁶ ⁵⁸⁷ ⁵⁸⁸ ⁵⁸⁹ ⁵⁹⁰ ⁵⁹¹ ⁵⁹² ⁵⁹³ ⁵⁹⁴ ⁵⁹⁵ ⁵⁹⁶ ⁵⁹⁷ ⁵⁹⁸ ⁵⁹⁹ ⁶⁰⁰ ⁶⁰¹ ⁶⁰² ⁶⁰³ ⁶⁰⁴ ⁶⁰⁵ ⁶⁰⁶ ⁶⁰⁷ ⁶⁰⁸ ⁶⁰⁹ ⁶¹⁰ ⁶¹¹ ⁶¹² ⁶¹³ ⁶¹⁴ ⁶¹⁵ ⁶¹⁶ ⁶¹⁷ ⁶¹⁸ ⁶¹⁹ ⁶²⁰ ⁶²¹ ⁶²² ⁶²³ ⁶²⁴ ⁶²⁵ ⁶²⁶ ⁶²⁷ ⁶²⁸ ⁶²⁹ ⁶³⁰ ⁶³¹ ⁶³² ⁶³³ ⁶³⁴ ⁶³⁵ ⁶³⁶ ⁶³⁷ ⁶³⁸ ⁶³⁹ ⁶⁴⁰ ⁶⁴¹ ⁶⁴² ⁶⁴³ ⁶⁴⁴ ⁶⁴⁵ ⁶⁴⁶ ⁶⁴⁷ ⁶⁴⁸ ⁶⁴⁹ ⁶⁵⁰ ⁶⁵¹ ⁶⁵² ⁶⁵³ ⁶⁵⁴ ⁶⁵⁵ ⁶⁵⁶ ⁶⁵⁷ ⁶⁵⁸ ⁶⁵⁹ ⁶⁶⁰ ⁶⁶¹ ⁶⁶² ⁶⁶³ ⁶⁶⁴ ⁶⁶⁵ ⁶⁶⁶ ⁶⁶⁷ ⁶⁶⁸ ⁶⁶⁹ ⁶⁷⁰ ⁶⁷¹ ⁶⁷² ⁶⁷³ ⁶⁷⁴ ⁶⁷⁵ ⁶⁷⁶ ⁶⁷⁷ ⁶⁷⁸ ⁶⁷⁹ ⁶⁸⁰ ⁶⁸¹ ⁶⁸² ⁶⁸³ ⁶⁸⁴ ⁶⁸⁵ ⁶⁸⁶ ⁶⁸⁷ ⁶⁸⁸ ⁶⁸⁹ ⁶⁹⁰ ⁶⁹¹ ⁶⁹² ⁶⁹³ ⁶⁹⁴ ⁶⁹⁵ ⁶⁹⁶ ⁶⁹⁷ ⁶⁹⁸ ⁶⁹⁹ ⁷⁰⁰ ⁷⁰¹ ⁷⁰² ⁷⁰³ ⁷⁰⁴ ⁷⁰⁵ ⁷⁰⁶ ⁷⁰⁷ ⁷⁰⁸ ⁷⁰⁹ ⁷¹⁰ ⁷¹¹ ⁷¹² ⁷¹³ ⁷¹⁴ ⁷¹⁵ ⁷¹⁶ ⁷¹⁷ ⁷¹⁸ ⁷¹⁹ ⁷²⁰ ⁷²¹ ⁷²² ⁷²³ ⁷²⁴ ⁷²⁵ ⁷²⁶ ⁷²⁷ ⁷²⁸ ⁷²⁹ ⁷³⁰ ⁷³¹ ⁷³² ⁷³³ ⁷³⁴ ⁷³⁵ ⁷³⁶ ⁷³⁷ ⁷³⁸ ⁷³⁹ ⁷⁴⁰ ⁷⁴¹ ⁷⁴² ⁷⁴³ ⁷⁴⁴ ⁷⁴⁵ ⁷⁴⁶ ⁷⁴⁷ ⁷⁴⁸ ⁷⁴⁹ ⁷⁵⁰ ⁷⁵¹ ⁷⁵² ⁷⁵³ ⁷⁵⁴ ⁷⁵⁵ ⁷⁵⁶ ⁷⁵⁷ ⁷⁵⁸ ⁷⁵⁹ ⁷⁶⁰ ⁷⁶¹ ⁷⁶² ⁷⁶³ ⁷⁶⁴ ⁷⁶⁵ ⁷⁶⁶ ⁷⁶⁷ ⁷⁶⁸ ⁷⁶⁹ ⁷⁷⁰ ⁷⁷¹ ⁷⁷² ⁷⁷³ ⁷⁷⁴ ⁷⁷⁵ ⁷⁷⁶ ⁷⁷⁷ ⁷⁷⁸ ⁷⁷⁹ ⁷⁸⁰ ⁷⁸¹ ⁷⁸² ⁷⁸³ ⁷⁸⁴ ⁷⁸⁵ ⁷⁸⁶ ⁷⁸⁷ ⁷⁸⁸ ⁷⁸⁹ ⁷⁹⁰ ⁷⁹¹ ⁷⁹² ⁷⁹³ ⁷⁹⁴ ⁷⁹⁵ ⁷⁹⁶ ⁷⁹⁷ ⁷⁹⁸ ⁷⁹⁹ ⁸⁰⁰ ⁸⁰¹ ⁸⁰² ⁸⁰³ ⁸⁰⁴ ⁸⁰⁵ ⁸⁰⁶ ⁸⁰⁷ ⁸⁰⁸ ⁸⁰⁹ ⁸¹⁰ ⁸¹¹ ⁸¹² ⁸¹³ ⁸¹⁴ ⁸¹⁵ ⁸¹⁶ ⁸¹⁷ ⁸¹⁸ ⁸¹⁹ ⁸²⁰ ⁸²¹ ⁸²² ⁸²³ ⁸²⁴ ⁸²⁵ ⁸²⁶ ⁸²⁷ ⁸²⁸ ⁸²⁹ ⁸³⁰ ⁸³¹ ⁸³² ⁸³³ ⁸³⁴ ⁸³⁵ ⁸³⁶ ⁸³⁷ ⁸³⁸ ⁸³⁹ ⁸⁴⁰ ⁸⁴¹ ⁸⁴² ⁸⁴³ ⁸⁴⁴ ⁸⁴⁵ ⁸⁴⁶ ⁸⁴⁷ ⁸⁴⁸ ⁸⁴⁹ ⁸⁵⁰ ⁸⁵¹ ⁸⁵² ⁸⁵³ ⁸⁵⁴ ⁸⁵⁵ ⁸⁵⁶ ⁸⁵⁷ ⁸⁵⁸ ⁸⁵⁹ ⁸⁶⁰ ⁸⁶¹ ⁸⁶² ⁸⁶³ ⁸⁶⁴ ⁸⁶⁵ ⁸⁶⁶ ⁸⁶⁷ ⁸⁶⁸ ⁸⁶⁹ ⁸⁷⁰ ⁸⁷¹ ⁸⁷² ⁸⁷³ ⁸⁷⁴ ⁸⁷⁵ ⁸⁷⁶ ⁸⁷⁷ ⁸⁷⁸ ⁸⁷⁹ ⁸⁸⁰ ⁸⁸¹ ⁸⁸² ⁸⁸³ ⁸⁸⁴ ⁸⁸⁵ ⁸⁸⁶ ⁸⁸⁷ ⁸⁸⁸ ⁸⁸⁹ ⁸⁹⁰ ⁸⁹¹ ⁸⁹² ⁸⁹³ ⁸⁹⁴ ⁸⁹⁵ ⁸⁹⁶ ⁸⁹⁷ ⁸⁹⁸ ⁸⁹⁹ ⁹⁰⁰ ⁹⁰¹ ⁹⁰² ⁹⁰³ ⁹⁰⁴ ⁹⁰⁵ ⁹⁰⁶ ⁹⁰⁷ ⁹⁰⁸ ⁹⁰⁹ ⁹¹⁰ ⁹¹¹ ⁹¹² ⁹¹³ ⁹¹⁴ ⁹¹⁵ ⁹¹⁶ ⁹¹⁷ ⁹¹⁸ ⁹¹⁹ ⁹²⁰ ⁹²¹ ⁹²² ⁹²³ ⁹²⁴ ⁹²⁵ ⁹²⁶ ⁹²⁷ ⁹²⁸ ⁹²⁹ ⁹³⁰ ⁹³¹ ⁹³² ⁹³³ ⁹³⁴ ⁹³⁵ ⁹³⁶ ⁹³⁷ ⁹³⁸ ⁹³⁹ ⁹⁴⁰ ⁹⁴¹ ⁹⁴² ⁹⁴³ ⁹⁴⁴ ⁹⁴⁵ ⁹⁴⁶ ⁹⁴⁷ ⁹⁴⁸ ⁹⁴⁹ ⁹⁵⁰ ⁹⁵¹ ⁹⁵² ⁹⁵³ ⁹⁵⁴ ⁹⁵⁵ ⁹⁵⁶ ⁹⁵⁷ ⁹⁵⁸ ⁹⁵⁹ ⁹⁶⁰ ⁹⁶¹ ⁹⁶² ⁹⁶³ ⁹⁶⁴ ⁹⁶⁵ ⁹⁶⁶ ⁹⁶⁷ ⁹⁶⁸ ⁹⁶⁹ ⁹⁷⁰ ⁹⁷¹ ⁹⁷² ⁹⁷³ ⁹⁷⁴ ⁹⁷⁵ ⁹⁷⁶ ⁹⁷⁷ ⁹⁷⁸ ⁹⁷⁹ ⁹⁸⁰ ⁹⁸¹ ⁹⁸² ⁹⁸³ ⁹⁸⁴ ⁹⁸⁵ ⁹⁸⁶ ⁹⁸⁷ ⁹⁸⁸ ⁹⁸⁹ ⁹⁹⁰ ⁹⁹¹ ⁹⁹² ⁹⁹³ ⁹⁹⁴ ⁹⁹⁵ ⁹⁹⁶ ⁹⁹⁷ ⁹⁹⁸ ⁹⁹⁹ ¹⁰⁰⁰ ¹⁰⁰¹ ¹⁰⁰² ¹⁰⁰³ ¹⁰⁰⁴ ¹⁰⁰⁵ ¹⁰⁰⁶ ¹⁰⁰⁷ ¹⁰⁰⁸ ¹⁰⁰⁹ ¹⁰¹⁰ ¹⁰¹¹ ¹⁰¹² ¹⁰¹³ ¹⁰¹⁴ ¹⁰¹⁵ ¹⁰¹⁶ ¹⁰¹⁷ ¹⁰¹⁸ ¹⁰¹⁹ ¹⁰²⁰ ¹⁰²¹ ¹⁰²² ¹⁰²³ ¹⁰²⁴ ¹⁰²⁵ ¹⁰²⁶ ¹⁰²⁷ ¹⁰²⁸ ¹⁰²⁹ ¹⁰³⁰ ¹⁰³¹ ¹⁰³² ¹⁰³³ ¹⁰³⁴ ¹⁰³⁵ ¹⁰³⁶ ¹⁰³⁷ ¹⁰³⁸ ¹⁰³⁹ ¹⁰⁴⁰ ¹⁰⁴¹ ¹⁰⁴² ¹⁰⁴³ ¹⁰⁴⁴ ¹⁰⁴⁵ ¹⁰⁴⁶ ¹⁰⁴⁷ ¹⁰⁴⁸ ¹⁰⁴⁹ ¹⁰⁵⁰ ¹⁰⁵¹ ¹⁰⁵² ¹⁰⁵³ ¹⁰⁵⁴ ¹⁰⁵⁵ ¹⁰⁵⁶ ¹⁰⁵⁷ ¹⁰⁵⁸ ¹⁰⁵⁹ ¹⁰⁶⁰ ¹⁰⁶¹ ¹⁰⁶² ¹⁰⁶³ ¹⁰⁶⁴ ¹⁰⁶⁵ ¹⁰⁶⁶ ¹⁰⁶⁷ ¹⁰⁶⁸ ¹⁰⁶⁹ ¹⁰⁷⁰ ¹⁰⁷¹ ¹⁰⁷² ¹⁰⁷³ ¹⁰⁷⁴ ¹⁰⁷⁵ ¹⁰⁷⁶ ¹⁰⁷⁷ ¹⁰⁷⁸ ¹⁰⁷⁹ ¹⁰⁸⁰ ¹⁰⁸¹ ¹⁰⁸² ¹⁰⁸³ ¹⁰⁸⁴ ¹⁰⁸⁵ ¹⁰⁸⁶ ¹⁰⁸⁷ ¹⁰⁸⁸ ¹⁰⁸⁹ ¹⁰⁹⁰ ¹⁰⁹¹ ¹⁰⁹² ¹⁰⁹³ ¹⁰⁹⁴ ¹⁰⁹⁵ ¹⁰⁹⁶ ¹⁰⁹⁷ ¹⁰⁹⁸ ¹⁰⁹⁹ ¹¹⁰⁰ ¹¹⁰¹ ¹¹⁰² ¹¹⁰³ ¹¹⁰⁴ ¹¹⁰⁵ ¹¹⁰⁶ ¹¹⁰⁷ ¹¹⁰⁸ ¹¹⁰⁹ ¹¹¹⁰ ¹¹¹¹ ¹¹¹² ¹¹¹³ ¹¹¹⁴ ¹¹¹⁵ ¹¹¹⁶ ¹¹¹⁷ ¹¹¹⁸ ¹¹¹⁹ ¹¹²⁰ ¹¹²¹ ¹¹²² ¹¹²³ ¹¹²⁴ ¹¹²⁵ ¹¹²⁶ ¹¹²⁷ ¹¹²

Першим українським словником був рукописний «Лексисъ съ толковаіемъ словенскихъ словъ просто», укладений між 50-ми і 90-ми рр. XVI ст. У ньому вміщено 896 старослов'янських слів, проти 769 з яких подано українські переклади. Другим відомим і першим друкованим словником став «Лексисъ сир'бъч реченія въкратп'б собранъны и из словенско-го языка на простый рускій діалектъ истолькованы» Лаврентія Зизанія (Тустановського), який вийшов у Вільні 1596 року. Ця праця містить 1 061 словникову статтю; тут до старослов'янських слів подано по одному, а часом і більше українських відповідників; іноді значення слова автор пояснює за допомогою опису, наводить приклади.

Найвищим досягненням української лексикографії давньої доби став «Лексиконъ славено-росскій и именъ тлъковаіе» Памва Беринди, виданий у Києві 1627 року. У ньому дві частини: близько 5 600 статей — переклади старослов'янських слів на українську мову — і 1 400 статей — етимологія біблійних власних особових і топонімічних назв. Ось кілька статей із першої частини словника: *вонмй — зрозумій; вонм'кмь — зрозум-квіймо, розуміймо, пильно слухаймо; врагъ — вдрогъ, нѣпріятель; вражда — ворогованье, гн'кв, неприязнь, ненависть; враждую — ворогую; врань — воронь, крукъ, гайворонь; враска — змдрцка, скора на старомь пі'кл'к скорченая; врата — ворота, брдна, двѣри; врачъ — лікарь, ддкторь*. Переклади зроблено тогочасною українською загальнонародною або книжною мовою, іноді даються тлумачення слова. Слова записано відповідно до тодішнього правопису: зокрема в кінці слова після приголосних вжито ъ, звук і позначається буквами "Ъ, і, ї, и (*нап-кръ, ф'кгура, н-кхто, стіхъ, граматіц'к, квітнучая*), над словами розставлено наголоси (які не завжди збігаються із сучасними) тощо.

Важливою лексикографічною працею був «Лексиконъ -латинскій», укладений Єпіфанієм Славинецьким на початку 40-х рр. XVII ст. У ньому близько 27 000 латинських слів перекладено на старослов'янську мову із залученням українських слів там, де не вистачало старослов'янських відповідників.

З появою творів, писаних живою українською мовою, починається новий період у розвитку української лексикографії. Уже до «Енеїди» І. Котляревського (1809 р. видання) було подано словничок на 1 125 слів. Подібні словнички (щоправда, менші за обсягом) супроводжували й видання збірок «Опыт собранія старинныхъ малороссійскихъ песней»

\1. Цертелева (1819), «Малороссійскія П'ѣсни» М. Максимовна (1827) тощо.

Водночас накопичується матеріал для створення більш повних словників української мови. Помітним доробком в українській лексикографії стали написаний П. Білецьким-Носенком у 30—40-х рр. XIX ст. перекладний українсько-російський «Словарь малороссійского или юго-восточнорусского языка...» (близько 20 000 словникових статей); підготовлений 1849 року до друку Т. Витвицьким польсько-церковнослов'янсько-український словник (близько 20 000 словникових статей); укладений у другій половині XIX ст. Й. Скоморовським 5-томний українсько-польський словник та багато інших. Проте всі ці напрацювання з різних причин залишилися в рукописах, тільки деякі з них видано вже в наш час.

У другій половині XIX ст. почали з'являтися друковані словники: «Словарь малороссійскихъ ідіомовъ» М. Закревського (1861, 11 127 слів), «Нішецко-русскій словарь» О. Партачького (1867, близько 30 000 німецьких слів пояснено українськими відповідниками), «Опыт русско-украинского словаря» М. Левченка (1874, 7 500 слів), «Русько-мадярскій словарь» Л. Чопея (1883, близько 20 000 слів), «Малорусско-німецкій словарь» Є. Желехівського і С. Недільського у 2 томах (1885—1886, понад 64 000 слів), «Словарь російсько-українскій» М. Уманця та А. Спілки в 4 томах (1893—1898, близько 37 000 російських слів пояснено одним або кількома українськими відповідниками), «Русско-малороссійскій словарь» Є. Тимченка у 2 томах (1897—1899, близько 40 000 слів) тощо.

До сьогоднішніх днів не втратив свого значення 4-томний «Словарь української мови», підготовлений і виданий Грінченком у 1907-1909 рр. (перевідавався у 1924, 1925, 1927-1928, 1958-1959, 1996, 1996-1997 рр.). Він містить близько 68 000 українських слів, узятих із художньої літератури, фольклорних записів, усного мовлення та багатьох попередніх словників. До кожного значення українського слова наводяться російські відповідники. Ді значення слів тлумачаться. Словник проілюстровано багатьма прикладами з літератури та усного мовлення. Грінченко розробив найдосконаліший для свого часу правопис, який - основу сучасного українського правопису.

Починаючи з другої половини XIX ст., один за одним з'являються українські термінологічні словники. 1851 р. було видано словник «Правничо-політична термінологія для слов'янських мов Австрії» Я. Головацького, Г. Шашкевича і Ю. Вислоцького (17 000 німецьких термінів з українськими відповідниками); 1852 р. — «Початок до уложення термінології ботанічної руської» І. Гавришкевича; у 1864—1879 рр. шістьма випусками — «Початки до уложення номенклатури й термінології природописної, народної» І. Верхратського; 1874 р. — «Опыт словаря народных названий растений» О. Роговича. Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові видало словники «Матеріал термінологічний» (1898), «Матеріали до фізичної термінології» (1902), «Матеріали до математичної термінології» (1902), «Начерк термінології хемічної» (1903), «Виразня мінеральогічна» (1909) тощо.

У 20—30-х рр. XX ст. було започатковано видання низки одномовних словників української мови та перекладних словників, але рідко який удалося видати повністю: їхніх авторів, як правило, звинувачували в «українському буржуазному націоналізмі», і видання припинялося. У цей час особливо багато виникло термінологічних словників. Від 1921 до 1930 р. в Інституті української наукової мови було укладено 34 термінологічні словники, вийшло 16. Спочатку була спроба наукову термінологію максимально наблизити до загальнонародної мови: пропонувалося, наприклад, замість *рефлектор* вживати *відбивач*, замість *фільтр* — *цідило*, замість *форсунка* — *прискавка*, замість *маятник* — *хитун*, замість *конус* — *стіжок*, замість *сектор* — *вितिнок*, замість *паралельний* — *рівнобіжний*, замість *вертикальний* — *прямовисний*, замість *горизонтальний* — *поземний* і т. ін. Це робило термінологію вмотивованою, зрозумілішою і, отже, доступнішою. Деякі з цих слів, утворених на базі українських коренів, устигли закріпитися в мові: *літак*, *двигун*, *струм*, *вимикач*, *косинець*, *родовище* тощо. Але такі намагання були кваліфіковані як антидержавні («штучне відмежування української мови від братньої російської»). І надалі українську лексику почали підганяти під російську. Так, у найповнішому на той час «Російсько-українському словнику» (1948 р., близько 80 000 слів) на першому місці ставилися ті українські відповідники, які щонайменше відрізнялися від російських слів; вводилися невластиві українській мові сло-

ва ^ словосполучення, як *безчасся*, *головокружіння*, *новийсяччя*, *різвий*, *добро пожалувати* тощо.

Однак, незважаючи на не зовсім сприятливі обставини, у яких розвивалась українська лексикографія, типи словників української мови дедалі урізноманітнювалися, їхня якість удосконалювалась. Тепер потреби українського суспільства в словниках більш-менш забезпечені, проте недостатньо: бракує як фундаментальних, так і галузевих (зокрема термінологічних) іншомовно-українських та українсько-іншомовних словників (за винятком російсько-українських), зовсім немає перекладних словників зі східних мов.

§ 76

Сучасні словники української мови

Якщо в попередні часи словники, починаючи від глос, були майже виключно перекладними, то тепер не менша увага приділяється також одномовним словникам, які дають змогу краще, глибше освоїти лексичне багатство рідної мови. З'явилися й з'являються енциклопедичні словники.

Одномовні словники, як уже зазначалося, бувають тлумачні, нормативні, вибіркові, генетичні, функціональні, ненормативної лексики. Усі ці типи словників представлені в сучасній українській лексикографії.

Чільне місце в лексикографії посідають **тлумачні словники**. У них розкривається лексичне значення слів, їхні граматичні та стилістичні особливості, наводяться синоніми, антоніми, Даються зразки вживання їх. Тлумачні словники виконують також нормативну роль, вони є основою для складання багатьох інших типів словників.

- Перший великий тлумачний словник української мови — «Словник української мови» в 11 томах (1970-1980). У ньому пояснено значення близько 135 000 лексичних одиниць. Крім загалновживаних слів і фразеологізмів, словник охоплює також частину лексики, яка відійшла до пасивного мовного фонду; деякі діалектизми, які трапляються в літературі. Кож-

не значення слова проілюстроване прикладами. Ось як побудована тут словникова стаття (наводиться зі скороченням):

ВЕСЕЛКА, и, ж. Дугоподібна різнобарвна смуга, яка з'являється в атмосфері внаслідок заломлення сонячних променів у краплинах дощу, води; райдуга. Небесні води густо злетіли на ниви в тінях сизої хмари, але сонце зараз десь близько засвітило веселку, і дощ перестав (Коцюб., II, 1955, 396); Гарна, розцвітлена пишно веселка півнеба підперла, В воду прозору річку спустивши кінці кольористі (Сам., I, 1958, 92); *У порівн. Веселкою моя надія грала (Л. Укр., I, 1951, 33).

О **Грати всіма́ барвами весёлки** — переливатися багатьма різними кольорами. На столах грав усіма барвами веселки кришталі (Панч, В дорозі, 1959, 150).

З'явилися ще такі тлумачні словники української мови: «Новий словник української мови» у 4 томах В. Яременка та О. Сліпушко (1998), «Великий тлумачний словник сучасної української мови» за ред. В. Бусла (2001, близько 170 000 слів). Для потреб школи видано «Короткий тлумачний словник української школи» (1978, 2-е вид. — 1988, близько 6 750 слів) та «Словник української мови в малюнках» М. Коломійця (1995). В Інституті української мови НАН України укладається тлумачний словник із реєстром щонайменше 200 000 слів.

До розряду тлумачних за характером опрацювання словникових статей слід віднести й академічний «Фразеологічний словник української мови» у 2 книгах (1993, охоплює близько 10 000 фразеологізмів), у якому розкрито значення кожної фразеологічної одиниці та прикладами переважно з художньої літератури проілюстровано її вживання. Тлумачний характер мають також такі словники крилатих слів: «1000 крилатих виразів української літературної мови» А. Коваль і В. Коптілова (1964), «Крилаті вислови в українській літературній мові» А. Коваль і В. Коптілова (1975), «Крилате слово» А. Коваль (1983) та ін.

Найповнішими й найдосконалішими сучасними словниками запозиченої лексики є «Словник іншомовних слів» за ред. О. Мельничука (1974, останнє видання — 1986, близько 25 000 слів), «Словник іншомовних слів» М. Коломійця і Л. Молодової (1998), «Словник іншомовних слів» за ред. Л. Пустовіт (2000, 23 000 слів), «Тлумачний словник чужомовних слів в українській мові. Правопис. Граматика» О. Сліпушко (2000).

У них не лише подано довідки про походження слів, а й розвито їхнє лексичне значення, наприклад:

БІБЛІОТЕКА (грец. βιβλιοθήκη від βιβλίον — книга і οἶκος — сховище) — 1) Зібрання книг. 2) Приміщення для зберігання книг. 3) Заклад, що видає книги для читання.

Серед одномовних термінологічних словників слід назвати «Словник лінгвістичних термінів» Є. Кротевича і Н. Родзевич (1957), «Словник лінгвістичних термінів» Д. Ганича і І. Олійника (1985), «Літературознавчий словник-довідник» за редакцією Р. Гром'яка, Ю. Коваліва та ін. (1997), «Словник термінів ринкової економіки» за ред. В. Науменка (1996), «Короткий словник філософських термінів» за ред. В. Козакова (1996), «Словник медичних термінів» В. Кресюка та ін. (1994) тощо.

Найважливіші **нормативні** словники — «Орфографічний словник української мови» А. Бурячка (1996), «Орфографічний словник української мови» С. Головащука, М. Пешак та ін. (1999, близько 125 000 слів), «Орфоепічний словник» М. Погрібного (1984), «Українська літературна вимова і наголос» за ред. М. Жовтобрюха (1973), «Словник труднощів української мови» за ред. С. Ермоленко (1989, близько 15 000 слів), «Складні випадки наголошення» С. Головащука (1995), «Словник-довідник з українського літературного слововживання» С. Головащука (2000) та ін. Чимало порад щодо слововживання містять книги Б. Антоненка-Давидовича «Як ми говоримо» (1970, 1991, 1994) та О. Пономарева «Культура слова. Мовностилістичні поради» (1999, 2-е вид. — 2001).

Український мовно-інформаційний фонд НАН України випустив електронний словник української мови, у якому вміщено 152 тис. слів, наведено транскрипцію їх, всі можливі парадигми (близько 3 млн. словоформ), інформацію про 2 200 антонімічних пар, 9 200 синонімічних рядів та 56 тис. фразеологічних одиниць.

Лексичні одиниці тільки певної категорії подають словники *синонімів, антонімів, омонімів, паронімів, власних назв, Фразеологізмів, крилатих слів, прислів'їв та приказок, сталих порівнянь*, які можна умовно назвати **вибірковими**.

З-поміж словників синонімів, що побачили світ останнім часом, найвідоміші «Короткий словник синонімів української мови» п. Деркача (1960, 1993, містить близько 4 280 рядів), «Практичний словник синонімів української мови» С. Кара-

ванського (1993; близько 12 000 рядів), ґрунтовно опрацьований і докладно проілюстрований прикладами академічний «Словник синонімів української мови» у 2 томах (1999—2000; близько 9 200 рядів), а також «Словник фразеологічних синонімів» М. Коломійця і Є. Регушевського (1988, понад 300 рядів) та «Короткий словник перифраз» тих самих авторів (1985).

Інші вибіркові словники — «Словник антонімів» Л. Полюги (1987), «Словник омонімів української мови» О. Демської та І. Кульчицького (1997), «Словник паронімів української мови» Д. Гринчишина і О. Сербенської (1986), «Словник стійких народних порівнянь» О. Юрченка і А. Івченка (1993), «Словник гідронімів України» (1979), «Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі» (1985), «Довідник українських прізвищ» Ю. Редька (1968), «Власні імена людей» Л. Скрипник і Н. Дзятківської (останнє видання — 1996), «Українські прислів'я та приказки», упорядковані С. Мишаничем і М. Пазяком (1984), «Прислів'я та приказки. Природа, господарська діяльність людини» (1989), «Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми» (1991) тощо.

Помітним досягненням української лексикографії є «Словник фразеологізмів», про який вже згадувалося вище.

Походження та історія розвитку окремих слів є предметом словників, що їх умовно назвемо **генетичними**. 1982 р. започатковано видання 7-томного «Етимологічного словника української мови» (досі вийшло три томи — до кінця літери М). У Канаді в 1962—1982 рр. видано англійською мовою 2-томний «Етимологічний словник української мови» Я. Рудницького. Поки що для з'ясування етимології багатьох слів доводиться користуватися дослідженнями німецького мовознавця М. Фасмера «Этимологический словарь русского языка» у 4 томах (1986—1987). Походження й значення слів певною мірою допомагають розкрити також морфемні й словотвірні словники: «Морфемний аналіз. Словник-довідник» у 2 томах І. Яценка (1980—1981), «Морфемний словник» Л. Полюги (1983), «Словник афіксальних морфем української мови» Н. Клименко та ін. (1998), «Українсько-російський словотворчий словник» З. Сікорської (1985), «Інверсійний словник української мови» за ред. С. Бевзенка (1985; у ньому слова розташовано в алфавітному порядку, починаючи від кінця слова).

До словників, у яких так чи інакше йдеться про **функціонування лексичних одиниць**, належать «Словник асоціативних норм української мови» Н. Бутенко (1979), «Словник асоціативних означень іменників в українській мові» Н. Бутенко (1989), «Частотний словник сучасної української художньої прози» у 2 томах (1981), «Обернений частотний словник сучасної української художньої прози» (1998), «Словник епітетів української мови» за ред. С. Ермоленко (1998), «Словник українських рим» А. Бурячка та І. Турина (1979), «Словник мови Шевченка» у 2 томах (1964), «Словник мови творів Г. Квітки-Основенка» у 3 томах (1978—1979) тощо.

Ненормативна лексика, зокрема й давня, відображена в таких словниках, як «Словник староукраїнської лексики» у 2 томах за ред. Л. Гумецької (1977—1978), «Словник полтавських говорів» В. Вашенка (1960), «Словник поліських говорів» П. Лисенка (1974), «Матеріали до Лексичного атласу української мови. Правобережне Полісся» М. Никончука (1979), «Словник бойківських говірок» у 2 частинах М. Онишкевича (1984), «Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини» у 4 томах В. Чабаненка (1992), «Гуцульські говірки. Короткий словник» за ред. Я. Закревської (1997) та ін.

Перекладні словники, як було вже сказано, бувають двох видів: загальномовні і спеціальні (найчастіше — термінологічні).

Фундаментальним перекладним **загальномовним** словником є «Українсько-російський словник» у 6 томах за ред. І. Кириченка (1953—1963, близько 122 000 слів). У ньому українські слова не лише перекладаються на російську мову, а й ілюструються прикладами з художньої та іншої літератури. За своєю структурою він, таким чином, наближається до тлумачних словників. Ось як опрацьована тут одна із словникових статей:

співочий 1) вокальний; певческий; (о коллективах — обычно; хоровой [Тільки після того, як на естраді почала шикуватися співоча капела, всі згадали, що тут має бути концерт (Вас.І/; 2) (о птицах; певчий [Сказав би — весна, якби де співочу птицю чути (Свидн./; 3) ("много поющий, любящий петь) певучий (разг.) [Ох, які ж вони співочі! Скільки щастя в молодих! Мов озера їхні очі — все б дивився... (Тт.)].

Проте серед загальномовних перекладних словників переважають словники з першою російською мовою. Тут насампе-

ред треба назвати академічний «Російсько-український словник» у 3 томах (1968, останнє перевидання — 1988; перекладе] но понад 120 000 слів). Це найповніший сучасний російсько-український словник. Він особливо цінний тим, що в ньому до одного російського слова залежно від його семантичних відтінків подається кілька українських відповідників; наводяться також переклади як вільних, так і стійких словосполучень, наприклад:

облик 1. (внешний вид; [зовнішній] вигляд, -у, подоба; (внешность; зовнішність, -ності; (очертание; обрис, -у; (черты; риси, род. рис; (обличье; обличчя, лице; **приятний -к** приємна зовнішність; **-к города** обличчя (зовнішній вигляд) міста; **принимать, принять -к кого-чого** набирати, набрати (прибирати, прибрати) вигляду кого-чого; 2. (перен.: характер; обличчя; (душевный склад) склад, -у; (образ; образ, -у; **нравственный ~к человека** моральне обличчя людини; 3. (лицо; уст. обличчя, лице.

Добре опрацьований, але менший за обсягом і стисліший у поясненні значень слова «Новий російсько-український словник-довідник» (1999, близько 100 000 слів). Ось який вигляд у ньому має аналогічна словникова стаття:

облик (внешний вид) вигляд, -у, подоба; (обличье; обличчя; **- города** обличчя (зовнішній вигляд) міста; **принять -кого-чого** набрати (прибрати) вигляду кого-чого.

Часто перевидається «Російсько-український і українсько-російський словник» Д. І. Ганича та І. С. Олійника. Але в ньому не вистачає багатьох саме тих слів, що різняться між собою звуковим складом або значенням. Інші російсько-українські словники, що з'являються останнім часом, будуються на основі названого вище академічного словника і, як правило, мають обмежений набір реєстрових слів.

В Україні видано ще такі важливі загальномовні перекладні словники: «Польсько-український словник» за ред. Л. Гумецької в 3 книгах (1958—1960, близько 100 000 слів), «Українсько-японський словник» І. Бондаренка і Т. Хіно (1977), «Болгарсько-український словник» І. Стоянова і О. Чмир (1983, 43 000 слів), «Чесько-український словник» у 2 томах (1988—1989, близько 80 000 слів), «Українсько-іспанський словник» М. Жердинівської (1993), «Іспансько-український словник» (1996), «Англійсько-український словник» М. Балли в 2 томах (1996, 2-е вид. — 1999, близько 120 000 слів), «Слов-

італійсько-український і українсько-італійський» за ред. В. Бусло (1999), «Португальсько-український словник» Р. Піікетти (1999). Існує кілька перекладних словників фразеологізмів: «Англо-український фразеологічний словник» С. Сараниєва (1969, близько 30 000 фразеологізмів), «Німецько-український словник фразеологізмів» В. Гаврися та О. Пророк (1981, понад 30 000 фразеологізмів), «Українсько-французький | французько-український фразеологічний словник» І. Венгренівської та ін. (2000, близько 12 000 фразеологічних одиниць), «Російсько-український словник сталих виразів» І. Виргана і М. Пилинської (2000), «Російсько-український словник сталих словосполучень» С. І. Головащука (2001). До сучасних потреб міжнародного ділового спілкування пристосований «Українсько-російсько-англійський словник ділової людини» (1998). Переважно для шкільних потреб періодично виходять англо-українські та українсько-англійські, німецько-українські та українсько-німецькі, французько-українські та українсько-французькі словники обсягом від 20 000 до 50 000 слів.

У перекладних диференційних словниках «Російсько-український і українсько-російський словник: Відмінна лексика» (1966, укладачі — Л. Мацько, О. Сидоренко, С Шевчук), «Короткий українсько-російський словник» (1992, укладач — О. Юшук) наводяться лише слова, відмінні в обох мовах за звуковим складом або значенням; слова, однакові і за звучанням, і за значенням у таких словниках не подаються. Різницю в лексичному значенні слів, звучання яких повністю або частково збігається у двох мовах, показано в «Словнику російсько-українських міжмовних омонімів» М. Кочергана (1997).

За кордоном у різні часи вийшли перекладні загальномовні словники «Українсько-англійський словник» К. Андрусича і Я. Кретта (Канада, 1955, останнє перевидання — 1990, близько 95 000 слів), «Українсько-польський словник» за ред. Грабця і П. Зволінського (Польща, 1957, 30 000 слів), «Українсько-словацький словник» І. Попеля (Словацька Республіка, 1960), «Українсько-хорватський або сербський словник. Хорватсько або сербсько-український словник» А. Менац і А. Коваль (Хорватія, 1979, 18 000 слів), «Словацько-український словник» П. Бунганича (Словацька Республіка, 1985), «Українсько-чеський Мовник» у 2 томах (Чехія, 1994—1996, близько 75 000 слів),

«Хорватськосербсько-російсько-український фразеологічний словник» А. Менац і Р. Тростинецької (Хорватія, 1985).

Щодо **перекладних термінологічних** словників, то майже всі вони російсько-українські. Таких галузевих словників існує близько ста. Усе це дало змогу підготувати й видати узагальнену фундаментальну працю «Російсько-український словник наукової термінології» у 3 книгах (близько 320 000 слів): «Суспільні науки» (1994), «Біологія. Хімія. Медицина» (1996), «Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос» (1998). Вийшло кілька словників, у яких як вихідні виступають українські терміни: «Українсько-латинсько-російський медичний словник» (1960), «Словник фізичної лексики українсько-англійсько-німецько-російський» В. Козирського і В. Шендеровського (1996) та ін.

Довідки про точне значення окремих термінів та інших назв можна знайти в **енциклопедичних словниках**. Відомі «Українська радянська енциклопедія» (перше видання, у 17 томах, 1960—1966; друге, у 12 томах, 1977—1985), «Енциклопедія українознавства» у 7 томах за ред. В. Кубійовича (перше видання вийшло за кордоном; перевидана у Львові 1993—1998; у Києві 1994—1996). До галузевих енциклопедичних словників належать «Енциклопедія кібернетики» українською мовою у 2 томах (1973, близько 1 800 термінів) — перше у світі подібне видання; «Соціологія: Короткий енциклопедичний словник» за ред. В. Воловича (1998), «Географічна енциклопедія України» у 3 томах (1989—1993), «Українська літературна енциклопедія» (вийшло поки що 2 томи) тощо.

Поміркуйте

1. Яка роль словників у розвитку культури, науки?
2. Чому перші словники були перекладними?
3. Яких українських словників поки що не вистачає? Які словники потрібно було б видати насамперед?

Морфологія і правопис

Морфологія (від грец. *μορφή* «форма», *λόγος* «вчення») — це система граматичних значень і матеріальних засобів вираження їх для позначення в мові різних зв'язків між явищами дійсності та найзагальніших властивостей буття. Морфологією також називається розділ граматики, який вивчає ці засоби. Морфологія включає в себе «Словотвір» і «Частини мови».

§77

Грамматика і її функції

Термін **«граматика»** має двояке значення: 1) наука про граматичну будову мови; 2) сама граматична будова мови.

Грамматика як наука досліджує, описує творення мов, їхні граматичні значення й форми та існуючі в мові засоби, позначення їх у реченні для вираження думки. Залежно від об'єктів, які вона вивчає, грамматика як наука поділяється на дві частини: морфологію і синтаксис.

Грамматика як граматична будова мови — це система правил та матеріальних засобів у мові для позначення предметів і явищ, моделювання зв'язків, які існують найвищими. Уявляються нам, а також для вираження деяких загальніших властивостей буття.

Наприклад, об'єктивно існують предмет, названий словом *сосна*, і якість, виражена словом *високий*. Зв'язок між цими явищами граматики української мови виражає тим, що слово *високий* узгоджується зі словом *сосна*: *висока сосна* (а не «ви́сокий сосна»). Інші предмети можуть мати відношення до сосни; щоб позначити це відношення, до основи слова *сосна* додається суфікс *-ов-* та закінчення *-ий* — і маємо *сосновий*. Предмет може бути один, або ж предметів може бути багато — така одна з найуніверсальніших властивостей буття. Граматика це передає за допомогою числа: *сосна* (одиноке дерево) — *сосни* (це вже може означати «ліс»).

Граматики набагато абстрактніше порівняно з лексикою. Лексика називає предмети і явища індивідуально, розчленовано. Тобто вона членує світ на більші чи менші окремі частини й дає їм назви. Граматики ж виражає найзагальніше, властиве всім або великим групам предметів і явищ.

Проте не слід думати, що граматики точно копіює зв'язки та властивості буття, які є в дійсності. Зв'язки між явищами об'єктивної дійсності та властивості буття в граматиці відбиваються так, як вони переломилися через життєвий досвід далеких попередніх поколінь. З часом зв'язок між граматикою й реальністю може втрачатися (як це сталося з родами іменників, які тепер нічого не виражають, принаймні в назвах неістот), але в мові засоби для позначення їх можуть і далі залишатися.

Властивості предметів і явищ освоюваної людиною дійсності та зв'язки між цими предметами і явищами граматики відбиває на чотирьох рівнях. Вона передає:

внутрішню структуру позначеного словом явища (наприклад, завдяки граматичним засобам слово *перестрибувати* не лише називає дію, а й характеризує її як спрямовану через якийсь предмет, повторювану; слово *залізобетон* указує, що йдеться про бетон із домішкою заліза, а не навпаки, інакше було б «бетонозалізо»); ця функція граматики розглядається в розділі морфології «Словотвір»;

можливості явища, виділеного словом, встановлювати **зовнішні зв'язки** (наприклад, *рука* — може лягти на щось, впасти, заболіти тощо; *рукою* — можна схопитися за щось, удіти по чомусь, махнути комусь та ін.; *руку* — можна подати комусь, покласти на щось, потиснути тощо); ця фун-

кція граматики розглядається в розділі морфології «Частини мови»;

взаємні зв'язки між двома та більше явищами, що їх названо словами (наприклад, є два явища, названі словами *падати* і *сніг*; між ними можуть бути різні відношення, і ці відношення відтворюємо за допомогою засобів граматики: *сніг падає, сніг не падає, сніг падав, падали на сніг, падали в сніг, падали із снігом*); ця функція граматики розглядається в розділі синтаксису «Словосполучення»;

зв'язки між осмисленими явищами й дійсністю (наприклад, вислів *ви́пав сніг* поза контекстом не є ще комунікативною одиницею, повноцінним повідомленням, бо в ньому немає вказівок на місце й час, властиві дійсності, як, наприклад, у реченні *Вчора в Карпатах випав сніг*); ця функція граматики розглядається в розділі синтаксису «Речення».

СЛОВОВІР

X⁷⁸

Значущі частини слова

Певну інформацію про внутрішню структуру предмета, явища, названого словом, несе внутрішня структура (внутрішня форма) слова. Тобто слово виражає певне значення не тільки своєю цілістю, а й окремими своїми елементами. Це дає змогу обмеженою кількістю елементів позначити практично необмежену кількість понять. Наприклад, коли чуємо назву «*олікарня*», ми відразу розуміємо, що тут йдеться про заклад, де лікують водою. Цього досягається за допомогою певного поєднання граматичних засобів — морфем.

Морфема — найменша матеріальна частина слова, наділена певним значенням. Наприклад, у слові *безмежний* є частини морфем: *без-* вказує на відсутність чогось; *-меж-* ви-

Префікс стоїть перед коренем, наприклад: *переклад, аклад, виклад, приклад, вклад*. В українській мові особлив багаті на префікси дієслова: *принести, занести, віднести, піднести, знести, рознести, понести, донести, перенести, нанести, наднести, обнести*. Префікси не впливають на належність слова до тієї чи іншої частини мови, вони як правило, лише модифікують, уточнюють значення, виражене його коренем.

Суфікс стоїть після кореня перед закінченням: *роса • — рося, сися, росина, росинка, росичка, росиночка, рїска, росянка, росистий, росяний, росити, зрошувати*. Суфікси в одних випадках, як і префікси, модифікують, уточнюють значення слова, виражене його коренем (*синій, синенький, синюватий*); в інших — на відміну від префіксів, творять слова з цілком новим лексичним і граматичним значенням (*синява, синька, синіти*).

Интерфікс пов'язує морфеми в слові. Це сполучні голосні о, є в складних словах на зразок *суходіл, землетрус*; вставні звуки й звукосполучення у відносних прикметниках на зразок *буквений, ставищенський* (від *Ставище*), *будищанський* (від *Будища*), *деснянський, ялтинський*.

Постфіксами в українській мові вважаються частки *-ся, -сь, -небудь*, які ставляться після закінчення: *вчиться, якогось, якого-небудь*.

Закінчення — це змінна звукова частина змінюваного слова. Наприклад, у формах слова *дуб, дуба, дубові, дубом, дуби, дубів* змінюються звукові частини *-а, -ові, -ом, -и, -ів*. Це закінчення. Відсутність звукового закінчення у формі *дуб* прийнято називати нульовим закінченням.

У незмінних словах і формах слів закінчень немає: *кенгуру, таксі, інтерв'ю, швидко, думати, думаючи, подумавши, зроблено*.

Частина змінюваного слова без закінчення становить основу слова: *добр-ий, доброт-а, подобришай-е*. Основа слова буває:

- непохідна (немотивована) — складається лише з кореня: *рука, жовтий, каже*;
- похідна (мотивована) — має різні словотвірні афіксиручний, наукавник, жовтень, переказ.

Значущі частини слова виділяємо, орієнтуючись на його

ЗВ^
Ш^
я,
чанья, а не на написання. Тому, аналізуючи будову записаних слів, треба кожного разу зважати на звукове значення букв *є, і ш* > ^b. Наприклад:

Слово і його транскрипція	Основа			Закінчення
	префікс	корінь	суфікс	
• ^Ибойец']	—	бой	ей'	—
„обоїще [побойішче]	по	бой	ішч	є
б'ють [б'ют']	—	би	—	ут'
сузір'я [су^рЬ]	су	зір	й	а
країна [країіна]	—	край	ін	а
оселя [осел'а]	о	сел'	—	а
зрадіємо [зрад'іємо]	з	рад'	ій	емо

Тільки звуковий (а не буквений) аналіз дає правдиву картину морфемного складу слів.

Морфологічні способи творення слів

Морфологічний спосіб творення слів — найпродуктивніший спосіб збагачення словникового складу мови.

Основною одиницею морфологічного способу словотворення є основа. Основа, від якої твориться нове слово, називається твірною. Наприклад, для іменника *залізничник* твірною є основа прикметника *залізничний* (*працівник*) — саме до неї дано суфікс *-ик*, а не безпосередньо до основи слова *залізнич*. Новоутворене слово називається похідним. Наприклад, у слові *залізничник* ~ *залізний* — *залізниця* — *залізничний* — *залізничник*. Наступне слово є похідним від попереднього і мотивним, а кожне попереднє є твірним для наступного і

мотивує його. Перше слово *залізо* непохідне, і його значення в українській мові нічим не мотивується.

Основним засобом морфологічного способу словотворення є афікси. Місце афіксів у слові (внутрішня структура слів) визначається морфологічними моделями, яких у мові обмежена кількість. Наприклад, в українській мові існує модель «без + основа + н + ий» (*безкровний, безводний, безсонний* і под.). За цією моделлю утворено близько 240 прикметників.

Одні афікси продуктивні, інші, виникнувши колись, нині втратили свою здатність творити нові слова, тобто стали непродуктивними.

Наприклад, за допомогою суфікса *-ар* ще й не так давно утворено цілу низку слів, таких, як *шахтар, парламентар, бібліотекар, бляхар, перукар, поштар, молочар* тощо. Так само продуктивним є суфікс (точніше — поєднання чотирьох суфіксів) *-увальник*: *пiкетувальник, копіювальник, вербувальник, страхувальник* тощо. І, навпаки, лише в кількох іменниках чоловічого роду трапляється суфікс *-ух*: *пастух, лінох, сплюх* (але він досить продуктивний в іменниках жіночого роду: *балакуха, вередуха, товстуха, хвастуха* і под.). Небагато іменників утворено за допомогою суфікса *-ба*: *боротьба, молотьба, сівба, стрільба, ганьба* тощо.

Морфемі в слові можуть поєднуватися між собою двояко: способом аглютинації (склеювання) або способом фузії (злиття).

При аглютинації морфемі, з'єднуючись, не взаємодіють одна з одною, вони ніби механічно додаються до готової основи. В українській мові таким чином твориться майбутній час на зразок *писатиму, писатимеш* і т. д. Способом аглютинації приєднуються префікси до основ: *батьківщина — прабатьківщина, демократичний — антидемократичний, писати — переписати*; у багатьох випадках — суфікси: *студент — студентка, Харків — харків'янин, Київ — київський, шовк — шовковий*; так само творяться деякі складні слова: *радіоапаратура, дизель-мотор, ракета-носій, сон-трава, п'ятиденний, сорокарічний*.

При фузії морфемі, з'єднуючись, зазнають певних звукових змін або зливаються одна з одною. Це трапляється під час додавання певних суфіксів. Наприклад, коли до основи **батьківськ-** (від прикметника *батьківський*) додається

суфікс **-ств(о)**, то кінцева частина основи **-ськ-** змінюється на **-ств(о)**: *батьківщина*. При додаванні суфікса **-ств(о)** до кореня **к** і звук суфікса **с** нерозривно зливаються в один звук **ц**: *козацтво*.

Слова можуть утворюватися:

- а) додаванням префіксів: *їхати — під їхати, весна — провесна, ліс — праліс, бік — набік*;
- б) додаванням суфіксів (і закінчень): *відповідальний — відповідальність, ліс — лісовий, тьма — тьмянний, робота — робітник, молода — молодиця, білий — біліти, аргумент — аргументувати*; у тому числі заміною суфіксів: *перепустити — перепустка, читати — читання*; а також унаслідок переходу закінчень у суфікси (у прислівниках): *нишком, манівцями, ницьма, миттю, сторчака*;
- в) додаванням постфіксів: *вчити — вчитися, розуміти — розумітися, який — якийсь, скільки — скільки-небудь*;
- г) одночасним додаванням префіксів і суфіксів, іноді й постфіксів: *закордонний, прибережний, неробство, узголів'я* [узгол'вія], *по-новому, розщедритися, заручитися*;
- г) відкиданням суфіксів (і закінчень): *записувати — запис, співати — спів, потекти — потік, невчений — неук, синій — синь*;
- д) складанням основ за допомогою інтерфіксів *о, є* або без них (цим способом творяться найчастіше іменники й прикметники, рідко — прислівники): *смуга лісу — лісо-смуга, любить волю — волелюбний, швидко плине — швидкоплинний, дає життя — життєдайний, босими ногами — босоніж, п'яти поверхів — п'ятиповерховий, і яскравий і зелений — яскраво-зелений, і північний і східний — північно-східний*.

Слова, утворені складанням основ, називаються **складними**. Складні слова утворюються:

- а) або від підрядних словосполучень: *будує машини — машинобудівний, сині очі — синьоокий, ходить пішки — пішохід, плаває морем — мореплавець*; у такому разі, як правило, першою ставиться основа залежного слова, Другою — основа головного слова: *сховище* (ч о г о?) *овочів* — *овочесховище, степ* (я к и й?) *із домішками лісу* —

лісостеп, блок (який?) із шлаку — шлакоблок, здаїні, — (до чого?) до життя — життєздатний, проходи!»* (де?) мимо — мимохідь; але: сонце сяє — сонцесяїни"" перекочується полем — перекотиполе, догорилицем — "" рїлиць;

- б) або від сурядних словосполучень: / темний і зелений - темно-зелений, і всевітній і історичний — всевітньо-історичний, і машинний і тракторний — машинно-тракторний, і хліб і сіль — хліб-сіль; у такому разі, коли йдеться про відтінки якихось явиш, першим ставиться основа слова, що позначає ці відтінки, другим — основа основної, ширшої назви: / блідий і рожевий — блідо-рожевий (а не «рожево-блідий»), / світлий і голубий — світло-голубий, і військовий і морський — військово-морський, і торговельний і морський — торговельно-морський.

§ 80

Інші способи творення слів

До інших способів творення слів належать аббревіація, конверсія, метафоризація, зрощення, суміщення.

Абревіація полягає в складанні по-різному усічених основ. Утворені таким чином слова називаються складноскороченими (абревіатурами).

Складноскорочені слова творяться:

- а) складанням частин двох або більше слів: *Кабінет Міністрів* — *Кабмін*, *Донецький басейн* — *Донбас*, *завідувач господарства* — *завгосп*, *військовий комісаріат* — *військкомат*, *страйковий комітет* — *страйкком*, *районний виконавчий комітет* — *райвиконком*;
- б) складанням частини й повного слова: *державна адміністрація* — *держадміністрація*, *сільська рада* — *сільрада*, *педагогічний університет* — *педуніверситет*, *Державний комітет зв'язку* — *Держкомзв'язку*, *культурно-просвітний* — *культпросвітний*, *санітарно-епідеміологічний* — *санепідеміологічний*;

- з початкових звуків: *Організація Об'єднаних Націй* — *ООН*, *Національна академія наук України* — *НАНУ*, *Українське національне інформаційне агентство «Новини»* — *УНІАН*, *гідроелектростанція* — *ГЕС*, *електронно-обчислювальна машина* — *ЕОМ*, *відкрите акціонерне товариство* — *ВАТ*;
- з) з початкових букв: *Європейський Союз* — *ЄС* (читається: *ees*), *Національний банк України* — *НБУ* (читається: *енбуу*), *Міністерство закордонних справ* — *МЗС*, *Служба безпеки України* — *СБУ*, *Національна спілка письменників України* — *НСПУ*, *Український народний рух* — *УНР*, *мале підприємство* — *МП*;
- Г) комбіновано: *районний відділ народної освіти* — *райвно*, *Конгрес української інтелігенції* — *КУІн*, *Демократична партія України* — *ДемПУ*, *Кодекс України про адміністративні правопорушення* — *КУпАП*.

Абревіація характерна для іменників і дуже рідко використовується в прикметниках.

Конверсія — це перехід готового слова з однієї частини мови в іншу.

Найчастіше відбувається перехід прикметників в іменники: *кошовий*, *вартовий*, *лісничий*, *братова*, *хрещений*, *хрещена*, *молодий*, *молода*, *операційна*, *варенична*, *диспетчерська*, *набережна*, *пальне*, *майбутнє*, *лютий* (назва місяця). Чимало прикметників стали власними назвами, зокрема прізвищами: *Сагайдачний*, *Коцюбинський*, *Довгий*, *Гаврилишин*, *Ковалів*; назвами населених пунктів: *Київ*, *Львів*, *Пирятин*, *Рівне*, *Лозова*, *Зимне*, *Старе*; топонімами: *хребет Полонинський*, *гірський масив Тупий*, *озеро Соляне*, *річка Кінська*, *острів Зміїний*.

Нерідко дієприкметники втрачають свої дієслівні ознаки й переходять у прикметники: *вихована (людина)*, *озброєний (загін)*, *битий (шлях)*, *палена (цегла)*; рідше — в іменники: *наречений*, *суджений*, *полонений*, *придане*.

Деякі прислівники перейшли до розряду прийменників: *низько (села)*, *вздовж (дороги)*, *довкола (будинку)*, *попереду (колони)*, *поруч (мене)*, *назустріч (сонцю)*.

Перехід слова з однієї частини мови в іншу може бути повним і неповним. Наприклад, повністю перейшли в іменники прикметники, що означають прізвища людей, назви населених пунктів, топоніми: *Виговський*, *Котляревський*, *Лісовий*,

Харків, Ніжин, Рокитне, Полонне, Роздільна. А деякі слова можуть виступати то як прикметники, то як іменники: *Яао теж оточувала вартова сторожа* (О. Стороженко). *Ставай вартовий, без вагання на чати!* {Леся Українка}.

Внаслідок **метафоризації** слово набуває нового значення; нерідко за значенням розщеплюється на омоніми: *ключ* (до дверей) і *ключ* (журавлиний), *журавель* (птаха) і *журавель* (колодязний), *вушко* (мале вухо) і *вушко* (голки), *коник* (невеликий кінь) і *коник* (комаха), *супутник* (співтовариш у дорозі) і *супутник* (космічний об'єкт), *хвилюватися* (про море) і *хвилюватися* (про людину), *мати й мачуха* і *мати-й-мачуха* (рослина); зокрема й унаслідок переходу власних назв у загальні: *меценат, робінзон, донжуан, дизель, йоркшир, сенбернар, бостон, мадера, свалява, геркулес, титан*.

Багато назв абстрактних понять виникло саме завдяки метафоризації: *стид* споріднене із *студений, мерзенний* — із *мерзнути, щастя* від *частина, гнів* від *гнити, обурення* від *буря, зважувати* (міркувати) від *зважувати* (важити).

Зрошення синтаксичного словосполучення в одне слово відбувається внаслідок його частого повторення: *добрий день* — *добридень, спаси біг (бог)* — *спасибі, сього дня* — *сьогодні, без Пека* — *безпека, зусіх боків* — *зусібч, один над десять* — *одинадцять, вічнозелений* — *вічнозелений, гідний жалю* — *жалюгідний, батько й мати* — *батько-мати, хто знає* — *хтозна, бог знає* — *бозна, аби куди* — *абикуди, коли не буде* — *коли-небудь, неначе, б то* — *неначебто, як би* — *якби*.

Суміщення — творення складних слів механічним поєднанням готових слів (спосіб, певною мірою близький до зрошення, але не тотожний): *вчитель-фізик, інженер-економіст, генерал-лейтенант, бібліотека-читальня, ракета-носій, заєць-русак, меч-риба*; нерідко це може бути повторення тих самих, синонімічних або антонімічних слів: *тишком-нишком, давним-давно, рано-вранці, видимо-невидимо, більш-менш, коли-не-коли, всього-на-всього, раз у раз, кінець кінцем, один-єдиний, великий-превеликий, ходив-ходив*.

§ 81

Написання складних слів

Якщо складне слово утворене від підрядного словосполучення (від однієї до другої частини можна поставити питання то воно пишеться разом: *будова* (я к а?) *нова* — *новобудова* *будує* (ш о?) *машини* — *машинобудівний, Київ* (я к и й?) *сталий* — *старокиївський, бетон* (я к и й?) *із залізом* — *залізобетон, сховище* (ч о г о?) *овочів* — *овочесховище, збірник* (ч о г о?) *сміття* — *сміттєзбірник, плаває* (ч и м?) *парою* — *пароплав, гасить* (ш о?) *вогонь* — *вогнегасник, перекоти* (ч и м?) *полем* — *перекотиполе, сонце* (щ о р о б и т ь?) *сєє* — *сонцєсєйний, забутий* (я ко ю м і ро ю?) *напів* (наполовину) — *напівзабутий, автомат* (я ко ю м і ро ю?) *напів* — *напівавтомат*.

Якщо складне слово утворене від сурядного словосполучення (перед кожною частиною можна поставити сполучник і), то воно пишеться через дефіс: / *національний і демократичний* — *національно-демократичний, і північний і східний* — *північно-східний, і синій і жовтий* — *синьо-жовтий, і темний і зелений* — *темно-зелений, і хліб і сіль* — *хліб-сіль, і людина і день* — *людино-день, і кіловат і година* — *кіловат-година, і тонна і кілометр* — *тонно-кілометр*.

Але разом пишуться *жовтогарячий, червоногарячий, глухонімиий, хитромудрий, зловорожий*.

Якщо складне слово утворене повторенням того самого слова, синонімів чи антонімів, то воно пишеться через дефіс: *білий-білий, думає-думає, один-однісінський, рано-вранці, малопомалу, часто-густо, тишком-нишком, сила-силенна, сад-виноград, сам-один, більш-менш, видимо-невидимо, купівля-продаж, розтяг-стиск, година-дві, несьогодні-завтра*.

Але якщо повторюється те саме слово в різних відмінках, то таке сполучення пишеться окремо: *кінець кінцем, одним дин, честь честю, чин чином, нога в ногу, рука в руку, разураз, Р* У Рік, з року в рік*.

Традиційно через дефіс пишуться слова *свят-вечір, багатвеч* ^{р*}, *діє* ^{дн} *веч* ^{р*} *зелен-сад, буй-тур, сон-трава, чар-зілля, жарпти* ^л, *й-дерево, люби-мене* (незабудка), *мати-й-мачуха* (під), *брат-і-сестра* (братки).

Через дефіс пишуться власні назви на зразок *Рава-Руська, Новгород-Сіверський, Кам'янець-Подільський, Володимир-Дніпринський, Київ-Товарний* (прикметник стоїть після іменника) *Конча-Заспа, Пуца-Водиця, Яр-під-Зайчиком, Ростов-на-Дону, Франкфурт-на-Майні, Болонь-сюр-Мер*.

Через дефіс пишуться також складні прізвища та подвійні імена: *Гулак-Артемівський, Нечуй-Левицький, Антоненко-Давидович, Анна-Марія, Ігор-Богдан*.

Через дефіс пишуться:

- терміни, до складу яких входять букви: *У-подібний, Т-подібний*;
- найменування з належними до них цифрами: *емаль НЦ-132, автомобіль «Мазда-323», пилосос «Ракета-12А», бензин А-95, клей КН-3*;
- найменування паралельних класів у школах: *5-А, 7-Е, 10-В*;
- найменування будинків: *23-А, 3-Б*.

Разом пишуться іншомовні частини (що своїм значенням наближаються до префіксів) **авіа-, авто-, агро-, аеро-, гео-, гідро-, електро-, кіно-, мікро-, мото-, радіо-, стерео-, теле-, фото-, супер-** і под.: *авіаквиток, аеровокзал, електробритва, радіотовари, телебачення, фотокопія, суперобкладинка*.

Через дефіс прийнято писати іншомовні частини **віце-, екс-, максі-, міні-, міді-, прем'єр-, генерал-:** *віце-президент, екс-чемпіон, максі-пальто, міні-фабрика, міді-спідниця, прем'єр-міністр, генерал-майор*.

Через дефіс пишуться також іншомовні слова *блок-схема, вакуум-апарат, унтер-офіцер, член-кореспондент, штабс-капітан, пап'є-маше, яхт-клуб, стоп-кран, дизель-мотор, крекінг-процес* тощо.

По-різному за чинним правописом пишеться частина **пів-**.

Частина **пів-** пишеться, як правило, разом: *півкілограма, півлітра, піваркуша, півогірка, пів яблука, пів їдальні, півострів, півфінал*.

Через дефіс частина **пів-** пишеться лише з власними назвами: *пів-Києва, пів-України, пів-Криму, пів-Європи*.

У словосполученнях із вказівкою на час, таких, як *о п'яту на третю, пів до п'ятої години* тощо, частина **пів** пишеться окремо.

Примітка. Логічно було б і на письмі розрізнити два значення **пів**. Якщо при слові *пів*, яке має значення «половина», іменник вступає в родовому відмінку однини, то такий іменник було б писати окремо: *пів кілограма, пів кілометра, пів години пів (половина) острова, пів дня, пів огірка, пів яблука, пів Києва, пів України*. Частину **пів-** писати разом слід було б лише тоді коли наступний іменник — загальна назва, вжита у формі називного відмінка, — позначає єдине поняття: *півострів, південь, півколо, півмісяць, півкуля, півзахист, півфінал, півовал, піваркуш*, а також у прислівнику на *півдорозі*.

§ 82

Написання складноскорочених слів і графічних скорочень

Складноскорочені слова (аббревіатури), утворені з початкових букв або звуків, незалежно від написання словосполучення пишуться великими буквами (крапки між ними не ставляться): *Міністерство внутрішніх справ — МВС, житлово-експлуатаційна контора — ЖЕК, державна автоінспекція — ДАІ, мале підприємство — МП, виробниче об'єднання — ВО, Українська республіканська партія — УРП*.

Великими буквами пишуться також складноскорочені слова, утворені від іншомовних словосполучень: *НАТО, ЮНЕСКО, МАГАТЕ, УЄФА*.

Але малими буквами пишуться: *загс, вуз* (від російського *высшее учебное заведение*).

Великими й частково малими буквами пишуться складноскорочені слова на зразок *Демократична партія України — ДемПУ, Конгрес української інтелігенції — КУІн*.

Якщо складноскорочені іменники, утворені з початкових букв або звуків, відмінюються, то закінчення біля них дописуються малими буквами: *ЛАЗи, у ЖЕКу, з ВАКом*.

У складноскорочених словах, утворених іншими способами, усі частини пишуться з малої букви: *районна державна адміністрація — райдержадміністрація, завідувач господарства — завгосп*.

Але власні складноскорочені назви пишуться з великої букви: *Дніпрогес, Донбас, Укрінбанк*.

Від абrevіатур слід відрізнити умовні графічні скорочення які вимовляються повністю й скорочуються лише на письмі. Наприклад, пишемо: 4 кг, читаємо: чотири кілограми.

Слова на письмі скорочуються на приголосний: *громаду ним* — *гр.*, *добродій* — *д.*, *пан* — *п.*, *наприклад* — *напр.*, *область* — *обл.*, *імені* — *ім.*, і так далі — і т. д.; але: *нашої ери* ~ *н. е.*, *острів* — *о.*

У кінці графічних скорочень ставиться крапка: *півн.-сх.* (північно-східний), *проф.* (професор), *р.* (рік). Але крапка не ставиться при скорочених назвах метричних мір: 5 кг, 10 км, 2 год 30 хв, 4 мкФ тощо. Не ставиться крапка й між подвоєними буквами, що вказують на множину: *рр.* — роки, *тт.* — томи, *пп.* — пани.

Якщо в графічному скороченні залишаються початок і кінець слова, то на місці пропущених букв ставиться лише дефіс (без крапки): *видавництво* — *вид-во*, *район* — *р-н*, *фабрика* — *ф-ка*, *товариство* — *т-во*. Такі скорочення не розриваються для переносу.

Частини скороченого словосполучення іноді розділяються похилою рискою: *поштова скринька* — *п/с*, *військова частина* — *в/ч*, *метрів за хвилину* — *м/хв*.

§ 83

Історичні зміни в морфемному складі слова

Морфемний склад слова з часом може змінюватися внаслідок втрати у свідомості людей зв'язку між мотивувальним і мотивованим словом. Тепер рідко який український мовець усвідомлює, що *спасибі* — це трохи скорочене словосполучення *спаси біг* (бог), що *вітер* і *віяти* мають спільний корінь *вій-*, що в слові *відро* той самий корінь, що й у слові *вода*.

Розрізняються такі зміни в морфемному складі слова.

Спрощення — зменшення кількості виділюваних у слові морфем. Наприклад, у слові *жир*, яке походить від того само-

Й дієслово *жити*, нині вже не виділяється кореня, що виділяється й префікс *су-* в слові *сусід*, префікс *су-* у слові *обруч* (колись дослівно означало «навколо руки») — тепер ці слова сприймаються як непохідні. Внаслідок спрощення збільшується кількість коренів у мові.

Перерозклад — пересування межі між морфемами в слові. Наприклад, у формах *вертиш*, *вертить*, *вертимо* і т. д. колись виділялися закінчення *-ш*, *-ть*, *-мо*, нині — *иш*, *-ить*, *-имо*. Спор, латинське *УЕГІ-3*, *УЕГ(1-1)*, *уегіі-тиз*). У слові *внутрішній* ми тепер виділяємо префікс *в-* і корінь *-нутр-*, а колись тут виділявся префікс *вн-* і корінь *-утр-* (той самий, що й у слові *утроба*).

Ускладнення — збільшення кількості виділюваних у слові морфем. Наприклад, слово *вальці* в українській мові сприймається як утворене від *вал* за допомогою суфікса *-ець* / *-ці*. Насправді ж у цьому слові немає суфікса, воно запозичене з німецької мови — *aChe Wäcke*, у якому суфікс не виділяється.

Перехід кореня в афікс (декореляція) спостерігається за дуже частого повторення його в складному слові. Наприклад, у словах *людина*, *киянин*, *болгарин* і под. (у множині: *люди*, *кияни*, *болгари*) елемент *-ин-* колись був рівнозначний слову *один* (пор. латинське *ипиз* «один», німецьке *ein* «один»), а тепер сприймається як суфікс. Значення суфікса набуває корінь *-лог-* (від грецького *λο/λοα* «вчення») у словах на зразок *психолог*, *біолог*, *зоолог* та ін. Значення префікса набуває займенник *сам* у словах на зразок *самобутній*, *самозаспокоїтися*, *самосійка* тощо (таких слів із частиною *само-* налічується близько 500).

Морфемний склад слова може змінитися і внаслідок різних фонетичних процесів.

Наприклад, у слові *убозтво* (*убог* + *ство*) унаслідок злиття звуків *г* і *с* змінився звуковий склад як кореня, так і суфікса (У таких випадках морфема слід виділяти відповідно до словотвірної моделі: корінь *убог-*, суфікс *-ств-* і закінчення *-о*). У слові *холонути* в корені *холод-* випав звук *д*. У слові *пісний* у корені *піст-* випав звук *т*.

Фонетичних змін у морфемах пов'язано із звуком *ч* у випадках він зберігся, як, наприклад, суфікс *-част* (кров) у словах *пир'я* [п'ір + й + а], *кров'ю*

кого приголосного, як у словах *колосся* [колос + й + а], *молоддю* [молод' + йу]. А ще в інших — він зник, від нього залишилася тільки м'якість, як у словах *листя* [лист + й 4-вістю] [в'іст' + йу]. Суфікс -й- колись був у похідних слові із кінцевим м'яким на зразок *юнь* [йун + й], *зелень* [зелен + твірна основа яких закінчується на твердий приголосний юн(ий), зелен(ий)].

Іноді, щоб з'ясувати справжній морфемний склад слова, треба вдаватися до етимологічних досліджень.

§ 84

Етимологічний аналіз слова

ЕТИМОЛОГІЯ — визначення походження слова і його фонетичних та семантичних зв'язків з іншими словами тієї самої та споріднених мов.

Етимологічні дослідження спираються на такі наукові принципи:

- 1) фонетичний — чітко й повно враховувати фонетичні закони (наприклад, підставу говорити про спорідненість слів *гіркий, горіти, гарячий, жар* дає наявність в українській мові чергування голосних **о** — і та **о** — а, приголосних **г** — ж);
- 2) семантичний — враховувати можливість значеннєвої спорідненості слів, наявність у них спільної семи (наприклад, слова *горіти, гарячий, гіркий, горно, гончар* (від *горнчар*), *горщик, горілка, горе* і под., крім спільної звукової частини **гор / гір / гар**, мають спільну сему «пекти» — отже, вони етимологічно споріднені);
- 3) словотвірний — чітко виділяти морфеми (наприклад, походження слова *щастя* [шчас'т'а] стане зрозумілим лише тоді, коли правильно виділимо в ньому префікс ш-, який походить із колишнього с- (пор. написання в російській мові *счастье*, запозичене з церковнослов'янської мови), корінь -час'т-, суфікс -й-, від якого залишилася тільки м'якість (пор. такий самий суфікс у слові

пір'я [п'іря]), і закінчення -а — отже, дослівно воно означає «шось ніби частка, пайка»);

- 4) генетичний — враховувати також значення й звучання споріднених слів інших мов, близьких за походженням (наприклад, щоб зрозуміти значення слова *рука*, зіставляємо його із спорідненим польським *гека* [рен'ка] «рука», потім із литовськими *гапка* «рука» і *гепк'ш* «збираю, згортаю» — отже, первісне значення цього слова «збирачка, згортачка»; це значення збереглося в українських словах *горстка, пригорща*);
- 5) речовий — значення слова пов'язувати з дійсністю (наприклад, досліджуючи етимологію слова *лебідь*, його зіставляють із латинським *айбіз* «білий» на тій реальній підставі, що лебеді білі; до речі, правильність такого зіставлення підтверджується і давньоверхньонімецьким словом *айбіг* «лебідь»)-

Внаслідок різних фонетичних, морфемних та семантичних змін видимий зв'язок між спорідненими словами може втратитися. Наприклад, тепер уже ніхто не відчуває, що слова *початок* і *кінець* споріднені — мають той самий етимологічний корінь **кон**. У другому слові він залишився майже незмінним — лише відбулося закономірне чергування **о** з **і**. У першому ж слові корінь **кон** змінився на **кен** (як у слові *молоти* — *мелений*); звук **к** перед **є** перейшов у **ч** (як у словах *рука* — *рученька*); звукосполучення **ен** дало **я**, тобто голосний **а** після м'якого (пор. грец. *penie* «п'ять» і укр. *п'ять*; лат. *tenēna* «м'ята» і укр. *м'ята*); шиплячий **ч** отвердів; таким чином, корінь **кон** став звучати як **ча**. У початковій формі цей корінь зберігся в слові *споконвіків*, що дослівно означає «з початку віків» (у польській мові — *росціек* [почонтек]).

Ось, наприклад, який вигляд мають міркування про можливе походження назви *Дніпро*. У найдавніших українських пам'ятках це слово писалося як *Дьн-кпръ*. Звук **ъ** виник на місці ще давнішого **у**: пор. лат. *сіотт* і давньослов'янське *домь* «Дім»; українське *рудий* і давньослов'янське *рѣджа* «іржа». Звук **ѣ** походить від давнього **ай**: пор. литовське *кайна* «ціна» і давньослов'янське *ціна* «ціна»; готське *зіайнз* «камінь» і давньослов'янське *ст-кна* «стіна» (у сербській мові це ж слово *стена* перш^у час^у означає «скеля», «великий камінь»). Підставляємо в тину назви *Дьні* історичні відповідники звуків **ъ** та ***ѣ**:

Дунай. Значення другої частини *прь* виводимо, зіставляючи її зі словами, у яких є той самий елемент *пр*: *прісний* «несолоний, річковий»; діалектне *пруд* «швидка течія ріки», назви річок *Прут*, *Прип'ять* («Ріка-путь»), *Протва*, *Простир*, *Плоссянка*, *Пруссянка*, *Прудник*, *Прудок*, *Проня*, *Придка*, *Предівка*, *Пира*, *Пиріг*, *Стопирка*, *Опір*, *Пороз*, *Поразок*, *Порозовиця*, *Черев*, *Пірна* (давня назва річки Ірпінь) тощо. Первісний корінь *пр* маємо також у словах *прати* (у давнину прали переважно в річці), *періщити* (про дощ), *порскати*, *пирскати*, *бризкати*, очевидно, й у назві бога *Перун*, який нашими предками-хліборобами мислився як такий, що посилає дощ. Наведені слова дають підстави вважати, що елемент *прь* колись означав «текуча вода, ріка». Отже, можна зробити висновок: назва *Дніпро* походить від прадавнього словосполучення із значенням *Дунай-ріка*. І справді, в українських народних піснях дуже часто згадується саме Дунай чи то як річка, чи то як велика вода: *Тихо, тихо Дунай воду несе... Нехай, нехай погуляю, як та риба по Дунаю... Понад морем, Дунаєм вітер явір хитає... Налетіли сірі гуси, сіли, пали на дунаєчку, сколотили всю дунай-воду...* Назва *Дніпро* в них не трапляється.

Поміркуйте

1. Яка роль граматики в позначенні явищ навколишньої дійсності?
2. Яка роль морфем у розумінні структури позначуваного словом явища?
3. Яка різниця між семантичними і реляційними формотвірними афіксами?
4. Чому визначати будову слова (морфемний склад) слід за його звучанням, а не за написанням?
5. ЯКИЙ спосіб словотвору - морфологічний, аббревіаційний, конверсійний чи метафоричний — точніше передає внутрішню структуру позначуваного словом явища?
6. З яких причин може змінюватися первісна структура похідного слова?
7. Які дані про слово слід враховувати під час його етимологічного аналізу?

ЧАСТИНИ МОВИ

§85

Поділ слів на частини мови

Усі слова мови поділяються на великі лексико-граматичні розряди — частини мови. Кожна частина мови характеризується своїми граматичними, лексико-семантичними й функціональними особливостями.

Слова відносяться до певних лексико-граматичних розрядів за спільними найзагальнішими семантичними, словотвірними, морфологічними й синтаксичними ознаками.

Наприклад, слово *зелень* відносимо до розряду іменників, *зелений* — до розряду прикметників, *зеленіти* — до розряду дієслів на підставі таких їхніх відмінних ознак: 1) перше відповідає на питання *що?* й, отже, називає предмет; друге — на питання *як и й?* і, отже, називає ознаку; третє відповідає на питання *що робити?* й, отже, називає дію (семантичні ознаки); 2) *зелень* має нульове закінчення, яке буває в іменників; *зелений* має властиве всім прикметникам закінчення *-ий*; *зеленіти* має суфікс *-ти*, властивий для неозначеної форми дієслова (словотвірні ознаки); 3) перше має власний рід, змінюється, як усі іменники III відміни; друге не має власного роду, змінюється, як усі прикметники; третє може творити способові форми, змінюватися за особами і т. д. (морфологічні ознаки); 4) у реченні *зелень* найчастіше виступає в ролі підмета або додатка; *зелений* — у ролі означення або іменної частини складеного присудка; *зеленіти* в способових формах — у ролі присудка (синтаксичні ознаки), наприклад: *Блискуча, перебрижана червоним сонцем лісова зелень оточувала їх* (О. Гончар). *Усті садки пишються своєю красою, земля — своїм зеленим килимом* (Панас Мирний). *Трава надворі вже потроху зеленіє* і *рипр* Тютюнник).

В українській мові — десять частин мови. Шість із них іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово й при-

слівник) самостійні, три (прийменник, сполучник, частки) службові, й окремо стоїть вигук.

Змінюваними є тільки п'ять частин мови: іменник, прикметник, числівник, займенник і дієслово, усі інші — незмінювані.

У цілому частини мови характеризуються так:

№ п/п	Частина мови	Роль у реченні	Змінюваність
1	Іменник	самостійна	змінювана
2	Прикметник	самостійна	змінювана
3	Числівник	самостійна	змінювана
4	Займенник	самостійна	змінювана
5	Дієслово	самостійна	змінювана
6	Прислівник	самостійна	незмінювана
7	Прийменник	службова	незмінювана
8	Сполучник	службова	незмінювана
9	Частки	службова	незмінювана
10	Вигук	особлива	незмінювана

Самостійні частини мови можуть виступати членами речення. Через те слова, що належать до них, називають ще *повнозначними*. Службові частини мови самі по собі членами речення не виступають, вони виконують допоміжну роль у творенні членів речення. Ці слова називають ще *неповнозначними*.

Самостійні частини мови за реальним лексичним змістом поділяються на номінативні (іменник, прикметник, дієслово, прислівник) і вказівні (займенник, числівник). Значення перших зрозуміле й поза контекстом (*сонце, блакитний, ти, швидко*), другі — наповнюються змістом лише в контексті (*воно, дев'ять*). Інакше кажучи, номінативні слова мають постійний сигніфікат, у вказівних він ситуативний. До останніх слід віднести також вигуки.

Деякі мовознавці як окремі частини мови виділяють ще слова категорії стану (*треба, сонячно, тепло*), модальні слова (*ма-*

бути, очевидно) та зв'язки (*бути, ставати*). Перші дві категорії слів хоч і різняться своєю специфічною синтаксичною роллю (виступають присудками в безособових реченнях та є вставними словами), однак мають усі ознаки прислівників — тому їх варто зараховувати до прислівників. Зв'язки — це все-таки дієслова, які в певному контексті виконують допоміжну, службову роль.

§86

Граматичні значення

Кожне слово в мові характеризується одним чи кількома граматичними значеннями. Наприклад, слово *розумом* має такі граматичні значення: «іменник», «чоловічий рід», «орудний відмінок», «однина». Слово *розумно* має лише одне граматичне значення — «прислівник». Граматичне значення є обов'язковою ознакою слова.

Граматичні значення слова є додатковими (супровідними) щодо лексичного значення і слугують для позначення як певних різних зовнішніх зв'язків предмета чи явища, так і найзагальніших властивостей буття.

Наприклад, розглянемо два слова в реченні *Як вовка не держи, він в ліс втече при першій нагоді* (І. Карпенко-Карий). Словоформа *вовка* має лексичне значення «чотириногий хижак сірої масті» і чотири граматичні значення: «іменник», «чоловічий рід», «родовий відмінок», «однина». Граматичне значення «іменник» вказує, що названий словом предмет може виступати діячем (суб'єктом) або об'єктом дії. Граматичне значення «родовий відмінок» вказує, що цей предмет виступає тут об'єктом дії (не вовк держить, а його держать). У другій частині речення є слово *він*. Лексичного значення воно не має, але має чотири граматичні значення: «займенник», «чоловічий рід», «називний відмінок», «однина». Граматичне значення «займенник» вказує, що це слово виступає заміником якоїсь назви. Граматичні значення «чоловічий рід» і «однина» співвідносять займенник *він* із предметом, названим словом *вовк*, «називний відмінок» вказує, що цей предмет у даному разі вступує діячем (вовк утече).

За роллю в мові граматичні значення слова поділяються на класифікаційні, синтаксичні і номінативні.

Класифікаційні граматичні значення виступають у різних словах і є постійними, незмінними. Вони, як правило, зумовлені лексичним значенням слова. Такими в українській мові є належність до частини мови (*синь, синій, синіти*), вид дієслів (*йти, прийти*), рід іменників (*рік, ріка*).

Синтаксичні граматичні значення використовуються лише для зв'язку слів у реченні. Вони виступають у тому самому слові і є змінними. Ніякого реального змісту ці значення самі по собі не виражають. Такими є рід, число і відмінок прикметників, рід і число дієслів, певною мірою відмінки іменників. Адже виділені тут граматичні значення прикметника аж ніяк не впливають з їхнього лексичного значення і не впливають на нього: наприклад, форми *синій, синя, синє, сині, синього, синьому* і т. д. завжди вказують на той самий колір. Відмінки ж іменників, крім того, що позначають різні зв'язки між словами в реченні, несуть ще й певну інформацію про реальність, тобто про те, у якій ролі виступає названий словом предмет — у ролі суб'єкта (діяча), об'єкта, обставини тощо.

Номінативні граматичні значення виступають теж у тому самому слові, але виражають ті чи інші найзагальніші властивості буття і тим доповнюють, уточнюють лексичне значення слова. Таку роль виконує, зокрема, число іменника: різне реальне значення передають *однина* і *множина* того самого слова: *день* (це тільки один день) і *дні* (це більше ніж один день), *батько* і *батьки* (останнє може ще означати «батько і мати»), *вода* і *води* тощо. Ступені порівняння прикметників вказують на різну інтенсивність вияву ознаки: *холодний, холодніший, найхолодніший*. Різного змісту набувають висловлювання залежно від того, у якому часі вжито дієслово: *Дощ ішов. Дощ іде. Дощ ітиме* — хоч у кожному з них слова ті самі.

Синтаксичні й номінативні граматичні значення, як змінні, зумовлюють творення різних морфологічних форм того самого слова — **словоформ**. У речення змінні слова входять лише у вигляді певних словоформ.

З погляду відношення граматичних значень до дійсності їх ще можна поділити на реальні й формальні.

Реальні граматичні значення несуть певну інформацію про дійсність (це як було вже показано, і частини мови, і ступені порівняння прикметників, і час дієслова, і в певних випадках іменників, відмінок іменника).

Формальні граматичні значення в межах слова не мають ніякого впливу на дійсність, а в реченні вони виконують синтаксичну роль, допомагаючи правильно моделювати дійсність, вживану в словах. Візьмемо рід дієслова в минулому часі, наприклад, *змінив* і *змінила*. Але в реченнях *День змінив ніч* і *День змінила ніч* рід дієслова суттєво змінює значення висловлювань: перше з них означає «настав день», друге — «настала ніч».

Граматичні значення існують у взаємозв'язку й взаємовиключенні. Мова не може бути з одним відмінком (скажімо, *лише з називним*), з одним родом (наприклад, *лише з чоловічим*) і т. д., бо тоді взагалі не йшлося б про відмінок (як у (боанцузькій мові) чи про рід (як в англійській)). Саме в цьому й виявляється взаємозв'язок між граматичними значеннями. Взаємовиключення полягає в тому, що, наприклад, якщо іменник стоїть в орудному відмінку, то він не може водночас стояти і в родовому чи давальному.

Кожна окрема система однорідних граматичних значень — це **граматична категорія**. Граматична категорія щодо граматичних значень є загальне, а граматичні значення щодо граматичної категорії — часткове. Граматична категорія ґрунтується на двох і більше граматичних значеннях. Наприклад, категорія роду в українській мові об'єднує чоловічий, жіночий і середній рід, категорія числа — однину й множину, категорія виду — доконаний і недоконаний вид тощо.

Усі змінні граматичні категорії даного слова формують його **парадигму** — сукупність усіх словоформ. Наприклад, парадигма іменника в українській мові налічує 14 словоформ (по 7 відмінків в однині й множині), парадигма прикметника — 24 словоформи (по 6 відмінків у трьох родах і 6 — у множині).

В українській мові є такі основні граматичні категорії: в іменниках, прикметниках, деяких займенниках, деяких формах дієслова — категорії роду, числа й відмінка; у частини прикметників і прислівників — категорія ступенів порівняння; тільки в дієсловах — категорії виду, перехідності, способу, часу, особи.

§ 87

Способи вираження граматичних значень

Граматичні значення виражаються за допомогою матеріальних (звукових) засобів. Наприклад, у словоформах *тихіший* і *більш тихий* граматичне значення вищого ступеня прикметників виражено в першому випадку суфіксом *-іш-* у другому — словом *більш*. Іноді відсутність матеріального показника є теж способом позначення граматичного значення. Наприклад, те, що в словоформі *канікул* немає закінчення, вказує, що іменник стоїть у родовому відмінку множини. У такому разі ми говоримо про нульове закінчення.

Мова може послуговуватися синонімічними граматичними засобами (наприклад, на майбутній час однаково вказує і допоміжне слово *будемо*, і афікс **-емо**: *будемо знати*, *знатимемо*). Є в мові й омонімічні засоби вираження граматичних значень (наприклад, закінчення *-є* в словах *поле*, *земле*, *мале*, *коле* передає різні граматичні значення).

Є синтетичні й аналітичні способи вираження граматичних значень.

Якщо лексичне й граматичне значення виражається в одному слові, то такий спосіб називається **синтетичним** (наприклад: *знатиму*, *серйозніший*).

До синтетичних способів належить вираження граматичних значень за допомогою афіксів (закінчень, суфіксів, префіксів), наголосу (*руки́* — родовий відмінок однини, *ружи* — називний відмінок множини), чергування звуків (*руки* і *руці*), суплетивізму (утворення граматичних форм того самого слова від різних коренів: *я — мене*, *ми — нас*, *добрий — кращий*).

Якщо граматичне значення виражається окремо від лексичного, то такий спосіб називається **аналітичним** (наприклад: *будузнати*, *більш серйозний*).

До аналітичних способів належить вираження граматичних значень за допомогою прийменників (різні відмінки: *стіл — на стіл*, *синові — при синові*), допоміжного дієслова *бути* (*буду писати*), часток (*казав — сказав би*, *акуратний — більш акуратний*), сполучників, порядку слів (*Свідомість визначає буття* і *Буття визначає свідомість*; *Гарний день* і *День гарний*).

поміркуйте

1. Чому є різні розряди слів — частини мови?
2. За якими ознаками розрізняємо одне від одного іменник *добро*, прикметник *добре*, прислівник *добре*, дієслово *добрю*?
3. Яку роль виконують граматичні значення під час побудови речень?
4. Як і які граматичні значення впливають на лексичне значення слова?
5. Яка різниця між синтетичними й аналітичними способами вираження граматичних значень?

ІМЕННИК

Загальні відомості

1 88

Розряди іменників за значенням

1 Іменник називає предмет і відповідає на питання **х т о ? !**
(**ЩО?**)

У граматиці предметом вважається все, про що можна запитати **х т о ? !** або **що ?** Отже, предмети — це не тільки назви людей (*робітник*, *співачка*), тварин (*кінь*, *ворона*), конкретних речей (*сонце*, *книжка*), а й назви предметних дій (*засідання*, *облік*), ознак (*компетентність*, *краса*), абстрактних понять (*совість*, *доброта*) і т. п.

За характером називання іменники бувають загальні й власні.

Загальна назва дається багатьом однаковим предметам: *чоловік*, *відвідувач*, *місто*, *гора*, *журнал*, *день*, *щастя*.

За лексичним значенням загальні назви бувають:

- а) одиничні — називають предмети, що піддаються лічбі: *хлопець, орел, олівець, телевизор, будинок, вулиця, ліс, день, ранок, дощ, вітер*;
- б) збірні — називають сукупність предметів як одне ціле і виступають лише в однині: *молодь, студентство, професура, інтелігенція, малеча, дівчата, братва, піхота, мурашня, проміння, колосся, листя, гарбузиння, дубняк осичина*;
- в) речовинні — називають різні речовини, матеріали, продукти і теж, як правило, виступають лише в однині: *залізо, пісок, граніт, вода, кисень, полотно, жито, пшениця, смородина, капуста, борошно, цукор*; але можуть виступати й лише в множині: *дріжджі, вершки, суниці, чорнобривці*;
- г) абстрактні — називають узагальнені властивості, дії, ознаки, процеси, стани, наукові поняття, представлені як предмети: *скромність, доброта, хоробрість, краса, правда, можливість, успіх, правило, спів, біг, здивування, страх, час, година, кілограм, фізика, діалектика*.

Власна назва дається окремому предметові, щоб відрізнити його від інших подібних: *Григорій, Куценко, Київ, Дніпро, «Вечірній Київ», Конгрес української інтелігенції, Юпітер, Чумацький Шлях*.

Серед власних назв розрізняються:

- а) антропоніми — власні назви людей (імена, прізвища, прізвиська): *Олег, Лариса, Святослав, Григорович, Іванівна, Шевченко, Леся Українка, Шекспір*;
- б) топоніми — власні географічні назви (назви територій, держав, населених пунктів, урочищ, місцевостей, гір, вод тощо): *Європа, Україна, Дніпро, Київ, Хрещатик, Поділля, Карпати, Говерла, Світязь, Холодний Яр, Биківня, Крим, Памір, Атлантика*;
- в) космоніми — назви космічних об'єктів: *Чумацький Шлях, Велика Ведмедиця, Козеріг, Марс, туманність Андромеди*;
- г) міфони́ми — найменування божеств, міфологічних персонажів: *Перун, Дажбог, Юпітер, Зевс, Прометей, Ахіллес, Вій, Перелесник, Бересиня, Ладо*.

- г) зооніми — клички тварин: *Гнідий, Стріла, Лиска, Ряба, Сірко, Пірат, Мурчик*;
- я) культуроніми — позначення предметів духовної і матеріальної культури, зокрема творів літератури й мистецтва, творчих колективів, установ, підприємств, організацій, сортів рослин, продуктів виробництва: *Біблія, Євангелія, вірш «Заповіт», журнал «Вітчизна», опера «Запорожець за Дунаєм», товариство «Просвіта», видавництво «Либідь», газета «Україна молода», завод «Арсенал», комбайн «Нива», цукерки «Пташине молоко» тощо*.

За граматичним значенням іменники поділяються на назви істот і назви неістот.

Назви істот поділяються на:

- а) назви осіб (тобто назви людей за різними ознаками, назви міфологічних істот, персонажів тощо): *продавець, токар, прибиральниця, помічник, Михайло, Шевчук; лісовик, Перун, Дажбог, Мавка, Мальований Стопн* — відповідають на питання хто?;
- б) назви тварин (тобто назви всіх представників тваринного світу, включаючи й найпростіших): *слон, кит, корова, свиня, ластівка, карась, метелик, черв'як, мікроб* — відповідають переважно на питання що о?

Назви неістот поділяються на:

- а) назви чітко окреслених предметів і понять (тобто назви охоплених зором речей, деталей, частин тіла, різних мір, місяців, днів тижня тощо): *стіл, олівець, портфель, ключ, дуб, рука, лоб, метр, кілограм, серпень, вівторок* — відповідають на питання що о?;
- б) назви нечітко окреслених предметів і понять (тобто назви предметів, що не охоплюються зором, не мають чітких меж, збірні назви, назви територій, речовин, явищ, почуттів, дій, станів, ознак, ігор, абстрактних понять тощо): *ліс, шлях, космос, гурт, народ, листя, пішно, завод, пісок, алюміній, грім, радість, гнів, футбол, сон, про-Рес, Крим, Прикарпаття* — відповідають на питання що о?

Ці значення нерідко проявляються у відмінкових формах іменників. Так, у знахідному відмінку іменники, що означають назви істот, мають переважно таке саме закінчення, як у родовому, а ті, що означають назви неістот, — як у називно-

му: *бачу* (кого? що?) *брата, коня, орла, братів, коней, ора, сестер, лошат*; але: *стен, сніг, завод, степи, сніги, заводи, сонни, колицата*. Часом є різниця й між назвами осіб та назвами тварин в оформленні знахідного відмінка множини: *доглядає хворих*, але: *доглядає коней і коні, овець і вівці*. Докладніше мова про це піде під час характеристики відмінкових форм іменників

§ 89

Словотвір іменників

Префіксальний словотвір іменників. Іменникових префіксів небагато. І вони переважно малопродуктивні.

В іменниках виділяються незапозичені префікси **пра-** (вказує на давність: *прабатьківщина, праліс, прадід*); **перед-** (вказує на передування в часі: *переддень, передісторія*); **па-** і **про-** (позначають неповноту чогось: *пагорб, паросток, провесна, просинь, прозелень*); **су-** і **спів-** (вказують на об'єднання чи сумісність чогось: *сузір'я, супутник, сусід, суглинок, співавтор, співрозмовник, співпраця, співчуття*); **під-** (позначає підпорядкованість: *підвид, підстанція*); **без-** і **не-** (позначають відсутність чогось, надають основі протилежного значення: *бегі.ад-дя, безробіття, безодня, нещастя, недоля*).

У сучасній українській мові використовуються також іншомовні префікси, зокрема **анти-** (щось протилежне: *антиречовина, антициклон*); **віце-** (другий: *віце-консул*); **екс-** (колишній: *екс-чемпіон*); **прото-** (попередній, первинний: *прототип, протоплазма*); **супер-** (зверхній: *суперзірка*); **ультра-** (найвищий: *ультразвук*); **ре-** (зворотний, повторний: *реконструкція, реекспорт*) тощо.

Щодо правопису префіксів, то певну проблему становить написання *не* з іменниками.

Слід розрізняти префікс *не-*, який завжди пишеться разом, і заперечну частку *не*, яка завжди пишеться окремо.

Тільки разом *не* пишеться тоді, коли іменник без *не* не вживається: *невдаха* (немає слова «вдаха»), *невіглас, негода, недбальство, недовкрів'я, недоліт, недоторканність, недоук, нездара, ненависть, необхідність, неосудність, непосида, неробство, нестача, нехтування, нечисть*.

В інших випадках при написанні *не* з іменниками треба туватися на зміст висловлювання:

якщо в певному контексті слово з *не* можна замінити іншим словом чи словосполученням, то *не* пишемо разом: *враховуючи небезпеку (загрозу), відчувається небажання (нехтіть, відсутність бажання), підписка про невиїзд (безвідлучне проживання), позиція невторчання (нейтралітету), виявити недовір'я (сумнів, підозру), серйозні незгоди (розбіжності), несплата податків (невнесення плати, заборгованість), сталося нещастя (лихо)*;

б) якщо заперечується, відкидається щось (між *не* та іменником тоді можна вставити означення), то *не* пишемо окремо: *він не друг (не мій друг, а знайомий), співробітник, випадкова людина, ворог*; *не слава цікавить мене (не марна слава, а користь, вдячність людей, похвала, заробіток, гроші)*; *не згода панує між ними (не сердечна згода, а кругова порука, розбрат)*; *не вміння тут потрібне (не досконале вміння, а бажання, охота, час, матеріал)*.

З-поміж іншомовних винятків становлять префікси **віце-** і **екс-**, які пишуться через дефіс: *віце-прем'єр-міністр, екс-президент, екс-міністр*. Інші іншомовні префікси пишуться разом: *антивірус, протоісторія, супермаркет*.

Суфіксальний словотвір назв осіб. Найбільше є суфіксів для позначення осіб за їхньою діяльністю, заняттям, діями. Ці іменники творяться переважно від дієслівних основ, хоч і не завжди.

Найпоширеніші з-поміж них такі: **-ар** (*косар, кобзар, килимар*); **-яр** (*кресляр, маляр, скляр*); **-ець** (*співець, борець, знавець*); **-ик**, який входить до складу суфіксів **-ник, -овик, -івник, -альник, -ильник, -ільник** (*дослідник, ремонтник, нафтовик, мостовик, танцівник, кранівник, рахівник, постачальник, шанувальник, кріпильник, свердлильник, болільник*); **-ач** (*сіяч, спостерігач, попіхач, циркач*); рідше вживаються суфікси **-ич** (*підписич, погонич*), **-ун** (*бігун, несун*), **-ій** (*водій, палій*), **-итель, -атель** (*мислитель, вихователь*) тощо.

У значенні використовуються й іншомовні суфікси **-ент, -ант** (*студент, практикант, дебютант*); **-ер, -ир**, **-ор** (*візитер, рекетир, командир, диктор, кредитор*); **-іст** (*таксист, шахіст*) тощо.

Для позначення осіб за різними якісними ознаками вжива-

ються суфікси *-ець* (*смільвець, мудрець*); *-ак* (*дивак, бідняк*); *-ач* (*вусач, бородач*), *-ань* (*черевань, вусань*), *-ень* (*красень, велетень*), *-ун* (*дикун, горбун, веселун*), *-ил(о)* (*чудило, здоровило*) тошо.

Назви осіб за місцем проживання й національністю утворюються найчастіше за допомогою суфікса *-ець* (*українець, іспанець, полтавець, чернігівець, черкасець, кременчужець*), атакож *-анин* (*росіянин, киянин, харків'янин, вінничанин, лучанин*). Рідко вживаються суфікси *-ин* (*болгарин, татарин, грузин*), *-ак* (*подаляк, сибіряк*), *-ич* (*русич, москвич*), *-ит* (*одесит*). Іноді між твірною основою й суфіксом може вставлятися інтерфікс: *Ялта — ялтинець, Рівне — рівненець, Америка — американець, Конго — конголезець*.

Для творення назв осіб жіночого роду найчастіше до іменників чоловічого роду додається суфікс *-к(а)*, при цьому суфікси *-ець, -ин*, як правило, відпадають (*українка, полтавка, черкаська, татарка, вінничанка, школярка, лікарка, учителька, перекладачка*), рідше — *их(а)* (*кравчиха, ткачиха*), замість суфікса *-ик* ставиться суфікс *-иц(я)* (*робітниця, провідниця, в'язальниця*). Часом між твірною основою й словотвірним суфіксом з'являється інтерфікс: *француз — французенка, грек — гречанка, китаєць — китаянка, коломиець — коломиянка, кременчужець — кременчужанка*.

Досить однотипно творяться чоловічі й жіночі імена по батькові.

Чоловічі імена по батькові творяться додаванням до основ власних імен суфікса *-ович* (без будь-яких змін): *Михайло — Михайлович, Василь — Васильович, Юрій — Юрійович, Зіновій — Зіновійович, Ігор — Ігорович, Анатоль — Анатольевич, Анатолій — Анатолійович*.

Кілька чоловічих імен по батькові творяться за допомогою суфікса *-ич*: *Лука — Лукич* (і *Лукович*), *Сава — Савич* (і *Савович*), *Кузьма — Кузьмич* (і *Кузьмович*), *Хома — Хомич* (і *Хомович*), *Яків — Якович, Ілля — Ілліч*.

Як виняток, в імені *Григорій* при творенні імені по батькові відпадає *ій* — *Григорович*, а до основи імені *Микола* додається *ай* — *Миколайович* (рідко — *Миколович*).

Жіночі імена по батькові творяться додаванням до основ власних імен суфікса *-івн(а)*: *Михайло — Михайлівна, Василь — Василівна, Юрій — Юріївна* (Юрій + івна), *Зіновій — Зіновіївна* (Зіновій + івна), *Анатоль — Анатолівна, Анатолій — Анатоліївна* (Анатолій + івна).

З відхиленням від цього правила творяться лише такі імена по батькові: *Яків — Яківна* (випадає одне ів), *Григорій — Григорівна, Микола — Миколаївна* (рідко — *Миколівна*).

Для назв молодих осіб за ознакою батька використовуються: ДІЯ осіб чоловічого роду — суфікси *-енк(о), -чук, -ич* (*коваленко, ткаченко, ковальчук, бондарчук, королевич, княжич*), для осіб жіночого роду — *івн(а)* (*ковалівна, королівна*).

Суфіксальний словотвір назв тварин і неістот.

Для творення назв одиничних предметів у більшості випадків вживаються суфікси *-к(а)*, який може входити також до складу суфіксів *-івк(а), -анк(а)* (*пилка, чашка, скрипка, журавка, ластівка, маківка, шалівка, землянка, морзянка*); *-ик, -ий*, який може входити також до складу суфіксів *-ник, -овик, -ильник* (*вулик, кошук, словник, годинник, маховик, броньовик, холодильник, лічильник*); *-ок* (*молоток, колосок, струмок*); *-ак* (*їжак, держак, літак, вітряк*); *-ач* (*сікач, вимикач, винищувач*); *-ець* (*стілець, олівець, хребець, самець*); *-иц(я)* (*палиця, кислиця, дзвіниця, теліця*); *-ин(а)* (*зернина, стеблина*) тошо.

Для позначення приміщень використовується суфікс *-н(я)* (*майстерня, лікарня, спальня, роздягальня*), рідше — *ищ(є)* (*сховище, горище*).

Малопродуктивними чи непродуктивними є суфікси *-л(о), -ил(о)* (*шило, зубило, вітрило*), *-ун* (*цвіркун, колун*), *-ур* (*качур, стовбур*), *-ень* (*півень, зазубень*).

Збірні й абстрактні назви творяться за допомогою суфіксів *-ств(о)* (*людство, міщанство, виробництво, вівчарство, спіробрітництво, недбальство, убозтво*), *-ин(а)* (*городина, озимина, біганина, бистрина*), *-инн(я)* (*гарбузиння, ластовиння*), *-ак, -ик* (*молодняк, чагарник*), *-от(а)* (*турбота, доброта, піхота, парубота*), *-н(я)* (*комашня, брехня, гульня*).

Суфікс *-й-*, за допомогою якого утворено багато зокрема збірних і абстрактних назв, в одних випадках зберігся (*безправ'я* [безправ'я], *довір'я* [дов'ір'я]), в інших — уподібнився до попереднього м'якого приголосного (*безсоння* [безсон'н'а], *провалля* [провал'л'а]), а ще в інших — зник, залишивши після себе лише м'якість (*листя* [лис'т'а], *безсмертя* [безсмерт'а]).

Від дієслів абстрактні назви творяться переважно за допомогою суфіксів *-анн(я), -енн(я), -інн(я)* (*навчання, споглядання, мислення, вдосконалення, терпіння, розуміння*), рідше — *б(а)* (*лічба, журба*), *-к(а)* (*суперечка, здогадка*).

Від прикметників абстрактні назви творяться за допо-

гою суфіксів *-ість* (*молодість, радість, вихованість*), *-ощ(і)* (*радощі, хитрощі*), *-інь* (*широчінь, теплінь*), *-ин(а)* (*глибина, давнина*), *-изн(а)* (*новизна, білизна*), *-от(а)* (*теплота, чистота*), *-неч(а)* (*холоднеча, порожнеча*).

Безафіксий словотвір іменників. Безафіксийним способом, тобто відкиданням кінцевих афіксів, але з можливим приєднанням закінчення, іменники творяться найчастіше від дієслів і рідше — від прикметників.

У твірній основі при цьому:

- а) не стається змін: *записати — запис, спадати — спад, перегукуватися — перегук, заявити — заява, перемогти — перемога*;
- б) кінцевий приголосний пом'якшується або зазнає чергування (в обох випадках колись тут був суфікс *-й-*): *зав'язатися — зав'язь, гатити — гать, високий — вись, кликати — клич, носити — ноша, загородити — загорожа, ловити — ловля*.

Іноді при цьому змінюється наголос: *перепісувати — перепіс, розтинати — розтин, дотикатися — дотик, розповідати — розповідь, зелений — зелень, втекти — втеча*.

Словотвір іменників із значенням суб'єктивної оцінки. Іменникам за допомогою словотвірних засобів можна надавати значення зменшеності (здрібності) і, як правило, пестливості та збільшеності і, як правило, зрубності.

Для позначення здрібності і, як правило, позитивного ставлення до предмета використовуються суфікси із звуками *к, ц, ч*:

- а) для іменників чоловічого роду — *о к, -ик, -ець, -очок, -ечок, -ичок*: *лісок, синок, пальчик, дощик, вітрець, горбочок, вершечок, котичок*;
- б) для іменників жіночого роду — *к(а), -ц(я), -иц(я), -очк(а), -ечк(а), -ичк(а)*: *хмарка, ягідка, бабуця, удовиця, водиця, бджілочка, голівочка, хатиночка, річечка, донечка, сестричка*;
- в) для іменників середнього роду — *к(о), -ц(е), -ечк(о)*: *вушко, личко, курчатко, винце, деревце, віконечко, словечко*; чоловічого роду: *дядечко, батечко*.

Особливого відтінку пестливості іменникам надають:

- а) суфікси *-оньк(о), -оньк(а), -еньк(о), -еньк(а)*: *соколонько, дівчинонька, брівонька, личенько, рученька, ніченька*;

- б) суфікси *-усь, -ус(я), -унь, -унь(о), -ун(я)*: *дідусь, бабуся, матуся, братунь, братуньо, дідуньо, мамуня*.

Для позначення збільшеності і, як правило, негативного ставлення до предмета найчастіше використовується суфікс *-иш(е)*: *вітрище, морозище, вовчище, комарище, дідище, бабище*.

Переважно негативне, зневажливе ставлення виражається іменниками із суфіксами *-иськ(о)* (*хлопчисько, дідисько, бабисько, вітрисько*), *-ак(а)* (*злодіяка, розбишака, здохляка, розумака*), *-ук(а)* (*зміюка, скаженюка, злюка*), *-уг(а)* (*бандюга, катюга, хапуга, хитрюга*), *-ур(а)* (*носюра, босяцюра*) та ін.

§ 90

Рід іменників

Рід має реальне значення тільки відносно назв осіб (*робітник — робітниця*) та якоюсь мірою — відносно назв тварин (*баран — вівця*). Що ж до назв неістот, то рід має лише граматичне значення.

Іменники бувають чоловічого, жіночого або середнього роду. Рід іменника визначаємо, співвідносячи його із займенниками *він, вона, воно* або поєднуючи із *цей, ця, це*: *цей степ (він), цей біль (він), цей собака (він), ця путь (вона), ця адреса (вона), це листя (воно)*.

Слід пам'ятати, що в українській мові до чоловічого роду належать, крім названих вище, такі іменники: *цей насип, цей підпис, цей літопис, цей ступінь, цей пил, цей ярмарок, цей продаж, цей кір, цей Сибір*.

Деякі іменники можуть мати залежно від контексту різний РД — чоловічий або жіночий: *цей сирота і ця сирота, цей п'яничя і ця п'яниця, цей листоноша і ця листоноша, цей каліка і ця каліка*; чоловічий або середній: *цей ледащо і це ледащо, цей базікало і це базікало*; жіночий або середній: *ця головище і це головище, ця хмарище і це хмарище*. Їх прийнято називати іменниками подвійного роду (вживана іноді назва «іменники спільного роду» не відповідає позначуваному явищу).

У деяких випадках є вагання між родами: *цей зал і ця зала, ф" птах і ця птаха, цей дрозд і ця дрозд, цей харч і ця харч, це*

свердло і цей свердел. Наприклад: Ясна зала вся світлом палає (Леся Українка). Пізній вечір. Зал майже порожній (І. Кочерга).

Залежно від конкретного змісту значення чоловічого або жіночого роду мають прізвища: Петренко, Шевчук, Хмара.

Рід незмінюваних іменників встановлюється так:

- а) назви осіб мають рід відповідно до статі: *цей аташе, цей кюре, ця леді, ця фрау*;
- б) назви тварин мають звичайно чоловічий рід: *цей шимпанзе, цей поні, цей какаду, цей колібрі, цей кенгуру* (але якщо треба вказати на самку, назві надається значення жіночого роду: *ця кенгуру, ця шимпанзе*);
- в) назви неістот мають середній рід: *це кашне, це комюніке, це меню, це жури, це алібі*;
- г) власні назви мають рід відповідно до роду загальної назви: *цей Кракатау* (вулкан), *цей Хокайдо* (острів), *ця Міссісіпі* (річка), *ця Монако* (країна), *це Гельсінкі* (місто), *це Онтаріо* (озеро); порівняйте ще *каламутна Міссурі* (річка), *рівнинне Міссурі* (плато), *густонаселений Міссурі* (штат у США);
- г) незмінювані складноскорочені слова мають рід відповідно до роду іменника, який входить до аббревіатури в називному відмінку: *цей райвно* {відділ}, *цей НБУ* (банк), *ця СБУ* (служба), *ця СОУ* (спілка), *це МЗС* (міністерство), *це МЛ* (підприємство).

Іменники, що вживаються тільки в множині, за родами не розрізняються: *ці двері, ці сани, ці канікули, ці Карпати, ці Черкаси*.

§ 91

Число іменників

Іменники мають два числа: однину й множину.

Іменники в однині можна співвіднести із займенниками *він, вона, воно* або поєднати із *цей, ця, це*: *цей світ, ця громада, це листя, це коріння*.

Іменники в множині можна співвіднести із займенником

бо поєднати із *ці*: *ці дерева, ці корені, ці ножиці, ці Карпати*.
 Однина й множина іменників звичайно різняться між собою закінченнями: *будинок — будинки, вікно — вікна, дороги — дороги*.

Проте в іменниках середнього роду на *-я* (змагання, сузір'я) закінчення в обох числах збігаються. Число цих іменників визначаємо, орієнтуючись на слова, що стоять при них: *змагання триває — змагання тривають, далеко сузір'я — далекі сузір'я*.

У давнину існувала ще третя форма числа іменників — двоїна. Тепер вона зникла, залишилися тільки форми *очі, плечі, вуса*, які тепер сприймаються як множина, та діалектні форми на зразок *дві відрі, дві нозі*.

Частина іменників вживається, як правило, лише в однині.

Вони означають:

- а) назви речовин: *залізо, віск, кров, молоко, чорнило*;
- б) збірні назви: *студентство, молодь, дітвора, рідня, морква, бурячиння, листя, проміння, каміння, волосся*;
- в) назви дій, якостей, почуттів: *молотьба, хода, бджільництво, байдужість, поспішність, гнів, дружба*;
- г) власні назви: *Ольга, Степан, Іванченко, Луцьк, Куренівка*.

Деякі з цих іменників можуть вживатися і в множині, що правда, набуваючи при цьому трохи іншого значення: *мінеральні води, добірні вина, леговані сталі, болі, радості, глибини, світи*.

Незначна частина іменників має тільки множину. Вони переважно означають:

- а) назви предметів, парних за своєю будовою: *ножиці, сани, ворота, штани, челюсті, груди*;
- б) деякі збірні назви: *люди, діти, кури, гуси, дрова, дріжджі, меблі, коноплі*;
- в) назви дій, станів, почуттів (переважно із суфіксом *-ощ-*): *лінощі, веселощі, мудрощі, заздрощі, пахощі, жнива*;
- г) назви родин рослин і тварин: *злакові, зонтичні, хребетні, яструбині*;

деякі власні географічні назви: *Черкаси, Суми, Карпати, Альпи, Осокорки, Маневичі*.

Множинні іменники реального значення однини або множини набувають за допомогою числівників: *одні двері — двоє Реи, одні ножиці — троє ножиць*.

Будуючи речення зі збірними іменниками, треба особливу увагу звертати на число пов'язаних із ними слів. Якщо збірний іменник, який називає сукупність багатьох предметів, стоїть в однині, то й пов'язані з ним слова також мають стояти в однині: *осіннєлистя* (ане *осінні*), *коріння проросло* (ане *проросли*), *селянство* — *воно* (ане *вони*), *молодь* — *її інтереси* (ане *їхні*).

§ 92

Відмінки іменників

Іменник, пов'язуючись у реченні з іншими словами, змінюється за відмінками.

В українській мові є сім відмінків, кожний з яких відповідає на певне питання:

називний — хто? що? (*весна, явір*);

родовий — кого? чого? (*весни, явора*);

давальний — кому? чому? (*весні, явору*);

знахідний — кого? що? (*весну, явір*);

орудний — ким? чим? (*весною, явором*);

місцевий — на кому? на чому? (*на весні, на яворі*);

кличний — хто? що? (*весно, яворе*).

Називний і кличний відмінки називаються прямими, усі інші — непрямыми.

Іменник у називному відмінку виступає в реченні в ролі підмета, іноді — присудка. Наприклад, у реченні *Вірний приятель — то найбільший скарб* (Нар. творчість) у називному відмінку стоять підмет *приятель* і присудок *скарб*.

Іменник у кличному відмінку виступає тільки в ролі звертання: *Який ти, світе, теплий і широкий!* (А. Малишко).

Іменники в непрямих відмінках у реченні можуть виступати.

а) іменною частиною складеного присудка: *Життя має ціну* *лиши доти, поки воно доцільне* (П. Загребельний);

б) додатком: *Навтішатися світом* — *що випити кухоль, у якому ізверху мед, а насподі — гірчиця* (Д. Чередниченко)

в) означенням: *Гуркочи у долю мою, світе, хвилями прадавнього Дніпра* (В. Симоненко);

г) обставинами: *В день такий на землі розцвітає весна і тремтить од солодкої муки* (В. Сосюра).

Називний і кличний відмінки вживаються завжди без прийменника, місцевий — лише з прийменником. Інші можуть виступати як без прийменника, так і з ним.

Деякі іменники не змінюються, а саме:

а) іншомовні слова, які закінчуються на голосний (крім -а після приголосного та -я): *ампула, кашне, протезе, ательє, парі, таксі, бюро, депо, метро, кіно, рагу, кенгуру, меню, інтерв'ю, Нікарагуа, Туапсе, Сочі, Монако, Баку*; але слово *пальто* змінюється: *пальта, пальті, пальтом* і т. д.; в усному мовленні нерідко змінюється також давно запозичені слова *кіно, метро, бюро*;

б) жіночі прізвища на приголосний та -о: *про Ганну Чубач, з Ліною Костенко*; але чоловічі прізвища на приголосний та -о відмінюються: *про Петра Чубача, з Юрієм Костенком*;

в) більшість буквених аббревіатур: *на ЧАЕС, послуги ДКО, в СПУ, договір із ВАТ, від райвно*; але: *у загсі, на ЛАЗі, до ВАКУ*.

У складних назвах, що пишуться через дефіс, відмінюються, де можна, обидві частини: *музей-квартира* — *музею-квартири, фабрика-кухня* — *на фабриці-кухні, Переяслав-Хмельницький* — *з Переяслава-Хмельницького, Пуца-Водиця* — *у Пуці-Водиці, Конча-Заспа* — *під Кончею-Заспою, Новосілка-на-Дністрі* — *у Новосілці-на-Дністрі, Ростов-на-Дону* — *до Ростова-на-Дону, під Ростовом-на-Дону*; але: *Кос-Анатольський* — *Кос-Анатольського, Баден-Баден* — *у Баден-Бадені*.

Поміркуйте

1. На якій підставі до назв предметів однаково зраховуємо слова *портфель, день, радість*?
2. Яких назв у мові більше — загальних чи власних?
3. Від чого залежить написання *не* з іменниками разом і окремо?

4. Які є специфічні суфікси для творення назв осіб порівняно з тими, що вживаються для творення назв тварин і неістот?
5. Що впливає на віднесення назв неістот до того чи іншого роду?
6. Чи правомірно іменники на зразок *сирота*, *каліка* називати іменниками спільного роду?
7. Чому не всі іменники вдається відмінювати?

Поділ іменників на відміни і групи

§93

Поділ іменників на відміни

За тим, як вони змінюються, іменники поділяються на чотири відміни. Проте до жодної відміни не належать іменники, які вживаються тільки в множині (*двері*, *Чернівці*), які змінюються, як прикметники (*вартовий*, *учительська*), і які не змінюються (*шоше*, *кенгуру*).

До **першої відміни** належать іменники жіночого й чоловічого родів, які в називному відмінку однини мають закінчення -а (-я): *хмара*, *буря*, *мрія*, *сирота*, *лелека*, *Микола*, сюди також належать іменники жіночого роду із збільшувальним значенням на -ищ(е): *бабище*, *бородище*.

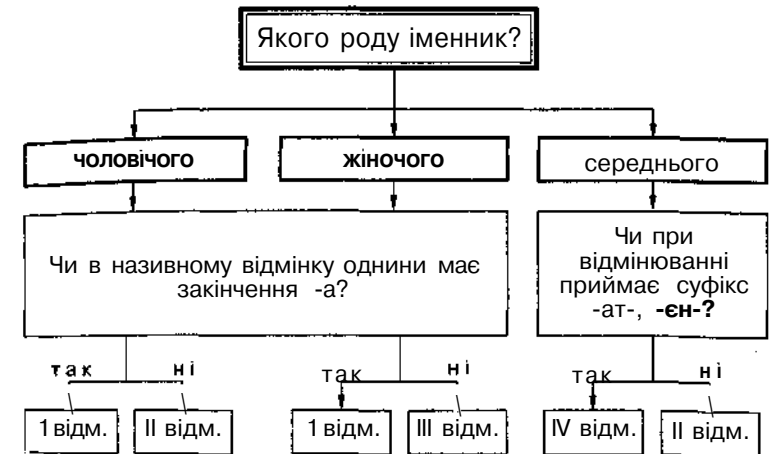
До **другої відміни** належать:

- а) іменники чоловічого роду, які в називному відмінку однини не мають закінчення -а (-я): *вітер*, *дощ*, *день*, *герой*, *батько*;
- б) іменники середнього роду, які при відмінюванні не приймають жодних суфіксів: *село* — *села*, *жито* — *жита*, *поле* — *поля*, *сонце* — *сонця*, *подвір'я* — *подвір'я*, *горнятко* — *горнятка*.

До **третьої відміни** належать іменники жіночого роду, які в називному відмінку однини не мають закінчення -а (-я): *радість*, *сутінь*, *ніч*, *подорож*, *мати*.

До **четвертої відміни** належать іменники середнього роду, які при відмінюванні приймають суфікси -ат- (-ят-), -ен- (-єн-): *щєр'я* — *теляти*, *лоша* — *лошати*, *коліща* — *коліщати*; іменників, що приймають суфікс -єн-, залишилося всього три: *і'м'я* — *імені*, *плє'м'я* — *племені*, *сі'м'я* — *сімені* (лише в однині); іменники *ті'м'я* і *ві'м'я* набули ознак другої відміни.

Логічний хід міркувань під час визначення відміни іменника можна зобразити так:

Поділ іменників I і II відмін на групи

Іменники I та II відмін залежно від того, які голосні під час відмінювання з'являються в них безпосередньо після основи, та від позначення їх на письмі, поділяються на три групи: **I** — тверду, мішану і м'яку (іменники **III** та **IV** відмін на тупи не поділяються).

Групу іменників **I** (крім іменників чоловічого роду з кінцевою м'якою основою) визначають, орієнтуючись на характер певного приголосного звука їхньої основи, іменники з основою на твердий нешиплячий належать до

твердої групи: *берез-а, дорог-а, Дніпр-о, шлях, віз, сел-о, яблук-о*.

Іменники з основою на твердій шиплячій належать до мішаної групи: *пожеж-а, пуц-а, тиш-а, алич-а, вуж, куш, плюц, ключ, плеч-е, прізвищ-е*.

Іменники з основою на будь-якій м'якій чи пом'якшеній належать до м'якої групи: *земля* [земл'а], *зоря* [зор'а], *армія* [арм'іа], *сім'я* [с'ім'я], *серпень, фахівець, трамвай, сузір'я* (суз'ір'я), *насіння* [насін'н'а], *узвишся* [узвиш'ш'а].

До м'якої групи належать також іменники середнього роду на -є з основою на нешиплячій: *пол-е, сонц-е, мор-е, серц-е*. У непрямих відмінках основа в них закінчується на м'який приголосний: *поля* [пол'а], *сонця* [сонц'а], *моря* [мор'а], *серця* [серц'а].

Іменники II відміни чоловічого роду з кінцевим -ар, -ир можуть належати до твердої або м'якої групи.

Іменники з постійно наголошеними -ар, -ир належать до твердої групи: *кулінар — кулінара, санітар — санітара, буксир — буксира, касір — касіра*.

Як виняток, до твердої групи належать також іменники *комар, хабар, варвар, долар, панцир, пластир* (хоч за характером наголошування вони мали б належати до м'якої групи).

Усі інші іменники з -ар, -ир належать до м'якої групи: *твікар, бібліотекар, лікар, Лазар, козир; кобзар — кобзаря, вівчар — вівчаря, пустир — пустиря*.

До м'якої групи, як виняток, належать також іменники *Ігор, якір, лобур, кучер* (про волосся), *егер* (без кінцевих -ар, -ир).

Іменники II відміни чоловічого роду з кінцевим -яр можуть належати до мішаної або твердої групи.

Іменники на -яр із наголосом на закінченні в непрямих відмінках належать до мішаної групи: *скляр — скляра, школяр — школяра, бетоняр — бетоняра, сміттяр — сміттяра*.

Усі інші іменники на -яр належать до твердої групи: *столяр — столяра, муляр — муляра, ювіляр — ювіляра, екземпляр — екземпляра*.

Іменник *маляр* залежно від наголосу може належати до мішаної (*маляр — маляра*) або до твердої (*маляр — маляре*) групи.

§ 95

Вживання голосних у закінченнях іменників різних груп

різниця між групами полягає в тому, що у вимові в закінченнях іменників твердої групи безпосередньо після основи виступають звуки **и** (це не стосується давального й місцевого відмінків однини, де може виступати тільки звук **і**) та **о** (*зими, роки, зимою, роком*), а в закінченнях іменників м'якої та мішаної груп — відповідно **і** та **є** (*пісні, межі, дні, куці, пісню, межєю, днем, дневі, куцем*). У кличному відмінку **і** в закінченнях іменників твердої групи може виступати **є** (*командире, студенте*).

На письмі виникає різниця також між м'якою і мішаною групами (у вимові різниці між ними немає): у закінченнях іменників м'якої групи вживаються букви **я, ю** (*пісня, піснями, пісню, дня, дню*), а в закінченнях іменників мішаної групи — відповідно **а, у** (*межа, межами, между, куца, куцу*).

Ці закономірності проявляються так.

1. У закінченнях орудного, давального й місцевого відмінків однини безпосередньо після основи:

- в іменниках твердої групи виступає **о**: *весною, думкою, батьком, муляром, ювіляром, маляром, комаром, хабаром, звіром, телятком; батькові, мулярові, ювілярові, малярові, комарові, хабарові, звірові, теляткові*;
- в іменниках м'якої й мішаної груп виступає **є**: *пісню, площею, конем, плащем, лікарем, склярем, малярем, полем, прізвищем; коневі, лікареві, скляреві, маляреві*; якщо основа іменника м'якої групи закінчується на **й**, то пишеться буква **є**, яка водночас позначає і приголосний звук основи **й**, і голосний закінчення **є**: *сім'єю, надією, краєм, краєві*.

2. У закінченнях родового відмінка однини й називного та знахідного відмінків множини безпосередньо після основи:

- в іменниках твердої групи виступає **и**: *весни, думки, батьки, муляри, ювіляри*; але закінчення **-і** в називному множини, як виняток, мають іменники твердої групи *комарі, хабарі, звірі, снігурі, друзі*, а також *пазури* (*і пазури*);

дорозі; відпустка — відпустці, у відпустці; комаха — комасі, на комасі; герлига — герлидзі, на герлидзі.

В орудному відмінку однини всі іменники 1 відміни в кінці мають -ю: *дорогою, межею, суддею*.

У кличному відмінку однини іменники м'якої групи мають звичайно закінчення -е, -є: *пісне, земле, душе, Маріє*. Лише пестливі назви мають закінчення -ю: *бабусю, Марусю, Галю*.

У родовому відмінку множини іменники 1 відміни мають звичайно нульове закінчення: *трава — трав, груша — груш, земля — земель*.

Якщо голосні о, є опиняються в закритому складі, то вони нерідко чергуються з і: *нога — ніг, корова — корів, підкова — підків, череда — черід, береза — беріз*; але: *розмова — розмов, загорода — загород, ворона — ворон, оселя — осель, лелека — лелек, мережа — мереж*.

Якщо в кінці основи збігаються два приголосні, то між ними може з'являтися вставний о або є: *церква — церков, іскра — іскор, сосна — сосон, миска — мисок, сестра — сестер, весна — весен, сім'я — сімей, війна — воєн* (але не завжди: *вільха — вільх, буква — букв, шахта — шахт, ковдра — ковдр*). Причому м'якість кінцевого приголосного основи зберігається: *крапля — крапель, постеля — постель, пісня — пісень, сотня — сотень, гривня — гривень, їдальня — їдальень, вишня — вишень, черешня — черешень, лазня — лазень, бойня — боєнь, робітниця — робітниць*; але: *буря — бур, зоря — зір*.

Кілька іменників у цьому відмінку мають:

- а) закінчення -ів: *суддів, гайдамаків, теслів, ніздрів, мамів* (і *мам*), *бабів* (і *баб*), *губів* (і *губ*), *легенів* (і *легень*), *старостів* (у весільному обряді) і *старост* (керівників); а також прізвища: *Журба — Журбів, Чупринка — Чупринків, Нудьга — Нудьгів, Чайка — Чайків, Майборода — Майбородів* (і *Майбород*), *Сорока — Сороків* (і *Сорок*);
- б) закінчення -ей: *мишей, вошей* (ці два іменники перейшли з III відміни, у якій таке закінчення закономірне); але в словоформах *попадей* (від *попадя*), *свиней, статей* (без подвоєння т, хоч *стаття, статтею* і т. д.), *породілей* (без подвоєння л, хоч *породілля, породілляю* і т. ін.) > *бадей* (без подвоєння д, хоч *баддя, баддею* і т. д.) > як і в словоформах *сімей* (сім'я), *ескадрилей* (ескадрилья), *МН*

тилей (мантилья), *дуеней* (дуенья), виступає нульове закінчення з кінцевим приголосним основи й та вставним голосним є (у давнину ці іменники мали звукову форму відповідно [попад'йа], [свин'йа], [стат'йа], [пород'іл'йа], [бад'йа]).

Іменник *вівця* в родовому відмінку множини має форму *овець*, іменники *дошка, зморшка — дощок, зморщок*.

у знахідному відмінку множини:

- а) назви істот мають таку саму форму, як і в родовому відмінку: *бачу сестер, дочок, учениць, корів, овець, качок, бджіл, комах*; але якщо йдеться про назви тварин (не людей), то може вживатися й форма називного відмінка: *бачу корови, вівці, бджоли*;
- б) назви неістот мають таку саму форму, як і в називному відмінку: *бачу книжки, дороги, вишині*.

В орудному відмінку множини іменники *свиня* і *сльоза*, крім типових форм *свинями, сльозами*, мають ще форми *свиньми* і *сльзьми*.

Іменник *гра* в множині має форми з початковим і-: *ігри, ігор* і т. д.

Іменники *людина, дитина, курка, гуска, дівчина* вживаються тільки в однині. Для вираження значення множини цих понять використовуються множинні однокореневі форми *люди, діти, кури, гуси, дівчата*.

§ 97

Відмінювання іменників II відміни чоловічого роду

Нижче в таблиці наведено буквені відмінкові закінчення іменників II відміни чоловічого роду. Через кому подаються різні закінчення в різних іменниках тієї самої групи, як, наприклад, у родовому відмінку однини: *дуба, лісу* — -а, -у. Паралельні закінчення в тих самих іменниках подано через покривку, як у прикладі, у місцевому відмінку однини: *на коневі, на коню* — -і / -еві / -ю.

Закінчення, що трапляються як винятки, взято в дужки як, наприклад, у називному відмінку множини: *хліба* ~ (. а)^а. Знаком 0 показано нульове закінчення, як, наприклад, у родовому відмінку множини: *киян* — 0.

Відмінки	Однина				Множина			
	Тверда група {рік}	Мішана група (кущ)	М'яка група		Тверда група (рік)	Мішана група (кущ)	М'яка група	
			з основою не на й {день}	з основою на й {край}			з основою не на й {день}	з основою на й {край}
Н.	0, -о	0	0	0	-и, (-0, (-а)	-	-і	-и
Р.	-а, -у	-а, -у	-я, -ю	-я, -ю	-ів, 0, (0)	-ів	-ів, (ей)	-ів
Д.	-ові/-у	-еві/-у	-єві/-ю	-єві/-ю	-ам	-ам	-ям	-ям
З.	Як у Н. або Р.				Як у Н. або Р.			
О.	-ом, (-им)	-ем	-ем	-єм	-ами, (-ьми)	-ами	-ями, (-ьми)	-ями
М.	-і/ -ові/-у	-і/ -еві/-у	-і/ -єві/-ю	-і/ -єві/-ю	-ах	-ах	-ях	-ях
Кл.	-є, -у	-є, -у	ю	-ю	Яку Н.			

У родовому відмінку однини закінчення -а (-я) мають:

- назви істот: *столяра, бригадира, лікаря; Мороза, Борща, Галаса* (прізвища); *слона, горобця, комара, жука, мікроба*;
- назви чітко окреслених предметів і понять: *трамвая, тролейбуса, стола, олівця, портфеля, ключа, лоба, носа, метра, серпня, вівторка, перпендикуляра, атома, електрона*;
- назви населених пунктів: *Києва, Херсона, Конотона, Борисполя, Богуслава, Острога, Соколя, Сирця, Лондона, Нью-Йорка* (виняток становлять ті складені власні назви, у яких друга частина співзвучна із загальною на-

- звою, що має закінчення -у: *Кривого Рогу, Красного Лиману, Кам'яного Броду, Часового Яру*;
- назви річок під наголосом: *Дніпрі, Дністрі, Острі, Хопрі, Пслі*; але не під наголосом: *Дону, Бугу, Інгулу, Дуню*;
- іноді, як виняток, назви нечітко окреслених предметів, найчастіше під наголосом та зі суфіксом -к: *хліба, вівса, вечора, тягаря, садка, стіжка, гонака, стрибка, ривка*.

Усі інші іменники мають звичайно закінчення -у (-ю): *шляху, гурту, народу, інституту, будинку, піску, алюмінію, грому, гніву, футболу, сну, прогресу, Криму, Подолу*.

Деякі іменники залежно від свого значення можуть мати і закінчення -а, і закінчення -у: *листопада* (місяць) і *листопаду* (опадання листя), *каменя* (шматок породи) і *каменю* (матеріал), *листа* (писаний текст) і *листу* (збірне поняття), *стола* (вид меблів) і *столу* (поставлена їжа, круглий стіл), *до Алжира* (місто) і *до Алжиру* (країна).

У деяких випадках паралельно вживаються обидва закінчення: з *двора* і з *двору*, з *моста* і з *мосту*.

У давальному відмінку однини:

- назви істот мають переважно закінчення -ові (тверда група), -єві (м'яка й мішана групи): *батькові, синові, мулярові, слюсареві, сторожєві, газетяреві, конєві, горобцеві*;
- назви неістот мають переважно закінчення -у: *дубу, столу, мосту, суду, заводу, краю* (але може бути також: *дубові, заводові, краєві*).

Якщо особа називається кількома іменниками, то закінчення, щоб уникнути одноманітності, чергуються: *директорові Івану Петровичеві Коваленку, учителеві Ребру або учителю Реброві*.

Але тільки закінчення -у мають ті власні назви, у яких є суфікси -ов, -єв, -ін, -ин: *Києву, Львову, Харкову, Канєву, Глібову, Щоголеву, Щепкіну, Ковалишину, Пирятину*.

У знахідному відмінку однини:

- назви істот мають таку форму, як у родовому відмінку: *бачу товариша, лікаря, хлопця, kota, шпак, жука*;
- назви неістот мають звичайно таку форму, як у називному відмінку: *бачу завод, інститут, папір, алюміній, хліб, Дунай, стіл, олівець, ніж, плуг*; але деякі назви неістот, що називають чітко окреслені предмети, частіше

мають таку форму, як у родовому відмінку: *бачу стола олівця, ножа, плуга, дуба, листа, зуба, носа*.

В орудному відмінку однини іменники звичайно мають закінчення -ом (тверда група) та -ем (м'яка й мішана групи) -сином, муляром, ковалем, кобзарем, бетонярем, Києвом.

Як виняток, прізвища з прикметниковими суфіксами -ов -ев та -ін, -ин мають у цьому відмінку закінчення -им: *Глібовим, Щоголевым, Прокоф'євим, Ковалишиним, Шепкіним*. Але в прізвищах без такого суфікса та в назвах населених пунктів вживається закінчення -ом: *Литвином, Волошином, Кармазином Дарвіном, Чарлі Чапліном; Харковом, Батурином, Черниковом*.

У місцевому відмінку однини спостерігається така закономірність:

- назви істот мають переважно закінчення -ові, -еві: *при батькові, товаришеві, водієві, навовкові, коневі, солов'єві*;
- назви неістот із кінцевим -к мають переважно закінчення -у: *уліску, кутку, будинку, полку, літаку, Донецьку, на візку, містку, рушнику, столику, Печерську*; а також під наголосом: *на шляху, снігу, льоду, у степу, яру, бору, диму, соку, бою, краю (і краї), гаю (і гаї)*;
- інші назви неістот мають переважно закінчення -і: *на дивані, возі, автомобілі, заводі, вокзалі, камені, у музеї, лісі, магазині, Києві, Вашингтоні*; причому кінцеві г, к, х перед закінченням -і чергуються із з, ц, с: *на порозі, в універмазі, на боці, урусі*;
- назви неістот із прийменником *по* при позначенні місця мають переважно закінчення -у: *по Києву, двору, інституту, світу (і світі), Дніпру (і Дніпрі)*.

У кличному відмінку однини:

- більшість іменників м'якої групи, іменників твердої групи на -к, іменники мішаної групи на шиплячий та деякі інші мають, як правило, закінчення -у: *добродію, вчителю, лікарю, кобзарю, Василю, Юрію, Андрію, Віталію, батьку, братику, соловейку, Петровичу, товаришу, читачу, тату, сину, Стороженку, Олегу (і Олеже)*;
- інші іменники мають закінчення -є: *брате, хлопче, майстре, голубе, друже, козаче, Іване, Олександрє, Петре*; зокрема й іменники мішаної групи на -яр: *скляре, човняре, школяре*.

у звертаннях, що складаються з двох назв, форму кличного відмінка мають, як правило, обидва слова: *пане полковнику, добродію директоре, колего Степане, друже Михайле, Григорію Васильовичу, Ярославе Юрійовичу, Вікторє Васильовичу (хоч пане продавець)*. Але прізвища звичайно ставляться у формі називного відмінка: *добродію Киричук, пане Стороженко (і пане Стороженку)*.

у називному відмінку множини іменники ІІ відміни чоловічого роду відповідно до групи мають закінчення -и або -і (-І): *професори, столяри, муляри, пращури, батьки, тати (не «тата»), шляхи, пороги (тверда група), пекарі, дні, гаражі, склярі, краї (м'яка й мішана групи)*.

Як виняток, закінчення -і мають іменники твердої групи *комарі, хабарі, звірі, снігурі, друзі*, а також *пазурі (і пазури)*.

Закінчення -а мають іменники *вуса (і вуси), рукава (частіше — рукави), хліба (зернові культури в полі), вівса*.

Іменники із суфіксом -ин на позначення одиничності втрачають цей суфікс: *киянин — кияни, громадянин — громадяни, вірменин (і вірмен) — вірмени, татарин — татари (але: осетини, грузини, мордвини)*. Слово *хазяїн* має дві форми: *хазяї («чоловіки»)* і *хазяїни («господарі»)*.

У родовому відмінку множини іменники ІІ відміни чоловічого роду звичайно мають закінчення -ів: *солдатів, партизанів, батьків, татів (не «тат»), кіловатів, омів, грамів, помідорів, кущів, країв*.

Нульове закінчення мають ті іменники, які втрачають суфікс -ин: *киян, селян, заробітчан, болгар, татар, вірмен (і вірменів)*. У іменниках, що не втрачають -ин, виступає закінчення -ів: *грузинів, осетинів, мордвинів*. Закінчення -ів має також слово *хазяїв (і хазяїнів)*.

Нульове закінчення мають також іменники *чобіт, циган і чоловік (у значенні «особи»)*, але *чоловіків (у значенні «люди чоловічої статі»)*.

Закінчення -ей мають іменники *гостей, коней*.

В орудному відмінку множини три іменники паралельно із закінченням -ами можуть мати закінчення -ми: *кіньми, гістьми, чобітьми*.

У кличному відмінку множини деякі іменники можуть мати закінчення -ове: *Прощайте, панове-сватове!* (Г. Квітканов'яненко). *Гей, братове ж ви мої!* (Б. Олійник).

Іменник *Господь* відмінюється за зразком твердої групи-*Господа, Господові* і т. д. У непрямих відмінках іменника *Великодень* усередині з'являється звук о: *Великодня, Великодню* і т. д.

Іменник *овес* у непрямих відмінках має форми з початковим ві-: *вівса, вівсові* і т. д. У називному відмінку множини можливі дві форми: *вівса* і *вівси*.

Відмінювання іменників II відміни середнього роду

Нижче в таблиці подано буквені відмінкові закінчення іменників II відміни середнього роду. Через кому подаються різні закінчення в різних іменниках тієї самої групи. Паралельні закінчення в тих самих іменниках подано через похилу риску. Закінчення, що трапляються як винятки, взято в дужки. Знаком 0 показано нульове закінчення.

Відмінки	Однина			Множина		
	Тверда група (село)	Мішана група (днище)	М'яка група (поле, життя)	Тверда група (село)	Мішана група (днище)	М'яка група (поле, життя)
Н.	-о	-є	-Є, -я	-а, (-О)	-а, (-і)	-я
р.	-а	-а	-я	0, (-ей)	0, (-ей)	0, (-ів)
Д.	-у / ОВІ	-у	-ю	-ам	-ам	-ям
З.	Яку Н.			Як у Н. або Р.		
О.	-ом	-ем	-ем, -ям	-ами, (-има), (-ьми)	-ами, (-има)	-ями
М	-і / -У / -ОВІ	-і/-У	-І/-Ю	-ах	-ах	-ях
Кл.	Яку Н.			Яку Н.		

у давальному відмінку однини іменники II відміни середнього роду звичайно мають закінчення -у: *вікну, місту, житт^юню*. Однак у назвах істот на -к(о) та в деяких інших іменниках буває закінчення -ові, -еві: *дитятку* і *дитяткові*, *лошатку* і *лошаткові*, *серцю* і *серцеві*, *сонцю* і *сонцеві*.

У місцевому відмінку однини іменники II відміни середнього роду звичайно мають закінчення -і: у *вікні, місті, селі, полі, житті, обличчі, оці, вусі, молоці, прізвищі, подвір'ї*.

Але більшість іменників на -к(о) мають переважно закінчення -у: *У війську, ліжку, пальтечку, на лошатку, телятку, колішатку-*

Закінчення -у з'являється й тоді, коли іменник вжито з прийменником *по*: *по селу* (і *по селі*), *місту, полю*. Закінчення -ові можуть мати назви малих істот: *на лошаткові, теляткові*.

У називному відмінку множини іменники II відміни середнього роду мають закінчення -а: *вікна, вуха, яблука, коліна, очка, дена* (від *дно*), *моря, знання, вим'я, прізвища*. Тільки два іменники мають закінчення -і: *очі* і *плечі* (колишня форма двоїни).

Іменники *небо, чудо, слово, тіло* можуть приймати архаїчний суфікс -ес(а): *небеса, чудеса, словеса, тілеса*, який потім зберігається в усіх відмінках множини.

У родовому відмінку множини іменники II відміни середнього роду звичайно мають нульове закінчення (при цьому між двома кінцевими приголосними може з'являтися вставний о або є): *яблук, слів, вух, озер, вікон, очок, відер, ден* (від *дно*), *кілець, пальт, місць, століть, знань, питань, облич, роздоріж, піддаш* (від *піддашья*). У кінці слова немає подвоєння приголосних. М'який знак ставиться лише після зубних; після шиплячих м'який знак не пишеться.

Невелика кількість іменників має закінчення -ів: *полів* (рідко *піль*), *морів, іклів* (від *ікло*), *відкриттів, почуттів, житт^{ів}ів, сприйняттів, укриттів, подвір'їв, повір'їв, верхів'їв, між-^{ів}ів, сузір'їв, прислів'їв, вим'їв, тім'їв*. Перед закінченням -ів подвоєння приголосних зберігається.

Два іменники мають закінчення -ей: *очей* (і *віч*), *плечей* (і *пліч*).

Іменник *серце* має дві форми: *сердець* і *серць*.
^^ В орудному відмінку множини іменники II відміни середнього роду звичайно мають закінчення -ами: *селями, полями, знаннями*.

Але два іменники мають закінчення -има: *очима* і *плечима*. Два іменники мають паралельні закінчення: *крилами* і *крильми*, *колінами* і *коліньми*.

Іменники *тім'я* і *вим'я*, що звичайно відмінюються, як слово *життя*, у родовому, давальному й місцевому відмінках однини можуть приймати суфікс -ен-: *тімені*, *вимені*.

§ 99

Відмінювання іменників III відміни

Нижче в таблиці подано буквені відмінкові закінчення іменників III відміни. Закінчення, що трапляються як винятки, взято в дужки. Знаком 0 показано нульове закінчення.

Відмінки	Однина	Множина	
	(<i>ТІНЬ, НІЧ</i>)	З основою на нешиплячий (<i>ТІНЬ</i>)	З основою на шиплячий (<i>НІЧ</i>)
Н.	0, (-И)	-і	-і
р.	-і	-ЄЙ, (-ІВ)	-ей
Д.	-і	-ям	-ам
З.	0	-і, (-ІВ)	-і
О.	-ю	-ЯМИ	-ами
М.	-і	-ях	-ах
Кл.	-Є, (-И)	Яку Н.	

У називному відмінку однини в іменниках III відміни м'який знак пишеться тільки після зубних д, т, з, с, ц, л, н: *доповідь*, *відомість*, *галузь*, *вісь*, *міць*, *емаль*, *осінь*. Після губних м, в, п, б, ф, шиплячих ш, ч, ж, дж та р м'який знак не пишеться: *кров*, *Об*, *Перм*, *верф*, *ніч*, *жовч*, *фальш*, *подорож*.

В оруд^{ном} У відмінку однини всі іменники III відміни мають лише закінчення -ю: *тінню*, *честю*, *матір'ю*, *подорожжю*, проте в написанні основ цих іменників є певні особливості.

В основі іменника зберігається той самий голосний, що й називному чи знахідному відмінку: *сіль* — *сіллю* (хоч *солі*), *Уд*, *ісць* — *мудрістю* (хоч *мудрості*), *постіль* — *постіллю* (хоч *постелі*), *річ* — *річю* (хоч *речі*).

Перед закінченням -ю:

- зубні й шиплячі подвоюються, якщо вони стоять безпосередньо після голосного (тобто між двома голосними): *ожеледдю*, *галуззю*, *ніччю*, *тушишю*, *подорожжю*;
- зубні й шиплячі не подвоюються, якщо є збіг приголосних: *більшістю*, *областю*, *шерстю*, *жовчю*, *фальшю*, *Керчю*;
- після губних та р ставиться апостроф: *любов'ю*, *верф'ю*, *Об'ю*, *Перм'ю*, *кіновар'ю*.

У родовому відмінку множини всі іменники III відміни, за винятком іменника *мати*, мають закінчення -ей: *ночей*, *подорожей*, *верфей*, *постелей*, *радостей*.

Іменник *мати* в непрямих відмінках вживається із суфіксом -ір-, -ер-, у родовому й знахідному відмінках множини він має закінчення -ів: *матері*, *матір*, *матір'ю*, *матерів*, *матерям*, *матерями*, *при матерях*. Форма *матір* у називному відмінку вживається тільки в словосполученні *Матір Божя*.

Іменник *вісь* у непрямих відмінках, крім знахідного й орудного відмінків однини (*вісь*, *віссю*), має форми з початковим о-: *осі*, *осей*, *осям* і т. д.

ЦІ 00

Відмінювання іменників IV відміни

Нижче в таблиці подано буквені відмінкові суфікси та закінчення іменників IV відміни (лише тих, що приймають суфікс-ат).

Відмінки	Однина		Множина	
	з основою на нешиплячий {теля}	з основою на шиплячий {лоша}	з основою на нешиплячий (геля)	з основою на шиплячий (лоша)
Н.	-я	-а	-ята	-ата
р.	-яти	-ати	-ят	-ат
Д.	-яті	-аті	-ятам	-атам
З.	ЯкуН.		Як у Н. або Р.	
О.	-ям	-ам	-ятами	-атами
М.	-яті	-аті	-ятах	-атах
Кл.	ЯкуН.		ЯкуН.	

В іменниках IV відміни в усіх непрямих відмінках, крім орудного відмінка однини, з'являється суфікс -ат-. В орудному відмінку однини іменники мають лише закінчення -ам (без суфікса -ат-): каченям, гусям, лошам, коліщам.

Іменники ім'я, сім'я (в однині), що теж належать до IV відміни, відмінюються так:

Відмінки	Однина		Множина
Н.	ім'я	сім'я	імена
р.	імені, ім'я	сімені, сім'я	імен
Д.	імені	сімені	іменам
З.	ім'я	сім'я	імена
О.	іменем, ім'ям	сім'ям	іменами
М.	(в) імені	сімені	іменах
Кл.	ім'я	сім'я	імена

Іменник *плем'я* відмінюється так само, як *ім'я*.

Іменники *тім'я* і *вим'я* за характером відмінкових форм належать скоріше до II, ніж до IV відміни.

§ 101

Відмінювання множинних іменників

Множинні іменники мають закінчення, типові для всіх відмін і груп інших іменників. За характером закінчень їх можна поділити приблизно на чотири типи: перший тип якоюсь мірою співвідноситься з іменниками I відміни; другий — з іменниками II відміни чоловічого роду, третій — з іменниками III відміни середнього роду, четвертий — з іменниками III відміни.

Множинні іменники в основному відмінюються за такими зразками:

Відмінки	1-й тип	2-й тип	3-й тип	4-й тип
Н.	ножиці	сходи	вила	сани
р.	ножиць	сходів	вил	саней
Д.	ножицям	сходам	вилам	саням
З.	ножиці	сходи	вила	сани
О.	ножицями	сходами	вилами	саньми
М.	(на) ножицях	сходах	вилах	санях
Кл.	ЯкуН.			

У називному відмінку множини іменники мають:

а) закінчення -и: діти, люди, кури, гуси, сани, сіни, сходи, ночви, штани, окуляри, об'їми, канікули, Суми, Черкаси, Карпати;

б) закінчення -і: ласощі, радощі, гроші, дріжджі (й усі інші множинні іменники з основою на шиплячий); ножиці, двері, граблі, коноплі, гуслі, помії, Чернівці, Жигулі, Гімалаї;

в) закінчення -а: вила, ворота, дрова, ясла, ясна, лещата, віця.

У Р°Довому відмінку множинні іменники мають:

а) закінчення -ів: ласощів, дріжджів, сходів, об'їмів, окулярів, Жигулів, Чернівців;

Не відмінюються жіночі прізвища на -о (*Костенко, Шумило, Бойко, Стрілько*) та на приголосний (*Драч, Братунь, Гайдай, Корунець*), а також деякі іншомовні чоловічі й жіночі прізвища, а саме:

- а) неслов'янські прізвища з кінцевим голосним (крім -а після приголосного та -я): *Делакруа* (але: *Лорка — Лр.ки*), *Гюго, Лонгфелло, Руссо, Данте, Гете, Гейне, Лавуазьє, Гальвані, Голсуорсі, Вінї, Мушкудіані, Шоу, Помпиду*; але: *Дюма, Золя* (з -а після приголосного);
- б) російські прізвища на -их, -аго, -ово: *Гладких, Долгих, Живаго, Дурново*;
- в) українські прізвища на зразок *Лівторадні, Леле*; псевдоніми *Ле, Трублаїні*.

Інші прізвища відмінюються.

Прізвища прикметникового типу на -ий, -а відмінюються, як прикметники:

Н.	<i>Підпалий</i>	<i>Нижній</i>	<i>Підпала</i>	<i>Нижня</i>
Р.	<i>Підпалого</i>	<i>Нижнього</i>	<i>Підпалої</i>	<i>Нижньої</i>
Д.	<i>Підпалому</i>	<i>Нижньому</i>	<i>Підпалій</i>	<i>Нижній</i>
З.	<i>Підпалого</i>	<i>Нижнього</i>	<i>Підпалу</i>	<i>Нижню</i>
О.	<i>Підпалим</i>	<i>Нижнім</i>	<i>Підпалою</i>	<i>Нижньою</i>
М.	<i>(при) Підпалому</i>	<i>Нижньому</i>	<i>Підпалій</i>	<i>Нижній</i>
Кл.	<i>Підпалий</i>	<i>Нижній</i>	<i>Підпала</i>	<i>Нижня</i>

Прізвища, що мають форму присвійних прикметників (із суфіксами -ів-, -ов-, -ев-, -ин-), відмінюються за такими зразками:

Чоловічі прізвища

Н.	<i>Дяків</i>	<i>Ковалів</i>	<i>Лесин</i>
Р.	<i>Дякова</i>	<i>Ковалева</i>	<i>Лесина</i>
Д.	<i>Дякову</i>	<i>Ковалеву</i>	<i>Лесину</i>
З.	<i>Дякова</i>	<i>Ковалева</i>	<i>Лесина</i>
О.	<i>Дяковим</i>	<i>Ковалевим</i>	<i>Лесиним</i>
М.	<i>(при) Дякову</i>	<i>Ковалеву</i>	<i>Лесину</i>
Кл.	<i>Дякове і Дяків</i>	<i>Ковалеви і Ковалів</i>	<i>Лесине і Лесин</i>

Збереження звука *і* у відмінкових формах прізвищ на -ів із погляду фонетичних законів української мови ненормативне. Проте на практиці звук *і* переважно зберігають за аналогією до називного відмінка: *Луків — Луківа, Луківу; Дяків — Дяківа*,

Дяківу і т. Д- (як і *Куліш — Куліша, Кулішу; Кисіль — Кисіля, Кисілю; Цін — Чіна, Чіну*).

Жіночі прізвища

Н.	<i>Дякова</i>	<i>Ковалева</i>	<i>Лесина</i>
Р.	<i>Дякової</i>	<i>Ковалевої</i>	<i>Лесиної</i>
Я.	<i>Дякові</i>	<i>Ковалевій</i>	<i>Лесиній</i>
З.	<i>Дякову</i>	<i>Ковалеву</i>	<i>Лесину</i>
О.	<i>Дяковою</i>	<i>Ковалевою</i>	<i>Лесиною</i>
М.	<i>(при) Дякові</i>	<i>Ковалевій</i>	<i>Лесиній</i>
Кл.	<i>Дякова</i>	<i>Ковалева</i>	<i>Лесина</i>

Жіночі прізвища, які мають форму присвійних прикметників, можуть не відмінюватися: *Олена Дяків, Олени Дяків, Олені Дяків* і т. д.; *Ганна Лесин, Ганни Лесин, Ганні Лесин* тощо.

Чоловічі прізвища, які походять від назв національності, відмінюються як відповідні іменники: *Волошин — Волошином, Сербии — Сербином, Турчин — Турчином, Литвин — Литвином*. Жіночі прізвища цього типу не відмінюються: *Ольга Волошин, Ольги Волошин, Ользі Волошин* і т. д.

Усі інші прізвища відмінюються як:

1) іменники I відміни твердої, мішаної й м'якої груп:

Н.	<i>Розсоха</i>	<i>Ганжа</i>	<i>Гмиря</i>
Р.	<i>Розсохи</i>	<i>Ганжі</i>	<i>Гмирі</i>
Д.	<i>Розсоці</i>	<i>Ганжі</i>	<i>Гмирі</i>
З.	<i>Розсоху</i>	<i>Ганжу</i>	<i>Гмирю</i>
О.	<i>Розсохою</i>	<i>Ганжею</i>	<i>Гмирею</i>
М.	<i>(при) Розсоці</i>	<i>Ганжі</i>	<i>Гмирі</i>
Кл.	<i>Розсохо і Розсоха</i>	<i>Ганжо і Ганжа</i>	<i>Гмире і Гмиря</i>

2) іменники II відміни чоловічого роду твердої, мішаної й м'якої груп:

Н.	<i>Куценко</i>	<i>Скляр</i>	<i>Заграй</i>
Р.	<i>Куценка</i>	<i>Скляра</i>	<i>Загряя</i>
Д.	<i>Куценкові (-у)</i>	<i>Скляреві (-у)</i>	<i>Заграві (-ю)</i>
З.	<i>Куценка</i>	<i>Скляра</i>	<i>Загряя</i>
О.	<i>Куценком</i>	<i>Склярем</i>	<i>Загравем</i>
М.	<i>(при) Куценкові (-у)</i>	<i>Скляреві (-у)</i>	<i>Заграві (-ю)</i>
Кл.	<i>Куценку і Куценко</i>	<i>Скляре і Скляр</i>	<i>Загряю і Заграй</i>

За цим типом відмінюються й чоловічі прізвища, які походять від іменників жіночого роду III відміни: *Рись — Рися, Розкіш — Розкоша, Розкошеві* і т. д.

Прізвища на зразок *Бадзьо, Іваньо* (з кінцевим м'яким основи та закінченням о) у давальному, місцевому й орудному відмінках мають закінчення, як у твердій групі: *Бадзьові, Бадзьом, Іваньові, Іваньом*.

У складних прізвищах, що становлять поєднання двох слів як рівноправних, відмінюються обидві частини: *Нечуй-Левицький* — *Нечуя-Левицького, Нечуєві-Левицькому* і т. д.; *Антоненко-Давидович* — *Антоненка-Давидовича, Антоненку-Давидовичеві* тощо.

Але коли перша частина прізвища — односкладове слово, то відмінюється, як правило, лише друга частина: *Драй-Хмара* — *Драй-Хмари, Драй-Хмарі* і т. д.; *Кос-Анатольський* — *Кос-Анатольського, Кос-Анатольському* тощо.

При відмінюванні прізвищ відповідно до фонетичних правил української мови відбуваються:

- а) чергування г, к, х із з, ц, с перед закінченням і: *Нудьга* — *Нудьзі, Здоровега* — *Здоровезі, Заволока* — *Заволоці, Дробаха* — *Дробасі*;
- б) чергування о, є з і: *Кривоніс* — *Кривоноса, Сивокінь* — *Сивоконя, Кремень* — *Кременя, Лебідь* — *Лебеда*; але в деяких прізвищах і зберігається й у відкритому складі: *Куліш* — *Куліша, Кисіль* — *Кисіля, Чміль* — *Чміля, Чіп* — *Чіпа*;
- в) чергування о, є з нульовим звуком (випадання о, є): *Жайворонк* — *Жайворонка, Лоповок* — *Лоповка, Корунець* — *Корунця, Крекотень* — *Крекотня* (але в прізвищах *Жнеця, Швеця* голосний є не переставляється: *Жнеця, Швеця*; не випадає є в прізвищах *Чернець* — *Чернеця, Мудрець* — *Мудреця, Перець* — *Переця, Шершень* — *Шершеня*; а також у чеських і польських прізвищах: *Гашек* — *Гашека, Гавлічек* — *Гавлічека, Вільчек* — *Вільчека*).

Поміркуйте

1. Чи багато є винятків у відмінюванні іменників I, II, III і IV відмін? У якій відміні вони найчастіше трапляються?
2. У якому відмінку іменники I відміни мають найбільше розбіжностей у закінченнях і формах? Які іде

- іменники в цьому відношенні подібні до іменників I відміни?
3. Чому, коли йдеться про II відміну, відмінювання іменників чоловічого й середнього родів слід розглядати окремо?
 4. Як лексичне значення іменників II відміни чоловічого роду впливає на характер їхніх закінчень у родовому відмінку однини? Ще в яких відмінках іменників яких відмін характер закінчень залежить від їхнього лексичного значення?
 5. Дія яких фонетичних законів проявляється під час творення форм орудного відмінка однини іменників III відміни?
 6. У яких відмінках іменники IV відміни мають такі самі закінчення, як і іменники II відміни середнього роду?
 7. В іменниках яких відмін кличний відмінок має своє, відмінне від інших форм матеріальне вираження?
 8. У яких відмінках характер закінчення не залежить від відміни іменника?
 9. Чому можливі форми орудного відмінка однини *постіллю* і *постелею*, родового відмінка множини *постелей* і *постель*?
 10. Які є особливості у відмінюванні прізвищ?

ПРИКМЕТНИК

§ 103

Розряди прикметників за значенням

1. Прикметник називає ознаку предмета і відповідає на її питання *який? чий?*
2. Прикметники називають колір (*білий, синій, жовтий*), розмір (*великий, довгий, малий*), смак (*солоний, кислий, гіркий*), запах (*добрий, гарний, досконалий*), владу людини (*щедрий, ску-*

ний, розумний), відношення до матеріалу {*дерев'яний, кам'яний, алюмінієвий*}, відношення до часу й місця {*вчорашній, далекий, київський*}, належність {*материн, сестрин, братів*} тощо.

Свою функцію прикметники реалізують через поєднання з іменниками. Уточнюючи поняття, названі іменниками, вони увиразнюють, конкретизують висловлювання. Наприклад, речення *За землею і в небі скучно* не зовсім зрозуміле, тим часом як прислів'я *За рідною землею і в небі скучно* висловлює завершену думку, і цього досягнуто саме завдяки точно вжитому прикметникові. Разом із тим треба пам'ятати, що надмірне нагромадження прикметників, навпаки, затемнює зміст висловлювання. Зайвих прикметників у реченні слід уникати.

За значенням прикметники поділяються на якісні, відносні й присвійні.

Якісні прикметники називають ознаки предмета, що можуть проявлятися більшою або меншою мірою (відповідають на питання який?): *легкий, легший, найлегший, дуже легкий; гарячий, дуже гарячий; вузький, трохи вузький; солодкий, ледь солодкий; зелений, зеленуватий.*

Якісним прикметникам притаманні такі властивості:

- вони мають ступені порівняння і можуть поєднуватися з прислівниками міри: *теплий, тепліший, найтепліший, дуже теплий, надто теплий, трохи теплий, ледь теплий;*
- вони можуть вступати в антонімічні відношення: *далекій — близький, гарячий — холодний, ранній — пізній, живий — мертвий;* ці відношення можуть бути й контекстуальні: *зелене (листя) — жовте (листя);*
- вони, як правило, утворюють синонімічні ряди: *розумний — мудрий — тямущий — кмітливий; хоробрий — мужній — відважний — сміливий — безстрашний;*
- основи в них переважно непохідні, вони є вихідною базою для творення багатьох слів — іменників: *далекій — даль, далина, далеч, далечинь, далекість; добрий — добро, доброта, добрість;* дієслів: *далекій — даленити, віддалятися; добрий — добрити, добрішати;* прислівників на -о, -є: *далекій — далеко, щедрий — щедро, добрий — добре, рішучий — рішуче.*

За відношенням до дійсності якісні прикметники поділяються на дві групи:

описові прикметники — називають ознаки, які об'єктивно властиві предметам і сприймаються органами відчуттів: *теплий, холодний, солодкий, високий, порожній, лисий, новий;* ош'нні прикметники — називають ознаки, приписувані предметам за наслідком сприймання їх: *гарний, добрий, дорозгий, важливий, корисний, розумний, щедрий, привітний.*

Відносні прикметники називають ознаки предмета за "ого відношенням до предметів, дій чи обставин (відповідають на питання який?): *джерельна вода* (вода з джерела), *пшеничний хліб* (хліб із пшениці), *міський транспорт* (транспорт міста), *затяжна робота* (робота, яка затяглася), *вчорашній випадок* (випадок, що стався вчора).

Відносні прикметники:

- вступають у синонімічні відношення з іншими частинами мови — з іменниками: *соснова шишка — шишка сосни, хлібний квас — квас із хліба, книжкова шафа — шафа для книжок;* з дієсловами: *перелітні птахи — птахи, що перелітають; колючий дріт — дріт, який колеться;* з прислівниками: *нічна вулиця — вулиця вночі, домашня робота — робота вдома;*
- мають похідні основи: *вода — водний, водяний, водянистий; розділяти — роздільний, розділовий, розділювальний; вранці — вранішній.*

Присвійні прикметники вказують на належність предмета людині, рідше — тварині (відповідають на питання ч і й?): *Шевченків «Кобзар», Франкова поема, мамина наука, орлині крила, козяче молоко.*

За значенням присвійні прикметники поділяються на такі, що:

- означають належність особі: *Михайлів, братів, Оленин, сестрин;*
- вказують не стільки на належність тварині чи тваринам, скільки на відношення до них (і тим наближаються ДО відносних прикметників): *заячий слід, теляча шкіра, свиняча шерсть, риб'ячий жир;*
- входять до стійких словосполучень як частина нерозкладної назви (і таким чином втратили значення присвійності): *Магелланова протока, базедова хвороба, петрів бань, адамове яблуко, ахіллесова п'ята, прокрустове ложе.*

Частина прикметників можуть певною мірою поєднувати в собі значення двох різних груп. На цій підставі виділяють ще відносно-якісні й присвійно-відносні прикметники. Конкретне їхнє значення зумовлюється контекстом.

Відносно-якісні прикметники виникли на основі відносних прикметників, що набули якісного значення: *золотий перстень* — *золоті руки*, *травневі дні* — *травневий настрій*, *драматичний твір* — *драматичні події*, *космічний експеримент* — *її космічна швидкість*.

Присвійно-відносні прикметники виражають водночас значення присвійності й відносності: *шевченківський стиль*, *батьківські поради*, *студентський квиток*, *хлопчачий голос*.

Прикметники змінюються за родами, числами й відмінками, узгоджуючись при цьому з іменниками, які вони пояснюють; якісні прикметники, крім того, мають ступені порівняння.

§ 104

Ступені порівняння якісних прикметників і творення їх

Якісні прикметники під час зіставлення предметів можуть указувати на неоднакову міру тієї самої ознаки: *досконалий*, *досконаліший*, *найдосконаліший*; *розвинений*, *більш розвинений* (*ірозвиненіший*), *найбільш розвинений* (*найрозвиненіший*). Через те вони, крім звичайної форми, мають ще два ступені порівняння: вищий і найвищий.

Вищий ступінь порівняння означає, що в одному предметі є більше певної якості, ніж в іншому: *Дніпро довший від Бугу-Свинця важчий за олово*. *Чавун легший, ніж сталь*.

Прикметники вищого ступеня вживаються зі словами *за*, *від*, *ніж*, *як*, *проти*: *Воля дорожча за життя*. *Морська миля майже вдвічі довша від кілометра*. *Алюміній більш поширений у природі, ніж залізо*. Речення на зразок «Хрін редьки не солодший» неправильно побудоване. Треба: *Хрін від редьки (за редьку) не солодший*.

Найвищий ступінь порівняння означає, що в одному предметі найбільше певної якості: *Київ — найдавніше місто в Україні й одне з найдавніших у світі*. *Україна — найбільша за площею європейська країна*. *Говерла — найвища гора в Україні*.

Окремі якісні прикметники не мають ступенів порівняння, бо вони самі вказують уже на певну міру якості: *премудрий* (Гуже мудрий), *завеликий* (надто великий), *старезний* (надзвичайно старий), *страшенний* (незмірно страшний), *нескінченний* (якому немає кінця), *холоднуватий* (трохи холодний), *тихенький* (дуже тихий).

Не утворюються ступені порівняння і від тих якісних прикметників, які називають безвимірну ознаку (*босий*, *сліпий*, *гнідий*, *чалий*, *фіолетовий*), а також від складних прикметників (*світло-зелений*, *кисло-солодкий*, *чорноволосий*) тощо.

Є дві форми ступенів порівняння прикметників: проста, синтетична (передається одним словом), і складена, аналітична (передається двома словами). Українська мова надає перевагу простій формі.

Проста форма вищого ступеня порівняння твориться за допомогою суфіксів *-іш-* або *-ш-*.

При творенні вищого ступеня за допомогою суфікса *-іш-* основа прикметника залишається без зміни: *тугий* — *тугіший*, *різкий* — *різкіший*, *сухий* — *сухіший*, *стрункий* — *стрункіший*.

При творенні вищого ступеня за допомогою суфікса *-ш-* основа прикметника може зазнавати певних змін:

- суфікси *-к-*, *-ок-*, *-ек-* випадають: *солодкий* — *солодший*, *короткий* — *коротший*, *тонкий* — *тонший*, *широкий* — *ширший*, *глибокий* — *глибший*, *далекий* — *дальший*;
- приголосні *г*, *з*, *ж* разом із суфіксом *-ш-* змінюються на *-жч-* (таких прикметників сім): *важкий* — *важчий*, *тяжкий* — *тяжчий*, *близький* — *ближчий*, *низький* — *нижчий*, *вузький* — *вужчий*, *дужий* — *дужчий*, *дорогий* — *дорожчий*; це буквopolучення зберігається і в похідних словах: *дужчати*, *ближчати*, *подорожчання*;
- У двох прикметниках ці зміни не відбуваються: *легкий* — *легший*, *довгий* — *довший*;
- приголосний *с* разом із суфіксом *-ш-* змінюється на *-щ-* (таких прикметників три): *високий* — *вищий*, *товстий* —

товщий (і товстіший), красивий — кращий; буква щ зберігається і в похідних словах: *покращити, потовщення-*
г) приголосні т, д перед -ш- звучать як ч, дж, але на письмі ця зміна не позначається: *короткий — корош- ший* [корочший], *багатий*^ — *багатший* [багачший і *молодий — молодший* [молоджший], *гладкий — гладший* [гладжший].

В інших випадках основа прикметника залишається без зміни: *м'який — м'який, дешевий — дешевий, здоровий — здоровий*.

Вищий ступінь кількох прикметників утворюється від інших основ, а саме: *добрий, хороший — кращий, ліпший; гарний — кращий; поганий — гірший; великий — більший; малий — менший*.

Деякі прикметники можуть мати паралельні форми вищого ступеня порівняння — з суфіксом -іш- і з суфіксом -ш-. Ці форми нерідко різняться відтінками свого лексичного значення: *старіший* (за віком) і *старший* (за становищем), *багатіший* (стосується лише матеріальних цінностей) і *багатший* (стосується і змісту), *здоровіший* (за станом здоров'я й за розмірами) і *здоровий* (за станом здоров'я), *товстіший* (стосується лише осіб) і *товщий* (стосується і предметів).

Проста форма найвищого ступеня порівняння утворюється від простої форми додаванням префіксів *най-*, рідше — *шонай-*, *якнай-*: *тугий — найтугий, короткий — найкороткий, ближчий — найближчий, вищий — щонайвищий, багатий — якнайбагатий*.

Іноді неправомірно вживають вищий ступінь порівняння замість найвищого: *вищий сорт* замість *найвищий сорт*, *кращий знавець* замість *найкращий знавець* або *один із найкращих знавців* тощо. Немає в українській мові й таких форм найвищого ступеня, як «самий близький друг», «сама більша заслуга», а тільки *найближчий друг, найбільша заслуга*.

Складена форма вищого й найвищого ступенів порівняння вживається рідко — переважно в науковому й офіційно-діловому стилях.

Вона утворюється за допомогою слів *більш, менш, найбільш, найменш*, які ставляться перед звичайною формою прикметника: *розвинений — більш розвинений* (а не «більш розвиненіший»), *найбільш розвинений* (а не «найбільш розвиненіший»)*

світло- чутливий — менш світлочутливий, найменш світлочутливий-

Велика міра якості може бути передана й без порівняння — за допомогою різних морфем та слів, а саме:

- префіксами *пре-, все-, над-, за-, ультра-, архі-*: *премудрий, всесильний, надчутливий, завеликий* (надто великий), *заширокий, ультрамодний, архіважливий*;
- суфіксами -уш-, -уч-, -езн-, -анн-, -енн-: *худющий, злючий, височезний, нездоланний, незрівнянний, нескінченний, незбагненний*;
- за допомогою слів *дуже, вкрай, особливо, надзвичайно, занадто*: *дуже вигідний, вкрай потрібний, особливо корисний, надзвичайно популярний, занадто самовпевнений*.

Зменшена міра якості може бути передана:

- суфіксами -уват-, -ав-: *темнуватий, синюватий, білявий, золотавий*;
- за допомогою слів *трохи, ледь, не дуже*: *трохи вузький, ледь теплий, не дуже свіжий*.

§ 105

Творення деяких відносних прикметників

Багато відносних прикметників утворено за допомогою суфікса -н-: *народний, залізний, вчасний, професійний, комедійний, хатний, верхній*.

Якщо твірна основа закінчується на н, то відбувається подвоєння — нн: *район — районний, бетон — бетонний, вікно — іконний, південь — південний, осінь — осінній*.

Приголосні г, к, х перед суфіксом -н- чергуються відповідно із ж, ч, ш: *дорога — дорожній, рік — річний, втіха — пійиний*.

Якщо твірна основа закінчується збігом приголосних, то ними може з'являтися вставний о або є: *церква — церковний, моли^тва — молитовний, дно — бездонний, земля — безземний, торгівля — торговельний, купівля — купівельний, за-*

готівля — заготівельний, ребро — міжреберний, відро — дес-
тивідерний.

У прикметниках *буквений, казарменний, формений, потомство,*
ний вставний є виникає між твірною основою й суфіксом -н-.

У прикметниках, утворених за допомогою суфікса -ан (-ян-)
буква н не подвоюється: *дерев'яний, олов'який, солом'яний, віт-
чизняний, весняний, горілчаний, дощаний, кожушаний, піщаний.*

Велика група прикметників, що вказують на відношення
предмета до дії, твориться за допомогою суфікса -льн-, який
додається до основи неозначеної форми дієслова (частина діє-
слова без -ти): *копіювати — копіювальний, освітлювати —
освітлювальний, наступати — наступальний, навчати — на-
вчальний, свердли́ти — свердлильний, жити — живильний,
місити — місильний.*

Відносні прикметники від іншомовних назв часто утворю-
ються за допомогою суфікса -ичн- (-ічн-): *історія — історич-
ний, циліндр — циліндричний, атлет — атлетичний, ідеологія —
ідеологічний, хімія — хімічний, алгоритм — алгоритмічний.*

Багато відносних прикметників твориться за допомогою
суфікса -ов- або його варіанта -ев-: *зимовий, лісовий, фірмовий,
овочевий, полудневий.*

У вживанні варіантів суфікса -ов- та -ев- має значення
наголос:

- а) якщо наголос падає на закінчення, завжди вживається
-ов-: *нульовий, польовий, крайовий, бойовий, сторожовий,
грошовий, ключовий;*
- б) якщо наголос падає на основу, то після м'яких і шип-
лячих вживається -ев-: *травневий, емалевий, кореневий,
насінневий, стронцієвий, життєвий (але: життєвий),
взуттєвий (але: взуттєвий), грушевий, плюшевий, обруче-
вий, борщевий (але: борщовий);* після твердих вживається
-ов-: *кварцовий, липовий, службовий.*

Префіксальний словотвір прикметників менш продуктив-
ний, ніж суфіксальний. Прикметники за допомогою префіксів
утворюються переважно від прикметників: *прадавній, суціль-
ний, співзвучний, антинауковий, проурядовий, ультрамодний,
нелегкий, неуважний.*

Частина відносних прикметників утворилася від приймен-
никових форм іменників одночасним додаванням префікс¹⁸

без-^{на}д-, над-, під-, при-, поза-, від-, до-, за-, між-, перед-,
се^д-д- (прийменники, що перейшли в префікси) і суфіксів
-ов(ий): *беззвучний, безплановий, наочний, надмірний,
"Темний, привокзальний, позаштатний, відцентровий, доречний,
"Хмарний, міжрядковий, передсвітанковий, Середземний.*

ІЖ,

Творення прикметників від географічних назв

Прикметники від географічних назв творяться звичайно за
допомогою суфікса -ськ-: *Київ — київський, Харків — харківсь-
кий, Чорнобиль — чорнобильський, Чинадієве — чинадіївський.*

Причому, відповідно до фонетичних законів української
мови, стаються такі зміни:

г, з, ж + ськ = зьк: *Острог — острозький, Лейпциг — лейп-
цизький, Санкт-Петербург — санкт-петербурзький, Кавказ —
кавказький, Запоріжжя — запорізький, Лютеж — лютезь-
кий;*

к, ц, ч + ськ = цьк: *Кременчук — кременчуцький, Вінниця —
вінницький, Дарниця — дарницький, Кролевець — кролевець-
кий, Гадяч — гадяцький, Маневичі — маневицький, Гринвіч —
гринвіцький;*

х, с, ш + ськ = ськ: *Глевах — глеваський, Карабах — ка-
рабаський, Одеса — одеський, Черкаси — черкаський, Золо-
тоноша — золотоніський;*

суфікс -к- випадає: *Пятихатки — п'ятихатський, Русанів-
ка — русанівський, Бородянка — бородянський, Боярка —
боярський;* іноді випадає суфікс -ц-: *Васютинці — васю-
тинський, Капустинці — кахетинський;*

якщо відкритий склад з о, є стає закритим, то ці голосні
чергуються з і: *Гуляйполе — гуляйпільський, Лозове — лозів-
ський, Берегове — берегівський, Жердове — жердівський, Му-
качево — мукачівський, Хмелеве — хмельівський;* але в при-
кметниках, утворених від інших слов'янських назв, о, є збе-
рігаються в закритому складі: *Ростов — ростовський, Іва-
но^{во} ~ івановський, Габрово — габровський, Ченстохова —*

ченстоховський, Сараєво — сараєвський, Воропаєво — вор^о~паєвський, Кричев — кричевський;

при збігу приголосних у твірній частині між ними може з'явитися вставний о або є: Москва — московський, Лубни — лубенський, Гречинці — гречинецький, Дробівці — драбовецький; у відносному прикметнику білоцерківський (від назви Біла Церква) відбулося чергування вставного о з і.

Перед суфіксом **-ськ-** м'який знак не пишеться: Оболонь — оболонський, Ірпінь — іртиский, Прип'ять — прип'ятський, Бершадь — бершадський; але після л м'який знак пишеться завжди: Хорол — хорольський, Ворзель — ворзельський, Трипілля — трипільський, Сімферополь — сімферопольський.

Іноді, щоб утворити прикметник від географічної назви, одного суфікса **-ськ-** недостатньо. Тоді використовують складні суфікси (з інтерфіксами):

-івськ- додається переважно до назв, що мають форму множини: Вишняки — вишняківський, Москаленки — москаленківський, Семипілки — семипілковський, Півні — півнівський, Загальці — загальцівський, Турбаї — турбаївський;

-анськ- додається до деяких назв на -а: Биківня — биківнянський, Рогізна — рогізнянський, Рудня — руднянський, Будища — будищинський, Ружа — ружанський, Залуччя — залучанський;

-енськ- додається до багатьох назв на -є: Рівне — рівненський (милозвучніше було б рівенський — із вставним є), Красне — красненський, Підлісне — підлісенський, Ставище — ставищенський, Городище — городищенський;

-инськ- часом додається до іншомовних назв: Ялта — ялтинський, Баку — бакинський, Караганда — карагандинський, Аляска — алякинський, Сочі — сочинський, Чита — читинський, Амудар'я — амудар'їнський.

Прикметники, утворені від географічних назв, написаних через дефіс, пишуться також через дефіс: Пуща-Водиця — пуща-водицький, Михайло-Коцюбинське — михайло-коцюбжський, Кам'янець-Подільський — кам'янець-подільський, Віта-Поштова — віта-поштовий, Київ-Товарний — київ-товарний, Нью-Йорк — нью-йоркський, Ла-Мани — ла-маніський.

Прикметники, утворені від географічних назв, що складаються з прикметника та іменника, пишуться разом: Біла Церква — білоцерківський, Гостра Могила — гостромогильський, Вітряні Гори — вітряногірський, Західна Європа — західноєвропейський.

Від географічних назв, у яких вже є суфікс **-ськ-**, відносні прикметники утворюються додаванням закінчення -ий: Луцьк — луцький, Скадовськ — скадовський, Куп'янськ — куп'янський, Покровське — покровський.

II 51.

Творення і вживання присвійних прикметників

Присвійні прикметники утворюються майже виключно від назв осіб, рідко — від назв тварин. Вживання суфіксів тут зумовлюється відміною іменника, від якого твориться прикметник.

Від іменників I відміни прикметники творяться за допомогою суфікса -ин-, причому кінцеві приголосні твірної основи г, к, х чергуються із ж, ч, ш: Оксана — Океанин, Олеся — Олесин, Настя — Настин, Микола — Миколин, Ольга — Ольжин, Інга — Інжин, Марійка — Марійчин, Стеха — Стешин, свекруха — свекрушин.

Але якщо твірна основа закінчується на й, то виступає суфікс -ін- (на письмі: -їн-): Надія — Надїїн, Зоя — Зоїн, Софія ~ Софїїн.

Від іменника *мати* присвійний прикметник — *материн*.

Від іменників II відміни присвійні прикметники утворюються за допомогою суфікса -ів, який чергується з -ов- або -ев-.

Вживання варіантів суфікса -ов- та -ев- залежить від групи іменника:

^{а1} від іменників твердої групи присвійні прикметники утворюються за допомогою -ів-, -ов-: Тарас — Тарасів, Тарасова; Стельмах — Стельмахів, Стельмахова; бать^{ко} — батьків, батькова; столяр — столярів, столярева; командир — командирів, командирова;

- б) від іменників м'якої та мішаної груп присвійні прикметники утворюються за допомогою -ів-, -ев-: *Василь Василів, Василева; Мусій — Мусійів, Мусієва; Михась — Михасів, Михасева; Кублій — Кублійів, Кублієва; Черниш — Чернишів, Чернишева; лікар — лікарів, лікарєва; школяр — школярів, школярєва.*

Присвійні прикметники повністю зберігають особливості написання іменників, від яких вони утворені, зокрема й написання м'якого знака, великої букви тощо (тільки чергуються кінцеві г, к, х із ж, ч, ш): *Вутанька — Вутаньчин, Маланка — Маланчин, Тодоська — Тодосьчин, Тодоска — Тодосчин, Пріська — Прісьчин, Параска — Парасчин, невістка — невістчин.*

Від назв тварин присвійні прикметники творяться по-різному: *птаха — пташиний, соловей — солов'їний, горобець — горобиний, гороб'ячий; лисиця — лисячий, заць — заячий, вовк — вовчий, сорока — сорочий, ведмідь — ведмежий, ведмедів.*

Присвійні прикметники вживаються:

- на позначення належності предмета людині: *Шевченків «Заповіт», Франкові твори, материне слово*; рідко — тварині: *соловейків спів, ластівчине гніздо*;
- у термінологічних словосполученнях (пишуться з малої букви): *базедова хвороба, антонів вогонь, адамовє яблуко (борлак), петрів батіг (цикорій), торрічеллієва пуста, архімедова спіраль*;
- у крилатих висловах (пишуться з малої букви): *соломонове рішення, ахіллєсова п'ята, гордійєв вузол, дамклів меч, сізіфова праця, дем'янова юшка, крокодилячі сльози.*

Частина присвійних прикметників вживається тепер:

- як географічні назви: *Київ (місто Кия), Харків (від Харко), Львів, Васильків, Святошин, Пирятин, Козятин, Клавдієве, Сватове, Гречине, Марине*;
- як прізвища: *Ковалів, Пономарів, Щоголів, Іванишин (від Іваниха), Павлишин, Ковалишин.*

§ 108

Повні і короткі прикметники

За наявністю закінчень прикметники поділяються на повні й короткі.

Прикметники, у яких є закінчення, називаються **повними**: *добрий, вільна, славне, зелені, батькового, материна*. Ці форми є звичайними для сучасної української мови.

У народній творчості та в поезії вживаються також нестягнені повні прикметники: *вірная* (замість: *вірна*), *вечірнюю* (замість: *вечірню*), *синєє* (замість: *синє*), *молодії* (замість: *молоді*). Наприклад: *Любив козак три дівчиноньки: чорнявую та білявую, третю руду та поганую. Нічка розсипала зіроньки яснії* (Нар. творчість). *Слово, чому ти не твердая криця?* (Леся Українка).

Нестягнені повні форми трапляються також у прислів'ях: *Хата чужая як свекрухалихая. Ні гульня, ні робота, колирванії чоботи. На сухєє дерево і вогонь пада.*

Прикметники, у яких немає закінчення, називаються **короткими**. Вони можливі тільки в називному (знахідному) відмінку однини чоловічого роду: *славен, молод, повен*.

У сучасній українській мові без певного стилістичного забарвлення в ролі присудків вживаються лише такі короткі прикметники (паралельно з повними формами): *варт, винен, годен, згоден, здоров, ладен, ласкав, повен, повинен, потрібен, рад*.

Тільки коротку форму мають присвійні прикметники на -їв, -ин у називному (знахідному) відмінку однини чоловічого Роду (ч и й?): *Іванів, братів, лікарів, материн, Ларисин, Маріїн*. Форми на зразок «Івановий» не є нормативними.

Паралельно вживаються форми *маків* і *маковий цвіт*; але тільки *королевий цвіт*.

Інші короткі прикметники вживаються лише в народній творчості та в поезії: *Ой зійди, зійди, ясен місяцю* (Нар. творчість). *Шумить в кімнаті зелен гай* (О. Ющенко).

§ 109

Відмінювання прикметників

Прикметники мають дві групи відмінювання:

тверду — з основою на твердий приголосний у називному відмінку однини: *білий, біла, біле; гарячий, гаряча, гаряче-народний, народна, народне; батьків, батькова, батькове;*

м'яку — з основою на м'який н або й: *синій, синя, синє-ранній, рання, ранне; безкрай, безкрая, безкрає.*

До м'якої групи належать більшість прикметників:

а) на **-дній, -тній**: *безодній, будній, городній, задній, іногородній, обідній, передній, полудній, посередній, середній, спідній, сусідній* (але: *природній*); *братній, всесвітній, досвітній, достатній, житній, кутній, літній, майбутній, могутній, незабутній, новітній, освітній, передсвітній, присутній, присутній, путній, самотній, самодостатній, самотній* (але: *самітний*), *старосвітній, суботній, хатній;*

б) на **-жній, -шній**: *ближній, дорожній, заміжня, мужній, нижній, подовжній, подружній, порожній, справжній, художній; внутрішній, вчорашній, горішній, долишній, домашній, завтрашній, зовнішній, колишній, навколишній, нинішній, прийдешній, ранішній, сінешній, сьогоднішній, теперішній, торішній, тутешній;*

в) інші: *безкрайній, верхній, вечірній, давній, дальній, древній, крайній, осінній, останній, пізній, ранній, синій, сторонній, безкрай, довгоший, довговій.*

Слід розрізняти прикметники *дружній* (належний другові, сповнений почуття дружби: *дружній погляд*) і *дружний* (зв'язаний дружбою, злагоджений: *дружний гурт*).

Ознаки обох груп мають при відмінюванні прикметники на **-лиций**: *бідолиций, довголиций, круголиций* і т. д.

Усі інші прикметники належать до твердої групи.

Прикметники змінюються за відмінками, родами (в однині) і числами. На відміну від іменників, закінчення в усіх прикметниках однотипні. Є лише деякі відмінності у вживанні та і в закінченнях прикметників твердої і м'якої груп.

Нижче в таблиці подано буквені закінчення прикметників-

Прикметник

Пальні закінчення в тих самих прикметниках подано червоною літерою. Знаком 0 показано нульове закінчення.

Відмінки	Однина				Множина	
	Чоловічий рід		Жіночий рід		Тверда група (білі)	М'яка група (сині)
	Тверда група (білий)	М'яка група (синій)	Тверда група (біла)	М'яка група (синя)		
Н.	-ий, 0	-ій	-а	-я	-і	-і
Р.	-ого	-ого	-ої	-ої	-их	-ї
Д.	-ому	-ому	-ій	-ій	-им	-ім
З.	Як у Н. чи Р.		-у	-ю	Яку Н. чи Р.	
0.	-им	-ім	-ою	-ою	-йми	-їми
М.	-ому / -ім	-ому / -ім	-ій	-ій	-их	-їх

У називному відмінку чоловічого роду нульове закінчення мають присвійні прикметники на зразок *батьків, материн*. Прикметники в середньому роді мають такі самі закінчення, як і в чоловічому, тільки в називному й знахідному відмінках у твердій групі вони мають закінчення -є, а в м'якій — є: *біле, синє*.

Прикметники на **-лиций** здебільшого відмінюються, як прикметники твердої групи. У них лише перед голосними заднього ряду а, о, у кінцевий звук ц стає м'яким (як у займеннику *цей*).

Відмінки	Однина		Множина (безлиці)
	Чоловічий рід (безлиций)	Жіночий рід (безлиця)	
Н.	-ций	-ця	-ці
Р.	-цього	-цьої	-цих
Д.	-цьому	-цій	-цим
З.	Яку Н. чи Р.		Яку Н. чи Р.
0.	-цим	-цьою	-цими
М.	-цьому / -цим	-цій	-цих

§ 110

Написання не з прикметниками

Тільки разом *не* пишеться тоді, коли прикметник без *не* не вживається: *невблаганний, невпинний, негайний, неоковирний, непохитний, нестерпний, нестямний, несхибний, неугавний, нещадний, нещодавній*.

В інших випадках при написанні *не* з прикметниками слід орієнтуватися на зміст висловлювання:

- а) якщо в певному контексті слово з *не* можна замінити іншим словом чи словосполученням, то *не* пишемо разом: *нелегкий* (важкий) *шлях, недоброзичливе* (вороже) *ставлення, недобрий* (злий) *погляд, завдання нескладне* (просте), *обсяг робіт невеликий* (малий);
- б) якщо в певному контексті *не* відкидає щось, заперечує, то *не* пишемо окремо: *шлях не легкий, завдання не складне, обсяг робіт не великий*; особливо щодо цього не має бути сумнівів, коли в реченні є заперечні слова *ні, ані, ніхто, ніщо, ніяк, ніде, ніколи, нітрохи* тощо: *робота аж ніяк не важка; ні, завдання не складне; ніхто не винен; ніяка робота не легка*.

Отже, залежно від змісту, який вкладається у висловлювання, можна записати: *Цей будинок нестарий* (є нестарий) і *Цей будинок не старий* (не є старий).

Завжди окремо пишеться *не*, коли є протиставлення: *шлях не легкий, а важкий; завдання не складне, але й не просте; робота не важка, а так собі*.

Поміркуйте

1. Яка роль прикметників у мові?
2. Якими граматичними значеннями та іншими властивостями якісні прикметники відрізняються від відносних?
3. Якими способами можна передати різну міру якості?

4. За допомогою яких суфіксів створюються відносні прикметники? Як залежить вживання суфіксів від твірної основи?
5. Від яких іменників створюються присвійні прикметники? Як вибір суфікса залежить від відміни й групи іменника?
6. Чим відрізняються відмінкові форми прикметників твердої і м'якої груп на письмі й у вимові?
7. Наскільки написання частки *не* з прикметниками залежить від змісту висловлювання?

ЧИСЛІВНИК

1111

Загальні відомості

І Числівник називає кількість предметів або порядок їх І
І при лічбі і відповідає на питання скільки? котрий? |

За значенням числівники поділяються на кількісні й порядкові.

Кількісні числівники називають кількість предметів і відповідають на питання *скільки?* До них належать:

- а) власне кількісні — називають кількість окремих предметів: *нуль, один, три, п'ятнадцять, сто двадцять, мільйон, трильйон, квадрильйон*;
- б) дробові — називають частини предмета: *одна десята, дві треті, сім двадцятих, пів, півтора, півтораста*;
- в) збірні — називають кількість сукупних предметів: *двоє, обидва, обоє, четверо, десятеро, двадцяттеро, тридцяттеро, двійко, четвірко*;
- г) неозначено-кількісні — вказують на приблизну кількість: *багато, мало, немало, чимало, кілька, кільканадцять, кількадесят, кількасот*.

Числівник *один*, крім власне числового значення, у контексті може мати ще значення:

- а) прикметника «самотній»: *Один я на світі без роду, доля — стеблина-билина на чужому полі* (Т. Шевченко);
- б) прикметника «єдиний», «спільний»: *Воля одна в нас, одна в нас мета* (М. Рильський);
- в) займенника «той самий»: *Чи їде, чи ходить, — на одне виходить* (Нар. творчість);
- г) займенника «якийсь»: *Булоколисьводнійкраїні: сумний поет в сумній хатині рядами думи шикував* (Леся Українка).

Порядкові числівники вказують на порядок предметів у лічбі і відповідають на питання *к о т р и й?* За своєю формою й синтаксичною роллю вони близькі до прикметників (тому їх іноді відносять до прикметників): *перший, п'ятий, десятий, сотий, тисяча дев'ятсот тридцять другий, п'ятдесятидвохмільйонний*.

За будовою числівники поділяються на прості, складні і складені.

Числівники, які мають у своєму складі лише один корінь, називаються простими: *Один, два, десять, сорок, сто, тисяча, кілька*. До простих відносять і назви другого десятка та назви десятків, частину **-(на)дцять** трактуючи як суфікс: *одинадцять, дев'ятнадцять, двадцять, тридцять*.

Числівники, які пишуться одним словом, але мають у своєму складі два або більше коренів, називаються **складними**: *п'ятдесят, шістдесят, п'ятсот, шістдесятий, стодвадцятип'ятитисячний*.

Числівники, які складаються з двох або більше окремих слів, називаються **складеними**: *двадцять один, сто сорок п'ять, тисяча дев'ятсот дев'яносто перший*. Сюди належать і дробові числівники: *одна друга, дві треті, п'ять десятих, сто двадцять три тисячні*.

Числівники мають такі граматичні ознаки.

1. Усі числівники, за винятком *пів, півтора, півтори, півтора-раста, двійко, трійко, мало, чимало*, змінюються за відмінками, відповідаючи на питання: називний відмінок — *скільки?*; родовий — *скільких?*; давальний — *скільким* знахідний — *дорівнює називному*, коли йдеться про неістоту або родовому, коли йдеться про істоту; орудний — *скількима?*; місцевий — *на скільких?*

2 Числівник *один* і всі порядкові змінюються за відмінками й числами, як прикметники чи відповідні займенники: *один — одна — однієї — одні; перший — перша — перші — перших*. Числівник *перший* може мати ще форму *найперший* у значенні «який передреє всім іншим».

3. Числівники *два, обидва, півтора* мають форму чоловічого (середнього) і жіночого родів: *два — дві, обидва — обидві, півтора — півтори*. Числівник *обоє* вживається переважно для означення двох осіб різної статі (і він, і вона) або лише двох предметів, назва яких має форму середнього роду або тільки множини (*обоєрябоє, обоєочей, обоєдверей*). Числівники *нуль, тисяча, мільйон, мільярд* мають рід і змінюються за відмінками й числами, як іменники.

Слова з кількісним значенням *одиниця, двійка, трійка, пара, десяток, дюжина, сотня, чверть, третина, половина* належать до іменників.

§ 112

Написання числівників і відчислівникових слів

У складних числівниках у кінці першої частини м'який знак не пишеться: *п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, п'ятсот, шістсот, дев'ятсот*; а також: *п'ятнадцять, шістнадцять*.

Порядкові числівники на **-сотий, -тисячний, -мільйонний, -мільярдний** пишуться одним словом, і перша частина в них стоїть у родовому відмінку (крім *сто* і *дев'яносто*): *двохсотий, овохтисячний, трьохтисячний, двадцятип'ятитисячний, трьохсотп'ятдесятимільйонний* (але: *стотисячний*).

У порядкових числівниках, утворених від назв десятків, перша частина не змінюється: *п'ятдесятий, шістдесятий, сімдесятий, вісімдесятий*.

На початку складних слів (прикметників, іменників) числівники *два, три, чотири* мають відповідно форми **одно-, дво-, три-, чотири-**: *однозвучний, двоповерховий* (не «двоповерховий») *триповерховий* («трьох'ярусний»), *чотирикутник* (не «чотирикутник»). Форми **двох-, трьох-, чотирих-** вживають-

ся тільки перед частинами, що починаються з голосного: *двох елементний, трьохактний, чотирьохосьовий* (і *чотирирівісний*)

Числівники *п'ять* і більше (крім *сто* і *дев'яносто*) на початку складних слів мають форму родового відмінка: *п'ятиденний, п'ятдесятирічний, п'ятисоткілограмовий* (але: *стодоларовий*). Це стосується й числівників *два, три, чотири*, якщо вони є частиною складеного числівника: *двадцять два роки* — *двадцятидвохрічний* (але: *дворічний*), *тридцять три дні* — *тридцятидвохденний* (але: *триденний*).

Якщо перша частина відчислівникового слова записується цифрами, то кінцева частина приєднується безпосередньо до цифр через дефіс: *49-мільйонний, 12-поверховий, 86-відсотковий, 250-квартирний, 125-річчя* (читається: *сорокадев'ятимільйонний, дванадцятиповерховий, вісімдесятишестивідсотковий, двохсотп'ятдесятиквартирний, стодвадцятип'ятиріччя*).

Букви дописуються до цифр тільки на позначення порядкових числівників: *7-й, 9-ї, 10-ю, 11-го, 12-му, 70-х, 1990-і* (наприклад: *7-й клас, о 9-й годині, на 12-му поверсі, початок 70-хроків* тощо).

Якщо закінчення числівника позначається однією буквою, то до цифри дописується тільки закінчення (від основи букви не відриваються): *перша* — *1-а, друга* — *2-а, третя* — *3-я, четверта* — *4-а, сьому* — *7-у, десяту* — *10-у*. Якщо закінчення числівника позначається двома чи трьома буквами, то до цифри дописуються лише ті букви, які йдуть після букви, що позначає голосний: *першої* — *1-ї, першого* — *1-го, першому* — *1-му, першим* — *1-м, перших* — *1-х, першими* — *1-ми, сьомому* — *7-му*.

До римських цифр букви не дописуються: / *квартал, у II кварталі, починаючи з III кварталу*.

§ 1

Відмінювання числівників

Кількісні числівники відмінюються за кількома різними зразками.

Числівник *один* відмінюється за родами, числами та відмінками, як займенник *той* (дуже подібно до відмінювання прикметників):

Числівник

Відмінки	Однина		Множина
	Чоловічий рід	Жіночий рід	
Н.	<i>один</i>	<i>одна</i>	<i>одні</i>
р.	<i>одного</i>	<i>однієї / -ої</i>	<i>одних</i>
Д.	<i>одному</i>	<i>одній</i>	<i>одним</i>
з.	Яку Н. чи Р.	<i>одну</i>	Яку Н. чи Р.
0.	<i>одним</i>	<i>однією / -ою</i>	<i>одними</i>
М.	<i>(на) одному / -ім</i>	<i>одній</i>	<i>одних</i>

У середньому роді числівник *один* відмінюється так само, як і в чоловічому, за винятком називного й знахідного відмінків, де він має форму *одне (одно)*.

Наголос у непрямих відмінках числівника *один* припадає звичайно на закінчення: *одного, одному, на одному, одним, одних*. Але в стійких сполученнях наголос у такому разі переходить, як правило, на перший склад: *один одного, один одному, один одним, один до одного, один по одному, один за одним, всі до одного, ні одного, ні одному*.

Числівники *три, чотири, кілька, багато* та всі збірні відмінюються за зразком відмінювання числівника *два* (у збірних числівниках у непрямих відмінках суфікс **-еро** відпадає, у збірному числівнику *обидва, обидві* відпадає частина **-два, -дві**):

Відмінки	Числівники			
	власне кількісні		неозначено-кількісні	збірні
Н.	<i>два, дві</i>	<i>три</i>	<i>кілька</i>	<i>п'ятеро</i>
р.	<i>двох</i>	<i>трьох</i>	<i>кількох</i>	<i>п'ятьох</i>
Д.	<i>двом</i>	<i>трьом</i>	<i>кільком</i>	<i>п'ятьом</i>
з.	Як у Н. або Р.			
0.	<i>двома</i>	<i>трьома</i>	<i>кількома</i>	<i>п'ятьома</i>
М.	<i>(на) двох</i>	<i>трьох</i>	<i>кількох</i>	<i>п'ятьох</i>

Лише числівники *чотири* (*четверо*) і *багато* в орудному відмінку мають закінчення -ма: *чотирма*, *багатьма*. Числівники *обидва*, *обидві*, *обоє* в непрямих відмінках мають однакові форми: *обох*, *обом*, *обома*.

Наголос у називному відмінку всі збірні числівники, крім числівників на позначення другого десятка, мають на першому складі (*четверо*, *семеро*, *дев'ятеро*, *десятеро*, *двадцяттеро*, *тридцяттеро*), а числівники на позначення другого десятка — на складі -на- (*одинадцяттеро*, *чотирнадцяттеро*, *дев'ятнадцяттеро*). У непрямих відмінках усі числівники цієї групи мають наголос на останньому складі: *чотирьох*, *чотирьом*, *чотирма*, *одинадцятьох*, *одинадцятьом*, *одинадцятьома*", *тридцятьох*, *тридцятьома*.

Числівники від *п'яти* до *вісімдесяти* (крім *сорока*), *кільканадцять*, *кількадесят* відмінюються, як числівник *п'ять* (у складних числівниках *п'ятдесят* — *вісімдесят* відмінюється тільки друга частина) Г)

Н.	я <i>'</i> ять	сім	вісім	п'ятдесят
Р.	п'яти	семи	восьми	п'ятдесяти
Д.	п'яти	семи	восьми	п'ятдесяти
З.				
О.	п'ятьма	сьома	вісьма	п'ятдесятьма
М.	(на) п'яти	семи	восьми	п'ятдесяти

У формах орудного відмінка числівників *сьома*, *вісьма* є так само закінчення -ма, як і в інших числівниках, але воно злилося з кінцевим приголосним основи: *сьом* + *ма*, *вісьм* + *ма*.

Допускається, що числівники цієї групи можуть мати такі самі форми, як і збірний числівник *п'ятеро*: *п'ятьох*, *п'ятьом*, *п'ятьома*. Але сплутування цих двох форм неможливе в разі відмінювання дробових числівників, назв сотень, деяких поєднань числівників з іменниками.

Числівники на позначення другого десятка в усіх відмінках, крім орудного, мають наголос на складі -на- (*одинадцять*, *одинадцяти*; *чотирнадцять*, *чотирнадцяти*), а в орудному — на останньому складі (*одинадцятьма*; *чотирнадцятьма*). Числівники з кінцевою частиною -десят у називному відмінку мають наголос на останньому складі: *п'ятдесят*, *сімдесят*, *вісімдесят*. У непрямих відмінках усі числівники цієї групи (крім числівників на позначення другого десятка: *одинадцять* і т. д.) мають наголос на останньому складі:

Арсягпй, десятьма; двадцяти, двадцятьма; шістдесяти, шістдесятьма; вісімдесяти, вісімдесятьми.

Числівники *сорок*, *дев'яносто*, *сто* в усіх відмінках, крім називного і знахідного, мають однакове закінчення -а:

Н.	сорок	дев'яносто	сто (днів)
Р.	сорока	дев'яноста	ста (днів)
Д.	сорока	дев'яноста	ста (дням)
З.	сорок	дев'яносто	сто (днів)
О.	сорок?	дев'яноста	ста (днями)
М.	(на) сорока	дев'яноста	ста (днях)

Старі форми непрямих відмінків *сот*, *стам*, *стома* вживаються з іменниковим значенням «сотня»: *Дивлюся: сади над шляхами та городи з стома церквами* (Т. Шевченко).

У складних числівниках від *двохсот* до *дев'ятисот*, а також у числівнику *кількасот* змінюються обидві частини: перша — як числівник *два* або *п'ять*, друга — як іменник *місто* в множині. Пишуться вони разом:

Н.	триста	триста	п'ять міст	п'ятсот
Р.	трьохміст	трьохсот	п'яти міст	п'ятисот
Д.	трьоммістам	трьомстам	п'яти містам	п'ятистам
З.	триста	триста	п'ять міст	п'ятсот
О.	трьомамістами	трьомастами	п'ятьма містами	п'ятмастами
М.	(на) трьох містах	трьохстах	п'яти містах	п'ятистах

Тільки числівник *двісті* в називному відмінку має своєрідну форму (це колишня двоїна).

Числівники цієї групи в непрямих відмінках, крім орудного, мають наголос на останньому складі, в орудному — на передостанньому: *сімсот* — *семисот*, *семистам*, *сьомастами*, *насемистах*.

Числівники *нуль*, *тисяча*, *мільйон*, *мільярд* відмінюються, як іменники відповідної відміни й групи:

	Однина			Множина		
Н.	^н уль	тисяча	мільйон	нулі	тисячі	мільйони
Р.	"Уля	тисячі	мільйона	нулів	тисяч	мільйонів
Д.	нулю (-еві)	тисячі	мільйону (-ові)	нулям	тисячам	мільйонам
З.	^н уль	тисячу	мільйон	нулі	тисячі	мільйони
О.	^н улем	тисячею	мільйоном	нулями	тисячами	мільйонами
М.	^н улі (-еві)	тисячі	мільйоні (-ові)	нулях	тисячах	мільйонах

Порядкові числівники змінюються за родами, числами й відмінками, як прикметники: *третій* — як прикметники м'якої групи, усі інші — як прикметники твердої групи. Причому в складених порядкових числівниках змінюється тільки останнє слово (у складених кількісних числівниках — усі складові частини).

Відмінки	Порядковий числівник	Кількісний числівник
Н.	<i>тисяча сьомий</i>	<i>тисяча сім</i>
Р.	<i>тисячасьомого</i>	<i>тисячі семи</i>
Д.	<i>тисячасьомому</i>	<i>тисячі семи</i>
З.	Яку Н. чи Р.	<i>тисячу сім</i>
О.	<i>тисячасьомим</i>	<i>тисячеюсьома</i>
М.	<i>(на) тисяча сьомому</i>	<i>тисячі семи</i>

У дробових числівниках чисельник відмінюється, як відповідний кількісний числівник, а знаменник — як порядковий. Причому після чисельників *дві, три, чотири* знаменник ставиться у формі називного відмінка множини, а після *п'ять* та *більше* — у формі родового відмінка множини: *дві треті* (частини), *три п'яті* (частини), *чотири десяті* (частини), *дев'ять десятих* (частин).

Н.	<i>одна десята</i>	<i>двідесяті</i>	<i>шістьдесятих</i>
Р.	<i>однієї десятої</i>	<i>двох десятих</i>	<i>шестидесятих</i>
Д.	<i>одній десятій</i>	<i>двомдесятим</i>	<i>шестидесятим</i>
З.	<i>одну десяту</i>	<i>двідесяті</i>	<i>шістьдесятих</i>
О.	<i>однією десятою</i>	<i>двомадесятими</i>	<i>шістьмадесятими</i>
М.	<i>(на) одній десятій</i>	<i>двох десятих</i>	<i>шестидесятих</i>

1Л1

Зв'язок числівників з іменниками

Після числівника *один*, навіть якщо він входить до складених числівників, іменник ставиться в однині: *31 день, 71 кілограм, 1191 кілометр*.

Після числівників *два* та *більше* іменник стоїть у множині: *два дні, три тижні, чотири місяці, п'ять років, десять століть*.

ічому ^пр^и числівниках *два, три, чотири* (навіть якщо вони прилягають до складених числівників) іменник має форму називного відмінка, а при числівниках *п'ять* та *більше* — родового: *п'ять братів, чотири будинки, дев'яносто чотири проценти; п'ять кілограмів, шістьдесят будинків, дев'яносто дев'ять відсотків*.

У сполученнях із числівниками *два, три, чотири* іменник еридко дістає такий самий наголос, як у родовому відмінку однини: *матері* (множина) — *дві матері, сині* — *три сини, чотири села*: Іноді особливий наголос іменники мають і в сполученні з числівниками *п'ять* та *більше*: *книжок* (родовий відмінок множини) — *п'ять книжок, сторінок* — *шість сторінок, голок* — *десять гблок, кружків* — *сім кружків, черепів* — *п'ять черепів*.

Тільки іменники, які в множині втрачають суфікс *-ин-*, при числівниках *два, три, чотири* стоять у формі родового відмінка однини: *двадцять два киянина, тридцять три селянина, сорок чотири заробітчанина*. Це стосується також іменників ім'я, плем'я: *два імені, три племені*. Якщо ж кількість називається в межах одиниць, то при таких іменниках слід вживати збірні числівники: *двоє киян, троє селян, четверо заробітчанин, двоє імен, троє племен*.

Якщо іменник стоїть перед числівниками *два, три, чотири* і вказує на приблизність, то він також ставиться в родовому відмінку множини: *днів два, тижнів три, місяців чотири*.

Прикметники після числівників *два, три, чотири* мають переважно форму називного відмінка множини (як і іменник): *два рідні брати, три цікаві книжки*. Однак при іменниках середнього роду прикметник у цій позиції частіше вживається у формі родового відмінка множини: *два нових (нові) відра, три гірських (гірські) озера*.

У непрямих відмінках іменник і числівник стоять у тому самому відмінку: *трьох братів, трьом братам, із трьома братами; шістьдесяти будинків, шістьдесяти будинкам, шістьдесятьма будинками, у шістьдесяти будинках*.

Після числівників *тисяча, мільйон, мільярд* іменник стоїть у родовому відмінку множини: *тисяча років, тисячі років; мільйон гривень, мільйона гривень, мільйонів гривень, мільйоном гривень*.

Після числівників *півтора, півтора* іменник стоїть постійно в родовому відмінку однини: *півтора місяця, півтора року; дві десятиці, двох десятих відсотка, двом десятим відсотка*.

двома десятими відсотка. Рідко іменник може мати форму родового відмінка множини: *дві п'яті виробів, одна десята запасів нафти*.

Якщо є вислів *із половиною, із чвертю*, то іменник при ньому набуває форми, якої вимагає власне кількісний числівник: *два з половиною тижні, чотири з половиною місяці, п'ять із чвертю років*.

Збірні числівники поєднуються:

- з іменниками чоловічого роду, що означають назви осіб, тварин та птахів: *двоє киян, троє школярів, четверо коней, п'ятеро орлів*;
- з іменниками середнього роду: *двоє вікон (і два вікна), троє відер (і три відра), двоє лошат, четверо телят, п'ятеро хлоп'ят*;
- з іменниками, що мають лише множину: *двоє воріт, троє окулярів, четверо ножиць* (а також: *три пари окулярів, чотири пари ножиць*).

Після збірних числівників (крім *обидва*) іменник стоїть у родовому відмінку множини: *двоє селян, троє татар, троє голубів, четверо дверей*. У непрямих відмінках іменник і числівник стоять у тому самому відмінку: *двох селян, двом селянам, з двома селянами*.

У датах назви місяців вживаються тільки в родовому відмінку: *перше (число місяця) лютого, першому (числу місяця) лютого, з першим (числом місяця) лютого, з двадцять четвертим серпня, з першим вересня*.

Поміркуйте

- Як по-різному можна групувати числівники?
- Чому більшості числівників невластиві такі граматичні категорії, як рід і число, тим часом як числівник *один* має і те і те?
- Чи однакових форм набувають прості числівники в складі складних числівників та відчислівникових слів?
- Чому треба розрізняти відмінювання власне кількісних і збірних числівників?

- У чому полягає відмінність у відмінюванні назв десятків і назв сотень?
- Чому після числівника *півтора* та дробових числівників іменники вживаються в однині, а після всіх інших кількісних (крім *ОДИН*) — у множині? Яка етимологія числівника *півтора*?
- Коли вживання збірних числівників обов'язкове або бажане?

ЗАЙМЕННИК

Займенник і його значення

І Займенник лише вказує на предмети, ознаки та кільк- І
І кість, але не називає їх.

Наприклад, у реченні *Він нічого не міг думати, а тільки глибоко, всім серцем і всіма нервами своїми почував: треба їх рятувати!* (1. Франко) є тільки вказівки на якісь особи чи предмети, але їх не названо. Значення займенників стає зрозумілим тільки тоді, коли ми сприймаємо їх у контексті. У наведеному реченні йдеться про героїв повісті 1. Франка «Борислав сміється» — Бенедя Синуцю (*він*) і робітників (*їх*).

Займенник не має свого постійного лексичного значення (сигніфіката). Він кожного разу залежно від мовної ситуації, певною мірою пристосовуючи свою граматичну форму до тих слів, замість яких його вжито, вказує на інші явища, наповнюється іншим змістом.

Займенники в мові вживаються передусім для того, щоб уникнути повторення тих самих слів. При цьому форму займенника з родом і числом іменника, замість якого вжито: 1. *Студентство виявляє дедалі більшу політичну активність. Воно об'єднується. Його цікавить життя країни.* 2. *Студенти виявляють дедалі більшу*

громадську активність. Вони об'єднуються. їх цікавить політичне життя країни. Але не можна допускати, щоб займенник у реченні чи тексті співвідносився водночас із різними словами, як у реченні / піснею сонце віта тракторист, що рідною лине землею. Тут не зрозуміло, хто лине: пісня, сонце чи тракторист?

Правильно вжиті займенники, крім того, пов'язують речення між собою в один суцільний текст. Це видно хоч би з такого уривка: *Павло Григорович все своє життя був надзвичайно уважним до творчості молодих. Допомогає їм — для нього свята справа. Проте він оке наголошував на самостійному, повсякденному удерзанні. «Старші письменники мусять вам допомагати — це правда, — писав він в той же, 1940 рік до учениці Марії Більчич. — Але не вся надія на них, ні, надія в самих вас, початкуючих, у вашій рішучості, самодисципліні...»* (О. Ющенко). Тут назву особи-діяча {Павло Григорович} вжито тільки в першому реченні. Далі її тотожність позначається займенником *він, нього*, і ми сприймаємо цей займенник як еквівалент назви саме *Павло Григорович*, а не будь-якої іншої. Предмет, на який спрямована увага особи-діяча, конкретно названо теж лише в першому реченні — *молодих*, а далі на цей предмет вказують уже займенники *їм, вам, вас, вашій*. Займенники, таким чином, прив'язують увесь подальший текст до першого речення, без якого текст був би незрозумілим, неінформативним.

§ 116

Розряди займенників за значенням

Різні групи займенників мають різні граматичні значення і виконують різні синтаксичні функції. Залежно від значення займенники поділяються на дев'ять розрядів: особові, зворотний, присвійні, вказівні, означальні, питальні, відносні, неозначені й заперечні.

Особові займенники вказують на особи: *я, ми* (перша особа), *ти, ви* (друга особа), *він, вона, воно, вони* (третя особа). Причому якщо займенники першої і другої осіб стосуються

ки певних осіб та ще персоніфікованих предметів і явищ, займенники третьої особи можуть стосуватися як осіб, які беруть участі в розмові, так і будь-яких предметів, явищ, оніять (тобто тварин і неістот взагалі).

Наприклад, у реченнях *Коли до тебе чоловік добрий, будь о ще кращий. Книжка — маленьке віконце, а через нього сь світ видно* (Нар. творчість) займенник другої особи *тебе* стосується тільки людини, а займенник третьої особи *нього* — як людини, так і предмета.

Зворотний займенник *себе* вказує на діяча, якого певним чином стосується виконувана ним дія. Оскільки цей займенник виступає в реченні лише додатком, то він не має форми називного відмінка. У нього немає також граматичних значень роду й числа, бо він може вказувати на будь-яку особу чи особи.

Наприклад, у реченнях *Мені себе не жаль, коли б же ти мені не помарніла, моя небесна квітко, зоре ясна* (Леся Українка). *Хто пізно ходить — той шкодить, не кому, а, звичайно, собі* (Л. Первомайський) перший раз зворотний займенник вказує на першу особу, другий — на будь-яку третю особу.

Займенник *себе* входить до багатьох стійких зворотів: *брати себе в руки, бути самим собою, виходити з себе, володіти собою, опановувати себе, постояти за себе, давати себе знати, давати собі раду, замикатися в собі, знайти себе, не знаходити собі місця, не по собі, не тямити себе, не чути землі під собою, сам по собі, сам собі пан, само собою* тощо.

У формі давального відмінка {*собі*} зворотний займенник може переходити в розряд часток: *Чінка сидів собі в хаті мовчки, наче зажурився* (Панас Мирний). У короткій формі знахідного відмінка {*ся*} цей займенник злився з дієсловом: *вчитися* (тобто: *вчити себе*), *заспокоїтися* (тобто: *заспокоїти себе*).

Присвійні займенники вказують на належність предмета першій особі: *мій, наш*; другій особі: *твій, ваш*; третій особі множини: *їхній* (на належність предмета третій особі однини). Присвійні займенники в родовому відмінку: *його, її, його, її* вказують на належність предметів до певної особи, яка виконує дію: *свій*. Ці займенники співвідносяться з присвійними прикметниками і, як і вони, змінюються за відмінками, родами та числами.

У формі давального відмінка {*себе*} присвійні займенники в короткій формі вжиті самостійно, без іменників, займенників *мій, твій* означають «чоловік» або «наречений»; *моя,*

твоя — «дружина» або «наречена»; *наш, наші* — «близькі по крові, по духу чи за іншою ознакою люди»; *наше* — «те, що належить нам»: — *Це тебе мій послав?* — запитала вона *Віктора, наголосивши на слові «мій»* (П. Автомонов). *Тішуся, що скоро буду вдома і побачу тебе і всіх наших* (М. Коцюбинський). *В війні ми, бач, гору взяли, наше таки зверху* (О. Довженко).

Вказівні займенники вказують на предмет: *цей, той*, на ознаку: *такий*; на кількість: *стільки*.

Займенник *цей* уживається тоді, коли мова йде про предмет, близький у просторі або в часі, займенник *той* — коли мовиться про предмет, більш віддалений у просторі або в часі. Обидва вони мають більш експресивні варіанти: *оцей* і *отой*. Іноді із значенням «цей» уживається архаїчний займенник *сей*; особливо зберігся він у стійких словосполученнях: *де се видано, ні в сих ні в тих, ні з сього ні з того, ні се ні те*. (Від нього, власне, і пішов займенник *цей*, що виник унаслідок злиття з ним частки *от*: *от* + *сей*.)

Займенник *такий* не лише вказує на конкретну ознаку, названу раніше, а й може вживатися для підсилення вираженої прикметником ознаки, своїм значенням наближаючись, таким чином, до прислівника *дуже*. Наприклад, у реченні *Пан гуляв у себе в замку, у ярмі стогнали люди, і здавалось, що довіку все така неволя буде* (Леся Українка) займенник *така* вказує на конкретні, шойно названі перед тим ознаки неволі. А в реченні *Як вона раніше не помічала, що в нього так симпатичне обличчя, такі добрі, лагідні очі!* (О. Гончар) займенники *таке, такі* підсилюють лексичне значення присудків, виражених прикметниками.

Те саме стосується й вказівного займенника *стільки*, який в одних випадках вказує на конкретну кількість чогось, названу раніше, в інших — виражає невизначено великий кількісний вияв предмета, своїм значенням наближаючись, таким чином, до словосполучення *дуже багато*, як у реченнях *Ся місцина коштує тридцять срібняків, — за стільки неможна ліпшої землі дістати* (Леся Українка). *Так мені жалко моїх колишніх ханків, вони мали для мене стільки привабливостей, стільки поезії* (М. Коцюбинський). За граматичними ознаками займенник *стільки* співвідносний із кількісними числівниками.

Означальні займенники *весь, всякий, кожний, інший, сам, самий* за своїм значенням і граматичними ознаками співвідносні з прикметниками.

Займенник *весь* указує звичайно на цілість предмета або пнність предметів, а займенники *всякий* і *кожний*, навпаки, вказують окремі предмети в певній сукупності. Займенник *вс* вказує на відмінність предмета від предметів, що перебувають в одній із ним сукупності. Отже, спільна роль цих означальних займенників — це позначення відношень між одиничністю й сукупністю.

Основний зміст займенника *сам, сама, самі, самі* (з наголосом на другому складі) — виділення самостійної ролі певного предмета. Він входить до складу багатьох слів (їх близько п'ятисот), утворених переважно від дієслівних основ, надаючи їм значення зворотності або незалежності дії: *самозаспокоюватися, самоаналіз* (це слово утворене не від іменника *аналіз*, а від дієслова *аналізувати*), *самовираження, самоврядування, самозахист, самолюб, самочинний, самохіть*. Займенник *сам* у стійких зворотах часто поєднується із зворотним займенником *себе*: *бути самим собою, заглиблений у самого себе, самому собі не вірити, сам собі господар* тощо.

Займенник *самий* (із постійним наголосом на першому складі) вказує на тотожність предметів, ознак (*він самий, той самий, такий самий*), на просторову або часову межу (*до самого моря, із самого ранку*). У сполученні з дієсловом, з прислівником, взагалі з обставиною він набуває прислівникового значення: *саме приїхали, саме там, саме тоді, саме перед обідом, саме через те; там само, тоді само*.

Питальні займенники являють собою запитання, які ставляться до іменника: *хто? що?*; до прикметника: *який? чий?*; до числівника: *скільки? котрий?*

Займенник *хто?* вживають для запитання про осіб, *що?* — для запитання про тварин, неістот, дії тощо: *Хто такі будете?.. Хто ви, я вас питаю?!* (О. Довженко). *Що біліє отам на роздолі? Чи хмариночка легкая біла геть по небі гуляє по волі?* (Леся Українка). Займенники *хто?* і *що?* не мають ні роду, ні числа, проте займенник *хто?* пов'язується з чоловічим (дієсловом) а також із жіночим родом і множиною (*хто прийшов? хто такий? хто така? хто такі?*), займенник *що?* — лише із середнім родом (*що сталося? що таке?*).

Займенник *котрий?* відрізняється від займенника *який?* тим, що передбачає відповідь у формі порядкового числівника: *який? котрий? **

Який же він, той сатана? — спитав сміливо Денис. — А

який же він? Чорний, як чорт: голова як копиця, на голові чорні роги, а очі як кавуни (І. Нечуй-Левицький). *Котра́ з сих двох нам судиться дорога?* (Леся Українка).

Займенники *хто, що, який, котрий* (без інтонації питання) можуть вживатися в значенні неозначених займенників: *От вони і стали розпитувати людей, чи нема у кого якої роботи* (О. Стороженко). *Не пожалійлиши золотого для Феба світлого, ясного, та й мені що перекинь* (І. Котляревський).

Відносні займенники — це ті ж питальні, які вживаються для приєднання підрядних речень до головних: *Благословен же той, хто від грози не никне, і пісня, що летить до радісних небес* (В. Сосюра).

Присудок після займенника *хто* стоїть в однині й у чоловічому роді: *Всі, хто тільки міг, висипали з вагонів, вітаючи довгождану, рідну землю* (О. Гончар). *Люди, хто знав, мовчать та примічають* (Г. Квітка-Основ'яненко). Присудок після відносного займенника *що* стоїть у будь-якому роді й числі: *Біля зборні товпились ті, що надійшли пізніше, і пхались у двері* (М. Коцюбинський).

Неозначені займенники вказують на невизначеність особи, предмета, ознаки чи кількості. Вони утворюються від питальних займенників за допомогою часток (постфіксів) *аби-, де-, -сь* (пишуться разом) *тахтозна-, казна-, бозна-, будь-, -небудь, невідь-* (пишуться через дефіс): *абиякий, дехто, щось, хтозна-скільки, казна-чий, бозна-що, будь-хто, котрий-небудь, невідь-скільки* та ін.

Неозначений займенник *щось* може набувати значення прислівника причини або частки: *Чую я — не спиться щось моєму парубкові* (Марко Вовчок). *Щось потемніло наче?— Вже ж бо вечір* (Леся Українка).

Заперечні займенники утворюються від питальних за допомогою частки *ні-* (пишеться разом): *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, ніскільки, нікотрий*. До них ще треба додати займенник *жодний*. Ці займенники вживаються в заперечних реченнях: *Ніщо не вішувало дощу* (С. Скляренко). *Більше вона нічого не сказала* (І. Багряний). *Лаври стоять зачаровані, жоден листок не тремтить* (Леся Українка).

У неозначених і заперечних займенниках, якщо в них між часткою й займенником є прийменник, усі частини пишуться окремо: *в декого — де в кого, абиким — аби з ким, о*

будь-ко́о — *будь до кого, про ніщо — ні про що, нікого — ні від кого*.

Неозначені займенники *хтось, щось, якийсь, чийсь* у непря-мих відмінках після приголосних м і х перед часткою (постфіксом) *-сь* можуть мати вставний голосний о: *кимсь і кимось, чимсь і чимось, якимсь і якимось, якихсь і якихось, чийсь і чий-мось, чийсьбічійхось*.

§ 117

Відмінювання займенників

Займенники *наш, ваш, всякий, інший, сам, самий, такий, який, котрий* відмінюються, як прикметники твердої групи, їхній — як прикметники м'якої групи: *наш, нашого, нашому, нашим; наша, нашої, нашій, нашою; наші, наших, нашим, нашими; їхній, їхнього, їхньому* і т. д.

Займенники *скільки і стільки* відмінюються, як числівник два: *скільки, скількох, скільком, скількома; стільки, стількох, стільком, стількома*.

Інші займенники за особливостями відмінювання поділяються на три групи: 1) *я, ти, ми, ви, себе*; 2) *він, вона, воно, вони*; 3) *мій, твій, свій, чий, той, цей, весь, хто, що*.

Особові займенники *я, ти, ми, ви* і зворотний *себе* відмінюються так:

Відмінки	О д н и н а		Зворотний	М н о ж и н а	
	1-а ос.	2-а ос.		1-а ос.	2-а ос.
Н.	я	ти	—	ми	ви
Р.	мене	тебе	себе	нас	вас
Д.	мені	тобі	собі	нам	вам
З.	мене	тебе	себе	нас	вас
О.	мною	тобою	собою	нами	вами
М.	(на) мені	тобі	собі	нас	вас

Особливостю відмінювання особових займенників *він, вона, воно, вони* є поява в них після прийменників та в орудному відмінку початкового н:

Відмінки	Однина		Множина
	Чоловічий і середній рід	Жіночий рід	
Н.	він, воно	вона	вони
Р.	його, до нього	її, до неї	їх, до них
Д.	йому	їй	їм
З.	його, про нього	її, про неї	їх, про них
О.	ним	нею	ними
М.	(на) ньому / нім	ній	них

У відмінюванні займенників *мій, твій, свій, чий, той, цей, весь* найбільше розбіжностей є в чоловічому роді, менше — у жіночому та в множині:

Чоловічий рід

Відмінки»1

Н.	<i>мій</i>	<i>чий</i>	<i>той</i>	<i>цей</i>	<i>весь</i>
Р.	<i>мого</i>	<i>чийого</i>	<i>того</i>	<i>цього</i>	<i>всього</i>
Д.	<i>моєму</i>	<i>чийому /</i>	<i>тому</i>	<i>цьому</i>	<i>всьому</i>
З.		<i>чиєму</i>			
		Як у Н. або Р.			
О.	<i>моїм</i>	<i>чиїм</i>	<i>тим</i>	<i>цим</i>	<i>всім</i>
М.	<i>(на) моєму /</i>	<i>чийому /</i>	<i>тому /</i>	<i>цьому /</i>	<i>всьому /</i>
	<i>моїм</i>	<i>чиєму /</i>	<i>тім</i>	<i>цим</i>	<i>всім</i>
		<i>чиїм</i>			

Жіночий рід

Відмінки

Однина

Н.	<i>моя</i>	<i>чия</i>	<i>та</i>	<i>ця</i>	<i>вся</i>
Р.	<i>моєї</i>	<i>чєї</i>	<i>тієї / тої</i>	<i>чєї</i>	<i>всєї</i>
Д.	<i>моїй</i>	<i>чій</i>	<i>тій</i>	<i>чій</i>	<i>всій</i>
З.	<i>моєю</i>	<i>чєю</i>	<i>тою</i>	<i>чєю</i>	<i>всю</i>
О.	<i>моєю</i>	<i>чєю</i>	<i>тією / тою</i>	<i>чєю</i>	<i>всією</i>
М.	<i>(на) моїй</i>	<i>чій</i>	<i>тій</i>	<i>чій</i>	<i>всій</i>

Відмінки

Множина

Н.	<i>мої</i>	<i>чії</i>	<i>ті</i>	<i>ці</i>	<i>всі</i>
Р.	<i>моїх</i>	<i>чїїх</i>	<i>тих</i>	<i>цих</i>	<i>всіх</i>
Д.	<i>моїм</i>	<i>чїїм</i>	<i>тим</i>	<i>цим</i>	<i>всім</i>
З.			Як у Н. або Р.		
О.	<i>моїми</i>	<i>чїїми</i>	<i>тими</i>	<i>цими</i>	<i>всіма</i>
М.	<i>(на) моїх</i>	<i>чїїх</i>	<i>тих</i>	<i>цих</i>	<i>всіх</i>

Займенники *твій, свій* відмінюються, як займенник *мій*. Займенники *моє, чие, те, це, все* в середньому роді мають такі ^{за ім} відмінкові форми, що й у чоловічому (за винятком лише називного й знахідного відмінків).

Займенники *хто і що* відмінюються, як *той* у чоловічому роді.

Поміркуйте

1. У чому полягає специфіка займенника порівняно з іншими частинами мови?
2. Які функції виконують займенники в реченні, у тексті?
3. Скільки є всього займенників?
4. Які відмінкові закінчення займенників (крім тих, що відмінюються, як прикметники та числівники) спільні з відмінковими закінченнями прикметників, а які — відмінні?
5. У чому подібність і в чому відмінність у відмінкових закінченнях займенника *цей* та прикметників на -лиций?

ДІЄСЛОВО

Загальні відомості

ЛІТ

Дієслово і його основні форми

ДІЄСЛОВО називає дію або стан предмета як процес і І відповідає на питання *що робити? що зробити?* | Дієслово, на відмін у від прикметника чи іменника, називає дію або стан як зм*нну ознаку > як процес, що триває в часі. Я* Що іменник *тиша* називає ознаку опр*дмечено, як пев-

ну річ (можна домогтися тиші, скористатися тишею тощо) прикметник *тихий* передає ознаку безвідносно до часу й до будь-яких змін, то дієслово *тихнути* подає це саме явище як змінний процес певної тривалості. В одних формах дієслова ця його властивість більше виражена, в інших — менше, але вона властива всім його формам.

У систему дієслова входять такі п'ять основних форм (дієслівних утворень):

- 1) неозначена форма (інфінітив): *працювати, написати, розвиднятися*;
- 2) способів форми (у дійсному, умовному й наказовому способах): *працюю, напишуть, розвиднилося, працював би, написали б, працюй, напишіть*;
- 3) дієприкметник: *працюючий, написаний, забутий*;
- 4) безособова форма на -но, -то: *написано, зроблено, забуто*;
- 5) дієприслівник: *працюючи, написавши, зробивши*.

Кожна з форм дієслова відповідає на певні питання, буває зміною або незмінною і виступає тим чи іншим членом речення.

Форма дієслова	На яке питання відповідає	Як змінюється	Яким членом речення виступає
Неозначена	що робити? що зробити?	незмінна форма	будь-яким
Способова	що роблю? що робив? що буду робити? що робив би? що роби? тощо	за способами, часами, особами або родами, числами	присудком
Дієприкметник	який?	за відмінками, родами й числами	означенням, іменним присудком
Безособова форма на -но, -то	що зроблено?	незмінна форма	присудком у безособовому реченні
Дієприслівник	що роблячи? що зробивши?	незмінна форма	обставиною

Усі дієслівні форми бувають доконаного або недоконаного виду, перехідними чи неперехідними. У них розрізняємо, крім того, дві основи: основу інфінітива й основу теперішнього часу.

§ 119

Види дієслова

Одні дієслова називають дію, обмежену в часі початком або кінцем, а інші — дію, не обмежену ні початком, ні кінцем. За цією ознакою дієслова поділяються на два види: доконаний і недоконаний. Видові значення властиві всім дієсловам та всім дієслівним формам.

Дієслова доконаного виду вказують на початок, кінець або одноразовість дії (тобто виражають обмежену в часі ознаку) і відповідають на питання *що зробити?*

Наприклад, дієслова *заговорити, вилетів, рушимо, заспівавши* вказують на початок дії; *прогуркотіти, прилетів, напишемо, сказаний, скошено, посидівши* — на кінець дії; *мигнув, гукнете, допоможуть, ударивши* — на одноразовість дії.

Від дієслів доконаного виду творяться тільки давноминулий, минулий і простий майбутній часи (*був згадав, згадав, згадаю*), пасивні дієприкметники (*прочитаний*), активні дієприкметники доконаного виду (*позеленілий*) та дієприслівники доконаного виду (*прочитавши, позеленівши*).

Дієслова недоконаного виду не вказують ні на початок, ні на кінець дії або ж означають повторювану дію (тобто виражають не обмежену в часі ознаку) і відповідають на питання *що робити?*

Наприклад, дієслова *говорити, гуркочуть, летів, пишемо, згадуваний, співаючий, сидячи* не вказують ні на початок, ні на кінець дії; *стукати, мигав, гукаєте, відвідуючи, ударяючи* — вказують на повторюваність дії.

Від дієслів недоконаного виду творяться минулий, теперішній і складений майбутні часи (*згадував, згадує, згадає*), дієприкметники недоконаного виду (*говорючий, пишучий, читаючий*) та дієприслівники недоконаного виду (*говорючи, пишучи, читаючи*).

ники (*читаний*), активні дієприкметники недоконаного виду (*зеленіючий*) та дієприслівники недоконаного виду (*зеленіючи, читаючи*).

Видове значення не впливає на основне лексичне значення дієслова: дієслово, змінюючи свій вид, завжди називає ту саму дію, але з різними відтінками значення: *будувати — збудувати, добудувати, перебудувати; нести — принести, віднести, занести*.

Для дієслів різного виду характерні різні типові відтінки значення. Дієслова доконаного виду можуть передавати такі значеннєві відтінки дії, як початок (*заговорити, захворіти, побігти*), результативність (*дочекатися, домогтися, випросити, записати*), вичерпаність (*відслужити, перехворіти, втомитися*), достатність (*наговоритися, обійти*), одноразовість (*відвідати, гримнути, війнути*), інтенсивність (*шугонути, штурхонути, попоходити*), поширеність (*поприлітати, поприходити, позаписувати*) тощо. Дієсловам недоконаного виду властиві такі відтінки значення, як невизначена тривалість (*рухатися, лежати, перебувати, шуміти*), повторюваність (*відвідувати, постукувати, перегукуватися*), односпрямованість (*летіти, пливати, прямувати*), різноспрямованість (*літати, плавати, розходитися*) тощо.

Форми одного виду дієслів творяться від форм іншого виду за допомогою різних засобів:

- а) додаванням і відкиданням префіксів: *світити — засвітити, дружити — подружити, вабити — привабити, ростити — виростити, годувати — нагодувати*; у разі додавання префікса ви- наголос переходить на префікс: *нести — вїнести, слухати — вислухати, волокти — виволокти*;
- б) додаванням і відкиданням суфіксів: *повторювати — повторити, допомагати — допомогти, грюкати — грюкнути, кінчати — кінчити, лишати — лишити*; при цьому може змінюватися наголос: *рушати — рушити, кричати — крикнути, завойовувати — завоювати, заприбувати — заприбнути, просити, стрівати — стріти*; відбуватися чергування звуків: *приносити — принести, загібати — загібнути*;
- в) чергуванням звуків у корені: *збирати — зібрати, надсилати — надіслати, виїжджати — виїхати*;

- г) зміною наголосу: *розкида́ти — розки́дати, склика́ти — скли́кати, вслуха́тися — вслу́хатися*;
- г) від інших коренів: *брати — взяти, ловити — у́піймати, заходити — зайти, шукати — знайти*.

Є невелика кількість дієслів, які завжди виступають у формі або тільки недоконаного, або тільки доконаного виду. Тільки у формі недоконаного виду вживаються, наприклад, дієслова *лихоманити, температурити, марити, піклуватися, досліджуватися, шпигувати, імпонувати, тріумфувати, вібрувати, балансувати, даленіти* тощо. Тільки доконаний вид мають, наприклад, дієслова *розговоритися, розкритися, насидітися, нанюхатися, наплакатися, попоходити* тощо.

Окремі дієслова поєднують у собі водночас обидва види (що робити? і що зробити?): *мовити, розслідувати, женити*; зокрема дієслова іншомовного походження: *адресувати, авансувати, акредитувати, ампутувати, аргументувати, асигнувати, атакувати, атестувати, рекомендувати, телеграфувати* та ін.

§ 120

Перехідні і неперехідні дієслова

Дієслова можуть означати дію, яка переходить або не переходить на інший предмет. Залежно від цього вони поділяються на перехідні і неперехідні.

Неперехідні дієслова означають дію, спрямовану безпосередньо на якийсь предмет. Після них стоїть прямий додаток, виражений іменником або займенником у знахідному відмінку без прийменника: *зустрічати* (кого? що?) *книжку, готуючи* (кого? що?) *ання, виконано* (кого? що?) *броботу*.

Перехідні дієслова, залежні від перехідного дієслова, може стояти і в родовому відмінку без прийменника:

- а) *я не розроблено* (кого? чого?) *заходи — не розроблено* (кого? чого?)

заходів, проклали (кого? що?) дорогу — не проклали (кого? чого?) дороги, посадили (кого? що?) дерева — не посадили (кого? чого?) дерев;

- б) якщо дія переходить не на весь предмет, а тільки на його частину: *принеси сіль* (усю) — *принеси солі* (частину), *розвантажити цукор* (увесь) — *купив цукру* (частину).

Лише від перехідних дієслів творяться пасивні дієприкметники (*прочитаний*) та безособові форми на -но, -то (*прочитано*).

Неперехідні дієслова означають стан або дію, яка не спрямована на якийсь предмет. Неperехідні дієслова не мають при собі прямого додатка (іменника в знахідному відмінку без прийменника): *іти, працювати, дякувати, зустрічатися, турбуватися, ходити*.

Характерною ознакою неperехідності дієслова є наявність у нього частки (постфікса) -ся: *сміятися, спізнитися, рухатися* (виняток становить дієслово *дивитися*, яке тепер набуло перехідності: *дивитися фільм*). Частка -ся, приєднуючись до перехідного дієслова, нейтралізує його перехідність: *готувати — готуватися, зустрічати — зустрічатися*. Показником перехідності чи неperехідності бувають суфікси -и- та -і-: *білити — біліти, коптити — коптіти* тощо.

Лише від неperехідних дієслів творяться активні дієприкметники (*зеленіючий, позеленілий*).

Деякі дієслова, залежно від контексту, бувають то перехідними, то неperехідними. Наприклад, у словосполученнях *малює картину, вишиває рушник, співає пісню, пише листа* всі дієслова перехідні (бо мають при собі додатки в знахідному відмінку без прийменника). А в реченні *Петрусь уже гарно малює й пише, а Олеся не гірше від нього співає та вишиває* самі дієслова вже неperехідні (бо не мають при собі відповідних додатків і не потребують їх). Відрізняються ці дієслова і відтінками значення: у першому випадку (як перехідні) вони означають дію, спрямовану на певний предмет; у другому (неperехідні) — мають додатковий відтінок «уміти».

Від таких дієслів, залежно від контексту, можуть утворюватися як пасивні (*писаний*), так і активні (*пишучий*) Д^є-прикметники.

§ 121

Стан дієслова. Зворотні дієслова

Перехідні дієслова можуть по-різному передавати зв'язок між носієм дії і предметом, на який спрямована дія. Це досягається за допомогою частки (постфікса) -ся. Відповідно розпізнають два стани дієслова: активний і пасивний (у неperехідних дієсловах стан не визначається).

Дієслова, що означають дію, спрямовану від її носія, вираженого в реченні називним відмінком, на предмет, названий знахідним відмінком без прийменника, належать до активного стану: *науковці вивчають питання, робітники ремонтують будинок, співак виконував пісню, мама вмиває дитину, вітер похилив дерево, друг зустрів друга*. Сюди належать усі перехідні дієслова.

Дієслова, що означають дію, спрямовану на предмет, виражений у реченні називним відмінком, від її носія, названого орудним відмінком, належать до пасивного стану: *питання вивчається науковцями, будинок ремонтується робітниками, пісня виконувалася співаком*. При цьому до перехідного дієслова приєднується частка (постфікс) -ся і воно втрачає свою перехідність.

Українська мова уникає пасивних конструкцій. Тому слід, де це можливо, надавати перевагу дієсловам активного стану над пасивними дієсловами. Адже природніше сказати: *комісія складає план*, ніж: *план складається комісією*; *вас запрошує директор*, ніж: *визапрошується директором*.

Від форми пасивного стану треба відрізнити зворотні дієслова, що означають дію, носій якої в реченні виражений називним відмінком. За значенням вони поділяються на такі підгрупи:

- а) власне зворотні — означають дію, спрямовану на самого її носія: *дитина вмивається* (тобто: *вмиває сама себе*), *хлопець одягається, ящірка ховається*;
- б) «непрямо-зворотні» — означають дію, виконувану в інтересах її носія: *люди будуються* (тобто: *будують для себе*), *о^ка запасається* (тобто: *робить запас для себе*);

- в) додатком: *Ті пісні мене вчили (ч о г о?) поважати труд людський і піт, шанувать Вітчизну мою милу, бо вона одна на цілий світ* (В. Симоненко);
- г) означенням: *Стала наблизатися година (я к а?) рушати в дорогу* (С. Васильченко);
- г) обставиною: *Прилітає зозуленька (з якою метою?) над ним покувати* (Т. Шевченко).

Неозначена форма дієслова в контексті може набувати значення:

дійсного способу: *Цап крутнувся, зіп 'явся на дибки і... тікати, задривши хвіст* (С. Олійник). *Люди жати, а ми на межі лежати* (Нар. твог 'сть);

умовного способу (у та; ' разі до неозначеної форми додається частка б): *Все ' ться, все біжить, тільки б жити, тільки жити* (П. 7 іна);

наказового способу: *Раптом ранило їй в руку... Пересилуючи муку, крикнула: — Не відступать!* (П. Тичина).

Поміркуйте

1. Яка різниця між тим, як називає дію іменник (*біг*), і тим, як називає її дієслово (*бігти*)?
2. Чи завжди дієслово доконаного виду позначає вже виконану дію?
3. Чому деякі дієслова можуть бути то перехідними, то неперехідними?
4. Яка залежність існує між перехідністю (неперехідністю) дієслова і його станом?
5. Чому саме інфінітив вважається початковою формою дієслова?

Способові форми дієслова

§ 124

Способи дієслів

Спосіб виражає відношення дії до реальності. Є три способи дієслів: дійсний, умовний і наказовий.

Форми дієслова в дійсному, умовному або наказовому способі називаються *способовими*. У реченні способів форми дієслова виступають у ролі присудків.

Дійсний спосіб означає реальну дію, яка відбувалася, відбувається або відбуватиметься: *будували, будуємо, побудуємо*. Дієслово в дійсному способі обов'язково має часову характеристику: реальна дія може відбуватися в минулому (*писав, написав*), теперішньому (*пишу*) або майбутньому (*писати, буду писати, напишу*) часі.

Умовний спосіб означає дію, можливу за певних умов або бажану: *збудували б, закінчив би*. Дієслово в умовному способі на час звичайно не вказує (*учора написав би, зараз написав би, завтра написав би*), тому й не має часових форм, за винятком віднесення можливої дії до минулого часу, коли дієслово в умовному способі таки вказує на минулий час (*був би написав*).

Наказовий спосіб означає наказ, заклик, прохання, побажання діяти: *розкажи, заспіваймо, збудуйте*. Дія, названа дієсловом у наказовому способі, може відбуватися лише після повідомлення про неї, тому часова характеристика такої Дн зайва: дієслово в наказовому способі часових форм не має.

Способів форми дієслів у контексті можуть набувати невластивого їм значення, тобто одна форма може вживатися замість іншої.

Форма майбутнього часу дійсного способу в певному контексті може виражати наказ, побажання, спонування: */ти поїдь людьми, а тоді повернешся назад* (Григорій Тютюнник). *Ну як же сину, зав дід зітхнувши. — Я б тебе й не маю права, бо... хто знає, як краще? Хай же Бог тобі помагає... Йтимеш отак навпростець, на Вербовий хутір,*

а тоді — як хоч, шляхом, а як хоч — навпростець... А як живи ~
будеш, даси вістку... (І. Багрянний).

Форма умовного способу іноді так само може передавати спонукання: **Відпросився б ти в командира, прийшов би до мене хоч на часину** (О. Гончар). **Таточку, голубчику, ви б краще лежали** (І. Тобілевич).

Форма наказового способу може виступати в значенні дійсного способу: **Ахтось у нашому загоні візьми та й пус-ти чутку, що я звідкись переписав той вірш** (М. Стельмах) — умовного способу: **Часом і досі здається мені, що й заропоклепай косу хто-небудь під моїм вікном, я зразу помолодшав би** (О. Довженко).

§ 125

Особа, рід і число. Безособові дієслова

Дієслова в теперішньому й майбутньому часах дійсного способу та в наказовому способі змінюються за особами.

Дієслово в першій особі називає дію тієї особи чи осіб, хто говорить: *(я) вважаю, (ми) подумуємо, (ми) скажімо*.

Дієслово в другій особі називає дію тієї особи чи осіб, до кого звертаються: *(ти) допоможеш, (ти) розкажи, (ви) керуєте, (ви) поясніть*.

Дієслово в третій особі називає дію як особи чи осіб, так і предмета чи предметів, про кого або про що мовиться: *(він) малює, (вони) знайомляться, (дерево) зеленіє, (дні) минають*.

Дієслова в минулому часі дійсного способу і в умовному способі за особами не змінюються — вони змінюються лиш за родами й числами: *радів, раділа, раділо, раділи; радів би, раділа б, раділо б, раділи б*. Форми роду й числа дієслів тут виконують синтаксичну функцію — вказують на зв'язок між словами (*день змінив ніч і день змінила ніч*).

Число дієслова несе інформацію про кількість діячів. Одна особа вказує, що дія чи стан приписується:

- а) одному виконавцеві (особі, тварині чи предмету): *(я) допомагаю, (мотоцикліст) мчить, (мурашка) повзе, (листок) тріпоче;*
- б) сукупності однорідних предметів: *(селянство) голосує, (молодь) вчиться, (листя) опадає, (жито) досягає;*
- в) предметам, що не піддаються лічбі (речовинам, сферам діяльності, поняттям тощо): *(вода) тече, (бджільництво) розвивається, (історія) не повторюється*.

Перша особа множини вказує, що дію виконує мовець та ще одна чи більше осіб: *(ми) пливемо, розмовляємо, поспішаймо*. Друга особа множини вказує на дію двох або більше осіб, до яких звернена мова: *(ви) думаєте, зачекайте*.

Третя особа множини означає, що дію виконують два або більше діячів без участі мовця: *(люди) радіють, (хмари) збираються, (квіти) пахнуть*.

Особові й числові форми дієслів у контексті можуть набувати невластивих їм значень.

Форма першої особи однини й множини може позначати дію, не пов'язану з конкретною особою (у загадках, прислів'ях, приказках): **Мету-мету — не вимету, несунесу — не винесу, пора прийде — само вийде. То спідаю, то обідаю — і погулятиніколи. Як робимо, так ходимо, як дбаємо, так маємо** (Нар. творчість).

Форма першої особи множини в науковому й публіцистичному стилях позначає автора із співучастю читача: **Нагадаємо один показовий уявний відношення і згодом. У пертій половині 1906 року в Києві виходив український сатиричний журнал «Шершень» (О. Ставицький). Як бачимо, імпершівіністів страхало відрод-кення України навіть на правах автономії** (Р. Іванченко).

Форма другої особи однини й множини вживається в узагалі ^{на особовому значенні} (У прислів'ях, приказках, описах ^{жолі} **починаєш, думай про кінець** (Нар. творчість). **Та пісня** ^М **софі** ^т **им о** ^т **мови** ^т **сь отруйне. Будить жаждобу. Чим більше слухаєш, тим більше хочеться чути. Чим більше ловиш, тим трудніше здається, якимсь не вбитій дорозі зеленого степу, а вітря, п'єм краси та чару та вільного пахучого по-** (Панас Мирний).

Форма другої особи множини при звертанні до співбесіда, зокрема до старшої людини, виражає ввічливість: *Лід скочив Петро, схопив діда Савку за плече: — А що, діду, не л*жете? Здається?* (С. Тельнюк).

Тільки форму третьої особи однини мають безособові дієслова: *Фортунить вам, Маріє Кирилівно, просто інший раз аж не віриться* (І. Левада).

Форма третьої особи множини вживається в неозначено-особовому значенні: *Багато таких суден тепер спливають, ріжуть, вантажать на платформи й відправляють на металургійні заводи* (О. Гончар).

Частина дієслів, змінюючись за способами й часами, не змінюється, проте, за особами, родами й числами. Їх називають безособовими. Вони вживаються тільки або у формі 3-ї особи однини, або у формі середнього роду: *світати — світало, світає, світатиме, світало б, нехай світає; щастити — щастило, щастить, буде щастити, щастило б, нехай щастить*.

Ці дієслова переважно означають:

- явища природи: *розвидняється, дніє, вечоріє, смеркає, мрячить, похолодало, замело;*
- стан людини: *морозить, лихоманить, не спиться, хочеться, кортить, живеться, працюється, не сидиться;*
- уявлення про долю: *щастить, таланить, фортунить;*
- міру наявності чогось: *не вистачає, бракує.*

У безособовому значенні можуть вживатися й деякі особові дієслова: *Пахла земля, пахли недавно зрубані дерева...* (Г. Хоткевич). *Над Ташанню пахло вербовими кладками* (Григорій Тютюнник). У першому реченні від дієслів *пахла, пахли* ставиться питання хто? що? (отже, ці дієслова пов'язуються з особами), у другому — від дієслова *пахло* такого питання поставити не можна (отже, воно тут вжите в безособовому значенні).

Безособові дієслова виступають у ролі присудків у безособових реченнях. При них підмета не буває, але нерідко потрібен додаток у родовому, давальному, знахідному чи орудному відмінку: *мені неспиться, йому не вистачає грошей, дорогою замелоснігом*.

Деякі дієслова не вживаються у формі 1-ї і 2-ї осіб через своє лексичне значення (дії, названі ними, не можуть виконуватися людьми), наприклад: *текти, капати, жеврити, минуться, телитися, ягнитися, колоситися, рясніти* тощо.

§ 126

Дійсний спосіб.
Часи дієслова

Дієслова в дійсному способі мають форми минулого, давнини, теперішнього й майбутнього часів.

Час дієслова визначається за моментом повідомлення про дію.

Минулий час означає дію, яка відбувалася або відбулася до повідомлення про неї: *читав, писала, слухали, ухвалили, доповів, доповіла*.

Минулий час дієслів недоконаного виду означає тривалу або повторювану дію без зв'язку з теперішнім часом: *Мені тринадцятий минуло, я пас ягнята за селом. Чи то так сонечко сіяло, чи так мені чого було?* (Т. Шевченко).

Минулий час дієслів доконаного виду може означати:

- завершену минулу дію, наслідки якої тривають і в теперішньому часі: *Чую, що смерть, потайна й ненажерная, в вічні обійми мене обхопила* (В. Мова);
- завершену минулу дію без зв'язку з теперішнім часом: *Та на зорі, в золотаву пору птиці зелені рвонувлись вгору. Тільки злетіть не змогли, не зуміли: переплутались крила* (Л. Костенко).

Давноминулий час означає дію, що відбулася чи відбувалася перед іншою минулою дією: *рушив був (та й зупинився), домовилися були (але нічого не вийшло), збиралися були (та не поїхали)*.

Час теперішній означає дію, яка відбувається під повідомлення про неї. Проте ця дія може відбуватися по-різному:

- У певний конкретний проміжок (актуальний час): *Сосни шумлять, і драти гудуть, і дощ накрапає — так ніби вдома. Лиш серце щемить, мов на страту ведуть, і щелепи зводить страшна оскома* (І. Багрянний);
- постійно, періодично (неактуальний час): *Земля обертається* (3 підручника). / *все-таки до тебе* (ка тне > мі з) *й занпащений, нещасний краю, як я тебе*

згадаю, у грудях серце з туги, з жалю **гине** (Леся Українка).
Полюють зайців в основному трюма способами: зпідйому,
з-під собак-гончаків і на засідах (Остап Вишня).

Форму теперішнього часу мають тільки дієслова недоко-
наного виду.

Майбутній час означає дію, що відбуватиметься чи
відбудеться після повідомлення про неї. Дієслова в майбут-
ньому часі мають три форми:

просту доконаного виду: *прочитаю, розглянемо, збудують*;
складну (синтетичну) недоконаного виду: *писатиму, чита-*
тимете, виступатимуть;

складену (аналітичну) недоконаного виду: *будемо писати,*
будете вдосконалювати, будуть працювати.

Останні дві форми за своїм значенням синонімічні.

Часові форми дієслів у контексті можуть набувати невла-
стивих їм значень, тобто одна форма може вживатися замість
іншої.

Форма теперішнього часу може вживатися для позначення
дії, що відбувалася в минулому:

а) в емоційних розповідях про несподівані випадки, про
насичені пригодами події: *Пішов я з рушницею в ліс,*
може, думаю, де зайця підніму. Вийшов на личакову по-
лянку — зирк! — а передо мною, ну, не далі як до комори,
стоять дві [кози] й дивляться на мене... Не витримав:
приложився — б-бах! Одна на місці! А друга втекла! Я
біжу до неї і світу під собою не бачу! Прибіг, здіймаю
череска, путаю ноги! А руки тремтять, а ноги трем-
тять! (Остап Вишня);

б) в розповідях про нерегулярно повторювані дії (зі встав-
ним словом *було*): *Було, роблю що, чи гуляю, чи Богу мо-*
лося, усе думаю про його (Т. Шевченко);

в) в описах природи для створення ефекту присутності.
Ліс чимдалі густішає. Праворуч і ліворуч великі дерева —
дуби й берези, а де-не-де трусить листом боязка осик^а
(І. Сенченко);

г) в описах історичних подій (історичний час): *НаприкМ^і*
березня 1917 року в Києві заявляє про себе нова УР^і
ська державотворча сила. За ініціативою відомого у^к

раїнського громадського діяча адвоката Миколи Міх-
новського збирається військовий з'їзд (Р. Іванченко).

Якщо форму майбутнього часу доконаного виду вжито
ооюд із формами минулого й теперішнього часів, то ця форма
вж^пує на дію, що відбулася в минулому: *Дощі випадали що-*
денно Вискочить сонце на мить на блакитну поляну, щоб обсу-
шитись, гляне на себе в калюжу — і знов лізуть на нього важкі
розтріпані хмари (М. Коцюбинський). У цьому уривку, де
йдеться про минуле, дієслово *випадали* вжито в минулому часі,
вискочить і *гляне* — в майбутньому, *лізуть* — у теперішньому.
Іноді на минулий час вказує вжите в реченні вставне слово
було: *Було, вийду, сяду на призьбі, прислухаюся, придивляюся*
(Марко Вовчок).

Зрідка, щоб підкреслити неминучість якоїсь дії, минулий
час вживають у значенні теперішнього або майбутнього. На-
приклад, Лісовик у «Лісовій пісні» Лесі Українки, застерігаю-
чи Мавку від підступності людських стежок, каже: «Обминай
їх, доню: раз тільки ступиш, і **пропала** воля!». Форму дієслова
пропала тут вжито в значенні *пропаде*.

§127

Творення форм минулого і давноминулого часу

Форми минулого часу творяться від основи інфінітива:

а) для чоловічого роду — за допомогою суфікса -в або без
нього, якщо основа закінчується на приголосний: *чи-*
тав, мандрував, розцвів, побіг, затих; причому о, є в зак-
ритому складі чергується з і: *мести — мів, везти — віз,*
могти — міг, рости — ріс;

б) для інших родів і для множини — за допомогою суфік-
са -л- та закінчень -а, -о, -и: *розцвіла, розцвіло, розцвіли;*
затихла, затихло, затихли; чергування о, є з і в цих фор-
мах не відбувається: *мести — мела, мело, мели; рости —*
Росла, росло, росли.

Суфік. -нн- при цьому може випадати: *мерзнути — мерз,*
збліднути — зблід, заслабнути — заслаб (і *зслабнув*), *стерпну-*

ти — стери (і стерпнув); але: стукнути — стукнув, гукнути — гукнув, крикнути — крикнув.

Дієслова в минулому часі за особами не змінюються, змінюються тільки за родами (в однині) і числами: (я, ти, він) ріс, (я, ти, вона) росла, (я, ти, воно) росло, (ми, ви, вони) росли.

Форми давноминулого часу творяться приєднанням до форм минулого часу відповідних форм минулого часу дієслова бути: почав був, почала була, почало було, почали були.

Дієслово в давноминулому часі виражає дію, що тривала якийсь час, але була перервана іншою дією в минулому: Лукаш нахилиється, знаходить вербовусопілку, що був кинув, бере її до рук і йде по білій галяві до берези (Леся Українка). Я вже зібрався був, та не поїхав через рідні обставини і влаштувався на роботу в редакцію харківської газети (О. Довженко). Віл щось почав був говорити, та судді річ його спочатку перебили (Є. Гребінка).

Від давноминулого слід відрізнити форму минулого часу з вставними словами було, бувало, які не вказують, що дана дія передувала якійсь іншій дії: За медом, було, приїздили купці з Харкова, з Бєлгорода (О. Стороженко). Ти пам'ятаєш того великого чорного парасоля, як ми, бувало, під ним удвох від дощу ховались? (Леся Українка). Щоправда, трапляються випадки, коли для творення давноминулого часу використовують і форму було: — Ви, діточки, не скучайте за братиком, — почала було мати, та голос ввірвавсь і завмер (Марко Вовчок). Така форма дієслова не виділяється комами. Слова ж було, бувало, вжиті як вставні, треба виділяти комами.

§ 128

Змінювання дієслів у теперішньому і простому майбутньому часах

Дієслова в теперішньому і простому майбутньому часах (доконаного виду) однаково змінюються за особами й числами. За характером особових закінчень дієслова поділяються на першу, другу та архаїчну дієвідміни.

До I дієвідміни належать дієслова, які в закінченнях їх осіб, крім 1-ї особи однини і 3-ї особи множини, мають є у письмі — також є), а в 3-й особі множини — закінчення -ють (на письмі — також -ють): кажеш, каже, кажемо, кажете, кажу, зуміє, зумієш, зуміємо, зумієте, зуміють.

До II дієвідміни належать дієслова, які в закінченнях їх осіб, крім 1-ї особи однини і 3-ї особи множини, мають і в письмі — і), а в 3-й особі множини — закінчення -ать (на письмі — також -ять): мовчиш, мовчить, мовчимо, мовчите, мовчать; склеїш, склеїть, склеїмо, склеїте, склеять.

В українській мові немає таких дієслів, що в якихось формах належали б до I дієвідміни, а в якихось — до II: якщо дієслово в будь-якій особовій формі має закінчення I дієвідміни, то й у всіх інших формах матиме звукову характеристику цієї дієвідміни; те саме стосується й дієслів II дієвідміни.

Отже, дієслова I та II дієвідмін на письмі мають такі особові закінчення:

Число	Особа	I дієвідміна	II дієвідміна
Однина	1-а	-у, -ю	-у, -ю
	2-а	-еш, -єш	-иш, -їш
	3-я	-є, -є	-ить, -їть
Множина	1-а	-емо, -емо	-имо, -їмо
	2-а	-ете, -ете	-ите, -їте
	3-я	-уть, -ють	-ать, -ять

До архаїчної дієвідміни належать дієслова дати, їсти и повісти та префіксальні похідні від них на зразок дода-ти > "Рдати, виїсти, розповісти тощо (суфіксальні похідні дієслова давати, поїдати, відповідати належать до I дієвідміни).

Змінюються вони так:

Число	Особа	Дати	Їсти	Повісти
Однина	1-а	дам	їм	повім
	2-а	даси	їси	повіси
	3-я	дасть	їсть	повість
Множина	1-а	дамо	їмо	повімо
	2-а	дасте	їсте	повісте
	3-я	дадуть	їдять	—

У 3-й особі множини дієслова на *-повісти* не вживаються їхнє значення тут передається іншими словами: *повісти*, *повідати* — розкажуть; *відповісти* — дадуть відповідь; *доповісти* — повідомлять, прозвітують.

Дієслово *бути* в теперішньому часі в усіх особах має форму *є*. Лише в художній літературі можуть траплятися архаїчні форми 2-ї та 3-ї осіб *еси*, *есть*, *есте*, *суть*. У майбутньому часі дієслово *бути* має закінчення I дієвідміни: *буду*, *будеш*, *буде*, *будемо*, *будете*, *будуть*.

Для особових форм дієслова характерні такі особливості:

- а) ненаголошені *є* (*є*) та *и* (*ї*) у закінченнях у вимові звучать майже однаково, наприклад: *пишемо* звучить майже як [лишимо], *будуєш* — майже як [будуйиш], *сушите* наближається до [сушете]; це треба мати на увазі під час написання особових форм дієслова;
- б) буквосполучення *-шея* в 2-й особі однини читається як *с'с'а* (*вчишся* [ўчис'с'а], *пнешся* [пнес'с'а]); буквосполучення *-ться* в 3-й особі однини й множини (яке, до речі, завжди пишеться з м'яким знаком) звучить як *ц'ц'а* (*вчиться* [ўчиц'ц'а], *вчатся* [ўчац'ц'а]);
- в) у 3-й особі однини дієслова II дієвідміни обов'язково мають у кінці м'який звук *т*"; *просить*, *бачить*, *гоїть* (в усній мові можна почути *просе*, *баче*, *гоє*);
- г) у 1-й особі множини в кінці виступає звук *о*: *ведемо*, *говоримо*, *будуємося*; форми без кінцевого *о* (*ведем*, *говорим*, *будуємся*) допустимі лише в розмовній мові та в поезії;
- г) у закінченнях 1-ї та 2-ї осіб множини *-емо*, *-имо*, *-ете*, *-ите* перший голосний ніколи не буває наголошеним, наголос падає або на останній голосний закінчення, або на голосний основи: *йдемо*, *можемо*, *мовчимо*, *ходимо* / *йдете*, *можете*, *мовчите*, *ходите*.

§ 129

Визначення дієвідміни дієслова

Дієвідміну дієслова можна визначити:

- а) за 3-ю особою однини, якщо наголос падає на закінчення: *веде*, *береже*, *принесе* (I дієвідміна); *біжить*, *кричить*, *шумить* (II дієвідміна);
- б) за 3-ю особою множини за закінченнями *-уть* (*-ють*) і *-ать* (*-ять*): *пишуть*, *виконують*, *клопочуться* (I дієвідміна); *нівечать*, *чистять*, *дивляться* (II дієвідміна).

Безпоявно дієвідміна дієслова визначається за основою інфінітива (неозначена форма без суфікса *-ти*: *працюва-ти*, *терпі-ти*, *чисти-ти*, *допомог-ти*).

Якщо основа інфінітива закінчується суфіксами *-і-* (*-ї-*), *-и-* або після шиплячого *-а-* і цей суфікс у 1-й особі однини випадає, то дієслово належить до II дієвідміни. Якщо дієслово не відповідає цим умовам, то воно належить до I дієвідміни.

Наприклад, дієслова *гуркотіти* — *гуркочу*, *гоїти* — *гою*, *ходити* — *ходжу*, *бачити* — *бачу*, *кричати* — *кричу*, *одержати* — *одержу* (у яких суфікси *-і-*, *-и-* та після шиплячого *-а-* випадають) належать до II дієвідміни: *гуркотиш*, *гуркотить*... *гуркотять*; *гоїш*, *гоїть*... *гоять*. Дієслова *молоти*, *боротися*, *в'янути*, *класти*, *повзти*, *гуркотати*, *дихати*, *стругати* (у яких немає суфіксів *-і-*, *-и-* та після шиплячого *-а-*), *радіти* — *радію*, *синіти* — *синію*, *бажати* — *бажаю*, *помічати* — *помічаю* (у яких ці суфікси не випадають) належать до I дієвідміни: *гуркочеш*, *гуркоче*... *гуркочуть*; *радієш*, *радіє*... *радіють*. У дієсловах *бити*, *лити*, *жати*, *почати* тощо звуки *и* та *а* не є суфіксами (входять до кореня), тому ці дієслова належать також до I дієвідміни: *б'єш*, *б'є*... *б'ють*.

В цього правила є винятки:

- а) дієслова *хотіти*, *гудіти*, *сопіти*, *ревіти*, *іржати* (хоч у них суфікси *-і-*, *-и-* та після шиплячого *-а-* випадають) належать до I дієвідміни: *хочу*, *хочеш*, *хоче*... *хочуть*; *сопу* (не «соплю»), *сопеш*, *сопе*... *сопуть* (не «соплять»);
- б) Дієслова *бігти*, *боятися*, *стояти*, *спати* (хоч у них немає відповідних суфіксів) належать до II дієвідміни: *біжиш*, *біжить*... *біжать*.

Дієслово *сукати* може належати як до I дієвідміни (*сукаю, сукаєш* і т. д.), так і до II дієвідміни (*сучу, сучиш* тощо).

Іноді дієслова, подібні за звучанням і однакові або близькі за значенням, залежно від їхнього звукового оформлення можуть належати до різних дієвідмін, наприклад: *брязкотати* — *брязкочу, брязкочеш... брязкочуть*; *брязкотіти* — *брязкочу, брязкотиш... брязкотять*; *слати* — *стелю, стелеш... стелять*; *стелити* — *стелю, стелиш... стелять*; *волокти* — *волочу, волочеш... волочуть*; *волочити* — *волочу, волочиш... волочать*.

§ 130

Зміни звуків в особових формах дієслів

Під час змінювання дієслів у теперішньому й простому майбутньому часах (доконаного виду) деякі приголосні чергуються. Це відбувається відповідно до правил чергування приголосних, тобто чергуються г — з — ж, к — ц — ч, х — с — ш; д — дж, зд — ждж, т — ч, ст — щ. При цьому спостерігаються такі закономірності.

У дієсловах I дієвідміни чергування приголосних відбувається в усіх особах: *могти* — *можу, можеш, може, можемо, можете, можуть*; *тесати* — *тешу, тешеш, теше, тешемо, тешете, тешуть*; *гуркотати* — *гуркочу, гуркочеш, гуркоче, гуркочемо, гуркочете, гуркочуть*; *пекти* — *печу, печеш, пече, печемо, печете, печуть*.

У дієсловах II дієвідміни чергування приголосних відбувається тільки в 1-й особі однини: *водити* — *воджу, водиш, водить, водимо, водите, водять*; *їздити* — *їжджу, їдиш, їдить, їздимо, їздите, їздять*; *чистити* — *чищу, чистиш, чистить, чистимо, чистите, чистять*; *гуркотіти* — *гуркочу, гуркотиш, гуркотить, гуркотимо, гуркотите, гуркотять*.

У дієслові *бігти* чергування г — ж відбувається в усіх особах: *біжу, біжиш, біжить, біжимо, біжите, біжать*.

У дієсловах II дієвідміни, основа яких закінчується на гуоний звук, у 1-й особі однини і 3-й особі множини перед закінченням з'являється м'який л': *ловити* — *ловлю, ловиш, ловить, ловимо, ловите, ловлять*; *ломити* — *ломлю... ломлять*.

пбити — *роблю... роблять*; *кропити* — *кроплю... кроплять*; *графити* — *графлю... графлять*.

⁶ Якщо звук л з'являється в дієсловах I дієвідміни, то він зберігається в усіх особах: *сипати* — *сиплю, сиплеш, сипле, сиплемо, сиплете, сиплють*.

Крім того, основи дієслів I дієвідміни порівняно з основами інфінітива (неозначеної форми) зазнають таких змін:

а) суфікс -ува- змінюється на -уй-: *будувати* — *будуй-у (-еш, -уть)*, *працювати* — *працюй-у (-еш, -уть)*; а також у слові *кувати* — *куй-у (-еш, -уть)*;

б) у дієсловах із суфіксами -а-, -і-, які не випадають, перед закінченням з'являється звуки: *бувати* — *бувай-у (-еш, -уть)*, *бажати* — *бажай-у (-еш, -уть)*, *радіти* — *радій-у (-еш, -уть)*; у дієсловах *давати, ставати* суфікс -ва- замінюється на -й-: *дай-у (-еш, -уть)*, *стай-у (-еш, -уть)*; а також можливі два варіанти: *плескати* — *плещу (-еш, -уть)* і *плескаю*; *стругати* — *стружу (-еш, -уть)* і *стругаю*;

в) у дієсловах, основа яких закінчується кореневим и, перед закінченням з'являється й: *мити* — *мий-у (-еш, -уть)*, *шити* — *ший-у (-еш, -уть)*, *вити* (видавати звуки) — *вий-у (-еш, -уть)*; у кількох дієсловах кореневий и змінюється на й: *бити* — *бій-у (-еш, -уть)*, на письмі: *б'ю, б'єш* і т. д.), *пити* — *пій-у (-еш, -уть)*, *вити* (сплітати, скручувати) — *вій-у (-еш, -уть)*, *лити* — *л'ї-у (-еш, -уть)*;

г) у кількох дієсловах в основі з'являється або зникає звук є: *брати* — *беру, прати* — *перу, стерти* — *зітру, підперти* — *підіпру*;

г) змінюються основи в дієсловах *знати* — *жену, слати* (посилати) — *шлю, слати* (стелити) — *стелю, молоти* — *мелю, сісти* — *сяду, іти* — *їду, їхати* — *їду, жити* — *живу, дуги* — *дму* (і дую), *зняти* — *зніму, взяти* — *в'їмаю*; *жати* — *жму* (тисну) і *жну* (зрізую стебла), *м'ятити* — *мну, тяти* — *тну, почати* — *почну, клясти* — *кляню* (рідко *клянута*); *прип'яти* (також *прип'ясти, припнути*) — *з'їмаю, з'їмаєш, з'їмає*; *пану, зів'яти* (і *зів'янути*) — *зів'яну*; *поуюються* основний У Дієсловах на -сти, у яких звук с ходить від д або т: *вести* — *вед-у, цвісти* — *цвіт-у*.

§ 131

Творення складної і складеної форм
майбутнього часу

Складна (синтетична) форма майбутнього часу (недоконаного виду) утворюється додаванням особових форм дієслова (*їняти* до неозначеної форми дієслова недоконаного виду (дієслово *їняти* збереглося лише у вислові *я не їму віри, ти не їмеш віри* і т. д.):

Особа	О д н и н а	М н о ж и н а
1-а	знати + му — знатиму	знати -+• мемо- знатимемо
2-а	знати + меш — знатимеш	знати -<- мете -- знатимете
3-я	знати + ме — знатиме	знати -+ муть -- знатимуть

Тому в цій формі після т перед м завжди пишеться буква *й* (кінцевий голосний неозначеної форми дієслова).

Складена (аналітична) форма майбутнього часу (недоконаного виду) утворюється поєднанням особових форм дієслова *бути* з неозначеною формою дієслова недоконаного виду:

Особа	О д н и н а	М н о ж и н а
1-а	буду знати	будемо знати
2-а	будеш знати	будете знати
3-я	буде знати	будуть знати

Складна і складена форми майбутнього часу мають однакове значення. Їх нерідко вживають упереміш, аби уникнути одноманітності: *Україно! Доки жити буду, доти відкривати му тебе* (В. Симоненко).

§ 132

Творення форм умовного способу

форми умовного способу дієслів творяться від форм минулого часу за допомогою частки *би* (*б*), яка пишеться окремо *и* у печенні може стояти після будь-якого повнозначного слова. Причому форма *би* вживається після приголосних, форма *б* після голосних. Якщо в реченні поспіль вжито кілька дієслів в умовному способі, то частку *би* (*б*) не обов'язково повторювати при кожному з них, наприклад: *Якби оті проміння золоті у струни чарами якими обернути, я б з них зробила золоту арфу, — в ній все було б ясне — / струни, й гуки* (Леся Українка). *Ні, Марко не такий. Він, як бурчак, рвав би каміння, рив береги, з корінням вивертав би дерева* (М. Коцюбинський).

У підрядних реченнях, приєднаних до головного за допомогою сполучників *якби, аби, коли б*, у складі яких є частка *би* (*б*), дієслово у формі минулого часу має значення умовного способу: *Добре, дуже б добре було, якби-то воно так сталося, як гадалося* (Т. Шевченко). *Дослужився б до високих посад, аби не мав природної недовіри. Коли б знав чоловік, що доля готує йому через якийсь проміжок часу, тоді б десятою дорогою обминав непевні стежки* (З тв. М. Стельмаха).

Значення умовного способу мають і форми минулого часу, вжиті із частками *щоб, бодай*: *Село! Село! Веселі хати! Веселі здалека палати, бодай ви терном поросли! Щоб люди й сліду не найшли, щоб і не знали, де й шукати* (Т. Шевченко).

Умовний спосіб може утворюватись і від неозначеної форми дієслова за допомогою тої ж частки *би* (*б*): *Коли б його пустити з косою просто, він обкосив би всю земну кулю, аби тільки була добра трава та хліб і каша* (О. Довженко). *Сини мої, мої вчота, вам жити та жити би молодим* (В. Сосюра).

бу, ідко вживаною є форма минулого часу умовного способу, *якби* ^{нка}творюється за допомогою допоміжного дієслова *бути*: *Усі кі^{знала}ні — була б не любила* (Т. Шевченко). В ^{ших} випадках Ф⁰Р^ми умовного способу на час не вказу^{ть}.

§ 133

Творення форм наказового способу

Спеціальні форми наказового способу є лише для 2-ї особи однини (*зроби*) та 1-ї і 2-ї осіб множини (*зробімо, зробіть*).

Наказовий спосіб для 1-ї і 3-ї осіб однини та 3-ї особи множини твориться додаванням до дієслова в теперішньому часі або в майбутньому часі доконаного виду частки *хай* (*нехай*): *хай зроблю, хай зробить, хай зроблять*.

Спеціальні форми наказового способу утворюються від основи теперішнього часу. Для цього від 3-ї особи однини відкидаємо закінчення -є або -ить (*пиш-є, підкресл-ить, сяд-є, стан-є, поміркуй-є, пробач-ить* тощо), потім:

- під наголосом та після збігу приголосних додаємо особові закінчення -и, -імо, -іть: *пиши, пишімо, пишійть; підкресли, підкреслимо, підкресліть*; ці закінчення зберігаються й тоді, коли префікс ви- перетягує на себе наголос: *випиши, випишімо, випишіть*;
- у решті випадків кінцеві зубні приголосні основи пом'якшуємо, інші — не пом'якшуємо і в 1-й особі множини додаємо закінчення -мо, а в 2-й — закінчення -те: *сядь, сядьмо, сядьте; стань, станьмо, станьте; поміркуй, поміркуймо, поміркуйте; пробач, пробачмо, пробачте*.

Отже, у наказовому способі дієслова мають такі закінчення:

Число	Особа	Під наголосом та після збігу приголосних	В інших випадках
Однина	2-а	-и	-<ь>
Множина	1-а	-імо	-(ь)мо
	2-а	-іть	-(ь)те

Дієслова *пити, бити, вити, лити* в наказовому способі зберігають кореневий голосний *и*: *пий, бий, вий, лий*. Дієслово

... такі форми наказового способу: *їж, їжмо, їжте*; тут було чергування звука *д* (*їда*) із звуком *ж* (як у випадку *ївадити-заважати*).

Форми наказового способу на зразок *ходім, ходітьте, дайте підемо* (замість: *ходімо*), *ідіте* (замість: *ідіть*) не є нормативними, вони допустимі лише в розмовному стилі.

Форма 2-ї особи множини наказового способу вживається в оазі ввічливого звертання до однієї особи: *Не плачте, мамо, ї треба* (А. Малишко).

При наказовому способі, як правило, вживається звертання: *Зеленійте, доли і лужечки, і, орли, здіймайтесь ув імлі, позливайтесь, круті бережечки, по українській молодій землі!* (А. Малишко).

Різних відтінків значенню наказового способу надає вид дієслова. Наказ чи прохання, висловлені дієсловом недоконаного виду, звучать не так категорично, як ті ж наказ чи прохання, передані формою доконаного виду: *заходьте і зайдіть, сідайте і сядьте*.

Наказові надають відтінку інтимності частки *-но, -бо*, які пишуться через дефіс: *іди-но, розкажи-но, послухай-бо, зачекайте-бо*.

Поміркуйте

- Чи всі способові форми дієслова змінюються за особами?
- Від чого залежить час дієслова?
- Чим різняться дієслова I і II дієвідмін? Чи тільки закінченнями?
- Чи можна визначити дієвідміну дієслова за 1-ю особою однини?
- Чи форми наказового способу якимось залежать від дієвідміни дієслова?

Дієприкметникібезособова форма на -но, -то

§ 134

Дієприкметник як форма дієслова

Дієприкметник — це форма дієслова, яка поєднує в собі дієслівні ознаки з прикметниковими.

З одного боку, дієприкметник, як і дієслово взагалі, називає дію, має доконаний чи недоконаний вид, буває перехідним (пасивний дієприкметник) або неперехідним (активний). Наприклад, дієприкметник *лежачий* (камінь) указує на дію — (камінь) *лежить*, має недоконаний вид і є неперехідним; дієприкметник *покладений* (камінь) указує на дію — *поклали* (камінь), має доконаний вид і є перехідним.

З іншого боку, дієприкметник, як і прикметник, називає ознаку предмета, має форму відмінка, роду й числа. Наприклад, дієприкметник *достиглої* (вишні) вказує на ознаку (відповідає на питання якої?) і має форму родового відмінка однини жіночого роду.

У реченні дієприкметник виконує ту саму функцію, що й прикметник, тобто виступає в ролі означення або іменної частини складеного присудка: *Я хочу бачити світ розплющеними очима* (І. Драч). *Хата посыпана зеленою, пахучою травою, кутики обставлені клечанням* (Ю. Яновський).

Дієприкметники бувають активні й пасивні.

Активні дієприкметники називають ознаку предмета, зумовлену дією того самого предмета: *робітник працює* — *працюючий робітник*, *птаха співає* — *співаючий птах*, *вогнище погасло* — *погасле вогнище*.

Активні дієприкметники бувають доконаного (*погасле*) й недоконаного (*працюючий, співаючий*) видів.

Пасивні дієприкметники називають ознаку предмета, зумовлену дією іншого предмета: *робітника преміювали* — *преміюваний робітник*, *хтось поранив птаха* — *поранений птах** *застосовують метод* — *застосований метод*.

Крім того, пасивні дієприкметники можуть називати о³"

нак¹ предмета, зумовлену зворотною дією того самого предмета: *дитина вмилася* — *умита дитина*, *листок відірвався* — *відірваний листок*, *дід згорбився* — *згорблений дід*.

Пасивні дієприкметники бувають доконаного (*преміюваний, поранений*) і недоконаного (*застосовуваний*) видів.

На час дієприкметники не вказують: він визначається «текстом». Наприклад, у реченні *Влісі вже ставало тісно* *додаткової прибуваючих військ* (О. Гончар) дієприкметник *прибуваючих* співвідноситься з минулим часом (*які прибували*). А в реченні *Якщо станеться війна, знову виплакуватимуть очі* *передчасно посивілі матері й наречені* дієприкметник *посивілі* співвідноситься з майбутнім часом (*які посивіють*). Тому неправомірно до дієприкметників застосовувати означення «дієприкметникминулогочасу» чи «дієприкметниктеперішнього часу».

Дієприкметники можуть втрачати дієслівні ознаки (зокрема вид) і набувати значення прикметника: *колючий дріт, родюча земля, пекучий біль, блискучий промовець, вихована людина, розеублений погляд*.

Прикметник від дієприкметника відрізняється тим, що він:

- вказує на сталу, не зумовлену конкретною дією ознаку: *ведуче колесо, дикоростучі тюльпани, стояча вода, шиплячий звук, лежачий камінь*;
- по-іншому утворений, зокрема має невластиві для дієприкметників суфікси: *летючий* (дієприкметник — *лятаючий*), *кипучий* (дієприкметник — *кипаючий*), *плачущий* (дієприкметник — *плачує*), *загребущий, тямуший, пропаший*;
- хоч має суфікс -л(ий), але не має префікса, який вказує на доконаний вид: *кислий* (дієприкметник — *кислий*), *стиглий* (дієприкметник — *достиглий*), *гнилий* (дієприкметник — *зігнилий*), *талий* (дієприкметник — *розталый*);
- має наголошений суфікс -ённ(ий) або -йнн(ий): *нескінченний, незбагнений, невблаганный*;
- має мати інший наголос: *печёна картопля, варений*

Творення і правопис дієприкметників

Активні дієприкметники доконаного виду творяться від основи інфінітива неперехідних дієслів доконаного виду за допомогою суфікса -л- та прикметникових закінчень: а/иарні(ти) — змарнілий, спочи(ти) — спочилий, опа(сти) — опалий. Причому суфікс -ну- в них випадає: засохну(ти) — засохлий, промокну(ти) — промоклий, змерзну(ти) — змерзлий.

У сучасній українській мові активні дієприкметники доконаного виду за допомогою суфіксів -ш-, -вш- не творяться. Форми на зразок «перемігший», «допомігший», «позеленівший», «бувчий» не відповідають літературній нормі; у таких випадках треба казати який переміг, який допоміг, позеленілий, колишиний.

Активні дієприкметники недоконаного виду творяться від основи теперішнього часу неперехідних дієслів недоконаного виду за допомогою суфіксів -уч-, -юч- (від дієслів І дієвідміни) і -ач-, -яч- (від дієслів II дієвідміни) та прикметникових закінчень.

Практично це робиться так: дієслово ставиться в 3-й особі множини теперішнього часу і замість кінцівки -ть додається -ч(ий): співаю(ть) — співаючий, квітну(ть) — квітнучий, лежать — лежачий, терпля(ть) — терплячий.

Утворені від перехідних дієслів активні дієприкметники недоконаного виду на зразок «поважаючи себе людина», «виконуючий пісню артист» не відповідають нормам сучасної української мови; слід казати: людина, яка поважає себе; артист, який виконує пісню (але у вислові виконуючий обоє 'язки це можливо, оскільки цей вислів має значення іменника).

Пасивні дієприкметники доконаного й недоконаного видів утворюються від перехідних дієслів (а також від деяких неперехідних дієслів на -ся):

- а) якщо основа інфінітива закінчується на -а, то до неї додається суфікс -н(ий): обладна(ти) — обладнаний, осюла(ти) — осідланий, спиля(ти) — спиляний, обговорюва(ти) — обговорюваний; при цьому суфікс -ува-, я¹⁰¹¹⁰ на нього переходить наголос, змінюється на -ова-: Р³ малювати — розмальований, збудувати — збудований, за- програмувати — запрограмований;

б) якщо основа інфінітива закінчується не на -а, то до основи Ії особи однини додається суфікс -ен(ий): бачити — бач(у) — бачений, заспокої(ти) — заспокої(у) — заспокоєний, узгоди(ти) — узгодж(у) — узгоджений, в'їздити — в'їждж(у) — в'їжджений, вирости(ти) — вирощ(у) — вирощений, пилюсоти(ти) — пилюсош(у) — пилюсошений, молоти — мел(ю) — мелений (і молотий);

в) якщо основа інфінітива закінчується на суфікс -ну чи на голосний, що належить до кореня, або на -ер, то до такої основи здебільшого додається суфікс -т(ий): зігну(ти) — зігнутий (і зігнений), стисну(ти) — стиснутий (і стиснений), трісну(ти) — тріснутий, коло(ти) — колотий (і колений), би(ти) — битий, тер(ти) — тертий.

У пасивних дієприкметниках н не подвоюється: сказаний, закінчений, запрограмований, перевірений.

Дієприкметники з часткою (постфіксом) -ся в українській мові не утворюються. Якщо ж активний чи пасивний дієприкметник і твориться від дієслова на -ся, то частка -ся випадає: розчервонітися — розчервонілий, намерзтися — намерзлий, втомитися — втомлений, усміхнутися — усміхнений, зажуритися — зажурений, зібратися — зібраний.

§ 136

Відмінювання і вживання дієприкметників

Усі дієприкметники змінюються за відмінками, родами й числами, як прикметники твердої групи:

Відмінки	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	
Н	танучий	тануче	тануча	танучі
Р	танучого	танучого	танучої	танучих
Д	танучому	танучому	танучій	танучим
З	*^ у Н. або Р.	тануче	танучу	Яку Н. або Р.
Н	танучим	танучим	танучого	танучими
М	(на) танучому (танучім)	танучому (танучім)	танучій	танучих

Активні дієприкметники доконаного виду (на **-лий**) і пасивні (на **-ний, -тий**) вживаються без обмежень — нарівні з прикметниками: *З одинадцяти стріляло п'ятеро, та й ті закривавлені від ран своїх і чужих, виснажені й посліплі, глухі від вибухів* (Ю. Яновський). *Вигляд він мав чудернацький, був якийсь наче підстрелений усвоєму перетягнутому пупом, поруділому від дощів сіряку* (О. Гончар).

Активні дієприкметники недоконаного виду (на **-учий, -ачий**) вживаються рідко, і то без залежних слів: *Не бійся гостя сидячого, абійся стоячого* (Нар. творчість). *Умираючий промінь сонця падає на березу, кривавить білу кору* (А. Шиян). *Здалеку долітають завмираючі гуки музики* (І. Нечуй-Левицький). *Нудьгуючими очима дивився він на село* (З. Тулуб).

Але як неприродні, штучні сприймаються ті самі дієприкметники, коли їх вжито із залежними словами: *Не бійся гостя, сидячого за столом. Вмираючий поволів промінь сонця кривавить білу кору берези. Здалеку долітають завмираючі вранкові тиші гуки музики. Нудьгуючими від пересичення очима дивився він на село*. У такому разі їх слід замінити:

- а) підрядним означальним реченням: *Не бійся гостя, що сидить за столом;*
- б) дієприслівником: *Промінь сонця, поволівмираючи, кривавить білу кору берези;*
- в) способовою формою дієслова: *Здалеку долітають гуки музики й завмирають уранкові тиші;*
- г) пасивним дієприкметником: *Знудженими від пересичення очима дивився він на село.*

Частіше активні дієприкметники недоконаного виду використовуються в термінологічних словосполученнях: *блукаючий нерв, крокуючий екскаватор, несуча поверхня крила, веде коло, резонуюча камера, ріжучий диск, діючий вулкан, тонізуючі речовини*. Але й тут їх намагаються по можливості уникнути. Наприклад, замість «оточуюче середовище» тепер кажуть *навколишнє середовище, довкілля, оточення*; замість «ріжучий інструмент» — *різальний інструмент*; замість «спрямовуюча рейка» — *напрямна рейка*; замість «узагальнююче слово» — *Узагальнювальне слово* тощо.

§ 137

Безособова форма на **-но, -то**

Безособова форма дієслова на **-но, -то** твориться від пасивних дієприкметників шляхом заміни закінчення на суфікс **-о**: *підчитаний — прочитано, виконаний — виконано, розглянутий — розглянуто*. Ця форма — незмінювана. Вона, як і безособові дієслова, вживається в ролі присудка в безособових реченнях. Причому підмета не буває, але є прямий додаток, виражений знахідним (чи родовим) відмінком без прийменника: *школу збудовано, доповідь заслухано, всі питання розглянуто, помилок не помічено*.

Безособову форму на **-но, -то** вживають замість пасивних дієприкметників, коли є потреба наголосити на дії, а не на ознаці.

Наприклад, у реченні *Ухвала прийнята одностайно* дієприкметник варто замінити безособовою формою: *Ухвалу прийнято одностайно*. А от у реченні *Хлопці були зморені після довгої дороги* цього зробити не можна.

За своїм значенням безособова форма на **-но, -то** виражає дію, минулу недавно: *Останній екзамен складено, школу закінчено* (О. Донченко). Якщо ж повідомляється про давно закінчену або майбутню дію, то ця форма вживається з допоміжним дієсловом *було* або *буде*: *А в самому низу картини, в окремих клітках, було ще намальовано щось на зразок виставки чи прейскуранта кар за гріхи* (О. Довженко). *Недовзі буде розпочато будівництво ще однієї лінії метро в Києві* (3 газети).

Поміркуйте

1. Яка різниця між активними й пасивними дієприкметниками?
2. Чи пасивні дієприкметники можуть, як і активні, називати ознаку предмета, зумовлену дією того самого предмета?
3. За скількома моделями утворюються пасивні дієприкметники?
4. Чи при активних дієприкметниках недоконаного виду вживаються залежні слова?
5. Чи дієприкметники вказують на час?

Дієприслівник

±221

Дієприслівник як форма дієслова

Дієприслівник — це незмінна форма дієслова, яка називає другорядну дію порівняно з основною дією того самого предмета.

Наприклад, у реченні *Бані церков здійснюються над квівськими горами і сяють золотом у блакитному небі* названо один предмет (*бані*) і дві його дії (*здійснюються* і *сяють*). Якщо в цьому повідомленні нас цікавить передусім місце розташування церков, то в такому разі дія *здійснюються* для нас головна, а *сяють* — другорядна; цю дію, отже, передаємо дієприслівником: *Бані церков здійснюються над квівськими горами, сяючи золотом у блакитному небі*. Якщо ж ідеться про зовнішній вигляд церков, тоді *здійснюються* буде для нас другорядною дією, і її, отже, передаємо дієприслівником: *Бані церков, здійснюючись над квівськими горами, сяють золотом у блакитному небі*.

Дієприслівники бувають доконаного й недоконаного видів. Дієприслівники самі по собі на час не вказують.

Дієприслівник доконаного виду означає другорядну дію, яка відбулася чи відбудеться раніше від основної. Він відповідає на питання *що зробивши?*

Наприклад, у реченні *Поголявши колобджілінаївшисьогіркових пуп'янків, натрапив я на моркву* (О. Довженко) доконаний вид дієприслівників *поголявши* і *наївшись* вказує, що дія, названа ними, відбулася раніше від дії, названої дієсловом *натрапив*.

Дієприслівник недоконаного виду означає другорядну дію, одночасну з основною. Він відповідає на питання *що роблячи?*

Наприклад, у реченні *Гуляє містом дика хуга, висвистуючи, дико кричачи* (М. Бажан) недоконаний вид дієприслівників *висвистуючи* і *кричачи* вказує, що дія, названа ними, відбувається водночас із дією, названою дієсловом *гуляє*.

Дієприслівник у реченні виступає обставиною: *Любив, (коли?) Ідучи на возізлугу, дивитися, (як?) лежачи, на зоряне небо* (О. Довженко). Дієприслівники й дієприслівникові

Дієслово

оти (дієприслівники разом із залежними словами) у реченні звичайно відокремлюються з обох боків комами.

§ 139

Творення і вживання дієприслівників

Дієприслівники доконаного виду творяться від основи інфінітива дієслів доконаного виду за допомогою суфіксів **-вши**, **Гшг сказа(ти) — сказавши, побачи(ти) — побачивши, розцвісти) — розцвівши, перемог(ти) — перемігши**.

Практично це робиться так: дієслово ставиться в чоловічому роді минулого часу й до нього додається **-ши**: *подумав — подумавши, оглянув — оглянувши, підбіг — підбігши*.

Дієприслівники недоконаного виду творяться від основи теперішнього часу недоконаного виду за допомогою суфіксів **-учи**, **-ючи** (від дієслів I дієвідміни) і **-ачи**, **-ячи** (від дієслів II дієвідміни): *жив(уть) — живучи, розумі(ють) — розуміючи, бач(ать) — бачачи, сид(ять) — сидячи*.

Практично це робиться так: дієслово ставиться в 3-й особі множини теперішнього часу і замість **-ть** додається **-чи**: *думаю(ть) — думаючи, терпля(ть) — терплячи, гуркочу(ть) — гуркочучи, гуркотя(ть) — гуркотячи*.

У кінці дієприслівників завжди пишеться буква **и**: *подумавши, розповівши, розповідаючи, кажучи*.

Дієприслівники недоконаного виду треба відрізнити від близьких за звучанням активних дієприкметників у називному (У знахідному) відмінку множини, які, на відміну від дієприслівників, відповідають на питання *які?* і мають закінчення **-і**: (що роблячи?) *сяючи* і (які?) *сяючі*, (що роблячи?) *сидячи* і (які?) *сидячі*. Наприклад, у реченні *Десятки вали вдарили промінням, засліплюючи наступників* (Ш. Саб'єр) *засліплюючи* — дієприслівник, бо відповідає на питання *Що роблячи?*; *наступаючі* — дієприкметник, бо відповідає на питання *які?*

Дієприслівники вживати лише тоді, коли в реченні відноситься щонайменше дві дії: *Якщо не поможеш, то дочка не затешеш*. — *Не подумавши, й кілочка*

не затешеш (Нар. творчість). Але в реченні *Коли я проходив Ботанічним садом, мою увагу привернули рідкісні в нас дерева мигдалю* цього зробити не можна, бо тут кожна дія стосується іншого діяча: *проходив — я; привернули увагу — дерева*. Інша річ, якби речення було побудоване так: *Коли я проходив Ботанічним садом, я звернув увагу на дерева мигдалю* — тоді в ньому можна було б використати дієприслівник: *Проходячи Ботанічним садом, я звернув увагу на дерева мигдалю*.

§ 140

Особливості написання не з різними формами дієслова

З усіма формами дієслова (крім дієприкметника) *не* майже завжди пишеться окремо: *не зупинити, не зупинив, не зупинять, не зупини, не зупинено, не зупинивши; не бачити, не бачили, не бачимо, не бачитиму, не бачив би, не бачено, не бачачи*.

Разом *не* пишеться в дев'яти дієсловах, які без *не* не вживаються: *неволити, ненавидіти, непокоїти, непритомніти, нехтувати, незчутися, нетерпеливитися, нездужатися, нетямитися*.

Разом і окремо *не* пишеться залежно від значення в таких дієсловах: *нездужати* «хворіти» і *не здужати* «не могли, не подолати», *неславити* «ганьбити» і *не славити* «не прославляти», *нестямитися* «втратити самовладання» і *не стямитися* «не повернутися до тями», *непокоїтися* «турбуватися» і *не покоїтися* «не лежати».

У префіксі недо-, якщо він вказує на неповноту, половинчастість дії, *не* пишеться разом: *недобачати* «погано бачити», *недочути* «погано почути», *недосипляти* «мало спати», *недоїдати* «голодувати», *недооцінювати* «знижувати оцінку», *недолюбувати* «відчувати неприязнь», *недовиконувати* «виконувати неповністю». Від цих дієслів треба відрізнити дієслова з префіксом до-, перед якими вжито заперечну частку *не*: *не дочекатися, не доторкатися, не достукатися, не дорахувати*.

З дієприкметниками *не* може писатися і окремо, і разом. Якщо при дієприкметнику є слово, яке пояснює його, т

Прислівник

язково пишеться окремо: *не знаний (д е?) тут, не чуваний (д о л н і / V „ м ?) ніким*. Якщо пр дієприкметнику немає пояснювального слова, то треба писати і разом, і окремо, як із прикметником: *поле іяне (є незасіяне) і поле не засіяне (не є засіяне), робота нчена (є незакінчена) і робота не закінчена (не є закінчена)*. Стіррррізняти заперечне слово *немає* (у нього немає часу), *е* можна замінити **формою нема і в якому не пишеться ра-** **36**, та дієслово *не має* (він не має часу), яке не замінюється формою *нема* і з яким *не* пишеться окремо.

Поміркуйте

1. Дієприслівник у реченні називають ще «другорядним присудком». Які підстави є для цього?
2. Чим дієприслівники недоконаного виду подібні до активних дієприкметників недоконаного виду і чим вони відрізняються?
3. Яка різниця в значенні і написанні дієслів *нетямитися* і *нестямитися*?
4. Яка відмінність у написанні *не* з дієприкметниками і з іншими формами дієслова?

ПРИСЛІВНИК

ІЛИ

Розряди прислівників за значенням і походженням

Пр дієприкметнику характеризує дію, стан або ознаку, названі вом, прикметником, іншим прислівником або, денником.

Наприклад, у реченні *Одна в нас голова, хоч би ми як несли її високо* (М. Рильський) прислівник *високо* характеризує дію, а прислівник *як* — ознаку дії *високо*. У реченні *Погода була напрочуд гарна* (І. Франко) прислівник *напрочуд* характеризує ознаку предмета *гарна*.

Прислівник — незмінна частина мови. Частина прислівників може мати лише ступені порівняння.

За значенням та роллю в реченні прислівники бувають обставинні, предикативні і модальні.

Обставинні прислівники вказують на різні обставини. Вони поділяються на дві великі групи: якісно-кількісні і власне обставинні.

До **якісно-кількісних** належать прислівники способу дії, міри й ступеня. Різницю між ними іноді буває важко встановити, настільки їхнє значення близьке.

Прислівники **способу дії** уточнюють значення дієслова, характеризуючи дію з погляду її перебігу, способу, якості, і відповідають на питання *як? яким способом?*: *добре, вдало, поволі, вголос, приємно, гуртом, по-нашому, по-давньому, сам на сам, віч-на-віч*.

Прислівники **міри й ступеня** уточнюють значення дієслів, прикметників та прислівників, указуючи на різний якісний і кількісний вияв дії або ознаки, і відповідають на питання *скільки? наскільки? якою мірою? як багато?*: *настільки, дуже, надзвичайно, трохи, ледве, дотла, дощенту, двічі, утричі, вдруге*. Сюди слід віднести й прислівники, вжиті у формі вищого й найвищого ступенів порівняння, та прислівники із значенням безвідносної міри ознаки: *краще, найкраще, дужче, найдужче, холоднувато, заважко, пречудово, страшенно*.

До **власне обставинних** належать прислівники, які характеризують дію з погляду місця, часу, причини, мети, умови.

Прислівники **місця** вказують на місце дії або напрямок руху і відповідають на питання *де? куди? звідки? яким шляхом?*: *там, кругом, угорі, згори, вниз, праворуч, попереду, додому, здалеку, манівцями*.

Прислівники **часу** позначають час дії, її початок, межу в часі, тривалість, повторюваність і відповідають на питання *коли? доки? відколи? як довго?*: *тоді, досі, ра-*

но-вранці, учора, напередодні, щоразу, дотемна, зроду, здавних-давен, довіку.

Прислівники **причини** вказують на причину дії і відповідають на питання *чому? з якої причини?*: *тому, згараючи, зосліпу, спересердя, знічев'я, зопалу, знестямки, спрощогу, хоч-не-хоч*.

Прислівники **мети** вказують на мету дії і відповідають на питання *навіщо? з якою метою?*: *навмисне, наперекір, напоказ, жартома, на зло, угості*.

Прислівники **умови** вказують на умову дії і відповідають на питання *за якої умови?*: *принагідно, безнадійно, безперечно, безумовно, обов'язково, закономірно, випадково*. Цих прислівників, як і прислівників причини й мети, у мові небагато.

Предикативні прислівники виступають у ролі присудка в безособових реченнях. Вони можуть виражати:

- а) стан природи: *тихо, вітряно, морозно, хмарно, сонячно*;
- б) стан людини: *соромно, душно, страшно, байдуже, досадно, кривдно, образливо, радісно, приємно, лінь, гріх*;
- в) потребу: *треба, потрібно, слід, необхідно, можна, важливо, варто, пора*;
- г) відсутність: *ніде, ніколи, нема, не видно*.

Модальні прислівники слугують для виявлення ставлення мовця до сказаного й у реченні виступають у ролі вставних слів. Сюди належать: *мабуть, очевидно, безперечно, може, на жаль, на щастя, по-моєму, по-перше, по-друге* тощо. Наприклад, *Мабуть, ніщо так не радує людський зір, як зримий результат роботи* (Ю. Мушкетик).

Поділ прислівників на обставинні, предикативні й модальні великою мірою умовний. Іноді ті самі прислівники можуть належати і до обставинних, і до предикативних, залежно від їхніх синтаксичних функцій. Наприклад, у реченні *В кімнаті "Рисмю пахне свіжими пасками* (З. Тулуб) прислівник *приємно* має обставинне значення способу дії. А в реченні *В гості я до^х^дитиму, бо в неї досить цікаво і^приємно* (Леся Українка) самий прислівник має предикативне значення. Такі самі ^начення має, наприклад, і прислівник *важко* в реченнях: ^З"*иснула Настя важко, обтерла сльози дрібні* (Марко Вовчок).

Чогось мені так важко на серці, така в мене журба, що я ц ^{н*} *знаю, де й дітись!* (І. Нечуй-Левицький). Є прислівники, ^{як} можуть однаково виконувати обставинні, предикативні й ^о дальні функції, як, наприклад, у реченнях *Антін очевидно в* ^а *гався. Для мене очевидно, що Ви не бережетеся* (З тв. М. ^о *цюбинського*). *З поїзда зійшло лише кілька пасажирів. Очевидно, то були місцеві, вони одразу кудись зникли* (В. Козаченко), де прислівник *очевидно* виступає то як обставинний, то як предикативний, то як модальний.

За походженням прислівники бувають:

- а) первинні (їх ще називають займенниковими): *де, куди, тут, там, туди, сюди, коли, тоді, як, так;*
- б) похідні (утворені від первинних): *деінде, подекуди, повсюди, звідки, звідти, відколи, досі, поки, ніде, ніколи, ніяк, десь, коли-небудь;*
- в) відіменникові: *згори, завчасу, вночі, щодня, гуртом, бігом, нишком, жартома, жаль, сором;*
- г) відприкметникові: *тихо, далеко, здалека, нашвидку, досита, знову, по-старому, по-військовому, по-українському;*
- г) відчислівникові: *вперше, вчетверо, надвоє, двічі, тричі, по-перше;*
- д) відзайменникові: *нізащо, потім, зовсім, надто, по-моєму,*
- е) віддієслівні: *навстоячки, навприсяжки, перегода, хвилююче, нехотячи;*
- е) складні (утворені складанням кількох основ): *праворуч, обіруч, нашвидкуруч, натщесерце, босоніж, стрімголов, мимохідь, повсякчас, споконвіку, віч-на-віч, рано-вранці, тишком-нишком;*
- ж) складені (у вигляді словосполучень): *плече в плече, день у день, раз у раз, раз по раз, раз за разом, час від часу, нога за ногою, сам на сам, кінець кінцем, ні в сих ні в тих, ні за що ні про що, куди завгодно.*

Правопис прислівників досить складний. Більшість із них пишеться разом, проте є й такі, що пишуться через дефіс, через два дефіси, двома та більше словами тощо: *удосвіта, додому, по-іншому, рано-вранці, коли-не-коли, віч-на-віч, з давніх-давен, на світанку, з дому, раз у раз, з дня на день.*

§ 142

Прислівники, похідні від прикметників

Прислівники від прикметників утворилися в основному трьома способами:

- а) за допомогою суфіксів -о, -є: *радісний — радісно, щоденний — щоденно, схвилюваний — схвилювано, гарячий — гаряче, байдужий — байдуже;*
- б) злиттям прийменника з короткою формою прикметника в різних відмінках: *здалека, стиха, дочиста, замолоду;*
- в) злиттям прийменника *по* з повним прикметником: *по-українському, по-рідному, по-ведмежому.*

Прислівники, утворені від прикметників за допомогою суфіксів -о, -є, повністю зберігають усі особливості творення й написання цих прикметників: *туманний — туманно, нескінченний — нескінченно, шалений — шалено, скажений — скажено, нежданий — неждано, гарячий — гаряче.*

Якщо такий прислівник походить від якісного прикметника, що має ступені порівняння, то він теж має ступені порівняння, які творяться так само, як і в прикметника: *близько — ближче, найближче, якнайближче; високо — вище, найвище; легко — легше, найлегше; голосно — голосніше, найголосніше.*

За походженням прислівники на -о, -є — це колишні ^о *откі* прикметники середнього роду в називному (знахідному) відмінку.

Велика група прислівників утворилася поєднанням прийменників із короткими формами прикметника в непрямих відмінках, а саме:

- а) прийменників з *(с), за, до, від* із прикметниками чоловічого або середнього роду в родовому відмінку: *знову, згарячу, здалеку, зрідка, стиха, сповна, замолоду, затемна, засвітла, досита, допізна, віддавна;*
- б) прийменників *на, за, в* із прикметниками середнього роду в знахідному відмінку: *начисто, нарізно, наліво, навмисне, заново, задовго, востаннє;*
- в) прийменників *в (у), на, по* з прикметниками чоловічого

або середнього роду в місцевому відмінку: *уповні, на-рівні, назовні, напоготові, помалу, пораненьку, попросту*

Прислівники, утворені злиттям прийменника з короткою формою прикметника в Різних відмінках, пишуться разом: *віддавна, завидна, дочиста, насухо, потиху, помаленьку, згарячу, змалку, востаннє*.

Три прислівники, які утворені поєднанням прийменника з повною формою прикметника, пишуться окремо: *в основному, в середньому, в цілому*.

Продуктивним залишається й тепер спосіб творення прислівників поєднанням прийменника *по* з повною формою прикметника чоловічого роду в місцевому відмінку: *по-батьківському, по-християнському, по-родинному, по-дилетантському, по-європейському*.

Прислівники, утворені від прикметників на **-ський (-цький, -зький)**, а також похідні від назв тварин, замість **-ому** можуть мати кінцівку **-и**: *по-батьківськи, по-християнськи, по-німецьки, по-французьки, по-вовч, по-ведмежи*.

Прислівники, утворені злиттям прийменника *по* з повним прикметником на **-ому (-Н)**, пишуться через дефіс: *по-новому, по-бойовому, по-братньому, по-давньому, по-солдатському і по-солдатськи, по-турецькому і по-турецьки, по-заячому, по-ведмежому*.

Це стосується і прислівників, утворених таким само чином від займенників: *по-іншому, по-всякому, по-нашому, по-твоєму*.

Прислівники на зразок *по-новому* треба відрізнити від поєднання прийменника з Прикметником *по новому*. Прислівник відповідає на питання як?: *Живемо по-новому*. Прийменник із прикметником відповідає на питання по якому?: *Машини пішли по новому мосту*. Прийменник у цьому словосполученні пов'язується не з прикметником, а з іменником: *по мосту*.

§ 143

Прислівники, похідні від іменників

Частина прислівників утворилася від застиглих відмінкових форм іменників. Ці прислівники співвідносні:

- а) з називним відмінком іменників: *жаль, шкода, сором, гріх, непервина*;
- б) з родовим відмінком іменників: *руба, сторчака, кружка, голяка*;
- в) з орудним відмінком однини іменників: *нишком, ратом, галопом, бігцем, мигцем, назирцем, прихапцем, похапцем*; із давньою формою орудного відмінка множини: *верхи, пішки, рачки, цапки, задки*; з давньою формою орудного відмінка двоїни: *ницьма, жартома, притьма, дарма, кружкома*.

Більшість відіменникових прислівників утворилася внаслідок злиття прийменників з іменниками в непрямих відмінках, а саме:

- а) прийменників *без, від (од), до, з (с), за, з-під* з іменниками в родовому відмінку однини: *безвісти, безперестанку, відразу, докупи, дотла, зранку, зісподу, зарання, спідлоба*;
- б) прийменників *в (у), на, за, над, під, по, о* з іменниками в знахідному відмінку однини: *вдень, украй, убрід, набік, насилу, навиворіт, заміж, надвечір, надміру, підряд, поверх, повік, обік, осторонь*;
- в) прийменників *з (с), за* з іменниками в орудному відмінку однини: *зрештою, згодом, заразом, замужем*;
- г) прийменників *в (у), на, по* з іменниками в місцевому відмінку однини: *вранці, вночі, нарешті, надворі, наостанку, напередодні, наприкінці, попереду, позаду, поволі*.

Прислівники, утворені злиттям прийменника з іменником, який уже не вживається, завжди пишуться разом: *влітку* (немає слова «літко»), *доценту* (немає слова «цент»), *згодом* (слово «год» нині не вживається), *знічев'я, навпростець, нанівець, навколішках, навшипиньки, спересердя, спросоння, упереміш, уцерть, попідвіконню*.

Так само разом пишуться прислівники, утворені від тепер уже не вживаних форм іменників: *восени, безвісти, увіч, оома*.

Прислівники, утворені злиттям прийменника з іменником, який і тепер вживається, також пишуться разом: *надворі, напру, вдень*. Але їх треба відрізнити від однозвучних сполучень

прийменника з іменником, які пишуться окремо: *на двопі гору, в день*.

Іменник називає якийсь конкретний предмет (певний дві, подвір'я, певну гору, певний день), а прислівник лише абстрактно вказує на місце (*надворі* — тобто не в приміщенні) напрямом (*нагору* — означає тільки напрямом руху), часом (*удень* — ідеться про пору, коли надворі видно) тощо. Так ж абстрактні поняття виражають і прислівники *звечора, надвечір, пополудні, опівдні, післязавтра, внизу, спереду, зсередини, вголос* і т. д.

Наприклад, можна записати: *Ми швидко збігли з гори* і *Ми швидко збігли з гори*. Але пі два висловлювання передають різний зміст: у першому стверджується, що хтось збіг із верхнього поверху на нижній (ідеться лише про напрям дії), у другому мовиться про певну гору, з якої збігли вниз. Так само різне значення мають речення *Слон ходить по волі* (тобто непоквально, повільно) і *Слон ходить по волі* (тобто поза приміщенням, надворі).

Між прийменником та іменником можна вставити означення: *Угурті робити, що з гори бігти* (Нар. творчість) — *що з пологої гори бігти*. Тим часом прислівник так роз'єднати не можна: *Л згори лине жайворонкова пісня* (Панас Мирний).

Іноді відрізнити прислівник від сполучення прийменника з іменником допомагає наголос: *навіки* — *на віки*, *надворі* — *на дворі*, *набік* — *на бік*, *насмій* — *на смій*, *заочі* — *за очі*.

Частина прислівників (прислівникові сполучення), утворених поєднанням прийменника з іменником, пишеться окремо. Це зумовлено тим, що ці іменники ще не зовсім втратили своє конкретне значення (між ними нерідко можна вставити означення).

Сюди належать такі прислівникові сполучення: *без відома, без жалю, без кінця, без кінця-краю, без краю, безладу, без ліку, без мети, без наміру, без пуття, без сліду, без смаку, без сумніву, без угаву, без упину, в гості, в затишку, в міру, в нагороду, в ногу, в обмін, в позику, в цілості, до біса, до вподоби, до гур^У* до діла, до загну, до запитання, до краю, до крихти, до ладу, до лиха, до лиця, до міри, до ноги, до обиду, до останку (але, наостанку), до пари, до пня, до побачення, до пори, до пуття^] доречі, дорешти (але: врешті), до смаку (але: всмак), до смер^п^, до снаги, до сьогодні, до часу, за дня, за рахунок, за світла* з болю, з дому (але: додому), з-за кордону, з краю в край, з пере-*

ляку, з радості, з розгону, на бігу, на біс, на вагу, на весну (але: навесні), на вибір, на вигляд, на видноті, на виплат, на відчай^на віку, на гамуз, на голову, на диво, на добраніч, на дозвіллі, на жалі, на зло, на зразок (але: наприклад), на льоту, на мить, на ніщо (але: шнащо), на око, на поруки, на прощання, на радість^на radoцax, на руку, на самоті, на світанку, на скаку на славу, на слово, на совість, на сором, на ходу, на шкоду, на щастя, над силу (але: насилу), не з руки, ні на гріш, під боком, під гору, під силу, по закону, по змозі, по знаку, по можливості, по правді^по силі, по совісті, по сусідству, по суті, по черзі, по щирості^у вигляді, у височинь, уві сні, у вічі (але: увіч), у поміч, через силу

Два прислівники, утворені від іменників, пишуться чоез дефіс: *на-гора* і *по-латині*.

§ 144

Прислівники, похідні від числівників

Відчислівникових прислівників в українській мові небагато.

Два з них *двічі* і *тричі* утворені без префіксів за допомогою суфікса -чі. Похідні від них — *подвічі, потричі, удвічі, утричі*.

Інші прислівники виникли внаслідок злиття прийменників із відмінковими формами числівників, а саме:

а) прийменників *в (у), на, по* із збірними числівниками в знахідному відмінку: *удвоє, утроє, учетверо, надвоє, натроє, начетверо, по двоє, по троє*;

б) прийменників *в (у), по, за* з числівниками середнього роду в знахідному відмінку: *вперше, вдруге, по-перше, по-друге, водно, заодно*;

в) прийменника *в (у)* з кількісними числівниками в місцевому відмінку: *удвох, утрьох, учотирьох*.

Прислівники *удвоє, утроє, учетверо, надвоє, натроє, начетверо, по двоє, по троє* поєднанням прийменника з числівником, *вперше, вдруге, по-перше, по-друге, водно, заодно* разом: *вперше, в^яте, водно, вдвоє, вчетверо, втричі*.

Прислівники *удвох, утрьох, учотирьох* поєднанням прийменника з числівником, *удвоє, утроє, учотирьох, удвічі, потричі* разом: *удвоє, утроє, учотирьох, удвічі, потричі*. Цих прислівників становлять ті, які пишуться на по. Вони пишуться:

- а) разом: *пооди́нці, подві́чі, потри́чі*;
 б) через дефіс: *по-перше, по-друге* і т. д.;
 в) окремо: *по одному, по двоє, по троє* тощо.

Прислівники, утворені від числівників, треба відрізняти від поєднання прийменника з числівником: *подались удвох і у дво́х ві́кнах, розділив наче́веро і на чете́ро хлопці́в*.

§ 145

Прислівники, похідні від займенників, дієслів і прислівників

Кілька прислівників виникло від займенників *той, весь, що, скільки, стільки*.

Більшість із них утворилася внаслідок злиття прийменників із займенниками: *потім, затим, занадто, притому; зо-всім, передусім; нащо, навіщо, нізачо, причому, почому; наскільки, настільки*. Два мають форму непрямих відмінків без прийменників: *тому, чому*.

Нечисленні прислівники, утворені від дієслівних основ, мають такі форми:

- а) форму з префіксом **нав-** і суфіксом **-ки**: *навсидячки, навстоячки, навприсядки, наввипередки*;
 б) форму колишніх дієприслівників: *нехотя, пере́годя, за́годя*;
 в) форму сучасних дієприслівників: *нехотячи, сидячи, стоячи, лежачи*.
 г) форму активних дієприкметників середнього роду в називному відмінку: *захоплююче, хвилююче, вражаюче, інтригуюче*.

Деякі прислівники творяться від прислівників.

Прислівники, утворені поєднанням прийменника з лр^{*1} слівником, звичайно пишуться разом: *відколи, відтепер, відни́ч відтоді, забагато, занадто, назавжди, назавтра* (те саме, Ш^о *завтра*), *післязавтра, позавчора, позаторік, звідусюди, повсю́о*.

Але окремо пишуться прислівники *на коли, на потім, на метра* (У значенні «на завтрашній день»), *до завтра, на відмінно, Устократ*.

Первинні (займенникові) прислівники, як і неозначені та заперечні займенники, мають властивість поєднуватися з різними словотвірними частками.

Прислівники, утворені від прислівників за допомогою словотвірних часток, пишуться:

- а) з частками *аби-, де-, -сь, ні-, ані-, чи-, що-, як-, чим-разом: аби́як, аби́куди, де́коли, де́інде, де́далі, я́кось, ні́куди, ні́трохи, ані́де, ані́коли, чимало, що́далі, що́найду́жче, я́краз, чимда́лі, чимско́ріш, чимду́ж*;
 б) з частками *хто́зна-, ка́зна-, бу́дь-, -небу́дь, -то* через дефіс: *хто́зна-я́к, хто́зна-зві́дки, ка́зна-де, бу́дь-коли, ку́ди-небу́дь, я́к-небу́дь, де́сь-то, та́к-то*.

Через два дефіси пишуться прислівники з часткою *-не* посередині: *я́к-не-я́к, коли-не-коли, де-не-де, хоч-не-хоч* а також: *бу́дь-що-бу́дь*.

§ 146

Складні і складені прислівники

Складні і складені прислівники виникли на основі:

- а) складних прикметників: *власноручний — власноручно, са-мостійний — самотійно, одностайний — одностайно*;
 б) лексикалізованих словосполучень, у яких слова злилися в одне слово: *босими ногами — босоніж, обома руками — обіруч, спаси бог — спасибі, по всякий час — по-всякчас, на самий перед — насамперед, з початку віку — споконвіку, плече об плече — пліч-о-пліч, всього на всього — ^{св}го-на-всього*;
 в) лексикалізованих словосполучень, у яких слова ще зберігають своє окреме значення: *день у день, нога в ногу, раз*
 г) ^{ле} *Ураз, раз по раз, раз заразом, з дня на день, з боку нї бік*;
 слів^в *створенням тих самих, синонімічних або антонімічних*
 • *далеко-далеко, дуже-дуже, рано-рано, рано-вранці*,

Але в частині прислівників, утворених злиттям прийменника з іменником, наголос пересувається на перший склад: *безвісти, збола, збала, на́взнак, на́віч, на́вхрест, на́двечір, обіч, опліч, бсторонь, побіч, поруч, потайки, поночі, пошенки*.

У прислівниках, утворених від числівників, наголос зберігається той самий: *заодно́, удво́х, учотирьо́х, вчетверо, вдесяте-ро, нап'я́теро, нашестеро*; тільки два прислівники мають подвійний наголос: *на́двоє і на́троє*.

Від наголосу залежить значення прислівників із часткою *ні-*:

- якщо наголос падає на частку *ні-*, то ця частка набуває значення «немає»: *ніде* «немає де», *ніколи* «немає коли», *ніяк* «немає як», *нізвідки* «немає звідки»; такий прислівник (разом із неозначеною формою дієслова) виступає присудком у безособовому реченні: *Старенька Миша горювала: їй ніде, бідній, було жити* (Л. Глібов);
- якщо частка *ні-* не наголошена, то прислівник просто заперечує щось: *ніде, ніколи, ніяк, нізвідки*; такий прислівник виступає обставиною в реченні: *Ще треті пісні не співали, ніхто ніде не гомонів* (Т. Шевченко).

Поміркуйте

- Що спільне і що відмінне в обставинних і предикативних, обставинних та модальних прислівників?
- Чи від усіх прикметників можна утворити прислівники?
- Чи можливе написання слів *навіки* і *на віки, догори і до гори*?
- Скільки прислівників, що пишуться одним словом і без дефіса, утворено від числівників?
- Як утворилися прислівники *потім, зовсім, зусібіч*?
- Чи багато прислівників пишеться через два дефіси?
- Чи однакове значення мають прислівники *нелегко* і *не легко*?
- Що є спільного в написанні *не* з прикметниками прислівниками?
- До яких розрядів за значенням належать прислівки *ніде* і *ніде́*? З якими формами дієслів вони єднуються?

ПРИЙМЕННИК

§ 149

Значення і склад прийменників

Прийменник — службова частина мови, яка разом із відмінковими закінченнями іменників (або займенників) слугує для вираження підрядних зв'язків між словами в реченні.

Наприклад, у реченні *Там тополі у полі на волі (захід сонце за обрій поніс) з буйним вітром свавольним і диким струнко рвуться кудись в далечинь* (П. Тичина) без слів *у, на, за, з, в* обійтися не можна: вони хоч і не мають самостійного значення, проте вказують на зв'язки між явищами дійсності.

В українській мові використовується близько сотні прийменників.

За походженням усі прийменники поділяються на такі групи:

- первинні: *без, в, від, для, до, з, за, на, над, під, по, при, про, ради, через*;
- вторинні (утворені від первинних): *понад, побіля, поміж, попри, поза, задля, заради, з-під, з-понад, з-проміж, щодо*;

Щ вшприслівникові: *близько, внаслідок, всупереч, вслід, довкола, замість, кругом, насеред, навкруги, навпроти, напередодні, навколо, назустріч, осторонь, обабіч, поперек, позад, після, поруч, поряд, упродовж, відповідно до, залежно від, згідно з тощо*;

> відіменникові: *край, кінець, коло, перед, протягом, шляхом, за допомогою, під час, у напрямі до, на шляху до, у*

зв'язку з, в силу, в результаті, внаслідок;

ідієслівні: *завдяки, виключаючи, незважаючи на*.

Прийменники поєднуються з іменниками (або займенниками) у прямих відмінках - Причому вони можуть вживатися з одним відмінком, або з двома та більше.

Наприклад, тільки з родовим відмінком поєднують прийменники *без, біля, близько, від, для, до, під, з-за, з-щ, коло, проти, серед*; тільки із знахідним — *про, через, кр-*. Прийменники *над, під, перед, поза* сполучаються із знахідним і орудним відмінками; прийменники *з, за, між* — із родовим знахідним і орудним відмінками; *в (у)* — із родовим, знахідним і місцевим відмінками тощо.

Прийменники стоять перед іменниками і можуть відділятися від них означеннями: *до хати — до рідної хати, до своєї хати*. Лише кілька прийменників можуть стояти й після іменника: *порядку ради, підступам наперекір, йому навздогін*.

Ц51

Особливості вживання деяких прийменників

Прийменник *по* в літературній мові вживається досить рідко.

Із знахідним відмінком він найчастіше вказує на мету або межу дії: *піти по воду, загруз по кісточки, пальто по коліна, по цей день*.

Із місцевим відмінком прийменник *по* переважно вир жає:

- місце або час дії: *пливти по Дніпру, їхати по дорозі* (краще: *дорогою*), *ходити по лікарях, не спати по ночах* (краще: *ночами*), *заняття по сходах* (краще: *в сходах*);
- відношення до іншого предмета: *різьба по дереву, наказ по управлінню, черговий по школі, брат по духу*;
- спосіб дії: *чинити по правді, обслуговувати по черзі, читати по складах*.

Часом прийменник *по* вживають недоречно, наприклад: «Я прийшов по справі» — треба: *Я прийшов у справі*; «відправити по пошті» — треба: *відправити поштою*; «по закону» — треба: *згідно з законом, відповідно до закону, за законом*, «по імені» — треба: *на ім'я*; «по хворобі» — треба: *через хворобу*; «заходи по поліпшенню» — треба: *заходи щодо поліпшення*; «комісія по складанню» — треба: *комісія для складання*; «по поведи чої» — треба: *з приводу чого*.

Іноді прийменник *по* неправильно вживають із давальним відмінком: «зв'язати по руках і ногам», «видно по очам» — треба тільки з місцевим відмінком: *зв'язати по руках і ногах, видно по очах і т. д.*

Прийменник з (*із, зі, зо*) передає дуже широке коло значень. Наведемо лише деякі з них.

з род^{овим} відмінком він, крім іншого, вказує:

- на підставу якоїсь дії чи стану: *з моєї вини, з власної волі, з дозволу, з примусу*;
- на ознаку за галуззю: *посібник з менеджменту, фахівець з біології, змагання з бігу*.

Із знахідним відмінком — виражає приблизну кількість чогось: *осіб з двадцять, днів з десять, кілограмів зо три*.

Прийменник *за*, крім багатьох інших, має такі значення.

З родовим відмінком він може вказувати на час або умову: *за життя, за часів Богдана Хмельницького, за всякої погоди, за такої умови*.

Із знахідним відмінком прийменник *за* вказує, крім іншого, на призначення особи чи речі: *бути за начальника, правити за молоток*.

Іноді цей прийменник помилково вживають із знахідним відмінком після дієслів *думати, говорити, турбуватися* і подібних: «думати за навчання», «говорити за справи». Треба тільки: *думати про навчання, говорити про справи, турбуватися про людей, піклуватися про батьків*.

З орудним відмінком прийменник *за*, попри інше:

- вказує на те, згідно з чим відбувається дія: *за вашою згодою, за власним вибором, за всіма правилами, за моїми відомостями, за останньою модою, за прикладом, працювати за спеціальністю*;

б) позначає напрямок руху: *за течією, за вітром*.

Прийменник *на* із знахідним відмінком може означати:

- час дії: *на кінець року, на ранок, на цю пору, стільки грошей на місяць*;
- мету, призначення чогось: *на знак дружби, йому на віху, на свято, на честь, на захист, на пам'ять, на адресу*;
- те, з чим відбувається дія: *на запрошення, на ви-
зов, на замовлення, на заклик, на мою думку*.

Прийменник *на* із знахідним відмінком вживається **також** після слів *перетворюватися, хворіти, хворий, багатий*: *вода перетворюється на пару, хворіти (хворий) на грип, багатий на корисні копалини*.

Часом неправильно кажуть: «розмовляти на українській мові». Треба тільки: *розмовляти, писати, читати українською мовою*.

Прийменник *через* із знахідним відмінком, крім іншого, вказує на причину: *через необережність, через непорозуміння, через брак часу* (або: *за браком часу*).

Іноді помилково кажуть: «відпустка по хворобі», «аварія із-за халатності». Треба тільки: *відпустка через хворобу, аварія через недбальство*.

Прийменник *до* з родовим відмінком може вказувати:

- на напрямок руху: *йти до школи, поїхати до Львова, вступати до інституту*;
- на предмет зацікавлення: *ласий до меду, швидкий до роботи, беручий до науки, привітатися до знайомого*.

Іноді сплутують значення прийменників *біля* та *близько*.

Прийменник *біля* з родовим відмінком позначає місце: *біля Дніпра, біля будинків, біля станції метро*. На місце можуть вказувати ще прийменники *близько* та *коло*: *близько Києва, коло хати*.

Але для позначення приблизної кількості вживаються тільки прийменники *близько* та *коло*: *близько (коло) десятої години, близько (коло) тридцяти днів, близько одного кілометра*. Вислови на зразок «біля п'ятої години», «біля двох кілограмів» не відповідають літературній нормі.

§ 151

Синоніміка прийменників

Нерідко ті самі відношення між явищами дійсності можна передавати за допомогою різних мовних засобів, зокрема й прийменників.

На місце в певних випадках можуть однаково вказувати прийменники *в і на*: *в полі і на полі, в селі і на селі*; але тільки: *в парку, в саду, на майдані, на городі*.

На розташування чогось відносно якогось предмета вказують прийменники *біля, коло, близько, при, край, над, під, поряд з, поруч з*. Перші три *біля, коло, близько* просторову близькість виражають у найзагальнішому вигляді: *біля вікна, коло вікна, близько вікна; біля берега, коло берега, близько берега*. Тіснішу близькість передають прийменники *при, край*: *при березі, край берега*. Прийменник *над*, крім вивіщення, може виражати також близькість: *над водою, над дорогою*. Так само прийменник *під*, крім нижчого розташування, часто вказує й на близькість: *під горою, під лісом*. Прийменники *поряд з, поруч з* (останній стосується переважно осіб) указують, крім близькості, ще й на рівнозначність предметів: *поряд зі школою, поруч із товаришем*.

На зосередження дії чи розташування чогось навколо якогось предмета однаково, без певних відтінків значення вказують прийменники *круг, довкола, навколо, навкруг, навкруги, кругом*: *Забіліли сніги навколо Києва, загуляли хуртовини* (О. Довженко). *Влісах довкола села наслися корови і воли* (І. Франко). *У козацькому таборі, навкруг фортеці, копали шанці* (Н. Рибак). У деяких випадках таке розташування може позначати й прийменник *побіля*, вказуючи водночас і на близькість: *Птиці оселяться побіля ставу* (М. Стельмах).

Для позначення місця, простору, всередину якого спрямована дія, використовуються прийменники *до і в (у)*: *Увійшли вони у хатку — мати й Галя вже спали* (Марко Вовчок). *Хима вийшла з хати, він шуснув за нею до сіней* (М. Коцюбинський). Але коли мовиться про межу дії, вживається лише прийменник *до* (замінити його прийменником *в (у)* не можна): *Коваль до гроблі провів його* (А. Головка).

Для позначення часу, від якого починається дія, вживається прийменники *від (од) і з*: *Почав Саул підозрівати Давида від того дня* (Лесь Українка). *З того часу в Україні жито зеленіє* (Т. Шевченко). Але при вказівці на певний проміжок часу використовується тільки прийменник *від (од)*: *Від ранку до пізньої ночі бігає, носить білка маленька* (Воронько).

При вказівці на час дії відносно якоїсь попередньої події використовуються прийменники *після і по*: *після обіду і по*

обіді, після півночі, по полудні: Після дощу гостріше пахнуть квіти (В. Сосюра). **По війні**, коли вже одули бої, восени колись приходив ти до мене (П. Тичина). Проте перший із них указує на безпосереднє настання однієї події за іншою, другий — такого значення не має.

Для позначення часу дії відносно якоїсь наступної події вживаються прийменники *до* і *перед*: *до схід сонця* і *перед сходом сонця*. Але прийменник *перед* вказує на близький до наступної події час, тим часом як прийменник *до* може стосуватися і віддаленого попереднього часу: *Він подав мені розгорнуту книжку, яку перед моїм приходом розглядав на столі* (Ю. Яновський). *До призову в армію хіба що дурень жениться* (А. Головка).

Для позначення причини використовуються прийменники *з*, *від*, *за*, *через*, *завдяки*, *внаслідок*, *у результаті*, *у зв'язку з*, *з огляду на*, *у силу*, *під впливом*. Проте не всі вони взаємозамінні. У певних ситуаціях майже однаково можуть вживатися *з* і *від*: *з радості* і *від радості*, *з горя* і *від горя*; але тільки: *від вітру*, *від перенапруження*. Близькі за значенням прийменники *через* і *завдяки*, але перший із них вживається в разі повідомлення про несприятливі обставини, другий — у розповіді про сприятливі обставини: *через хворобу*, *через небалість*, *через посуху*; але: *завдяки допомозі друзів*, *завдяки дбайливому доглядові* (поміняти місцями ці прийменники ніяк не можна).

Мета виражається за допомогою прийменників *для*, *задля*, *ради*, *заради*, *з метою*, *в інтересах*, *на знак*, *в ім'я*, *на честь*, *на випадок* тощо. Дуже близькі за звучанням і значенням прийменники *для* і *задля*, *ради*, *заради*. Але якщо перший просто виражає причину, то інші мають ще додаткове значення «в інтересах»: *для продажу* і *задля (ради, заради) справедливості (в інтересах справедливості)*. Прийменники *з метою*, *в інтересах* належать до наукового, публіцистичного та ділового стилів. Прийменники *на знак*, *в ім'я*, *на честь* мають урочистий відтінок. Прийменник *на випадок* виражає передбачливість.

Прийменники, таким чином, завдяки різним значенневим і стилістичним відтінкам забезпечують якнайточніше позначення різноманітних відношень, властивих реальній дійсності і її відображенням у людській свідомості.

§ 152

Написання прийменників

Прийменники пишуться окремо від інших частин мови: *уві сн¹*, *у імлі*, *наді мною*, *піді мною*, *на жаль*. Їх треба відрізнити від префіксів, які пишуться разом: *при березі* і *прибережний*, *над Дніпром* і *наддніпряньський*, *з-під шапки* і *спідлоба*, *перед осінню* і *передосінній*, *ліг на бік* і *відійшов набік*.

Слід пам'ятати, що між прийменником та іншою частиною лова можна вставити означення: *на превеликий жаль*, *при крутому березі*, *над широким Дніпром*, *з-під зимової шапки*, *перед золотою осінню*, *ліг на правий бік*. Між префіксом і частиною слова вставити інше слово не можна.

Складні прийменники, утворені від первинних за допомогою прийменника *з* (*із*), пишуться через дефіс: *з-за*, *із-за*, *з-над*, *з-понад*, *з-поза*, *з-під*, *з-побіч*, *з-між*, *з-поміж*, *з-проміж*, *з-перед*, *з-серед*, *з-посеред*. Інші складні прийменники, утворені від первинних, пишуться одним словом: *задля*, *заради*, *навпроти*, *наскрізь*, *побіля*, *понад*, *поперед*, *побіч*, *посеред*, *поза*, *попри*, *поміж*, *проміж*, *помимо*, *щодо* (але: *що ж до*).

Складні прийменники прислівникового походження пишуться одним словом (як і відповідні прислівники): *поруч мене*, *обабіч шосе*, *наприкінці дня*, *назустріч делегації*, *напередодні свят*, *внаслідок переживань*, *всупереч сподіванкам*, *наперекір знегодом*, *довколацьогопитання*.

Проте від прислівників, які пишуться разом, слід відрізнити однозвучні сполучення прийменників з іменниками, що мають при собі додаток у родовому відмінку й пишуться окремо: *углиб* (прислівник) — *у глиб століть* (сполучення прийменника *у* з іменником *глиб*, при якому є додаток *століть*), *убік* (відійшов *убік*) — *в бік річки*, *всередині* — *в середині кімнати*, *зсередини* — *з середини приміщення*, *скраю* (*моя хата скраю*) — ³ *краю села*, *спочатку* — *з початку тижня*.

Щоправда, іноді такі слова, як *всередині*, *збоку*, *скраю*, можуть бути й прийменниками: *Чіпка йшов збоку отари* (Панас Мирний) — *За всіма ознаками, це було колгоспне подвір'я. Воно стояло скраю мальовничого села* (Ю. Яновський). *Усередині атомів діють свої, особливі закони* (З підручника).

Двома та більше словами пишуться такі прийменникові сполучення: *під час, згідно з, відповідно до, подібно до, залежно від, незалежно від, у зв'язку з, у напрямі до, з допомогою, за рахунок, в силу, в результаті* (але: *внаслідок*), *незважаючи на*.

Щоб уникнути немилозвучного збігу насамперед голосних а потім і приголосних, використовують варіанти прийменників *у і в; з, із і зі; під і піді; над і наді; перед і переді: був у мене — були в мене; прийшов з інституту — прийшов а театру — прийшов зі школи; під нами — піді мною*.

Поміркуйте

1. Як відрізнити прийменник від однозвучного прислівника?
2. Чомує багато прийменників, які (разом з іменниками) вказують на місце? Чим це зумовлене?
3. Як відрізнити прийменник від префікса?
4. Чому пишемо *спідлоба*, але *з-підшапки*?

СПОЛУЧНИК

§ 153

Значення і склад сполучників

Сполучник — службова частина мови, яка слугує для поєднання між собою однорідних членів речення або речень.

Наприклад, у реченні *Учітьсь, читайте, і чужому ^{на чай} утьсь, й свого не цурайтесь, бо хто матір забуває, того Бог ^{от} карає, того діти цураються, в хату не пускають* (Т. Шевченк⁰¹).

Сполучники /, й з'єднують однорідні члени (присудки), сполучник *бо* з'єднує прості речення в складне.

Однак подібні слова можуть бути і не сполучниками. Так, *Дружній череді і вовк не страшний* (Нар. творчість) — частка, а не сполучник, бо воно нічого не поєднує. Тільки підсилює сказане, маючи те саме значення, що й частка *навіть*—

За походженням сполучники бувають:

- а) первинні: /, *та, а, бо, чи*;
- б) похідні, що розвинулися з інших частин мови: *зате, проте, однак, якщо, якби, тому що, через те що, у зв'язку з тим що, незважаючи на те що, не тільки... а й* і т. д.

За значенням сполучники поділяються на сурядні, підрядні й пояснювальні.

Сурядні сполучники з'єднують однорідні члени або рівноправні речення: *Можна вибрати друга і по духу брата, та не можна рідну матір вибирати* (В. Симоненко).

Серед сурядних сполучників розрізняють:

еднальні: / (й), *та* (у значенні *і*), *також, і... і, ні... ні, як... так і, не тільки... а й*;

протиставні: *а, але, та* (у значенні *але*), *зате, проте, однак, всеж*;

розділові: *або, чи, або... або, чи... чи, то... то, не то... не то, чи то... чи то*.

Підрядні сполучники приєднують підрядні речення до головного: *Ярема гнувсь, бо не знав, сіромаха, що вирости крила, що неба достане, коли полетить* (Т. Шевченко).

Серед підрядних сполучників розрізняють:

порівняльні: *як, що, мов, мовби, мовбито, немов, немовби, немовбито, наче, неначе, неначеб, неначебто, ніби, нібито, буцім, буцімто, гейби*;

часові: *як, перед тим як, після того як, відтоді як, з тих як, тимчасом як, в міру того як, як тільки, тільки-но, мільки що, скоро, ледве, щойно*;

"Ричинові: *бо, тому що, через те що, з тим що, тим що, Скільки, позаяк*;

Мет"и: *щоб, для того щоб, задля того щоб, аби*;

умовні: *якщо, якби, коли б, аби, раз;*

допустові: *хоч (хоча), хай, нехай, дарма що, незважаючи на те що;*

наслідковий: *так що.*

Пояснювальні сполучники приєднують уточнювальні слова і речення: *Цитати із дум та пісень без музичного їх оформлення, тобто без мелодії, а в думках ще й без супроводу кобзи, багато втрачають* (М. Рильський).

До пояснювальних сполучників належать *тобто, цебто, або* (у значенні *тобто*), *чи* (у значенні *тобто*), *а саме, як-от.*

За будовою сполучники бувають:

прості: */, а, та, бо, чи, що, як, хоч;*

складні: *проте (про + те), зате (за + те), щоб (що + б), якби (як + би), нібито (ні + би + то);*

складені: *та й, коли б, тому що, через те що, так що, незважаючи на те що, не тільки... а й, як... так і.*

За способом вживання сполучники поділяються на одиничні, повторювані й парні.

Одиничні сполучники (*/, та, а, але, або, чи, як, мов*) вживаються тільки між двома однорідними членами речення або між двома реченнями: *Хай квітне злагода і праця на всіх полях, у всіх серцях, щоб у труді святім змагаться, а не в загарбницьких боях* (М. Рильський).

Повторювані сполучники (*/... /; ні... ні, або... або, чи... чи, то... то*) повторюються два або більше разів підряд при однорідних членах речення або реченнях: *Взяв лице в холодні я долоні, і дивлюсь, і слухаю, і жду* (В. Сосюра). *Сиджу я в неволі та марю тихенько, чи знов тебе вбачу, Україно-ненько, чи знов рідну землю в сльозах поцілую, чи вік протиняюсь отут у Вілюю*" (П. Грабовський).

Парні сполучники (*не тільки... а й, не тільки... але й, як-так і, як не... так, хоч... але, хоч... та, якщо... то, чим-тим*) вживаються двома частинами при двох різних однорідних членах речення або реченнях: *Не тільки гомерівський епос, але й трагедії Есхіла, Софокла, Евріпіда побудовані на міфах* (М. Рильський). *Хоч поганий тин, та затишно за ним* (Нар. творчість).

§ 154

Особливості вживання деяких сполучників

Сполучник / чергується з *й*, якщо попереднє слово закінчується або наступне починається з голосного: *сонце й місяць, висока й струнка, співає й декламує, комети й астероїди, Київ й Одеса.*

Проте чергування *і* — *й* не відбувається:

- після паузи: *Щось такеє бачить око, і серце жде чогось* (Т. Шевченко);
- перед *й, я, ю, є, ї*: *Петро і Йосип, груші і яблуні, вага і ємність;*
- при зіставленні і протиставленні: *вороги і друзі, земля і люди, людина і космос;*
- як правило, у заголовках: *«Інтегралі і ряди», «Господарська і фінансова діяльність держадміністрації».*

В одному реченні слід уникати надмірного повторення як сполучника /, так і сполучника *та*, доречно використовуючи то один, то другий: *Економічній безпеці й незалежності України загрожують гіперінфляція, падіння виробництва та величезний дефіцит бюджету, що спричиняє високі процентні ставки й підриває довгострокові вклади, корупція та організована злочинність* (3 газети).

Парні сполучники *не тільки... а й, як... так і* та подібні слід розташовувати так, аби перша частина стояла перед одним однорідним членом речення чи групою їх, а друга — перед Другим: *Правильна політика в галузі розвитку продуктивних сил передбачає раціональне використання не тільки природних ресурсів, а й виробничого та науково-технічного потенціалу* (неправильно було б: «...передбачає не тільки раціональне використання природних ресурсів, а й виробничого та науково-технічного потенціалу»).

До в^ного несправильно приєднання підрядного речення причини до го-
дав відповіді використовують слова «так як»: «Я не
дав відповіді так як не з'ясував ще всіх обставин». Треба: *Я не
всіх неН^'^^ ^° (мом У Щ°> через те що, оскільки) не з'ясував ще
ставин.*

§155

Написання сполучників

Сполучники, як би вони не були утворені, звичайно пишуться одним словом:

- а) із часткою *же* (*ж*): *адже, аж, аніж, ніж, отже, отож, таж, таже, також, теж, тож*;
- б) із часткою *би* (*б*): *аби, мовби, немовби, ніби, начеб, неначеб, щоб, якби, гейби*;
- в) із часткою *то*: *мовбито, немовбито, нібито, начебто, неначебто, тобто, цебто*;
- г) із часткою *що*: *абощо, тощо, якщо*;
- г) з префіксами: *притому, притім, причому, причім, проте, зате, затим*.

Деякі сполучники можуть мати при собі частки, з якими вони пишуться тільки окремо, а саме: *адже ж, або ж, але ж, бо ж, все ж, коли б, коли б то, хоч би, хоча б*.

Окремо пишуться всі складові частини в таких сполучниках: *та й, то й, дарма що, так що, тому що, через те що, тільки що, для того щоб, з тим щоб, з того часу як, з тих пір як, у міру того як*.

У кількох сполучниках перші дві частини пишуться разом, наступні — окремо: *тимчасом як, незважаючи на те що, затим що*.

Сполучники з підсилювальними частками *-бо, -но, -то* пишуться через дефіс: *отож-бо, тільки-но, тож-то, тому-то, тим-то, якби-то*.

Сполучники, що пишуться одним словом, відрізняються від однозвучних поєднань інших частин мови, які пишуться двома словами, тим, що сполучники членами речення не бувають і на питання не відповідають (на питання може відповідати все підрядне речення, а не сам сполучник), а однозвучні поєднання слів виступають членами речення і відповідають на питання.

Порівняємо два речення: *Щоб прийшло на землю сподіване щастя, треба великої праці* (М. Коцюбинський). *Що б не робив, роби тільки найкраще* (І. Кульська). У першому реченні слово *щоб* не є членом речення; отже, це сполучник. У другому реченні до слів *що б* можна поставити питання *що?*, вони

змінюються повнозначними словами *яку б роботу*; отже, це не сполучник, а поєднання займенника *що* з часткою *б*.

Візьмемо ще два приклади: *Далека, небезпечна путь, — гей, не зважай, матросе! Таж хвилі приязно гудуть, міцні, надійні троси* (М. Рильський). *Вночі все та ж декорація світу: море, вершини гір, місяць* (О. Гончар). У першому випадку слово *таж* — сполучник, бо на жодне питання саме по собі не відповідає. У другому випадку слова *та ж* відповідають на питання *яка?*, виступають означенням, тобто це займенник *та* з часткою *ж*, а не сполучник.

Сполучник можна замінити синонімічним сполучником, а з однозвучним поєднанням інших частин мови цього зробити не можна.

У наведених вище прикладах сполучник *щоб* можна замінити синонімічним сполучником *аби*, сполучник *таж* — синонімом *адже*. Зі словами *що б, та ж* цього зробити не можна.

Можливі такі синонімічні заміни сполучників:

таж: — *адже*: *Таж [адже] мизтобою колись були товариші* (Леся Українка). Пор.: *Та ж [та сама] думка і мені не давала спокою*;

тож — *тому*: *Життя таке коротке — тож [тому] спішімо робити добро* (О. Довженко). Пор.: *Не грайся хлібом — то ж [це ж] бо гріх!* (М. Рильський);

теж: — *також*: *Русалка... зникає в тумані. Потерчата теж [також] зникають* (Леся Українка). Пор.: *На те ж [для того ж] і шука в морі, щоб карась не дрімав* (Нар. творчість);

щоб — *аби*: *Не смійся з другого, щоб [аби] тобі не було того* (Нар. творчість). Пор.: *Все одно, що б [яке блихो] не стало, ми не розлучимось* (Леся Українка);

якби — *коли б*: *Якби [коли б] знав, де вдав, то й соломки б підослав* (Нар. творчість). Пор.: *Як би не крутила хуртовина, блисне промінь — крига розтає* (З. Гончарук);

проте — *однак*: *Нерадий хрін тертушиці, а проте [однак] на кожній танцює* (Нар. творчість). Пор.: *Мови про те [про Цю справу] в нас не було*;

іти ~ ~ *але* *і*: *взимку холодно, зате [але] комарі не кусають* (Шар. творчість). Пор.: *Зате ми любимо свою Батьківщину, Щовона — своя*;

притому (притім) - до того ж: *За моїми відомостями вони в саду і притому до того ж в найкращому настрої* (І. Микитенко). Пор.: *Я при тому не був і нічого сказати про неможу*.

прич (причім) - і то: *Сто карбованців зашила йому мати головою, при час, при іх бряжчать*.

(Леся Українка).

Поміркуйте

1. І сполучники, і прийменники — службові частини мови. Яка функціональна різниця між ними?
2. До якого розряду за значенням слід віднести сполучник хоч у реченні *Бруньки бубнявіли хоч повільно, але невідступно* (Є. Гуцало)? Що він тут поєднує?
3. Чому в реченні *Як понесе з України у синєє море кров ворожу... отоді я і лани і гори — все покину і полину до самого Бога молитися* (Т. Шевченко) вжито форму сполучника /, а не й, хоч попередні слова закінчуються на голосний?
4. Чому в реченні *Глянь, моя сестронько, та ж я щаслива!* (Леся Українка) слово таж написано разом?

ЧАСТКА

§ 156

Значення і склад часток

Частка — службова частина мови, яка надає окремому слову, висловлюванню чи реченню певного смислового або емоційного відтінку.

Наприклад, у реченні *Лише мох вкриває собою оте віковічником не займане каміння* (А. Шиян) частка лише виділяє слово мох, за допомогою частки ні- утворено заперечний займенник ніким, частка не заперечує ознаку займане.

Частки за своїм значенням і вживанням поділяються на: такі, що надають певного смислового відтінку окремому слову чи групі слів;

такі, що вживаються для оформлення різних видів речень; приєднувальні;

словотвірні й формотвірні.

Частки, які надають окремому слову чи групі слів певного смислового відтінку (присловесні частки), за значенням є такі:

- а) підсилювально-видільні — вживаються для підсилення або виділення окремих слів у реченні: *навіть, тільки, лише (лиш), всього-на-всього, хоч, хоча б, принаймні, аж, же (ж), -таки, -то, все, ще, вже, вже й, і, та, собі, о, ой*; наприклад: *За скажи мені, друже, нащо все в житті приходить тільки тоді, коли ми перестаємо бажати цього?* (Ю. Яновський). *Мені аж страшно, як згадаю оту хатину край села!* (Т. Шевченко);
- б) уточнювальні — вказують на міру точності або правдивість повідомлення: *саме, якраз, справді, точно, власне, рівно, майже, приблизно, десь, мало не, трохи не, ледве не, ледве чи, навряд чи, ніби, наче, неначе, мов, мовби, немовби, буцім*; наприклад: *Збори почалися рівно о другій годині* (М. Трублаїні). *Дим став немов густішим, до нього примішалось ще щось* (Г. Хоткевич);
- в) вказівні — слугують для того, щоб привернути увагу до якогось предмета, явища: *то, ото, от, це, оце, ось, осьде, он, онде, воно*; наприклад: *Он зірка в небі пролетіла* (В. Сосюра). *Блаженків Денис альпініст? Та чи він хоч знає, що це воно таке?* (О. Гончар).

Частки як вживаються для оформлення різних видів речень — Повідних (стверджувальних і заперечних), питальних, сподійних, окличних (фразові частки), є такі:

- а) стверджувальні — виступають заміниками стверджувальних речень або підсилюють їх: *так, авжеж, аяк-же > атож, ага, еге, еге ж, гаразд*; наприклад: *Авжеж,*

такий у нас ведеться звичай (Леся Українка). — Ви добре знаєте Карпа? — поспитав я. — Атож... (М. Коцюбинський);

- б) заперечні — вживаються в заперечних реченнях або замінюють їх: *не, ні, ані*; наприклад: *Ні, краще ніколи не роздивляйтесь, з чого зроблене те, що нам до вподоби* (М. Коцюбинський);
- в) питальні — вживаються для оформлення питальних речень або в ролі самостійних запитань: *чи, хіба, невже, що за, га, та ну*, наприклад: *Чи є кращі в життю літа та над молодії?* (Леся Українка). *Невже історія нас так нічого й не навчила?* (З газети);
- г) спонукальні — надають висловлюванню різних відтінків побажання, наказу, просьби, заборони, заклику до дії: *бодай, годі, ну, давай, на, -бо, -но*; наприклад: *Бодай кати їх постинали, отих царів, катів людських!* (Т. Шевченко). *Так годі спать! виходьте на дорогу* (П. Тичина). *А підійди-но сюди!* (Ю. Збанацький);
- г) окличні — вживаються для оформлення окличних речень: *що за, що то за, ну й*; наприклад: *Що за гарна година настала! Ну й день!*

Приєднувальні частки вказують на певний зв'язок між висловлюваннями: *теж, також, до того ж, ще й, адже, отже, тож*; *значить, так, то* (за своїм значенням вони наближаються до сполучників); наприклад: *Тож як мудрості доходиш, — хочеться і жити і жити!* (П. Тичина). *Зайди у лютому чи квітні, то хліб і сіль завжди навпіл* (А. Малишко).

Словотвірні й формотвірні частки виконують роль префіксів, суфіксів та закінчень, але відрізняються від них тим, що можуть писатися окремо, через дефіс або приєднуватися до закінчення: *абихто* — *аби з ким, ніщо* — *ні в чому, щодня - що другого дня, будь-який* — *будь до якого, коли-небудь, знав би, хай подумає, чийсь* — *чийогось, вчитися* — *вчишся*.

До словотвірних належать частки *аби-, де-, -сь, казна-, хтозна-, будь-, небудь-, ні-, що-*: *абищо, дехто, якийсь, казна-звідки, хтозна-куди, будь-де, як-небудь, ніякий, щороку*.

До формотвірних належать частки *би, б* (за їх допомогою утворюється умовний спосіб: *сказав би, зраділа б*); *хай, нехО'* (за їх допомогою утворюється наказовий спосіб: *хай скажеш*);

хай прийдуть); *-ся* (за її допомогою утворюються зворотні дієслова: *вмиваюся, тривожаться*).

§ 157

Написання часток

Частки з іншими словами в реченні пишуться по-різному: найчастіше — окремо, рідше — через дефіс або разом.

Окремо від інших слів пишеться переважна більшість часток: *зробив би, принеси ж, адже ж, як же бути, ось як, он куди, тільки так*.

Проте в складі сполучників та інших часток вони не виділяються як частки і пишуться разом: *адже, отже, аякже, таж, тож, отож, атож, теж, авжеж, щоб, якби, мовби, немовби, ніби, неначеб, неначебто, немовбито, нібито, тобто, цебто*; але: *коли б, коли б то, хоч би, але ж, бо ж, або ж, адже ж, отжеж*.

Частки *ось* і *он* пишуться разом лише в словах *осьде* і *онде*. Але залежно від вимови їх можна писати й окремо: *ось де, он де*.

Через дефіс пишуться частки *-бо, -но*, підсилювально-видільні *-то, -от, -таки*, словотвірні *хтозна-, бозна-, казна-, чортзна-, будь-, -небудь, невідь-*, іншомовна *екс-*: *слухай-бо, принеси-но, який-бо ти, тільки-но, якби-то, тому-то, отак-то, все-таки, зробив-таки, хтозна-коли, казна-хто, будь-який, шьки-небудь, невідь-звідки, екс-чемпіон, екс-президент*.

Проте ці частки пишуться окремо:

а) якщо між часткою і словом є інше слово: *казна-хто* — *казна з ким, будь-що* — *будь про що, принеси ж бо, якби ж то, все ж таки*;

б) якщо частка *таки* стоїть перед словом, яке вона підсилює: *таки зробив, таки моя правда* (але: *моя-таки правда*).

Розом пишуться частки *аби-, де-, -сь, ні-, ані-, чи-, як-, чий* > *Що-* з будь-якою частиною мови: *абиякий, дехто, ко-*

лись, ніщо, нізвідки, аніскільки, анітрохи, чималий, якнайкраще, якраз, чимдалі, чимскоріш, щоправда, щодуху, щоразу, щороку, щодо.

Проте ці частки пишуться окремо:

а) якщо між часткою й словом є інше слово: *абихто* — *аби до кого, децо* — *де про що, ніхто* — *ні з ким, щогодини* — *що дві години, щодня* — *що другого дня, щодень* — *що не день, щодо* — *що ж до*;

б) якщо частка *що* стоїть після слова, до якого вона відноситься: *тільки що, поки що, дарма що, хіба що, ледве що*.

Крім того, слід мати на увазі, що є три різні частки *то*:

а) вказівна — пишеться окремо: *Дівчинка, видимо, сама захотіла переконатися, чи то справді так, і заляпала босими ніжками по долівці* (Григорій Тютюнник);

б) підсилювальна — пишеться, як правило, через дефіс: *Отакий-то Перебендя, старий тахімерний! Заспіває весільної, а на журбу зверне* (Т. Шевченко);

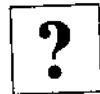
в) словотвірна — пишеться разом: *Кажуть, начебто араби перші вміли робити дзигарі* (М. Коцюбинський).

Про написання частки *не* з іменниками, прикметниками, дієсловами та прислівниками див. відповідні частини мови.

З числівниками, займенниками, прийменниками, сполучниками, вигуками частка *не* пишеться окремо: *не десять, не перший, не я, не наш, не весь, не цей, не при людях, не для слави, не без успіхів, не щоб допомогти, не ах який*.

Але *не* пишеться разом у прийменнику *незважаючи на* і з займенниками *неабиякий, неабихто*.

Поміркуйте

1. Чому в реченні *Мар'яна хотіла начебто сказати щось уципливе, та, видно, стрималася* (І. Сенченко) слово *наچهбто* не сполучник, а частка?
2. Скільки часток пишеться через дефіс і які?
3. Чим відрізняється заперечна частка *не* від префікса *не-*?

ВИГУК

§ 158

Значення вигуків

Вигуки — це слова, що виражають емоції та спонукання, не називаючи їх, а також відтворюють нечленороздільні звуки.

Вигуки в мові виступають заміниками речень. Їхнє ж конкретне значення великою мірою залежить від контексту, ситуації. Наприклад, вигук *ох*: *Ох як він говорить! Який був голос!* (Леся Українка) — висловлює захоплення; *Ох, не перед добром, ох, не перед добром вони так п'ють* (Г. Хоткевич) — передає побоювання; *Ох... як ти мене злякав, хай йому цур!* (Панас Мирний) — виражає переляк; *Ох, Боже, Боже, трошки того віку, а як важко його прожити* (М. Коцюбинський) — відтворює почуття досади, невдоволення.

За значенням вигуки поділяються на емоційні, спонукальні, застигли форми спілкування та звуконаслідувальні слова.

Емоційні вигуки виражають почуття, настрій, переживання, стан людини, її ставлення до різних явищ дійсності: *о, ой, ох, ах, ех, ай, ух, ой лишенько, ой леле, гвалт, тьху, тю, фу, цур йому, овва, от тобі й на, ото ж то й є, де ж пак, слава Богу, боронь Боже*.

Спонукальні вигуки виражають наказ, спонукання або слугують засобом привернення чиеїсь уваги, впливу на поведінку тварин: *геть, годі, ну, цить, тсс, гайда, ануте, анумо, гей, агей* > *гов, алло, но, вйо, соб, цабе, тпру, гия, агуш, а киш, кишь-к* *Шь, ціп-ціп, паць-паць*.

Застигли форми спілкування виражають привітання, проба ^{ення, подяк} *у* побажання, божбу, прокльон, лайку тощо: *ка ридень, спасибі, до побачення, на добраніч, дякую, будьласка* ^Р *ду, пробачте, вибачте, даруйте, прощайте, щасливо, по* ^{мс} *йй-богу, чорт би його взяв, к чорту, хай йому біс*.

Звуконаслідувальні слова відтворюють різні звуки природи, тварин, машин тощо: *ку-ку, кру-кру, кукуріку, ках-ках-ках, гав-гав, му-у-у, тьох-тьох-тюї, тік-так, дзень, брязь, бах, ш-ш-ш.*

§ 159

Написання вигуків і особливості вживання їх

Вигуки, що передають повторювані або протяжні звуки, пишуться через дефіс: *ой-ой-ой, ну-ну, о-го-го, агов-гов-гов, ха-ха-ха, ку-ку, киць-киць, а-а-а, му-у-у, ня-а-ав, ф'ю-у-у, дз-з-з, ш-ш-ш.*

Вигуки на зразок *леле, лелечко, цитьте, овва, кукуріку, кудкудак, бух, тарах, бабах* тощо, які не передають повторюваних чи протяжних звуків, пишуться разом. Проте, якщо треба передати протяжність, то й ці вигуки можуть писатися через дефіс: / *раптом*: — *Б-б-ба-бах!* (Остап Вишня). *Б'ється, стогне, зітхає море!.. Бу-ух!.. бу-ух!.. бу-ух!* (М. Коцюбинський).

У вигуках *будьласка, до побачення, на добраніч, отим то й ба, от тобі й на, оце так* тощо всі складові частини пишуться окремо.

Вигуки *ану, анумо, ануте* пишуться одним словом.

Через дефіс пишуться вигуки *йй-богу, йй-бо, йй-право, ану-ну.*

Вигуки вживаються лише в розмовному й художньому стилях, зрідка — у публіцистиці. У науковому й офіційно-діловому стилях вони не вживаються.

Вигуки в реченні звичайно стоять відособлено і від членів речення відокремлюються комою або знаком оклику: *Ану, гей, почнемо «Чумака»! Зачинай хто!* (М. Кропивницький). *Ех! Ех! Ех! Ррраз! Ррраз! Закаблуками! Закаблуками! По злиднях, по гіркій, по циганській долі закаблуками!* (Остап Вишня).

Якщо вигук вжито в середині речення, він виділяється з обох боків тире, рідше — комами: *Граптом він — о леле! — У стіні побачив двері ще якісь чудні* (М. Бажан). *Земле рідна, о, чим далі ти від мене, тим дорожча* (Д. Павличко).

Іноді вигуки можуть виступати в ролі членів речення:

- а) присудка: *А човен хить-хить під лозою* (Григір Тютюнник);
- б) підмета: *Тисячоголосе «ура» покотилося берегом* (О. Гончар);
- в) додатка: *Не кажи «гон», поки не перескочиш* (Нар. творчість).

У такому разі вигуки не відділяються розділовими знаками від інших членів речення. Вони можуть лише братися в лапки.

Поміркуйте

1. У чому специфіка вигуків порівняно з іншими частинами мови?
2. Чому застигли формули спілкування зараховують до вигуків?
3. Коли вигуки пишуться через дефіс? Як правильно записати протяжний вигук *няв*?
4. Якого значення набувають вигуки, виступаючи членами речення?

Синтаксис і пунктуація

Синтаксис (грец. зуп'яхіз «складання») — це сукупність правил і схем творення словосполучень, речень і тексту як словесних моделей певних фрагментів дійсності чи внутрішніх станів людини.

1260»

Синтаксис, його функції

Мова, як уже зазначалося, існує у двох тісно взаємопов'язаних психічних процесах: в уяві (набір мовних засобів і схем, які зберігаються в людській пам'яті) і в мовленні (творення речень і тексту, що відбивають позамовну дійсність). Мовлення існує в усній і писемній формах.

Мовні засоби — фонемі, морфемі, слова й словоформи — не мають самодостатнього значення: вони існують лише заради мовлення, тобто заради речень і тексту. Усе це лише інвентар, розрізнені елементи, які, щоб за їхньою допомогою передати якесь повідомлення, інформацію, думку, треба ще певним чином організувати, поєднати, використовуючи їхні властивості. І тут, у мовленні, визначальну роль відіграє синтаксис.

Синтаксис дає змогу умовно виражати, моделювати зв'язки, які існують між двома та більше явищами, що їх назван

словами (синтаксис словосполучення), та зв'язки між осмисленими явищами й дійсністю (синтаксис речення). Робиться це відповідно до певних, властивих йому правил і за певними схемами. Таким чином, синтаксис можна визначити як сукупність правил і схем, за допомогою яких мовець, використовуючи слова та їхні форми, відтворює, моделює ті чи інші явища дійсності або внутрішні стани, щоб повідомити про них інших людей.

Якщо морфологія встановлює граматичні властивості певних розрядів слів (наприклад, відмінювання іменників за відмінками й числами, змінювання дієслів за способами, часами, особами, числами тощо), то синтаксис визначає, як ці граматичні властивості слід використовувати, щоб з окремих слів утворити речення, а відтак — і текст.

Творячи певне висловлювання, ми оперуємо не просто словами, а різними їхніми формами (тобто словоформами), які об'єднуємо в словосполучення, а ті — спочатку в прості речення, потім, якщо є така потреба, в ускладнені й складні речення; з речень формуємо текст.

Синтаксис, отже, починається із словоформи, а далі поділяється на синтаксис словосполучення, синтаксис простого, синтаксис ускладненого, синтаксис складного речення та синтаксис тексту. Кожне з цих відгалужень єдиного синтаксису має свої специфічні правила й схеми. Оволодіння ними забезпечує, з одного боку, правильну побудову висловлювань різного типу, чітке й дохідливе передавання власної думки іншим людям, з іншого — правильне розуміння чужих висловлювань.

Центральною одиницею синтаксису є речення.

§ 161

Пунктуація: роль і значення

Висловлювання творяться в усній формі, навіть якщо вони воно пишуться вголос. А будь-яке усне мовлення супроводжується певними паузами, інтонацією, які передають емоційний стан мовця, його ставлення до сказаного, на-

дають різних смислових відтінків висловлюванню, а також членують мовленнєвий потік на частини відповідно до змісту. Цього не можуть передати букви. Тому для приблизного відтворення інтонації на письмі вживають розділові знаки: крапку, кому, тире, двокрапку, крапку з комою тощо. Вони полегшують сприймання й правильне розуміння написаного.

Система правил членування написаного тексту за допомогою розділових знаків відповідно до його синтаксичних, смислових та інтонаційних особливостей називається **пунктуацією** (лат. рипсШт «крапка»).

Є розділові знаки кінця речення і внутрішні.

У кінці речення використовуються такі розділові знаки: крапка, знак питання, знак оклику і три крапки. Крапка ставиться в кінці розповідних і спонукальних речень, знак питання — у кінці питальних речень¹. Знак оклику вказує на емоційність, схвильованість висловлювання. Трьома крапками позначають або незакінченість висловлювання, або його переривчастість. Три крапки можуть ставитися й на початку речення — у такому разі вони вказують, що речення є продовженням якоїсь попередньої невисловленої думки.

Наведемо зразки використання розділових знаків у кінці речення: *А за віщо, за що люди гинуть? Того ж батька, такі ж діти, — жити б та брататься. Ні, не вміли, не хотіли, треба роз'єднаться!* (Г. Шевченко). *Обставини просто примушують Україну визначитися зі своїми національними інтересами, щоб на рівних розмовляти з партнерами. Але де ці інтереси?* (З газети). *Порт морський. Начальник? Елітний!..* (З газети — заголовок статті).

Знак питання і знак оклику можуть ставитися також у середині речення — у кінці вставлених речень та після вигуків, виділених дужками або парними тире, наприклад: *Шкільні геологи за кілька років встигли пошукати волинський буритин (і децю таки знайшли!), натрапили на сліди стародавнього металургійного і скловарного виробництва, побували в багатьох цікавих куточках України* (З газети). *Годинник бив — що з ним? — зовсім не ту годину* (І. Жиленко).

У середині речення вживаються такі розділові знаки: одинична кома, парні коми, крапка з комою, одиничне тире, парні тире, двокрапка, дужки, кома й тире, три крапки.

Одинична кома ставиться між двома частинами речення: між однорідними членами та між простими реченнями, що входять до складного. Наприклад, у реченні *Завжди знаходиться люди, котрі не відрікалися ні від християнських цінностей, ні від власного «Я», ні від істини, в яку вірили і яку обстоювали всім своїм життям, за яку нарешті власним життям платили* (З газети) одиничні коми після слів *цінностей* і *«Я»* поставлено між однорідними членами речення; після слів *люди, істини та життям* — між простими реченнями. Так само в реченні *Заніміли, поникли, погасли ліси, і людські, і пташині мовчать голоси* (М. Рильський) одиничні коми стоять між однорідними членами *заніміли, поникли, погасли та / людські, і пташині*, а також між двома простими реченнями після слова *ліси*.

На місці одиничної коми робиться пауза. Але там, де є пауза, кома не завжди ставиться. Наприклад, у реченні *Проникливе втілення й віртуозне виконання музики Верді засвідчує високу культуру та вокальну майстерність солістів, хору й оркестру* (З газети) пауза чується після слова *Верді* (між групою підмета і групою присудка), але комою вона не позначається.

Парними комами виділяються з обох боків підрядні речення в середині головного, відокремлені члени речення та внесення (звертання, вставні та вставлені слова й речення, слова речення, вигуки). Наприклад, у реченні *Факт, про який поведи мову, можливо, незначний, але дуже характерний* (З газети) парними комами виділено в середині головного підрядне речення *про який поведи мову* і вставне слово *можливо*. У реченні *Творів масової культури в українській літературі загалом, у молодій зокрема, вкрай мало* (З газети) парними комами виділено відокремлене уточнювальне означення.

Але одна з парних ком не ставиться, якщо виділювана частина стоїть на початку речення або в його кінці. Наприклад, у реченні *На мою думку, пропорція між елітарною та масовою культурою залежить від кількісних показників тієї ж еліти* (З газети) таким чином виділено вставні слова *на мою думку*. Якби ці слова стояли в середині речення, то коми треба було б поставити з обох боків.

Виділена частина промовляється, як правило, трохи іншим тоном або трохи швидше, ніж усе речення. Але паузи на місці парних ком робляться не завжди. Наприклад, у реченні *Усі, хто був того дня у філармонії, полишали залу з незабутніми враженнями* (З газети) після словаче/ пауза не чується.

Крапка з комою ставиться там, де й одинична кома (між однорідними членами та між простими реченнями, що входять до складного), якщо розділювані нею частини далекі за змістом або мають у собі розділові знаки, як, наприклад, у реченні *Відтак було відвідано притулки для дітей, що залишилися без батьківської опіки; дитячі будинки сімейного типу; сиротинці; кризові центри для жінок; інтернати для людей похилого віку тощо* (3 газети).

На місці крапки з комою завжди чується подовжена пауза.

Проте іноді й довгу паузу позначають лише комою. Так, у реченні *Рівна, безмежна просторінь (як на масштаби двохлюдських ніг), гола рівнина без ріки, без дерева, окремі села й хутори стоять рідко, сонце велике й пекуче котиться на небі і поринає за землю, мов за морську поверхню, небо не синє, як за Дніпром, а кольору нижніх блакитних перських шовків, небо Криму над степовим безмежжям* (Ю. Яновський) треба було б, орієнтуючись на зміст і паузи, поставити крапку з комою щонайменше після слів *рідко, поверхню, шовків*, але автор вжив тут коми.

Одиничне тире може ставиться між групою підмета і групою присудка; між простими реченнями в складному; після однорідних членів, якщо в реченні є узагальнювальне слово; на початку прямої мови; на місці пропущених слів і, взагалі, там, де жоден інший розділовий знак не ставиться. Наприклад, у реченні *Обов'язок лікаря — лікувати хворого* (О. Гончар) тире поставлено між групою присудка і групою підмета. У реченні *Цьогорічна зима виявилася дуже вже милостивою до України — навіть лютий не лютує як слід* (3 газети) тире вжито між двома частинами складного безсполучникового речення.

На місці тире робиться невелика вичікувальна пауза, і далі інтонація, як правило, підвищується.

За допомогою **парних тире** виділяємо вставлені речення, відокремлені члени речення, вигуки в середині речення, іноді — однорідні члени, якщо в реченні є узагальнювальне слово, тощо. Наприклад, у реченні *Звучало слово Уласа Самчука — письменника такого ж складного, як і непересічного, — також у Дерманській школі, до якої свого часу він ходив* (3 газети) парними тире охоплено з обох боків відокремлену прикладку. У реченні *Усі — актори, оператори, режисери — працювали щиро, чесно, з любов'ю* (3 газети) парними тире виділено однорідні члени після узагальнювального слова.

Частина, охоплена з обох боків тире, вимовляється з підвищеною інтонацією.

Двокрапка завжди вказує, що далі щось розкривається, уточнюється, доповнюється. Вона ставиться перед однорідними членами, якщо в реченні є узагальнювальне слово, між частинами складного безсполучникового речення та після слів автора при прямій мові. Наприклад, у реченні *Усе ясно й прозоро: відступати опозиція не збирається* (3 газети) двокрапку вжито між двома частинами складного безсполучникового речення.

Перед двокрапкою, як правило, інтонація підвищується, на її місці робиться невелика вичікувальна пауза, і після неї слова промовляються звичайним тоном.

У дужки беруться додаткові повідомлення, уточнення, роз'яснення (вставлені слова й речення, посилання на джерела інформації). Наприклад, у реченні *Трипільська цивілізація (IV—III тисячоліття до нашої ери) як цілість духовної і матеріальної культури не могла б безперервно життєдіяти 1500 років (аналогів цьому не існує), не маючи виробленої системи письма і лічби* (3 газети) у дужки взято уточнення й принагідне зауваження.

Частина, охоплена з обох боків дужками, вимовляється з пониженою інтонацією.

Кома й тире ставиться між частинами періоду, при протиставленому порівнянні, ними відділяються слова автора від прямої мови. Іноді комами й тире охоплюють з обох боків вставлені речення — у такому разі вони виконують ту саму роль, що й дужки. Наприклад, у реченні з народної думи *То ж не вовки-сіроманці квилять та проквиляють, не орли-чорнокрильці клеочуть, попід небесами літають, — то ж сидить на могилі козак старесенький, як голубонько сивесенький, та на бандуру грає-виграє, голосно-жалібно співає* кому й тире вжито при протиставленому порівнянні.

На місці коми й тире робиться вичікувальна пауза, і далі інтонація знижується.

Три крапки в середині речення вказують на схвильованість мови або на паузу перед важливим чи несподіваним повідомленням, як, наприклад, у реченні *А ще вона — чудова мати, з чужого будя, зразкова прабабуся і... неперевірено виконавиця УШевних романсів* (3 газети).

У лапки, крім прямої мови, цитат і різних умовних власних назв, беруться також слова, вжиті в незвичному або іронічному значенні. Так, у реченнях *Влада охоче гралася з нами в «пролетарську інтелігенцію», знаючи ціну дозованим бунтам на колінах. Чи варто думати про справедливість, про надію на те, що правда «восторжествує»?* (3 газети) слова, взяті в лапки, мають у цьому контексті іронічне забарвлення.

Слова, взяті в лапки, вимовляються з особливою, підкресленою інтонацією.

Якщо збігається разом кілька розділових знаків, то ставимо звичайно один із них: крапку, двокрапку, три крапки, крапку з комою, знак питання, знак оклику. Наприклад, у реченні *Бандуристе, орле сизий! Добре тобі, брате: маєш крила, маєш силу, є коли літати* (Т. Шевченко) кому після звертання *брате* не ставимо, бо там стоїть уже двокрапка.

Проте зберігається:

- а) кома й тире, як, наприклад, у реченні *Хай би там як, найбільше багатство Карпат, вважаю, — ліс (мені заперечують, що сіль, нафта й газ)* (3 газети), у якому парними комами виділено вставне речення *вважаю*, тире поставлено між підметом і присудком; так само в реченні *Мине все на світі: і злочин, і лють, — лиш праця для людства одна не минає* (П. Тичина) після слова *лють* тире поставлено після однорідних членів, перед якими є узагальнювальне слово *все*, а між двома частинами складного речення вжито кому;
- б) друга дужка й будь-який знак після неї (перед першою дужкою жодний знак не ставиться): *Скажу я, люди добрі, й вам (до казки приказка годиться хоч і панам): не плюй в колодязь: пригодиться води напиться* (Л. Глібов).

Окремо як розділовий знак стоїть **дефіс**. Синтаксичну роль він виконує лише при прикладці: *дівчина-красуня, весна-чарівниця, Дунай-ріка*. В інших випадках він використовується в написанні складних та повторюваних слів (*ніжно-голубий, синьо-жовтий, більш-менш, хто-небудь, довго-довго*), для позначення буквених пропусків у скорочених словах (*вид-во — «видавництво», л-ра — «література», ст.-сл. — «старослов'янський»*), для приєднання нарощень до цифр (*10-й, 2003-го*), як знак переносу тощо.

Поміркуйте

1. Яка різниця між набором мовних засобів і мовленням?
2. Як із мовних засобів формується мовлення?
3. Чи роль синтаксису обмежується лише побудовою словосполучень та речень?
4. Які функції виконують розділові знаки?
5. Які розділові знаки можна було б назвати роздільними, а які — видільними?
6. Чим подібні і чим різняться прочитання двокрапки й одиночного тире?
7. Як розділові знаки передають інтонаційні особливості мовлення?

СИНТАКСИЧНА СЛОВОФОРМА

§ 162

Поняття про словоформи

Будь-яке висловлювання будується із самостійних і службових слів. Службові слова виконують допоміжну, переважно граматичну роль. Вони незмінні. Самостійні слова у висловлюваннях, називаючи певні явища, виступають у вигляді словоформ, тобто певних граматичних форм.

Розрізняються словоформи трьох рівнів: лексичні, морфологічні й синтаксичні.

Лексичні словоформи (лексеми) виконують номінативну Родь. У нашій уяві вони існують у якійсь нейтральній формі, найімовірніш, у вигляді основ. З кожним таким словом рефлексивно пов'язане його лексичне значення — узагальнений реальний образ певного фрагмента дійсності (сигніфікат). І в кожний раз, перш ніж нам згадається слово, в уяві постає пов'язаний із ним образ певного предмета, явища. Цей образ так

само уявляється нам і тоді, коли слово чуємо від іншої людини або бачимо його написаним. Саме тому й розуміємо його значення, а відтак — і значення висловлювання.

У словниках лексичні словоформи фіксуються в так званій початковій формі: іменник — у формі називного відмінка однини або множини, якщо іменник в однині не вживається (*світ, двері*); прикметник — у формі називного відмінка чоловічого роду (*радісний*); числівник — у формі називного відмінка (*триста*); займенник — залежно від того, яку частину мови він замінює (*він, такий, стільки*); дієслово — у неозначеній формі (*думати*); прислівник — у його незмінній формі (*радісно, по-новому, вгорі*).

Морфологічні словоформи відбивають можливості слів тієї чи іншої частини мови відображати різні відношення між окремими явищами як дійсності, так і внутрішнього стану людини. Іменник потенційно має 14 словоформ (по сім відмінкових форм у двох числах); прикметник — 24 словоформи (по шість відмінкових форм у трьох родах і в множині); числівник (крім числівників *один, тисяча, мільйон* і под.) — шість відмінкових словоформ.

Дієслово (не беручи до уваги відмінкових форм дієприкметника) недоконаного виду має приблизно 37 словоформ; доконаного виду — близько 25 словоформ. До дієслівної парадигми входять незмінювані неозначена форма, дієприслівник і форма на *-но, -то* та змінювані способові форми і дієприкметник.

Серед способових розрізняють форми дійсного, умовного й наказового способів. У дійсному способі дієслова недоконаного виду мають форми давноминулого й минулого часів (по чотири форми — три роди і множина), теперішнього й двох майбутніх часів (по три особові форми в однині і три — у множині); дієслова доконаного виду не мають форм теперішнього часу, мають тільки форми одного майбутнього та двох минулих часів. В умовному способі, як і в минулому часі, дієслово має чотири форми (три роди і множина), у наказовому — фактично три форми (друга особа однини, перша й друга особи множини).

Морфологічні словоформи існують лише як можливість. У мовленні не всі вони можуть використовуватися. Наприклад! не вживаються потенційно можливі форми множини від таких іменників, як, наприклад, *молоко, слух, довіра*. Позбавлені

ЗМІСТУ можливі форми дієслів *світаю, світаємо* або *брунькую, брунькуємо*. Так само не мають смислу, хоч і правильні з поглядУ морфології, словоформи прикметника *тільний, тільно-²⁰ тільному*. Від дієслова *смеркати* можна утворити активний дієприкметник *смеркаючий*, але вжити його в синтаксичній конструкції не можна — цьому протривиться лад української мови.

Морфологічні словоформи, як і лексичні, позбавлені конкретності; вони багатозначні. Скажімо, словоформа *товариша* (родовий відмінок) може означати і суб'єкт дії (*допомога товариша*), і об'єкт (*зустріч товариша*), і присвійність (*портфель товариша*), і частину від цілого (*плече товариша*), і відсутність (*немає товариша*) тощо. Значення морфологічної словоформи (як і лексичне значення слова) сприймається конкретно лише тоді, коли вона, ця словоформа, мислиться як частина висловлювання, тобто набуває статусу синтаксичної одиниці.

Синтаксичні словоформи — це різні форми самостійних частин мови, використовувані як будівельний матеріал для творення словосполучень і речень як словесних моделей певних фрагментів явищ дійсності чи внутрішніх станів людини.

Між значеннями граматичних засобів у морфології й у синтаксисі існує, отже, істотна різниця. Якщо морфологічні засоби виражають тільки абстрактні, можливі, безвідносні до конкретної дійсності відтінки змісту тих чи інших словоформ, то змістом будь-якого синтаксичного засобу є відображення конкретного відношення між явищами дійсності чи внутрішніх станів людини.

Коли ми хочемо повідомити, кому належить конкретна книжка, словоформа *товариша* у підготовці до висловлювання і в самому висловлюванні набуває єдиного значення — значення присвійності і в цьому разі стає синонімічною до словоформи *товаришева* (*книжка товариша, товаришева книжка*). Усі інші можливі варіанти морфологічних значень родового ¹³ІДМінка в цій синтаксичній словоформі відсікаються (так само, як відсікаються й усі інші можливі лексичні значення Цього слова).

Не всі синтаксичні словоформи однаково інформаційно насичені. Найбільше інформації про відношення між конкретними явищами несуть словоформи іменників (і співвідносних ¹³ними займенників) та дієслів. Словоформи прикметників,

числівників та дієприкметників (і співвідносних із ними займенників) виконують у висловлюванні підпорядковану роль вираження їхнього синтаксичного зв'язку з означуваними словами. Проте й ці словоформи не зовсім позбавлені інформаційної функції. Наприклад, у реченні *Зазвичай митці світового рівня не полюбляють піднімати завіси над таємницями своїх задумів, особливо коли робота над майбутнім твором ще триває* (3 газети) відношення між окремими явищами й поняттями передано передусім за допомогою словоформ іменників та дієслів, які й становлять основу повідомлення. Водночас і словоформи прикметника *світового* (форма родового відмінка однини чоловічого роду) та займенника *своїх* (форма родового відмінка множини), які уточнюють лексичне значення іменників, указують, що названі ними ознаки стосуються саме понять *рівня і задумів*, а не *митці і таємницями*.

Не всі морфологічно можливі словоформи, зокрема іменників та дієслів, виконують роль синтаксичних засобів. Це зумовлено насамперед їхнім лексичним значенням. Найповніше використовуються в ролі синтаксичних засобів словоформи прикметників, числівників та дієприкметників і співвідносних із ними займенників, граматичні ознаки яких, як правило, не несуть інформації про дійсність і в цьому відношенні не є самостійними, а залежать від граматичних ознак означуваних ними словоформ іменників.

Щодо іменників, то в синтаксисі, на відміну від морфології, їхні словоформи сприймаються як без прийменників, так і з прийменниками (однаково синтаксичними словоформами є *і дорогою, і за дорогою, і перед дорогою* — залежно від потреби висловлювання).

До синтаксичних словоформ за своїм змістом певною мірою наближаються й поєднання допоміжних слів із неозначеною формою дієслова на зразок *почало світати, повинен зробити* тощо. Очевидно, як синтаксичні словоформи слід розглядати й поєднання дієслова-зв'язки *бути* з іменними частинами мови (*був здивований*).

Прислівники в мовленні виступають у вигляді застиглих синтаксичних словоформ. Лише якісно-означальні прислівники змінюють свою форму: мають вищий і найвищий ступені порівняння (*легко — легше — найлегше*). Але це явище належить до лексико-семантичного й морфологічного рівнів, а не до синтаксичного.

§ 163

Відмінкові синтаксичні словоформи іменників

Іменники мають рід і змінюються за відмінками та числами. Проте засобом оформлення й вираження синтаксичних зв'язків, а отже, і відношень між явищами виступають тільки відмінкові словоформи іменників. Рід і число іменника є лише мітками, сигналами для залежних від нього слів — прикметників, дієприкметників і співвідносних із ними займенників (які узгоджуються з іменником у роді, числі й відмінку: *важлива подія, важливої події, важливі події*) та дієслів-присудків (які пристосовуються до нього в числі, а в минулому часі та умовному способі в однині — ще й у роді: *досліди тривають, експеримент почався*).

Синтаксичні значення відмінкових словоформ іменника і співвідносного з ним займенника складні й різнопланові. Разом із тим кожна з цих словоформ виконує певне окреслене коло синтаксичних функцій.

Іменник (і займенник) у називному відмінку як незалежна словоформа найчастіше виступає підметом у реченні (виражає назву суб'єкта судження), а також виконує роль іменної частини складеного присудка, буває прикладкою. Наприклад, у реченнях *Трибуна журналіста — це його газета, мікрофон чи телекамера. Днями у видавництві «Наукова думка» побачило світ унікальне видання «Альбом Тараса Шевченка 1845 року»* (3 газети) називним відмінком виражено підмети *трибуна, видання, присудки газета, мікрофон, телекамера, прикладки «Наукова думка», «Альбом Тараса Шевченка 1845 року»*.

Крім того, називний відмінок вживається як самодостатній. Для найменування установ, організацій, підприємств, творів тощо. За його допомогою оформлюються односкладні називні Речення. У цих випадках він стверджує наявність, існування певного явища, і тільки.

Іменник у родовому відмінку при іменнику в основному означає:

- а) суб'єкт названої іменником дії чи змінної ознаки: (*рішення*) уряду, (*поїздка*) делегації, (*поєдинок*) спортсменів,

- (рух) коштів, {якість} роботи, (надійність) кріплення, (функція) серця;
- б) об'єкт названої іменником дії чи явища: (відшикодування) збитків, (досягнення) угоди, (підписання) договору, (вибори) депутатів, (пошук) виходу, (розробка) стратегії (підтримка) бізнесу, (ініціатори) домовленості, (програма) розвитку;
- в) належність, присвійність, ознаку: (економіка) країни (прес-служба) міністерства, (інтереси) суспільства (платформа) партії, (думка) експерта, (представники) громадськості, (шлях) компромісів;
- г) предмети, явища, які характеризуються кількісно або за обсягом: (кількість) виборців, (частина) співробітників, (більшість) населення, (табун) коней, (тонна) зерна, (сто) днів.

Іменник у родовому відмінку при дієслові вживається: для позначення предметів, явищ, перехід дії на які заперечується: (не зрозумів) запитання, (не використали) коштів, (не було) часу;

для вираження неповноти об'єкта дії, його частковості: (принеси) солі, (позичив) грошей, (набрати) води;

для вказівки на час, дату: (другого дня, наступного тижня, двохтисячного року).

Іменник у **давальному відмінку** найчастіше називає:

- а) особу або предмет, яким призначається, адресується дія або явище: (доповів) командирові, (подякував) будівельникам, (запобігти) лихові, (служіння) справі, (допомога) інвалідам, (порада) синові, (слава) героям, (пам'ятник) Шевченкові;
- б) особу або предмет (суб'єкт), яким приписується певний стан: мені (здається), дітям (сняться), хлопцеві (приємно), йому (важко).

Іменник у **знахідному відмінку** без прийменника вживається тільки:

- а) при перехідних дієсловах — для позначення предмета, на який переходить дія: (затвердити) бюджет, (розв'язати) проблему, (здобути) освіту, (висунути) кандидатуру, (дізнатися) правду, (створено) умови;

- б) при неперехідних дієсловах — для позначення тривалості дії або стану: (працював) усе літо, (говорив) годину, (мовчав) усю дорогу.

Іменник в **орудному відмінку** вказує на:

- а) знаряддя дії: (писати) олівцем, (користуватися) комп'ютером, (думати) головою, (їхати) трамваєм, (доторкнутися) рукою, (малюнок) олією, (розмовляти) українською мовою;
- б) діяча в пасивних конструкціях: (розглядається) комісією, (створений) художником, (передбачено) договором;
- в) об'єкт дії: (цікавиться) процесом, (керувати) господарством, (завідувати) лабораторією, (захоплення) красою;
- г) місце дії: (ішов) стежкою, (плив) морем, (пробирався) манівцями;
- г) невизначену тривалість дії: (розмовляли) годинами, (чекали) тижнями, (не бачились) роками;
- д) порівняльний характер висловлювання: (мчить) стрілою, (хвилі здіймаються) горами, (вие) вовком;
- е) предикативну ознаку (виступає в ролі іменної частини складеного присудка): (став) журналістом, (працює) помічником, (будь) людиною.

Іменник у **місцевому відмінку** вживається тільки з прийменником. Ця словоформа вказує на:

- а) місце дії: (живе) в Києві, (лежить) на підвіконні, (при дорозі);
- б) час дії (переважно з означенням): у минулому році, о першій годині, на тому тижні, при випробуваннях;
- в) знаряддя дії: (грати) на скрипці, (друкувати) на машинці;
- г) присутність при комусь, при чомусь: (при синові), (при людях), (при вівцях), (при ділі), (при розмові).

Іменник у **кличному відмінку** виступає лише в ролі звертаня: (мамо, дідусю, Ольго Михайлівно, Степане Івановичу, Україно, радосте).

Функцій безприйменникових відмінкових словоформ іменників налічують близько 35.

§ 164

Прийменникові синтаксичні словоформи іменників

Прийменники великою мірою уточнюють значення відмінкових форм іменників. Тому прийменникові словоформи іменників порівняно з безприйменниковими чіткіше, конкретніше передають різні відношення між предметами та явищами.

В українській мові, як уже зазначалося, вживається близько сотні прийменників (18 первинних і понад 80 вторинних). Трохи більш ніж десята частина всіх слів у тексті — це прийменники. Прийменникові словоформи належать до найуживаніших мовних засобів. У тексті найчастіше трапляються словоформи з прийменниками *в (у), на, з, до, за, від, для, над, під, без, біля* та ін.

Синтаксичні значення цих словоформ надзвичайно різноманітні — вони залежать не тільки від значення прийменників, а й від лексичного значення та відмінкових форм іменників, а також від контексту. Розглянемо значення лише деяких із них (охопити всі — справа надзвичайно громіздка).

Словоформи з **прийменником в (у)** мають переважно просторове значення:

- а) з родовим відмінком іменника означають особу, при якій щось відбувається, знаходиться: *у сусіда, у людей, у мене;*
- б) із знахідним відмінком іменника найчастіше вказують на рух усередину: *у кімнату, у море, у поле, у світ;*
- в) з місцевим відмінком іменника позначають предмет, у якому щось міститься, відбувається: *в кімнаті, в полі, в колективі.*

Словоформи з цим прийменником можуть вказувати також на час дії (*у вівторок, у бурю, у ніч*), на відношення до іншого предмета (*у цвіту, у гніві, у хустці*) тощо.

Словоформи з **прийменником на** творяться із знахідним і місцевим відмінками іменників.

Поєднання прийменника *на* із знахідним відмінком іменника може вказувати на:

- а) напрямок руху: *на Київ, на вулицю, на дощ;*

- б) час дії: *на день, на місяць, на мить, на осінь, на кінець (року), на Покрову;*
- в) мету дії: *на честь, на сміх, на радість, на захист, (одяг) на свято.*
- г) набуття предметом певних властивостей: *(перетворюватися) на пару, (захворів) на грип, (багатий) на ідеї, (вивчитися) на лікаря* тощо.

Поєднання прийменника *на* з місцевим відмінком іменника найчастіше означає місце дії: *на полі, на морі, на душі, на людях*. Можливі й інші значення: *на ходу, на льоту, на самоті, (пальто) на хустрі.*

Словоформи з **прийменником з** творяться з родовим, знахідним і орудним відмінками іменників. Кожна з цих словоформ має свої відмінні значення.

У поєднанні з родовим відмінком іменника прийменник з вказує на:

- а) рух зсередини, з якогось середовища, з поверхні: *зі школи, з поля, з хмари, з роботи;*
- б) причину, підставу дії: *з жарту, з нудьги, з холоду, з дозволу;*
- в) матеріал, знаряддя: *з дерева, з чашки, з лука;*
- г) ознаку за галуззю: *(підручник) з географії, (фахівець) з медицини;*
- і) об'єкт негативного ставлення: *(глузувати, насміхатися, знущатися, кепкувати, глумитися) з когось.*

У поєднанні із знахідним відмінком іменника прийменник з означає приблизність, порівняння: *з десятків, з годину, з діжку, з кулак.*

У поєднанні з орудним відмінком іменника прийменник з вказує на взаємозв'язки предметів, супровідні обставини: *з братом, з людьми, з шумом, з плугами, з проханням.*

Словоформи з **прийменником за** творяться також із родовим, знахідним й орудним відмінками іменників.

Поєднання прийменника *за* з родовим відмінком іменника вказує на час або умову дії: *за дня, за моєї пам'яті, за часів заччини, за всякої погоди.*

Поєднання прийменника *за* із знахідним відмінком іменника має багато різних значень, зокрема:

- а) називає предмет, за межі якого спрямований рух: *за гори, за обрій*;
- б) вказує на мету, причину: *за правду, за волю, за честь, за землю, за незалежність*;
- в) позначає ціну чогось: *за гріш, за послугу, за муки*;
- г) вказує на призначення особи або речі: *{бути} за командира, {правити} за молотка*.

Поєднання прийменника *за* з орудним відмінком іменника:

- а) вказує на те, згідно з чим відбувається дія: *за згодою, за порадою, за прикладом, за спеціальністю*;
- б) позначає місце позад якогось предмета: *за селом, за горою*;
- в) виражає напрямок руху: *за течією, за вітром, за плугом*.

Словоформи з прийменником *по* творяться із знахідним і місцевим відмінками іменників.

У поєднанні із знахідним відмінком іменника прийменник *по* найчастіше вказує на мету або межу дії: *(піти) по воду, (пальто) по коліна, (вгрузнути) по кісточки*.

Поєднання прийменника *по* з місцевим відмінком іменника:

- а) позначає місце або час дії: *(пливти) по Дніпру* (краще: *Дніпром*), *(їхати) по шосе, (ходити) по лікарях, (не спати) по ночах* (також: *ночами*), *(заняття) по четвергах* (також: *у четверги*);
- б) вказує на відношення до іншого предмета: *(різьба) по дереву, (наказ) по інституту, (черговий) по школі, (брат) по духу*;
- в) виражає спосіб дії: *(чинити) по правді, (підходити) по черзі, (читати) по складах*.

Словоформи з прийменником *до* творяться тільки з родовим відмінком іменників. Вони в основному позначають:

- а) мету руху, його просторову або часову межу: *до школи, до берега, до Києва, до серця, до ранку*;
- б) предмет, до якого виявляється певне ставлення: *(добрий) до всіх, (охочий) до танців, (швидкий) до роботи, (готовність) до дії, (звернутися) до знайомого*;
- в) міру, кількість: *до краплі, до решти, до знемоги, до дна*.

Словоформи з прийменником *від* також творяться лише з родовим відмінком іменників. Вони здебільшого вказують на:

- а) місце початку руху: *від Києва, від позначки, від мене*;
- б) час, від якого починається дія: *від світанку, від того дня*;
- в) причину: *від чаду, від перевтоми, від страху*;
- г) призначення предмета: *(ключ) від кабінету, (засіб) від простуди*;
- г) відокремлення, захист від когось або чогось: *від цілого, від хлібини, від сонця, від дощу*.

Словоформи з прийменником *через* творяться тільки із знахідним відмінком іменників. Вони вказують на:

- а) напрямок руху вздовж чогось або через якісь перепони: *через поле, через вікно, через річку*;
- б) проміжок часу: *через годину, через день, через місяць*;
- в) причинудії: *через хворобу, через необережність, через небалість, через пустощі, через хуртовину*.

Синонімічними цій словоформі в певних випадках (коли йдеться про напрямок руху) можуть виступати словоформи з прийменником *крізь*: *крізь вушко голки, крізь тин, крізь зуби, крізь туман, крізь сон, крізь віки*.

Переважно однозначні словоформи з прийменниками *над*, *під*, *без*, *про*, *біля* тощо. Так словоформи з прийменниками *над* і *під* передають переважно просторові відношення: *над гаєм, над дорогою, наді мною, під двері, під лісом, під столом*. Словоформи з прийменником *без* вказують на відсутність когось або чогось: *без товариша, без грошей, без надії, без пригод*. Словоформи з прийменником *про* називають предмет думки, розмови, турбот: *(думав) про відпочинок, (розмовляли) про театр, (дбають) про дітей*.

Проте, крім названих значень, ці та інші прийменникові словоформи іменників можуть виражати різноманітні означальні відношення (*під виглядом, пан над панамі, без розуму*), часові відношення (*під Новий рік, над вечір, без року*), відношення причини (*під впливом, про людське око*), мети (*під озичу, про запас, без наміру*), міри (*під зав'язку, над силу, без М'Ри*) тощо. Саме в прийменникових словоформах іменників відбивається національна своєрідність мови. Повне опанування їх дає лише активна мовна практика спілкування й читання та прослуховування текстів.

§ 165

Синтаксичні словоформи дієслів

Засобом вираження зв'язків між явищами й закладеною в повідомленні інформацією та дійсністю виступають усі основні форми дієслова (крім неозначеної), часові й особово-числові словоформи.

Основні форми (утворення) дієслова по-різному виражають відношення дії до дійсності.

Неозначена форма дієслова називає дію безвідносно до дійсності. Відношення дії, названої неозначеною формою, до інших явищ і до дійсності виражається за допомогою допоміжних слів: *хоче працювати, почав учитися, радий допомогти*.

Спосібні форми існують у вигляді словоформ дійсного, умовного й наказового способів.

Словоформи дійсного способу дієслів вказують, що дія реальна, вона або відбувалася чи відбулася, або відбувається, або відбуватиметься чи відбудеться: *будував, збудував, буде, будуватиме, збудує; зеленів, зазеленів, зеленіє, буде зеленіти, зазеленіє*.

Словоформи умовного й наказового способів називають дію бажану, можливу, але на момент мовлення не реальну: *збудував би, збудуй; зеленів би, зеленій*. У контексті словоформа наказового способу може називати також реальну дію: *Другі [інші] бігають, кричать, а ти сиди, пряди, вечеряти подай, посуду перемий та тоді й лягай...* (Панас Мирний).

Дієприкметник вказує на ознаку предмета з огляду на реальну дію, спрямовану ззовні на предмет або виконувану самим предметом: *будований, збудований; зеленіючий, зазеленілий*.

Безособова форма на -но, -то позначає реальну дію безвідносно до діяча: *будовано, збудовано*.

Дієприслівник називає реальну дію, яка супроводить іншу дію і або відбувається одночасно з нею, або передує їй: *будуючи, збудувавши; зеленіючи, зазеленівши*.

Часові словоформи дієслів співвідносять дію або стан і моментом мовлення.

Дієслово у формі минулого часу вказує, що дія відбувалася чи відбулася до того, як повідомили про неї: *будував, збудував; зеленів, зазеленів*.

Дієслово у формі давноминулого часу називає дію, яка відбувалася чи відбулася до іншої минулої дії: *був будував, був збудував; був зеленів, був зазеленів*.

Дієслово у формі теперішнього часу свідчить, що дія відбувається в момент повідомлення про неї: *будує, зеленіє*. У контексті ця словоформа може позначати й минулий час: *Колись там весело було. Бувало, літом і зимою музика тне...* (Т. Шевченко). Іноді вона може вживатися в значенні майбутнього: *Зрозумійте — днями виступаємо на велику справу* (О. Довженко).

Дієслово у формі майбутнього часу вказує, що дія відбуватиметься чи відбудеться після повідомлення про неї: *будуватиме, збудує; буде зеленіти, зазеленіє*. У контексті ця словоформа (доконаний вид) може позначати й минулий час: *А сад було як зацвіте весною* (О. Довженко).

Особово-числові словоформи дієслів вказують на діяча чи діячів, яким приписується дія.

Дієслово у формі першої особи однини вказує, що дію виконує особа, яка говорить: *(я) вважаю, (я) допоможу*. У контексті ця словоформа може називати дію, безвідносно до особи: *І знать не знаю, і відать не відаю* (Нар. творчість).

Дієслово у формі другої особи однини вказує, що дію виконує особа, до якої звертаються: *(ти) вважаєш, (ти) допоможеш*. У контексті ця словоформа може називати узагальнено-особову дію: *Неподумавши, ікілочкане затешеш* (Нар. творчість).

Дієслово у формі третьої особи однини вказує, що дію виконує особа або предмет, про яку або про який мовиться: *(він) вважає, (друг) допоможе, (дерево) зеленіє*.

Дієслово у формі першої особи множини вказує, що дію виконують дві чи більше осіб, від імені яких одна з них говорить: *(ми) вважаємо, (ми) допоможемо*. У контексті ця словоформа може мати значення й однини, зокрема в науковому стилі: *В образі Руфіна [героя п'єси Лесі Українки «Руфін і Прісцилла»] знаходимо багато спільного з його історичними прототипами — античними критиками християнства Цельсом, Лукіаном, Порфірієм, Юліаном Лібанієм* (О. Ставицький).

Дієслово у формі другої особи множини вказує, що дію виконують дві чи більше осіб, до яких звертаються: *(ви) вважаєте, (ви) допоможете*. Ця словоформа вживається також ** Форма ввічливого звертання до однієї особи: *Скажіть, докторе, жити буду?* — *прошепотів Орлюк, вдивляючись до докторів: здавалося, в саму душу* (О. Довженко).

Дієслово у формі третьої особи множини вказує, що дію виконують дві чи більше осіб або предметів, про які говорить: *(вони) вважають, (друзі) допоможуть, (дерева) зеленіють*. У контексті ця словоформа може мати неозначено-особове значення: *Тут же, біля лікарні, розкладають вогнища, варять картоплю* (В. Козаченко).

Не всі можливі морфологічні дієслівні словоформи можуть бути синтаксичними дієслівними словоформами.

Тільки форму третьої особи однини або середнього роду мають синтаксичні словоформи безособових дієслів: *світає, світитиме, світало, світало б*; такі можливі в морфології словоформи, як «світаю», «світаєш», «світають», «світала» тощо, є неможливими, абсурдними в синтаксисі.

Деякі дієслова через своє лексичне значення не мають синтаксичних словоформ у формі першої і другої осіб, наприклад: *текти, капати, плавитися, жевріти, мерехтіти, меркнути, рясніти, клубочитися, врунитися, дзюрчати, пружинити, зноїтися, досягати, телитися, ягнитися, колоситися* і т. д. Так само не мають форм принаймні першої і другої осіб однини дієслова на зразок *посходитися, посхоплюватися, поприходити, попадати, вишикуватися, роз'єднатися, зіхатися* тощо (форми третьої особи однини використовуються лише в поєднанні з іменниками, що мають збірне значення: *народ посходиться, батальйон вишикується*).

Поміркуйте

1. Яка різниця між лексичними, морфологічними і синтаксичними словоформами?
2. Чи однаково інформаційно насичені словоформи різних частин мови?
3. Чи однаковий обсяг функцій виконують різні відмінкові словоформи іменників?
4. Яка роль прийменників у творенні іменникових словоформ? Як вони взаємодіють із відмінковими формами іменників?
5. У яких частин мови — іменників чи дієслів — чіткіше розмежовані значення словоформ?

СЛОВСПОЛУЧЕННЯ

§ 166

Загальне поняття про словосполучення

Повнозначні слова в мові, під час творення речень, об'єднуються насамперед парами, і то не будь-як, а за певними правилами.

По-перше, вони мають підходити одне до одного своїми значеннями. Наприклад, можна об'єднати слова *зачиняти і двері, кричати і голосно, теплий і сонячний*, але не слова *зачиняти і очі, кричати і фіолетово, теплий і гіркий*.

По-друге, ці слова мають граматично пристосовуватися одне до одного. Наприклад, щоб об'єднати прикметник *ранковий* з іменником *місто*, у прикметнику треба змінити рід: *ранковемісто*.

Отже, **словосполучення** — це смислове й граматичне поєднання насамперед двох повнозначних слів, яке виникає в процесі творення речень.

Поєднання службового слова (прийменника, сполучника, частки) з повнозначним не є словосполученням: *біля Дніпра, незважаючи на дощ, не тільки вдень, майже рік*. Це поки що тільки синтаксична словоформа. Словосполучення можуть утворювати лише повнозначні слова: *стояти біля Дніпра; працювати, незважаючи на дощ; не тільки вдень, а й вночі; не бачились майже рік*.

Свого конкретного значення слово набуває тільки в словосполученні. Наприклад, слово *перо* має такі основні значення: 1) рогове утворення на шкірі птаха; 2) знаряддя для писання чорнилом; 3) символ літературної діяльності; 4) зелений пагін цибулі або часнику; 5) лопать деяких інструментів. Але кожне з цих основних значень проявляється, стає до м щ інтн м в дпов Ідно в таких словосполученнях: 1) *перо гуски*; 2) *писає ни пером*; 3) *майстри пера*; 4) *перо цибулі*; 5) *перо керма*.

На значення словосполучення іноді може впливати **тако**[^] порядок розташування його складових частин: *п'ять тижнів і тижнів п'ять* (вказує на приблизність), *холодний вітер* (залежне слово — означення) і *вітер холодний* (залежне слово — присудок).

Те, яких ще конкретніших значень набуває слово в різних словосполученнях, ілюструє такий уривок:

*Візьмімо таку відому пару, як **працівники пера**. На цій парі можна добре каламбурити, дарма що її обігрували чи не з перших днів появи.*

*Хто нам 'ятає світлі гулагівські часи, може пригадати поширену тоді в полеміці із західною пресою словосполучення **розбійники пера**. Таку журналістику пера, ідучи за правилом «держи злодія», шпентили своїх заокеанських опонентів.*

*Проте каламбурні можливості пари **працівники пера** ще не вичерпані.*

*Можна ж ужити такі комбінації: **лицарі пера, витязі пера, звитяжці пера** (дехто уже вживав цю пару). Мають право на існування і такі переробки: **монополісти пера, королі пера, владикипера, тазрештою й інваліди або мученики пера** — це про тих бідолах, які мучать і себе, і своїх читачів бездарною базграниною.*

*Можуть ще бути **іраби пера, а також і жертви пера**.*

*Одне слово, для «красного олівця» вираз **працівники пера**, як і всякий інший зворот, може бути **скарбницею оригінального мовлення** (С. Караванський).*

У словосполученні сигніфікати (уявлення), які супроводять кожне окреме слово, у нашій уяві зливаються в один цільний образ, у якому від лексичного значення слів відсікається те, що, як підказує наш життєвий досвід, є несумісним, непоєднуваним. Отже, сполучуваність слів і їхніх значень зумовлюється сполучуваністю реальних чи уявних явищ. Тому можливі словосполучення *зачиняти двері, заплющувати очі*, але не можливі «зачиняти очі», «заплющувати двері» тощо.

Можливість поєднання слів у словосполучення залежить від того, суміщаються чи не суміщаються між собою названі ними явища. Наприклад, слово *мокрый* не поєднується зі словами *сонце, вогонь, полум'я* як несумісне з ними поняття, але поєднується зі словами *рушник, рядно, одяг* тощо.

Якщо в словосполучення об'єднуються слова з **далеким лексичним значенням**, може виникнути метафора (вислів і³

ереносним значенням): *крилата думка, свічі каштанів, ключі піддасть, сонцесміється*.

Словосполучення бувають лексичні (стійкі) і синтаксичні (вільні).

Лексичні словосполучення (фразеологізми і фразеологічні вирази) існують у мові в готовому вигляді і завжди називають одне поняття: *на носі зарубати* (запам'ятати), *з доброго дива* (безпричинно), */ вдень і вночі* (постійно), *центральна нервова система* (термін із біології), *Азовське море, Кривий Ріг* (географічні назви). Лексичне словосполучення в синтаксисі сприймається як одна синтаксична словоформа і виступає одним членом речення.

Синтаксичні словосполучення утворюються в процесі мовлення, тобто під час творення речень, і кожне слово в них зберігає своє конкретне лексичне значення: *обов'язкова умова, прийом відвідувачів, поговорити з директором, вулиці й площі*.

Синтаксичні словосполучення, утворені з двох повнозначних слів, називаються **простими**: *міська вулиця, ряди тополь, розмова з товаришем*. У процесі творення речень прості словосполучення розширюються, ускладнюються за допомогою залежних слів. Синтаксичні словосполучення, утворені з трьох чи більше повнозначних слів, називаються **складними**¹, *широка міська вулиця, рівні ряди струнких тополь, сердечна розмова з давнім товаришем*. При сприйманні складні словосполучення розкладаються на прості.

У мовленні синтаксичні словосполучення являють собою проміжний етап між словом (точніше — словоформою) і реченням.

Від речення словосполучення відрізняється тим, що воно:

- не є одиницею спілкування (само по собі не передає ніякої інформації);
- не має інтонації, властивої реченню;
- є лише будівельним матеріалом для речення.

Слова в словосполучення об'єднуються або як рівноправні, **або** як нерівноправні. Відповідно до цього словосполучення ²Увають сурядні і підрядні.

§167

Сурядні словосполучення

Сурядне словосполучення — це смислове й граматичне поєднання двох або більше повнозначних слів як граматично рівноправних.

Наприклад, поєднання слів *вогонь і вода* є сурядним словосполученням, оскільки:

- а) вони поєднуються за змістом (називають явища природи);
- б) між ними існує граматичний зв'язок, який виражається сполучником і однаковим називним відмінком;
- в) вони граматично рівноправні (немає головного й залежного слів);
- г) вони є будівельним матеріалом для речення: *Вогонь і вода добре служать, але лихо панують* (Нар. творчість).

У сурядному словосполученні, як правило, іменники стоять в одному відмінку (*розум і серце, розумом і серцем*), дієслово — в одній особі й числі (*дивитися і не бачите, реве та стогне*), прикметники — в одному роді, числі й відмінку (*чесної й справедливої*). Такий граматичний зв'язок називається **координацією**.

Проте й тут, як у багатьох мовних явищах, трапляються винятки, коли обставини, узгоджені й неузгоджені означення, що входять до одного сурядного словосполучення, виражаються різнотипними словоформами: *на полі і в саду; під землею і на землі; блідий, із запалими щоками*. Але в сурядному словосполученні ці словоформи виконують однакові функції і відповідають на те саме питання, тобто прирівнюються між собою.

Слова в сурядному словосполученні повинні бути одного плану за значенням і певними граматичними ознаками: *права й свободи, унавчання й праці, думаємо й вирішуємо, економічний і соціальний*. Іноді це можуть бути антоніми: *світло і темрява, радість і сум, великі й малі, вранці й увечері*.

Не можна поєднувати між собою різнопланових за значенням і граматичними ознаками слів. Отже, вислови на зразок «дерева й сосни» (сосни теж дерева), «письменники й поети»

(поети теж письменники), «економічний і розвинений», «читати й малювання» побудовані неправильно.

Між словами в сурядному словосполученні бувають такі види сурядного зв'язку:

єднальний — вказує на сукупність певних предметів, явищ і виражається за допомогою єднальних сполучників /, *та* (= /), *ні... ні, не тільки... а й, як... так і* або без них: *пісня і праця; ввічливий, коректний;*

протиставний — вказує на протилежність певних предметів та явищ і виражається за допомогою протиставних сполучників *а, але, та* (= *але*), *проте, зате, однак, все ж* або без них: *не вміння, а хотіння; не холодно — жарко;*

розділовий — вказує на часову несумісність, взаємовиключення або почерговість появи певних предметів та явищ і виражається за допомогою розділових сполучників *або, чи, або... або, чи... чи, то... то*: *білий або чорний; то спека, то холод.*

Сурядні словосполучення бувають відкриті й закриті. Відкриті сурядні словосполучення можна продовжувати: *крик, галас, метушня; і прибирали, і чистили, і чепурили; сині, зелені, рожеві, червоні*. Закриті сурядні словосполучення продовження не передбачають: *любов і ненависть; батько і мати; земля і люди; молоді й старі; і радість і сльози; не тільки перемоги, а й поразки; не лише на словах, а й на ділі; світить, тане гріє*.

Сурядні словосполучення в мові сприймаються як синтаксична цілість: вони спільно підпорядковують собі залежне слово (*доброта і мудрість прикрашають, Мар'їні батько і мати*) і так само спільно підпорядковуються головному слову (*міста Київ і Львів, відпустка на липень і серпень*).

Сурядні словосполучення можуть лексикалізуватися, тобто перетворюватися на фразеологізми: / *вдень і вночі, і сміх і сміх, ти живий ні мертвий, ні слуху ні духу, ні кує ні меле, дешево... ероїто, рано чи пізно, була не була, між життям і смертю, як ча життя, а на смерть*.

чи.

§168

Підрядні словосполучення

Слова в підрядному словосполученні об'єднуються між собою як граматично нерівноправні: одне — головне, друге — залежне.

Від головного слова ставиться питання, а залежне — відповідає на поставлене питання: *холодна зима* {зима — яка? — холодна), *розмова про наболіле* {розмова — про що? — про наболіле), *приїхали вчора* {приїхали — коли? — вчора}.

За роллю в реченні підрядні словосполучення поділяються на предикативні й непередикативні.

Предикативні підрядні словосполучення являють собою поєднання підмета й присудка і виконують у двоскладному реченні роль синтаксичного центра, навколо якого об'єднуються всі інші слова: *директор вирішив, місце звільнилося, буря повалила*.

Предикативні підрядні словосполучення бувають:

самодостатні — можуть бути реченням без залежних слів: *сонце зійшло, починається літо, день короткий, поїзд прибуває*;

недостатні — не можуть бути повним реченням без залежних слів: *комісія розглянула, держава забезпечує, кандидат може балотуватися*.

У більшості мовознавчих праць предикативні словосполучення не виділяються і не розглядаються як окреме синтаксичне утворення на тій підставі, що вони, мовляв, можуть бути реченнями. Але, по-перше, не всі поєднання підмета з присудком є самодостатніми. Наприклад, такі предикативні словосполучення, як *сонце нагріло, вітер зриває, автор передав*, щоб стати реченнями, повинні мати при собі щонайменше один або більше другорядних членів: *Сонце нагріло землю. Вітер зриває листя з дерев. Автор передав у видавництво свою нову повість*. По-друге, якщо, скажімо, вислів *Я йду* може бути реченням, то не в усякій мовній ситуації. Наприклад, у відповіді на запитання *Куди ти йдеш?* — це ще тільки словосполучення, будівельний матеріал для речення, але в реченні. І по-третє, предикативні словосполучення будуть

я за тими ж правилами, що й будь-яке інше словосполучення. Наприклад, немислимі сполучення підмета з присудком: *а зразок «вогонь мжичив», «дерево бігає», «вогонь згасало», «дерево ростуть»*; можливі тільки такі: *вогонь згасав, дерево росте*.

Предикативне словосполучення, якщо воно перестає бути синтаксичним центром речення, легко переходить у непередикативне: *птахи відлітають — відліт птахів, верби схилились — схилені верби, камінь лежить — лежачий камінь, видно ліс, ранок тихий — тихий ранок*.

Предикативні словосполучення можуть (шоправда, рідко) лексикалізуватися: *кури не клюють, кіт наплакав, клепки розсохлись, жижки дрижать, серце крається, голова набита ключам, молоко на губах не обсохло*.

Непередикативні підрядні словосполучення в реченні входять або тільки до групи підмета, або тільки до групи присудка, або до групи якогось другорядного члена: *українська держава, забезпечує захист, захист власності*.

За тим, якою частиною мови виражено головне слово, непередикативні підрядні словосполучення бувають:

іменникові: *робочий день, долина річки, батько з сином, уміння працювати, їзда верхи*; із числівниками — лише в непрямих відмінках, крім знахідного: *п'ятьом студентам, двохбудинків*;

прикметникові: *знайомий мені, міцніший за сталь, розгублений від хвилювання, відвертий до нахабності, дуже високий, білий весь, гарний такий, готовий допомогти*;

числівникові — тільки в називному та знахідному відмінках: *три яблука, сто днів*; але з числівниками *тисяча, мільйон, мільярд* та з дробовими числівниками — у будь-якому відмінку: *тисяча гривень, тисячі гривень, тисячею гривень; одна десята відсотка, однієї десятої відсотка*;

займенникові: *щось цікаве, хтось із них, вони обидва*;

Дієслівні: *читати книжку, розмовляти з другом, пасти задніх, залишитися безнічого, довгочекати, знати багато, стати навипиньки, іти не оглядаючись, здаватися втомленим, просити почекати, варто подумати*;

Ріслівникові: *недалеко від села, зовсім близько, надзвичайно* Р^{сто}, *краще за художника*.

За смисловими відношеннями між їхніми членами непередикативні підрядні словосполучення бувають:

означальні (атрибутивні) — залежне слово вказує на ознаку предмета: *осінній день, київські каштани, цвіт яблуні, вода з криниці, робота вручну*;

додаткові (об'єктні) — залежне слово називає предмет, на який спрямована дія або ознака: *малювати картину, дивитися на людей, ласий до меду*;

обставинні (адвербіальні) — залежне слово називає різні обставини: *повернутися пізно, навчатися в університеті, завмерти від здивування*.

Більшість фразеологізмів, які є в українській мові, має форму непередикативних підрядних словосполучень: *біла ворона, на сьомому небі, гострий на язик, не в тім 'я битий, кирну гнути, у три погібелі, дати перцю, збити з пантелику, приший кобилі хвіст*.

§ 169

Способи підрядного зв'язку в словосполученнях

Між словами в підрядних словосполученнях можливі три способи зв'язку: узгодження, керування й прилягання.

При **узгодженні** залежне слово граматично уподібнюється до головного.

Наприклад, у словосполученні *рідна земля* залежне слово *рідна* стоїть у тому ж називному відмінку, жіночому роді й однині, що й головне слово *земля*. Якщо змінимо форму головного слова на *землею*, то відразу треба міняти й форму залежного слова на *рідною*. Так само й у словосполученні *ти думаєш* залежне слово *думаєш* стоїть у другій особі однини, як і головне *ти*. Якщо змінимо *ти* на займенник третьої особи множини *вони*, то доведеться змінити й форму залежного слова на *думають*.

У передикативних підрядних словосполученнях, якщо залежне слово (присудок) виражене дієсловом, для словоформ *У* теперішньому й майбутньому часах та в наказовому способі

узгодження відбувається в особі й числі (*я думаю, ти думаєш, студенти думають, ти думай, ви думайте*), а в минулому часі мовному способі — у роді (в однині) й числі (*він думав, вона думала, вони думали, ми подумали* б). Узгодження в роді, числі й, як правило, у відмінку відбувається тоді, коли залежне слово виражене прикметником (*він добрий, вона добра, вони добрі* б) або дієприкметником (*стіна побілена, стіни побілені*), порядковим числівником (*він перший, вона перша*) чи займенником із прикметниковим значенням (*справа наша, дім наш*).

у непередикативних підрядних словосполученнях із головним словом узгоджуються в роді (в однині), числі й відмінку залежні слова, виражені прикметниками (*тепла зустріч, теплої зустрічі, теплих зустрічей*), дієприкметниками (*продумана відповідь, продуманої відповіді*), порядковими числівниками (*перший ряд, у першому ряду*), кількісними числівниками в непрямих відмінках (*трьох днів, трьома днями*), займенниками з прикметниковим значенням (*моя порада, моєї поради, моїми порадами*).

У словосполученні із залежним словом-прикладкою об'єктивним є лише узгодження у відмінку: *місто Черкаси, до міста Черкас, замість Черкасами; мати-природа, матері-природи, з матір'ю-природою*.

При **керуванні** залежне слово (іменник, займенник з особовим значенням) завжди стоїть у певному непрямому відмінку (з прийменником або без нього) незалежно від форми головного слова.

Наприклад, у словосполученні *любити Вітчизну* залежне слово *Вітчизну* стоїть у знахідному відмінку. Як би ми не змінювали форму головного слова (*люблю, любимо, люблять, любили, любитимуть, любіть* і т. д.), від цього відмінок залежного слова (*Вітчизну*) не зміниться. У словосполученні *любови людей* залежне слово *до людей* стоїть у родовому відмінку з прийменником; і як би ми не змінювали форму головного слова — *любові, з любов'ю, про любов* і т. д. — залежне так і стоїтиме в цьому самому відмінку з прийменником.

Керування може здійснюватися без прийменників (*сіяти пшеницю, шукати літературу, дякувати вчителів, слова підняти, його думка, старший віком*) і за допомогою прийменників (*дбати про дітей, називати на ім'я, припасти до смаку*).

> Підручник з політології, приємний на вигляд).

Залежно від того, якою мірою лексичне значення головного слова потребує при собі залежного, розрізняють:

сильне керування — головне слово не може обходитися без залежного чи залежних слів: *зустріти товариша, вимагає відшкодування, добігти до фінішу, опадання листя, відповісти товаришам, сповнений мудрості, повідомити громадськість про небезпеку, переробити насіння на олію;*

слабке керування — головне слово може вживатися й без залежних слів: *працювати в полі, повертатися з роботи, продукція без браку, змушений у праці, хворий на грип.*

При приляганні залежним виступає незмінне слово (прислівник, дієприслівник, неозначена форма дієслова). До головного воно приєднується лише за змістом.

Наприклад, у словосполученнях *прибув удосвіта, глибоко стурбований, дуже показовий* залежні слова виражені прислівниками *удосвіта, глибоко, дуже*; у словосполученні *розмовляємо йдучи* — дієприслівником *йдучи*; *приїхали перевіряти* — неозначеною формою дієслова *перевіряти*. Ці залежні слова не мають ні роду, ні числа, ні відмінка, ні часу, ні особи. Отже, граматично вони ніяк не можуть пристосовуватися до головного слова.

Головним словом, до якого прилягають незмінювані слова, найчастіше буває дієслово (у будь-якій формі): *почуватися добре, поспішай повільно, чітко усвідомлений, зроблено поспіхом, проаналізувавши ґрунтовно, ідуть не поспішаючи, намагався допомогти.*

Способом прилягання іноді приєднуються прикладки до означуваного слова: *станція П'ятихатки, на станції Пятихатки; журнал «Всесвіт», у журналі «Всесвіт».*

§ 170

Побудова і вживання словосполучень

У побудові словосполучень, особливо з підрядним зв'язком керування, найвиразніше проявляється специфіка мови. Наприклад, українською мовою слід казати *дякую вам* (а не «розмовляю українською мовою» (а не «розмовляю українській мові»), *чинити згідно із законом* (а не «чинити за законом»), *почнеться о другій годині* (а не «почнеться в годині») тощо. Тому, будуючи речення, треба насамперед правильно поєднувати слова в словосполучення.

Словосполучення

Найчастіше помилки трапляються в побудові зокрема та- словосполучень із підрядним зв'язком керування:

пробачте мені (а не «мене») :
мені болить (а не «мене») :
дотримати слова (а не «слово») :
оволодіти ситуацією (а не «ситуацію») :
опанувати професію (а не «професією») %
учитися ремесла (а не «ремеслу») %

ігнорувати попередження (а не «попередженням») :
завдати шкоди (а не «шкоду») :
зазнати невдачі (а не «невдачу») :
зрадити принципи (а не «принципам») :
називати на ім'я (а не «по імені») :
звернутися за адресою (а не «по адресі») :
відправити поштою (а не «по пошті») :
прийшов у справі (а не «по справі») :
комісія для складання (а не «по складанню») :
заходи щодо поліпшення (а не «по поліпшенню») :
сталося через недбальство (а не «із-за недбальства») :
один раз на місяць (а не «в місяць») :
ввести до складу (а не «в склад») :
радіти з успіхів (а не «успіхам») :

Після прикметників у вищому ступені, якщо далі йде порівняння, обов'язково вживаються прийменники *від, за* або сполучник *ніж*: *тяжчий від олова* (а не «тяжчий олова»); *дорожчий за золото* (а не «дорожчий золота»); *сильніший, ніж: страх* (а не «сильніший страху»).

Після прикметників *багатий, скупий, хворий* тощо перед Пенником вживається прийменник *на*: *багатий на корисні козлинки, скупий на слова, швидкий на язик, хворий на діабет*; так *Дієслів перетворюватися, обертатися, змінюватися* *Ретворюватися на пару, змінюватися на краще.*

При числ. і вниках *два, три, чотири* іменник стоїть у називному відмінку множини, а не в родовому однини: *два дні, три*

місяці, чотири роки. І навпаки, при числівнику *півтора* іменник вживається в родовому відмінку однини, а не в називному множини: *півтора дня, півтора місяця, півтора року*.

Після прийменника *по* іменник вживається в місцевому відмінку, а не в давальному: *зв'язати по руках і ногах* (а не «по рукам і ногам»), *орієнтуватися по зірках* (а не «по зіркам»).

Синтаксичні словосполучення не є застиглими, стандартними. У багатьох випадках можлива синонімічна взаємозаміна їх. Наприклад, однакове чи майже однакове лексичне значення мають пари словосполучень *книжкова шафа — шафа для книжок, орендна плата — плата за оренду, роздрібний продаж — продаж у роздріб, міські вулиці — вулиці міста, після впорядкування території — впорядкувавши територію, учитель й учні — учитель з учнями, роботу виконано — робота виконана*.

Іноді словосполучення можна замінити одним словом і навпаки: *книжкова крамниця — книгарня, дощана огорожа — паркан, край лісу — узлісся, брати в борг — позичати, відбиватися в дзеркалі — віддзеркалюватися, стати сірим — посіріти, кожного дня — щодня, батько й мати — батьки*.

Уміння знаходити й правильно вживати синонімічні словосполучення та слова дає змогу точніше й дохідливіше висловити думку, описати ситуацію, подію тощо.

Поміркуйте

1. Коли і як виникають словосполучення?
2. Як проявляються лексичні значення слів у словосполученнях?
3. Яка різниця між лексичними й синтаксичними словосполученнями?
4. Чому слова, поєднані сурядним зв'язком, слід розглядати як словосполучення?
5. Чи предикативні підрядні словосполучення можна ототожнювати з реченнями?
6. Яка суттєва різниця між узгодженням, керуванням, приляганням як способами граматичного зв'язку?
7. Які помилки трапляються під час побудови сурядних та підрядних словосполучень і як їх уникнути?

РЕЧЕННЯ

§ 171

Речення, його основні ознаки

Найменшою одиницею спілкування є речення.

Речення — це осмислене сполучення слів або окреме слово, граматично й інтонаційно оформлене як відносно закінчена цілість, що несе певну інформацію.

Наприклад, сполучення слів *На порозі вже стоїть літо* (0. Донченко) є реченням, бо несе думку, уявлення про певний факт. А цю функцію воно виконує тому, що слова в ньому об'єднані граматично за допомогою закінчень і службових слів відповідно до змісту висловлювання. І тому, що воно в усній мові вимовляється з певною інтонацією, а на письмі починається великою буквою й закінчується крапкою (крім того, у середині може мати різні розділові знаки).

Речення від слова й словосполучення відрізняється трьома основними ознаками: комунікативністю, модальністю й предикативністю.

Комунікативність — це спрямованість висловлювання на слухача, яка виражається за допомогою інтонації (підвищення й пониження тону, інтонаційне виділення окремих слів тощо), вставних слів на зразок *чуєте, знаєте, майте на увазі, уявіть собі*, підсилювальних часток, звертань тощо. Той, хто говорить, хоче, щоб його слухали й реагували на його мову.

Модальність — це особисте ставлення мовця до власного висловлювання, яке (ставлення) виражається за допомогою інтонації (інтонація може бути стверджувальною й заперечною, різною й іронічною тощо); вставних слів на зразок *на жаль, може, здається, безперечно, справді*; часток, таких, як *можливо, можливо, ніби, начебто, таки*; способу дієслова (дійсний, умовний чи наказовий). За допомогою цих засобів ми можемо надати своєму повідомленню різних відтінків, часом навіть протилежного значення.

Предикативність — це прив'язка висловлювання до дії, що виражається за допомогою часових форм дієслова (минулий, давноминулий, теперішній чи майбутній час) та обставин місця й часу (просторова й часова віднесеність).

Вихідним пунктом для прив'язки будь-якого повідомлення до дійсності є три координати: я — тут — тепер. Ці нульові координати, і їх нерідко пропускають як такі, що самі собою розуміються. Коли ми, дивлячись у вікно, кажемо, наприклад, *Дощ!* — то маємо на увазі «Я бачу, що зараз отут іде дощ».

Неодмінним компонентом речення є інтонація. Вона виконує комунікативну (спрямовану на увиразнення висловлювання) і модально-емоційну (призначену для передавання відтінків різних почуттів) функції.

Інтонація речення включає в себе:

- а) підвищення й пониження тону (мелодика мовлення);
- б) збільшення й зменшення сили голосу (інтенсивність мовлення);
- в) прискорення й сповільнення вимови (темп мовлення);
- г) певне чергування напруження й послаблення наголошених і ненаголошених складів (ритм мовлення);
- г) виділення окремих слів у реченні (фразовий, логічний та емпатичний наголоси).

Інтонаційний наголос великою мірою впливає на зміст висловлювання, певним чином доповнює, уточнює його:

- а) фразовий наголос виділяє одне зі слів речення, як правило, останнє, підкреслюючи таким чином завершеність висловлювання і спонукаючи слухача до реакції: *Я певен, що все буде добре: дивись, народ у нас як на підбір* (О. Гончар);
- б) логічний наголос (переставлення фразового наголосу в незвичне місце) виділяє найважливіше для змісту слово в реченні: *Матроси на підбір — красиві, молоді, з берега дівчата русокоші їм бажають щастя у трю* (М. Гірик);
- в) емпатичний наголос емоційно виділяє слово в реченні переважно подовженням наголошеного голосного, надаючи висловлюванню різних емоційних відтінки

(поваги, здивування, невдоволення, презирства, недовіри, іронії тощо): *Це справді знайшовся гарний [га-а-арний] давалець: роботи дає багато, а харч дає видавцем* (І. Нечуй-Левицький).

§ 172

Види речень і розділові знаки в кінці їх

Спілкуючись, ми маємо на меті повідомити щось, запитати про щось або спонукати когось до якоїсь дії. Відповідно до цього речення бувають розповідні, питальні та спонукальні.

Розповідне речення містить якесь повідомлення про щось. Розповідні речення бувають:

- а) стверджувальні, у яких щось стверджується: *Коли на боці людини правда, їй нічого не страшно* (В. Дрозд). У стверджувальних реченнях можуть вживатися частки *так, авжеж, ага, еге, гаразд, атож*;
- б) переповідні, у яких висловлюється чужа думка: *Колись отак, розказує легенда, — хустиною святая Вероніка зібрать хотіла сльози й ніт Христа* (Леся Українка). У цих реченнях вживаються вставні слова як *кажуть, на думку такого-то, за словами такого-то, мовляв, сказав такий-то* тощо;
- в) ймовірнісні, у яких висловлюється припущення: *Навряд чи десь по інших країнах співають так гарно і голосисто, як у нас на Україні* (О. Довженко). У цих реченнях вживаються вставні слова *мабуть, можливо, очевидно, певно, здається, думаю, гадаю*; частки *навряд, навряд чи, ледве чи, наче, ніби* тощо;
- г) заперечні, у яких щось заперечується: *Ми нічого ще не знаєм, кого й яка чекає путь* (В. Сосюра). У цих реченнях вживаються частки *не, ні*; займенники *ніхто, ніщо, ніякий, ніскільки*; прислівники *ніде, нікуди, нізвідки, ніколи, ніяк*; слова *неправда, брехня* тощо.

Заперечні речення своєю чергою поділяються на:

- а) загальнозаперечні — заперечення стосується всього висловлювання: *Правди зрадою ніколи не здолати* (Р. Братунь);
- б) частковозаперечні — заперечення стосується окремих членів речення: *Побіг він [Осел] навпростець, нічого у минає, чи нива, чи баштан — не розбирає, толочить і ламає* (Л. Глібов).

Інтонація розповідного речення характеризується пониженням тону наприкінці речення. У кінці такого речення ставиться крапка.

Питальне речення містить якесь запитання.

На початку питального речення можуть стояти питальні займенники *хто, що, який, чий, котрий, скільки*; питальні прислівники *як, де, куди, звідки, коли, доки, відколи, чому, навіщо*; питальні частки *хіба, невже, чи, що за*.

Питальні речення бувають:

- а) власне питальні — на них передбачається обов'язкова відповідь: *Мамо, чи кожна пташина у вирій на зиму літає?* (Леся Українка);
- б) питально-риторичні — вони не вимагають відповіді: *Хто може сонце погасить і землю вибити з орбіти?* (В. Сосюра);
- в) питально-спонукальні — містять спонукання до дії: *А чи не годі вже того грання?* (Леся Українка).

У питальному реченні тон підвищується на слові, яке передає зміст питання. У кінці такого речення ставиться знак питання.

Спонукальне речення містить наказ, вимогу, заклик, побажання, пораду, прохання тощо.

У спонукальному реченні дієслово, як правило, стоїть у наказовому способі, часто використовуються звертання, а також можуть вживатися спонукальні частки *хай, нехай, бодай, годі, ну, давай* тощо: *О земле, велетнів роди!* (Г. Тичина); *Хай, милі друзі, вам щастить у дружбі вірній, в праці мирт* (М. Рильський).

Спонукальні речення бувають:

- а) власне спонукальні, у яких міститься спонукання до дії: *Беріть краще до роботи, змагайтесь за нове життя* (Леся Українка);

- б) бажальні, у яких висловлюється якесь бажання: *Хай краще я самотужки всі лямки тягтиму, аніж: маю нарікання терпіти* (О. Гончар).

Для спонукального речення характерна специфічна спонукальна інтонація — часом більш напружена, часом менш. У такому реченні звичайно ставиться крапка.

Розповідні, питальні й спонукальні речення можуть вимовлятися із сильним почуттям радості, захоплення, здивування, гніву, страху тощо. Тоді таке речення стає ще й окличним і в кінці його ставиться знак оклику (у питальному реченні — знак питання і знак оклику): *Краю, ти мій краю, кращого за тебе я в житті не знаю! Так хто сказав тепер, що наша доля хляне й свободи на землі ще не прийшла пора?! Любіть Україну всім серцем своїм і всіми своїми ділами!* (З тв. В. Сосюра).

Такі речення можуть починатися окличними словами *що то за, ну й, як, який*; вигуками *о, ой, ох, гей* тощо.

Три крапки в кінці речення ставляться тоді, коли треба показати, що думка не закінчена або що тут має бути довга пауза: *Це — матері мова. Я звуки твої люблю, наче очі дитини... Омова вкраїнська!.. Хто любить її, той любить мою Україну* (В. Сосюра).

§ 173

Складові частини речення

У реченні ми сприймаємо не слова, не частини мови, а члени речення.

Член речення — це повнозначне слово або словосполучення, яке становить найкоротшу осмислену відповідь на питання в реченні.

У реченні *В небі летіли гуси з далекого краю* чотири члени, хоч повнозначних слів п'ять. Чотири члени, хоч повнозначних слів п'ять. Тому, що на питання *звідки летіли? найкоротша осмислена відповідь буде не з краю* (цей вислів тут позбавлений смислу), а з *далекого краю*. У реченні *Він вважавсь*

поганим хліборобом (О. Довженко) є тільки два члени: хто? ^ — він; яким він був? — *вважавсь поганим хліборобом*. Якщо останню відповідь поділити на менші частини, то вислів утра- тить смисл.

Приєднання й частки входять до складу членів речення. Наприклад, у реченні *Ліси наче світилися наскрізь* (О. Гончар) є три члени: хто? що? — *ліси*; що робили? — *наче світи- лися*; як? — *наскрізь*. У реченні *Тільки мох ріс на тому камені* на питання хто? що? відповідає не слово *мох*, а сполучення слів *тільки мох*; що робив? — *ріс*; де ріс? — *на камені*; на якому камені? — *на тому*.

Визначаючи члени речення, треба насамперед враховувати зміст речення і ні в якому разі не руйнувати його. Розбір ре- чення за його членами має сприяти кращому усвідомленню його змісту.

Члени речення поділяються на **головні** (підмет і присудок) та **другорядні** (додаток, означення та обставина). Головні чле- ни становлять синтаксичний центр речення.

Члени в реченні можуть виступати як нерівноправні (по- в'язані між собою підрядним зв'язком) і як рівноправні (по- в'язані між собою сурядним зв'язком). Наприклад, у реченні *У вдень, і ввечері там соловей співав* (Л. Глібов) між членами речення *соловей співав, співав там, співав удень, співав увечері* — підрядний зв'язок, а між / *вдень, і ввечері* — сурядний.

Проте не всі повнозначні слова відповідають на питання в реченні.

Вставні слова та речення, вставлені слова та речення, сло- ва-речення, вигуки, а також у певних випадках звертання на питання в реченні не відповідають, але по-різному доповню- ють його.

Це **внесення**, які слугують переважно для вираження ко- мунікативних і модальних відношень.

Наприклад, у реченні *Гірських вершин досягають, на жаль, не тільки орли* (О. Довженко) лише до чотирьох членів можна поставити питання: хто? що? — *не тільки орли*; що роб- лять? — *досягають*; чого? — *вершин*; яких? — *гірських*. До слів *на жаль* питання поставити не можна: вони передають ставлення автора до названого ним факту. У реченні *Крізь сотні сумнівів я йду до тебе, добро і правдо віку* (В. Стус) ставляться лише такі питання: хто? — *я*; що роблю? — *йду*; до ко- го? — *до тебе*; як йду? — *крізь сотні сумнівів*. До слів

до *добро / правдо віку*, хоч вони й уточнюють займенник *до тебе*, поставити питання не можна. Це теж не член речення, ^внесення.

Як окрему складову частину речення слід розглядати й сполучники.

Сполучники — сурядні, підрядні й пояснювальні — з'єдну- ють між собою окремі слова, словосполучення та частини в печенні. Наприклад, у реченні *Я думаю щодня, щоб ти хоро- шим ріс, Щоб чиста і пряма була твоя дорога* (М. Гірник) спо- лучник *щоб* приєднує два прості речення до першого, а спо- лучник / з'єднує два однорідні члени. До складу членів речен- ня сполучники не входять.

Складові частини речення вичленовуються в певній по- слідовності. Насамперед шукаємо підмет за допомогою пита- ння хто? що? ш о?, потім, відштовхуючись від підмета, знаходимо присудок. Коли знайдено таким чином головні члени речення (синтаксичний центр чи кілька таких центрів), тоді шукаємо другорядні члени" речення — додатки, означення, обставини. Для цього ставимо питання від відомих членів речення до не- відомих — спочатку від підмета, а потім від присудка. Така логіка усвідомлення змісту речення.

Наприклад, у реченні *На жаль, світ побудований так, що щастя людства здобувається ціною чийхсь страждань* (О. Дов- женко) знаходимо головні члени (тобто синтаксичні центри): 1) хто? що? — *світ*; який він є? — *побудований*; 2) хто? що? — *щастя*; що з ним діється? — *здобувається*. Потім ставимо питання від кожного центра по порядку — від відомого до невідомого: 1) *побудований* як? — *так*; 2) *щастя* чие? — *людства*; *здобувається* як? — *ціною страждань*; *страждань* чийх? — *чийхсь*. Залишається внесення, до якого не можна поставити питання: *на жаль*. Сполучник тут один — *що*, він приєднує підрядне речення до головного.

Членуючи речення на смислові складники, ні в якому разі не треба руйнувати, тим більше спотворювати його змісту, синтаксичний розбір речення має робити його зміст прозори- шим** яснішим, дохідливішим, а не затуманювати його.

Розчленувавши таким чином речення на складові частини, ми, отже, можемо перевірити правильність його побудови і краще, повніше сприйняти закладену в ньому інформацію.

§ 174

Синтаксичний центр у реченні

Кожне речення повинне мати не менш як один синтаксичний центр, який, як правило, містить назву предмета-діяча і назву виконуваної ним дії або його стану чи змінної ознаки.

Наприклад, у реченні *Між ярами над ставами верби зеленіють* (Т. Шевченко) предмет-діяч названо словом *верби*, його дію — словом *зеленіють*. У реченні *На лугах ще трава не скошена, у полях красуються жита* (П. Воронько) є два синтаксичні центри: *трава не скошена* (діяч і його змінна ознака) та *жита красуються* (діяч і його стан).

Іноді в неповному реченні синтаксичний центр буває відсутній, але він доміслюється з контексту або ситуації.

Наприклад, коли запитують і відповідають: *Куди? — Додому, — то мають на увазі: Куди ти йдеш? — Я йду додому.*

Синтаксичний центр у найзагальнішому плані виражає основний зміст простого речення. Синтаксичні центри бувають самодостатні і недостатні.

Для **самодостатнього** синтаксичного центра не обов'язкове дальше поширення його, уточнення, доповнення. Наприклад, у реченні *Гілля дикого винограду заплелось густою сіткою і зарушилось зеленими острівцями на червонястій стіні високого будинку* (А. Хижняк) синтаксичний центр *гілля заплелось і зарушилось* передає основний зміст висловлювання і в певному контексті може існувати як окреме речення.

Недостатній синтаксичний центр вимагає уточнення, без якого він певною мірою позбавлений смислу. Його недостатність може бути зумовлена:

- а) неповнотою лексичного значення слів, що виражають його, як, наприклад, у реченні */ прийде час, коли ми без тривоги перекуєм на молоти мечі* (В. Сосюра), де дієслово-присудок *перекуєм* передбачає як обов'язкові Д^{ва} додатки, які б відповідали на питання *кого? що? і кого? на що?*;

- б) невідповідністю думці, інформації, закладеній у ньому висловлюванні, як, наприклад, у реченні *Благород**

брехня возвеличує правду (В. Симоненко), де сам по собі синтаксичний центр *брехня возвеличує* суперечить усьому авторському твердженню; так само в реченні *Усталена думка відгонить болотом* (В. Голобородько) синтаксичний центр *думка відгонить болотом* сам по собі аж ніяк не передає суті висловлювання.

Синтаксичний центр може бути виражений як підметом і присудком, так і лише одним головним членом. Залежно від цього прості речення поділяють на двоскладні й односкладні.

Двоскладним називається речення, у якому є або обов'язково мають бути обидва головні члени — і підмет, і присудок.

Наприклад, усі три прості речення *Тепер цей степ за рікою не скінчиться до самого моря. Лежатиме, великий і мудрий, під сонцем і прагнутиме чогось героїчного і доброго, як народна пісня чи дума* (О. Сизоненко) — двоскладні. У першому є обидва головні члени: *степ не скінчиться*. У другому, де є лише два присудки *лежатиме і прагнутиме*, підмет *степ* ми доміслюємо з попереднього речення, без нього воно позбавлене змісту. Так само й у третьому простому реченні, де є лише два підмети *пісня чи дума*, з контексту доміслюються присудки *є героїчною і доброю* (тобто цю частину вислову ми сприймаємо як *степ прагнутиме чогось такого героїчного і доброго, як є героїчною і доброю народна пісня чи дума*), без цих присудків речення буде незрозумілим.

Односкладним називається речення, у якому є лише один головний член, який поєднує в собі значення і підмета, і присудка; другий головний член у такому реченні не потрібний.

Наприклад, у реченні *Йду додому стежкою вузькою* (В. Со^{ра}) синтаксичний центр виражений лише присудком *йду*. Підмет у ньому хоч і можливий, але не обов'язковий: із самої форми дієслова зрозуміло, що дія виконується тим, хто *говори*ть (*я йду*). У реченні *Із можливого в чудесне перекинуто мостю* (М. Рильський) присудок *перекинуто* не тільки називає дію, а й ^аУказує, що це зробив хтось, хоч і не названий. Другого головного члена в цьому реченні немає й не може бути, як ^бскажімо, у реченні *Надворі смеркало* (А. Тесленко).

Синтаксичний центр може розширюватися другорядними членами, як* пояснюють підмет і присудок, а також одне одного.

Наприклад, синтаксичний центр *розлука навчає* можна доповнювати так: 1. *Розлука навчає (кого?) — нас.* 2. *Розлука навчає нас (чого?) любити.* 3. *Розлука навчає нас любити (як?) щиріш.* 4. *Розлука навчає нас щиріш любити (що?) край.* 5. *Розлука навчає нас щиріш любити край (які й?) рідний.* Так твориться речення *Рідний край щиріш любити навчає нас розлука* (Леся Українка).

Просте речення, у якому є лише синтаксичний центр без другорядних членів, називається **непоширеним**. Просте речення, у якому є другорядні члени, називається **поширеним**.

Наприклад, із двох речень *Надійшла осінь. Пожовкле листя спадало на тротуар* (П. Панч) перше — непоширене, друге — поширене.

У двоскладному реченні підмет разом із залежними другорядними членами утворює **групу підмета**, а присудок — **групу присудка**.

Наприклад, у реченні *Перед ними за Дніпром з'явилась невимовно чудова панорама Києва* (І. Нечуй-Левицький) група підмета — *панорама (яка?) чудова, чудова (якою мірою?) невимовно, панорама (чого?) Києва*; група присудка — *з'явилась (перед ким?) перед ними, з'явилась (де?) за Дніпром*.

Між групою підмета і групою присудка кома не ставиться, навіть якщо там чується пауза: *А голос у дівчини мов тої скрипки спів* (Леся Українка). *Залитий сонцем степ одразу припишик* (О. Гончар).

В односкладному реченні такого поділу членів речення на групи, зрозуміло, немає.

Речення, яке має один синтаксичний центр, називається **простим**. Простим реченням називають також предикативну частину складного речення, що має один синтаксичний центр.

Прості речення бувають ускладнені й неускладнені. До **ускладнених** належать речення з однорідними та відокремленими членами, звертаннями, вставними й вставленими частинами тощо. У **неускладненому** реченні таких компонентів немає. Наприклад, речення *Раз добром нагріте серце вік не прохолоне!* (І. Шевченко) неускладнене. Речення *Небес блакитних р'явистих пустивши коси по лебединій шії і плечах, прийшла до нас Багра породна Осінь, в дібровах веселиться і в полях* (Є. Гуцал) ускладнене: у ньому є відокремлені й однорідні члени.

речення, яке має два або більше синтаксичних центрів, мазивається складним.

У складному реченні між його предикативними частинами (простими реченнями) звичайно ставляться коми (про те, як тут коми не ставляться або ставляться інші розділові знаки, мова піде далі). Наприклад, у реченні *Той, хто зневажливо ставиться до рідної мови, не може й сам викликати поваги до себе* (О. Гончар) комами відділено одне від одного прості речення: 1. *Той не може й сам викликати поваги до себе.* 2- *Хто зневажливо ставиться до рідної мови.* У реченні *Звістка, що йдуть козаки, розійшлася, я блискавкою поміж: військом, і ще сонце не зійшло, як цілий табір був уже на ногах* (О. Маковей) комами відділено одне від одного чотири прості речення із синтаксичними центрами *звістка розійшлася, козаки йдуть, сонце не зійшло, цілий табір був на ногах*.

Поміркуйте

1. Що таке речення?
2. Якими трьома основними ознаками речення відрізняється від слова й словосполучення?
3. Які складові компоненти інтонації і яка їхня роль в оформленні речення?
4. Які бувають різновиди розповідних, питальних і окличних речень?
5. Що таке член речення і чим він відрізняється від повнозначного слова? Яких правил слід дотримуватися, визначаючи члени речення?
6. Що таке синтаксичний центр, як він виражається і яка його роль у реченні?
7. Як будується речення навколо синтаксичного центра?

❁

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

Головні члени речення

§175

Підмет

Підмет називає предмет або поняття, яким приписується якась дія, стан, інша змінна ознака чи наявність. Підмет відповідає на питання хто? що? щ о? щ о?

Підмет виражається словоформою в називному відмінку. Щоб не сприйняти за підмет прямиї додаток, виражений знахідним відмінком (як у реченні *Ой у полі жито копитами збито*, де слово *жито* — прямиї додаток), до підмета, особливо коли це назва неістоти, слід ставити водночас два питання: хто? що? Якщо неправильно визначити підмет, залишиться незрозумілим зміст, наприклад, такого речення: *Гірка життя цукор не підсолодить* (З газети).

Підмет найчастіше виражається іменником, займенником чи іншою частиною мови в значенні іменника: *На вулицях блідне вогнів* (хто? що?) *намисто*, *і* (хто? що?) *ранок* *злітає*, *як* (хто? що?) *спів*, *на місто* (В. Сосюра). *Серед неба горить* (хто? що?) *білолиций* (Т. Шевченко). *Як* (хто?) *я люблю оці години праці*, *коли* (хто? що?) *усе навколо затиха* (Леся Українка).

Щоб перевірити, чи правильно визначено підмет, треба спробувати замінити його займенником *він*, *вона*, *воно*, *вони* в називному відмінку. Якщо в реченні така заміна можлива, то це підмет, якщо ні — то додаток або звертання. Наприклад, у реченні *Закінчено жнива, останній сніп накошено пшениці* (А. Малишків) не можна замінити ні слово *жнива* займенником *вони*, ні слово *сніп* займенником *він*. Отже, тут *жнивар сніп* не підмети. А в реченні *Жнива закінчились, і ліг останній сніп на тік* така заміна можлива: *жнива* — *вони*, *сніп* — *в*

Хому тут *Щ* слова — підмети. У реченні *Розлягайся, скибо чорна, сійся, зерно, і рости* (М. Рильський) слова *скибо чорна і зерно* відповідають на питання хто? що?, проте замінити їх займенниками *вона* і *воно* не можна. Отже, ці слова не підмети, це звертання.

У підрядних реченнях підмет буває виражений займенниками *хто*, *що*, *який*. Слово *що* може бути й сполучником. Підметом воно виступає лише тоді, якщо його можна замінити займенником *який* або іменником у називному відмінку.

Наприклад, у реченні *Я честь відд я титану Прометею, що не творив своїх людей рабами* (Леся Українка) слово *що* — підмет, бо його можна замінити займенником *який*: *який (Прометей) не творив...* А в реченні *Льотчикові аж дивно було чути, що пращури його були чумаками* (О. Гончар) заміна слова *що* займенником *який* неможлива, отже, *що* тут не підмет (підмет тут *пращури*, а *що* — сполучник).

Як підмет сприймається й головний член називного речення: *Ніч. На небі гуляє повний місяць, мерехтять зорі* (В. Минько). По-перше, він відповідає на питання підмета хто? що? щ о?; по-друге, якщо розповідь перевести в минулий (чи майбутній) час, то при ньому обов'язково з'являється присудок: *Була ніч. На небі гуляв повний місяць, мерехтіли зорі*. Тому в подальшому викладі термін «підмет» використовуватимемо під час аналізу як двоскладних, так і називних речень.

Іноді підмет буває виражений неозначеною формою дієслова, до якої не можна поставити питання хто? що? щ о? У такому разі підмет визначаємо за змістом. Наприклад, у реченні *Жити — добро робити* (Нар. творчість) підмет — *жити*, бо саме це поняття пояснюють наступні слова: від нього можна поставити питання а що це значить? Такий підмет може виражатися й сполученням інфінітива з іменником чи прикметником в орудному відмінку: *Бути людиною — дертись по вертикальній стіні. Сізіфова робота* (В. Стус).

Підмет може бути виражений також будь-якою частиною мови в будь-якій формі, якщо її вжито в значенні іменника. Наприклад, у реченнях *Слава! Слава! докотилось і лягло до ніг Тичина*. / *кожне оте його «люби!»*, *кожне оте «цілуй!»*, *итаючи з гарячих солов'їних грудей, обгорталось пахощами конвалії* (Остап Вишня) і вигук *слава*, і дієслова *люби!* / *Чуй!* є підметами.

У ролі підмета в безособових реченнях можуть виступати частки *це, то, все, воно*: *Хто збив той напис, чи сперечальник-владар, чи просто час потужною рукою, то невідомо* (Леся Українка). *Ось я бачу — дівчата не всі тут, се гарно!* (С. Васильченко). *Кипіло все напередодні весни, яку казані над золотим багаттям* (М. Хвильовий). *Сльоза змиває горе, меншає його після сльози, — от воно й легшає людині* (Б. Грінченко);

неозначена форма дієслова: *Може, у вас список книжок є? Бо кожну книжку виймати з шафи та розглядати — що воно та для чого — дуже забарно* (Панас Мирний). *Думалося спочатку добратися в Каховку водою, найнявши вскладчину «дуба» десь на Дніпрі* (О. Гончар). *Світ неблизький мені додому йти* (Леся Українка).

Підмет, виражений одним повнозначним словом, називається **простим** (приклади див. вище).

Підмет, виражений словосполученням — двома та більше повнозначними словами, називається **складеним**.

Складений підмет може виражатися:

- а) словосполученням на зразок *батько із сином*, при якому присудок стоїть у множині: *Межи втікачами були й (хто?) Остап з Соломією* (М. Коцюбинський); але в реченні *Підїхав на мотоциклі і майор з ординарцем* (О. Гончар) підмет — *майор*, оскільки присудок *підїхав* вжито в однині;
- б) словосполученням на зразок *хтось із них*: (хто?) *Кожний з нас трьох мав свого улюбленого героя в класичній літературі* (Ю. Смолич);
- в) поєднанням кількісного слова з іменником: (хто? що?) *Багато літ перевернулось, (хто? що?) водичи мало утекло* (Т. Шевченко). *Ось вигулькнула з-за гори (хто? що?) ціла колонія вітряків* (М. Коцюбинський), (хто? що?) *Низка вечорів пішла на товариські бесіди, на родинні справи* (Я. Качура);
- г) поєднанням слів *близько, більше, менше, понад, з, д°* з числівниковим словосполученням: */ на постріли, на крик вибігають (хто?) чоловіка з п'ять хуторі* (Остап Вишня). *В селі налічувалося до тридцяти хат* (В. Минко);

- д) іншими словосполученнями: *Помовчавши трохи, (хто?) Кирило Іванович починає розповідати* (Остап Вишня). *Вабить знов мене (хто? що?) Чумацький Шлях, що осінні перетнув сузір'я* (П. Воронько). *«Накрилах пісень» не є моє останнє слово, а коли я думаю йти далі, то вже ж вперед, а не назад, інакше не варто було й виходити* (Леся Українка).

Особливий випадок становить визначення підмета в реченнях на зразок **Вужів було так багато, що Соломія скоро перестала звертати на них увагу** (М. Коцюбинський). У цьому реченні основна думка полягає у твердженні *було багато* (далі цю думку розвиває пірядне речення). Предмет, про який це стверджується, тут названо словом *вужів*; отже, логічно це слово виступає як підмет (предмет, якому приписується змінна кількісна ознака), хоч і має невластиву для підмета форму родового відмінка. Формально можливий і інший перерозподіл слів за членами речення: підмет — (хто? що?) *багато вужів* (кількісне слово з іменником), присудок — *було*, але це не зовсім точно передаватиме суть висловлювання.

Подібно й у реченні *Там правди — як в решеті води* (О. Левада) як підмет сприймається іменник *правди*, що має форму родового відмінка.

§ 176

Присудок

Присудок називає дію, стан або змінну ознаку діяча або безвідносно до діяча і відповідає на питання *що робить предмет? що з ним робиться? у якому він стані? який він є? хто або що він є? що робиться? тощо.*

Риклад, у реченнях *В сердечнім співі та розмові як неітно відпливає час* (О. Ющенко). *Пригнічена такими думками Холма Олена як побита* (Григорій Тютюнник). *Вона Рднього зросту, з цікавими і ясними очима, з нап'ячою радісною усмішкою* (М. Стельмах). *Голова йому*

видалась неймовірно безсила, бо коли захотів озирнутися, т йому було несила її повернути (Н. Рибак) на питання що робить час? найкоротшою, але осмисленою є відповідь *відищує*; на питання якою була Олена? — *ходила як побита*; на питання якою є вона? — *білява, середнього зросту* і т. д.; на питання якою була голова? — *видалась безсилла*; на питання що він захотів зробити? — *захоплює* озирнутися (підмет *він* у цьому простому реченні пропущено); на питання який був його стан? — *було несила повернути*.

Головний член останнього, безособового простого речення *йому було несила її повернути* теж сприймається саме як присудок: у ньому закладено основну думку цього відрізка висловлювання, він еквівалентний твердженню *не мав сили повернути* (називає стан діяча, позначеного опосередковано: *йому*). Так само в односкладних реченнях *Рятуймо найменше слово від мародерства брехні, рятуймо українську мову, коли ми ще гідні її* (М. Рябчук). *Почуваю себе краще, хоч утомлений силою нових вражень* (М. Коцюбинський) слова *рятуймо, почувую себе, утомлений* мисляться насамперед як присудки, а не як просто невизначені головні члени речення. Вони, які присудки у двоскладному реченні, називають дію, стан, змінну ознаку конкретних, хоч і не названих осіб (в останньому простому реченні *...хоч утомлений силою нових вражень*, яке є неповним, підмет *я* доміслюється з контексту). Тому немає потреби такі головні члени односкладних речень називати якимось інакше, ніж присудками.

За способом вираження присудки бувають прості дієслівні, складені дієслівні, складені іменні та складні.

ЦЕ. "

Простий дієслівний присудок

Присудок, виражений дієсловом у дійсному, умовному^{або} наказовому способі, називається **простим дієслівним**.

Наприклад, у реченнях *Я бачу наперед себе ціле покоління таких молодих сил, що будуть, як орли, облітати нашу країну і*

йтимуть для неї простору (В. Стефаник). *В труді твори красу життя* (П. Тичина). *Гуляв би я понад Дніпром по веселих селах ма співав би свої думи* (Т. Шевченко) простими присудками виступають дієслова *бачу, будуть облітати, шукатимуть* (дійсний спосіб), *твори* (наказовий спосіб), *гуляв би та співав* (умовний спосіб).

Присудки, виражені складеними формами дієслова (у давньому й майбутньому складеному часах), належать до простих: *Спершу був криком напустився на них, але вгамували його одразу* (А. Головка). *Вічно будуть люди ш жати: хто — нового добра, хто — нової краси* (П. Скунець). *Поки житимеш ти будуть квіти цвісти і людська не погасне любов* (В. Юхимович).

До простих дієслівних зараховуємо й присудки, виражені:

- неозначеною формою дієслова у двоскладному реченні: *Зрозуміти культуру далеких предків — значить зрозуміти себе* (П. Мовчан);
- лише неозначеною формою дієслова без допоміжних слів (в інфінітивному реченні): *Чим утішить її, пожаляти, де цілющих відшукуват снів?* (Т. Масенко). *Що відповісти, що їм сказати?* (Р. Братунь);
- присудковим вигуком: *Заридала Катерина та бух йому [батькові] в ноги* (Т. Шевченко);
- фразеологізмом із дієслівним значенням: *Вимушена полярна зимівля давалася знаки слабшим організмам* (М. Трублаїні). *Та що се ти мені байки плетеш, на глум здіймаєш чи смієшся в вічі?* (Леся Українка). *Важко, з напругою дихає кінь, він вибивається з останніх сил* (О. Донченко). *Бігти в ліс — значить наскочити самому чортові ного!* (П. Автомонов);
- способовою формою дієслова, ускладненою різними частками: *Ян мерцій відитовхнув філіжанку — мало не перекинув її* (Ю. Смолич). *Робота вже майже доходить до кінця, коли Орфей раптом перестає грати* (Леся Українка). *От узяла та й полетіла [Гава], щоб недалечко, у ярку, а самоті поснідає до смаку* (Л. Глібов).

Складений дієслівний присудок

Складений дієслівний присудок виражається неозначеною формою дієслова в поєднанні з допоміжним словом.

Допоміжними бувають:

- а) дієслова *стати, почати, перестати, кінчити, могли, сміти, хотіти, зводити, мусити, мати, пробувати, братися, збиратися, наміритися, заходжуватися, намагатися, уміти, зуміти*; у безособових реченнях: *кортіти, хотітися, бажатися, доводитися* тощо;
- б) іменники *майстер, майстриня, митець, мастак*;
- в) прикметники *повинен, зобов'язаний, змушений, здатний, готовий, рад, згоден, ладен, спроможний, схильний* тощо;
- г) сполучення слів у змозі, *не в змозі, не в силі, у стані, мати силу, мати змогу, мати можливість, мати право, мати намір, дати можливість* тощо;
- г) прислівники (у безособових реченнях) *треба, потрібно, слід, необхідно, доцільно, варто, можна, важко, легко, приємно, гарно, любо, гріх, сором, жаль, порато*що.

Наприклад, у реченнях *Україні, її люду хочу я служити* (П. Тичина). *Батьківщиною моя! Я готовий відповідати за тебе як твій громадянин* (В. Земляк). *Мені сказали, що ви великий мастак ловити риби й добре знаєтесь на грибах* (П. Колесник). *Минічого спинити не в силі* (В. Сосюра). *Як любо йти коханою землею і рідний вітер пити без кінця!* (В. Сосюра) складеними дієслівними присудками виступають *хочу служити, готовий відповідати, мастак ловити, не в силі спинити, любо йти, любо пити*.

У ролі неозначеної форми дієслова може виступати й дієслівний фразеологізм: *Земляк хороший, що й казати, на все у тебе розумну раду дати* (Л. Глібов).

Основну дію в такому присудку називає неозначена форма дієслова, допоміжні ж слова вказують лише на її додатком ознаки та передають граматичні значення способу, часу, особи, роду, числа. При допоміжних словах, виражених прикмет-

и кми прислівниками, сполученнями слів, для позначення граматичних значень вживається дієслово-зв'язка *бути* у відповідних формах: *Під натиском Багратіонових вояків лави противника змушені були відступати* (Я. Качура). *Очі не в змозі ши відірватися від його карих очей, що вабили до себе, відкоряли* (А. Шиян). *А справді, варто було б поплавати човном* (І- Нечуй-Левицький). Для позначення теперішнього часу дієслово-зв'язка не потрібна.

Визначаючи присудок, слід мати на увазі, що поєднання неозначеної форми дієслова з особовою формою не завжди становить складений дієслівний присудок; це можуть бути й два різні члени, як у реченнях *Раз Жаба вилізла на берег* (з якою метою?) *подивиться та й трошечки на сонечку погріться* (Л. Глібов). *Старий батько сидить біля хати та вчить внука маленького (чого?) чолом оддавати* (Т. Шевченко), де *подивиться, погріться* — обставини мети, а *чолом оддавати* — інфінітивний додаток.

§ 179

Складений іменний присудок

Складений іменний присудок виражається іменником, прикметником, дієприкметником, числівником, займенником у поєднанні з дієсловом-зв'язкою.

У ролі дієслова-зв'язки виступають дієслівні форми (у теперішньому часі звичайно опускається), *стає, стаються, здаються, залишаються, вважати, вважатися, являти собою, мати* (з прийменником), *обертатися* (чим?), *правити за, вісити* тощо.

Наприклад, у реченнях *Невдоволююся своїм життям в Україні* (О. Довженко). *Знайшли смілої весни* (М. Рильський). *Гусак* (М. Коцюбинський). *Гусак* (М. Коцюбинський). *Гусак* (М. Коцюбинський). *У сонці, здавалась чоуна* (М. Коцюбинський). *Лишався непомітним* (М. Коцюбинський). *Мені правив садок* (П. Тичина).

Складений іменний присудок

рюється швидко на сутінки (Ю. Яновський) складеними іменними присудками виступають *чудова, це праця, це думка* (від сутність дієслова-зв'язки тут вказує на теперішній час), *стала густіша, здавалась чорною, лишився непомітним, правив за кабінет, перетворюється на сутінки*.

Якщо в іменній частині присудка є іменники *людина, чоловік, жінка, хлопець, дівчина, справа, річ, вдача, характер* { подібні слова з узагальнювальним значенням, то до складу цієї частини присудка обов'язково входять іще прикметники: *Перепелиха була вже стара людина, добра, жалісна* (Панас Мирний). *Тепер така ініціатива вважалася справою гріховною* (О. Гончар). *Мав Сашко вдачу жваву, невгамовну й веселу* (В. Козаченко).

Іменною частиною присудка може виступати й фразеологізм з іменним значенням: *Та й чоловік мій як з ключа батіг, сказати правду* (І. Нечуй-Левицький).

Іменна частина складеного присудка стоїть, як правило, у називному відмінку. Проте, коли вона називає якусь непостійну, набуту ознаку, то ставиться в орудному відмінку: *Непомітно для батьків син став дорослим* (і *дорослий*). Іноді іменник в орудному відмінку виступає присудком у тавтологічних зворотах на зразок *Критика критикою, тон тоном* (Ю. Збанаський). Переважно на тимчасовість якихось функцій указує прийменник *за* із знахідним відмінком: *Угрупі він був за старшого*. Іменна частина може стояти й у родовому відмінку: *Хмельницький був іншої думки* (П. Панч). *Вона була доброгорурибацького роду, доброї степової крові* (Ю. Яновський). Часом такий присудок виражається прийменниковими словосполученнями іменників (з означальним значенням): *Порожньо на подвір'ї, понуро стоять будівлі, ахата навіть із забитими віконницями* (А. Головка). *Дивлюся, в могилі усе козаки: який безголовий, який без руки* (Т. Шевченко). *А в вас, бачу, пальтечко на риб'ячому хутрі* (А. Головка). *Я ж іще при здоров'ї* (Є. Гуцало). *З ранку до вечора Кравчина в роботі* (О. Довженко). *Тоня стала для нього понад усе* (О. Гончар). *Козак не без щостя, дівка не без долі* (Нар. творчість).

До складених іменних слід віднести також присудки, виражені прислівниками, у тому числі й у безособових реченнях: *Миззавжди наготові* (Остап Вишня). *Холодно лячно людині коли вона самотня* (М. Стельмах). *Ітак мені чомусь робилося тоскно, так жалко, що світ споганіє* (О. Довженко).

до складеного іменного присудка можуть входити уточнюючі (порівняльні) частки *як, ніби, наче, неначе, мов, немов, вбито*. Кома перед такими частками не ставиться, іноді ставиться тире: *Голова без розуму як ліхтар без свічки* (Нар. творчість). *Ніч — мов криниця без дна* (М. Рильський).

Лише біля присудка бувають (або можна підставити) вказівні частки *це, то, ось, значить*. Тому в реченні *Яке це щастя — жити на цій землі!* (О. Довженко) присудок — *це щастя*, а підмет — *жити*.

НЕІ

Складні присудки

Складні присудки являють собою поєднання елементів дієслівного й іменного присудків.

Складні присудки бувають двох видів: складні дієслівні (співвідносні із складеним дієслівним присудком) і складні іменні (співвідносні із складеним іменним).

Складний дієслівний присудок за структурою нагадує складений дієслівний, тільки роль неозначеної форми дієслова в ньому виконує дієслівне словосполучення, у якому головним членом є інфінітив, а залежним — іменна частина мови. Дієслівне словосполучення будується за зразком складеного іменного присудка, але з тією різницею, що дієсловозв'язка тут виступає в неозначеній формі. Як допоміжні використовуються ті самі слова, що й у складених дієслівних присудках.

Наприклад, у реченнях *Хотіла б я піснею стати у сюю хвилину ясну* (Леся Українка). *Надія не могла лишатись байдужою* (Я. Баш). *Наближалася зима, почало робитись холодно* (Нар. творчість) складними дієслівними присудками є *стати піснею, не могла лишатись байдужою, почало робитись холодно*. У них основна думка передається дієслівними Фіктивними словосполученнями *стати піснею, лишатись байдужою, робитись холодно*, а на граматичні значення способу дієслівного присудка вказують допоміжні дієслова *хотіла б, не могла, почало*.

Складний іменний присудок за структурою нагадує складений іменний, тільки роль дієслова-зв'язки в ньому виконує повнозначне дієслово, а іменна частина виражається словами з означальним значенням, найчастіше прикметником або дієприкметником (такий присудок називають ще подвійним).

Наприклад, у реченнях *Черешні тут росли високій розквіщі* (О. Гончар). *Шлях стелився їм далекий* (З. Тулуб). *Якось надвечір прийшли вони до куреня обмундировані, вимиті, поцирижені* (Григорій Тютюнник). *Осінній степ, погойдуючи світлою тіні, лежав тепер у чорних ранах* (М. Стельмах) складними іменними присудками *є росли високій розквіщі; стелився далекий; прийшли обмундировані, вимиті, поцирижені; лежав у ранах*. У кожному з цих речень ніби по два повноцінні присудки, хоча, що правда, роль першого присудка, вираженого дієсловом, тут наближається до ролі дієслова-зв'язки *бути* і його можна без шкоди для змісту замінити цим дієсловом-зв'язкою: *Черешні тут були високій розквіщі. Шлях їм був далекий. Вони були обмундировані, вимиті, поцирижені. Степ був тепер у чорних ранах*.

Поміркуйте

1. Що означає підмет і як він буває виражений?
2. Чи може бути підмет у безособовому реченні?
3. Які критерії визначення присудка в реченні та встановлення його межі?
4. Чим подібні і чим відрізняються складений дієслівний і складений іменний присудки?
5. У чому полягають труднощі під час визначення складеного іменного присудка?
6. Чим подібні і чим відрізняються складені і складні присудки?

Двоскладні і односкладні речення

§ 181

Двоскладні речення

У двоскладному реченні є або обов'язково повинні бути обидва головні члени — і підмет, і присудок. Наприклад, речення *Я так люблю зимові вечори в людському домі, де зростають діти* (І. Жиленко). *Адже це уже не дивно, що ми твердо, супротивно, владно устаєм* (П. Тичина) складаються кожне з двох простих двоскладних речень (синтаксичні центри — *я люблю, діти зростають, це не дивно, ми устаєм*).

У двоскладному реченні якийсь головний член може бути пропущений, але він легко встановлюється з контексту або ситуації. Наприклад, у реченні *Ранні пташки вилетять, а пізні сльозиллють* (Нар. творчість) у другій частині немає підмета, але він доміслюється з контексту: *пізні пташки сльозиллють*. Так само в реченні *Частече, немов пісок з долоні* (П. Воронько) у другій частині немає присудка, але він встановлюється з першої частини: *немов пісок тече з долоні*. Поза контекстом такі речення незрозумілі. Отже, ці два речення двоскладні неповні.

Іноді присудок у реченні може бути відсутній, і не відчувається потреби в ньому — він, так би мовити, самоочевидний, тобто впливає зі змісту самого речення: *Між коморою та будиночком ворота й хвіртка. Біля воріт дві тополі. Найдорожче і найважче попереду* (З тв. О. Довженка). *А тут і Чіпка в хату* (Панас Мирний). Найчастіше це трапляється в описах таремарках: *Село. Управоруч хата, навкруги город, заплетений лозою; в городі біля хати, з причілку, квітки, соняшники, маненька верба* (М. Кропивницький). У таких реченнях обставини місця (що стосуються присудків), а самі речення не статують переважно розміщення або пересування когось у просторі. До наявних у них підмета і обставини додається присудок: *ворота й хвіртка стоять, найважче чекає, Чіпка заявився, хата стоїть, город розкинувся, квітки, соняшники і верба ростуть*. Ці речення, отже, так само двоскладні неповні.

почулося Олені серед ночі (хто? що?) сюрчання польового коника (1. Вільде).

Кожен із цих двох видів особових і неособових двоскладних речень має свій набір присудків. Якщо присудок береться з іншої групи слів, виникає метафора: *Сонце виглянуло з-за дїброви, наче висунуло золоте чоло з пучком золотих кучерів «а», вкруги (1. Нечуй-Левицький).*

У двоскладних **безособових** реченнях, на відміну від особових і неособових, поставити до підмета питання хто? що? не можна. Щоб правильно визначити підмет, тут треба враховувати зміст усього висловлювання. Таких безособових речень є три різновиди.

Перший різновид — це постійно двоскладні речення, у яких підмет виражено неозначеною формою дієслова, а присудок — або теж неозначеною формою дієслова, або абстрактним іменником (у прикладах виділено лише підмети): *Спинитися — вмерти зодчаю знемоги (М. Бажан). Керувати — це передбачати (М. Стельмах). Обов'язок лікаря — лікувати хворого (О. Гончар). Цетака невимовна радість — бачити своє творіння, що збуджує в людині прекрасне (О. Довженко).*

Іноді підмет у таких реченнях виражається поєднанням неозначеної форми дієслова з орудним відмінком іменника або прикметника: *Бути мудрішим за себе — от завдання (Ю. Яновський).*

Другий різновид — це речення, які залежно від логічного наголосу можуть сприйматися то як односкладні (із складеним дієслівним присудком), то як двоскладні (з підметом, вираженим неозначеною формою дієслова, і присудком, вираженим предикативним прислівником або безособовим дієсловом). Наприклад, речення *Приємно відчувати прохолоду ночі (П. Колесник) —* односкладне безособове, присудок у якому складений дієслівний: *приємно відчувати*. Але якщо допоміжне слово поставити в кінці речення, тобто логічно виділити його, то таке речення перетвориться на двоскладне безособове: *Відчувати прохолоду ночі після спекотного дня кожному приємно*. Тут підмет виражено неозначеною формою дієслова *відчувати*, а присудком стало допоміжне слово *приємно*. Так само двоскладними безособовими є речення *Як весело було широкими грудьми повітря краяти (М. Рильський). Тяжко, важко в світі жити сироті безроду (Т. Шевченко). Так мені хороше*

*ним сидіти, жартувати; або так, як збратом рідним (Панас Црний). Повертатися йому зовсім не кортіло, але залишається без шкіри — не вабило теж (В. Стус), у яких судження присудок) про поняття, названі неозначеною формою дієслова виражене словами *весело було; тяжко, важко; хороше, або; кортіло, не вабило*.*

Третій різновид двоскладних безособових речень виникає тоді, коли в безособовому реченні з'являється підмет, виражений частками *це, то, все, воно*: *Це дуже добре, що все це так склалося (В. Домонтович). Дівчинка, видимо, сама захотіла переконатися, чи то справді так, ізалапала босиминіжками по доливіці (Григорій Тютюнник). Як виплачешся, то воно полегшає (Б. Грінченко). У мене в голові пішло все шкереберть (О. Досвітній).*

§ 182

Узгодження присудка з підметом

У двоскладному реченні присудок із підметом пов'язується переважно підрядним зв'язком узгодження. Наприклад, у реченні *Вдень пригріло сонце, почалася відлига (О. Довженко)* присудок *пригріло* стоїть у тому самому середньому роді однини, що й підмет *сонце*, так само присудок *почалася* має жіночий рід однини, як і підмет *відлига*. Водночас цей зв'язок має деякі свої особливості.

1. При однорідних підметах, ужитих в однині й пов'язаних єднальним зв'язком, дієслово-присудок ставиться як у множині (частіше), так і в однині залежно від того, на чому більше зосереджується увага — на дії чи на предметах: *Радіють і садок, і поле, і долина (Л. Глібов). Чорніє поле, і гай, і ри (Т. Шевченко).*

2. При підметі, вираженому кількісним числівником або єднанням кількісного числівника чи кількісного слова з іменником, присудок ставиться:

а) в однині, якщо увагу зосереджено на кількості: *Сиділо чоловіка з вісім (А. Тесленко). За командиром їхало*

ще троє саней (І. Микитенко). Присудок у такому р_{азі} ставиться, як правило, перед підметом;

- б) у множині, якщо увагу зосереджено на дії: *Ой, три ш^хи широкії докупи зійшлися* (Т. Шевченко). *При в^бді селоп'ятеротеслярів майстрували, докінчуючи, дерев'яну арку* (Г. Хоткевич). Присудок у такому разі ставиться переважно після підмета, але не обов'язково: *Ухвірт купара за парю ввійшли двадцятерохлопців і двадцятеро дівчат* (Ю. Смолич).

Ця тенденція добре простежується в реченні *Біля прилавка стояло двоє селян і переказували продавцеві, напевно, останні новини* (П. Панч), де при тому самому підметі *двоє селян* перший присудок *стояло* вжито в однині (несуттєва дія), а другий *переказували* — у множині (важлива дія).

Якщо до складу підмета входить неозначено-кількісний числівник (*багато, мало, чимало, трохи* та ін.), то присудок, як правило, ставиться в однині: *Багато людей підпушувало землю навколо кожного деревця* (О. Довженко).

Якщо складений підмет має часове значення, то присудок ставиться в однині: *Три роки минуло відтоді, як вона вперше зустрілася з Марком Загірним* (О. Гончар). Але якщо увага зосереджується на присудковій: *Три роки минули непомітно*.

3. При підметах, виражених іменниками *більшість, меншість, частина, половина, решта* тощо, дієслово-присудок ставиться в однині і в тому самому роді, що й підмет: *Більшість проголосувала за резолюцію*.

4. При підметах, виражених займенниками *хто, дехто, хтось, ніхто, хто-небудь*, присудок у минулому часі має форму чоловічого роду, у теперішньому й майбутньому — форму однини: *Люди, хто знав, мовчать та примічають* (Г. Квітка-Основ'яненко). *Сидять собі, розмовляють, а дехто й куняє* (Т. Шевченко).

При займеннику *ви*, який вживається для вираження пошани до однієї особи, присудок ставиться в множині: *Може ви, дядечку, чого-небудь попоїли б* (І. Карпенко-Карий). *Ви журіться, мамо. Я піду в найми* (М. Коцюбинський). *Степан Михайловичу, визгодні хочолити відділ?*

5. Якщо підмет, що означає професію, виражено іменником чоловічого роду, але він стосується особи жіночої статі,

присудок у розмовному стилі ставиться переважно у формі жіночого роду: *Суддя сказала...*; в офіційно-діловому — чоловічого: *Суддя ухвалив...* Проте якщо після назви професії йде ізв'язище жіночої статі, то присудок ставиться у формі жіночого роду: *Суддя Петренко ухвалила...*

4 Якщо підмет виражено невідмінюваною власною назвою чоловічого походження, то присудок узгоджується в роді із загальною назвою: *Сочі (місто) витягнулося понад берегом Чорного моря. Сочі (річка) після дощу вийшла з берегів*.

6. При абрєвіатурах присудок ставиться в тому самому роді й числі, що й головне слово в словосполученні, від якого утворено абрєвіатуру: *УАН (Українська академія наук) була заснована 1918 року за сприяння гетьмана Павла Скоропадського. Райвно (районний відділ народної освіти) розглянув питання забезпечення шкільніми підручниками*.

§ 183

Тире між групою підмета і групою присудка

Між групою підмета і групою присудка тире звичайно не ставиться: *Київ прекрасний за всякої пори* (І. Цюпа). *А навкруги вся ніч переповнена розміреним шумом хлібів* (О. Гончар). *Я син народу, що вгору йде, хоч був запертий в льох* (І. Франко).

Тире між групою підмета і групою присудка ставиться, якщо між ними чується вичікувальна пауза і в групі присудка є вказівні частки *це, то, ось, значить* або їх можна підставити.

Наприклад: У реченнях *Життя без книг — це хата без вікна* (Л. Гавличко). *Сміле слово — то наші гармати, світлі вчинки — то наші мечі* (П. Грабовський). *Лиш боротись — значить жити* (І. Франко) тире між групою підмета і групою присудка ставити можна вказівні частки. У реченні *Шістнадцять років — це велика війна* (І. Франко) тире між групою підмета і групою присудка ставити можна вказівні частки. У реченні *Обов'язок лікаря — це врятувати життя людини* (О. Гончар) тире між групою підмета і групою присудка ставити можна вказівні частки. У реченні *Обов'язок лікаря — це врятувати життя людини* (О. Гончар) частку *це* можна підставити в присудку *обов'язок лікаря*.

Тире між групою підмета і групою присудка ставля кож тоді, коли хочуть виділити присудок. В усній мові робиться вичікувальна пауза й далі підвищується тон.

Так, у реченнях *Земля наша — як та книга, писана цим ромом, а шаблями та списками, овіяна легендами* (І. Цюпа) *Кожен мур, твій кожен камінь — рідний, твій кожен дізнаючий, любий, свій* (М. Бажан) тире між групою підмета і групою присудка зумовлене не структурою речень, а інтонацією, якої хотіли надати їм їхні автори.

§ 184

Односкладні речення

Односкладними є речення, у яких є лише один головний член і другий не передбачається.

Особливістю головного члена в таких реченнях є те, що він, маючи форму, спільну з формою відповідного члена двоскладного речення, водночас суміщає в собі функції обох головних членів — і підмета, і присудка. Проте в одних односкладних реченнях основним завданням його є вираження дії, стану або змінної ознаки, в інших — називання предмета чи явища. Тому, враховуючи як будову, так і функції головних членів односкладних речень, доцільно називати їх відповідно присудками і підметами, не забуваючи разом із тим про їхню специфіку.

Щодо присудків, то в односкладних реченнях, як і у двоскладних, вони бувають:

- прості дієслівні: *Як хочеш від людей шаноби, любов і гніби бери у путь* (М. Рильський). *Летим. Дивлюся, аж тає, край неба палає, соловейко в темнім гаї сонце зстрічає* (Т. Шевченко);
- складені дієслівні: *На другий день, тільки почало снігаватись, Соломія була вже на березі* (М. Коцюбинський). *Доводилось вам коли-небудь польову ісаю* (Панас Мирний);
- складені іменні: *Не родися красна, а родися* (Нар. творчість). / *вдруге дівчина йому відмовило-*

під силу стало козакові (Марко Вовчок). / *стало тихо скрізь* (П. Тичина);

г) складні: *Сонце підбилося вгору, стало робитися душно.*

Так само підмети можуть бути:

а) прості: *Далекі стрічі вечорові. Росисті сутінки розлук* (П. Василенко);

б) складені: *Перша половина січня* (Ірина Вільде). *Голі шоломи сопок, темні масиви лісів...* (О. Гончар).

Односкладне речення, маючи один головний член, є повним, ньому не пропущено якогось потрібного другорядного члена. Наприклад, у складному реченні *Не довіряй козу вовкові, а капусту козі* (Нар. творчість) перше просте речення повне, а друге — неповне: пропущено присудок *не довіряй*. У складному реченні *Не хотіла коза на торг, так потягли* (Нар. творчість) друге просте односкладне — неповне: у ньому є головний член, але пропущено додаток *козу* і обставину місця *на торг*.

За значенням головного члена односкладні речення поділяються на особові, безособові та називні. Окремо стоять слова-речення (або нерозчленовані речення).

§ 185

Односкладні особові речення

Односкладні особові речення стосуються тільки осіб (або персоніфікованих предметів і явищ). У них головний член (присудок) завжди можна поєднати з особовими займенниками: *Вона* > *вона* > *вони*. До односкладних особових речень належать означено-особові, неозначено-особові й узагальнено-особові.

В означено-особовому реченні особа-діяч (я, ти, він, ви) легко встановлюється із закінчення дієслова. Це може бути або мовень > сам чи разом з іншими, або особами, до яких звернена мова. Головний (присудок) у такому реченні виражений дієсловом першій або другій особі:

- а) дійсного способу в теперішньому й майбутньому Ц_a , сах: *Марную день на пошуки незримої німої суті в с[^]/пінках понять* (Л. Костенко). *Назриваю в гаю запа^шного зілля, запашного зілля, вибуялих трав* (В. Чумак). *Любимо Україну, та не сліпо, щирим серцем, чистою душею* (О. Підсуха);
- б) наказового способу: *Дай же руку мені, і ходімо у даль. День дорогу прослав, наче стрічку* (А. М'ястківський). *Так шуміть же, гаї неозорі, і, сади, зацвітайте, як дим* (В. Сосюра).

За змістом односкладні означено-особові і синонімічні їд двоскладні означено-особові речення тотожні: те саме означають вислови *Думаю і Я думаю; Подумай і Ти подумай*. Стилістична ж своєрідність односкладних означено-особових речень полягає в тому, що увага в них зосереджується більше на дії, ніж на особі. Тому в спонуканні, де основною є дія, перевагу надають односкладним означено-особовим реченням: *Тільки боріться/ Віще слово ніколи не вмере* (О. Ющенко). У розповідях, повідомленнях однаково можуть вживатися як односкладні, так і двоскладні означено-особові речення. Але коли є потреба виділити, підкреслити особу, якої стосується дія, тоді вживають речення із займенниковим підметом: *В далекій дорозі найду або долю, або за Дніпром ляжу головою... А ти не заплачеш, а ти не побачиш, як ворон клює ті карії очі* (Т. Шевченко).

У **неозначено-особовому** реченні неназвана особа-діяч мислиться як хтось із певного кола людей.

Головний член (присудок) у такому реченні виражений дієсловом у третій особі множини або, якщо йдеться про минулий час, у формі множини.

Наприклад, у реченнях *На ланах співають ще не часто, і сьогодні в полі день важкий* (Л. Талалай). *Мене любили, я любив — це найбільше в світі щастя* (М. Стельмах) присудок *співають* має форму третьої особи множини, а *любили* — форму мноЖИ"ни; із цих присудків можна здогадатися, що співають — хлібороби, а любили — близькі люди. Але ці діячі конкретно не названі.

Хоч у неозначено-особовому реченні присудок має форм^у множини, проте він може стосуватися і кількох осіб, і од^ні особи, наприклад, як у діалозі *«Вас там кличуть»*. Вона с^ки^нулась у тривозі: *«Хто?» — «Знайомий один»* (О. Гончар)-

Неозначено-особові речення вживають у двох випадках:

коли з різних причин не хочуть називати особу чи немає в цьому потреби: *Його цинили. Мені закидали, що я надто несправедливий у своєму до нього ставленні. Можливо!..* (В. Домонтович);

коли сама особа невідома, але відомий її вчинок, дія: *На полянах поміж дубами викосили траву: свіжіша ще лежить у покосах, а давнішу згорнули в копички* (Є. Гуцало). *Коли тебе шанують, шануйся й сам* (Нар. творчість).

В **узагальнено-особовому** реченні неназвана особа-діяч мислиться як будь-хто з людей.

Ці речення найчастіше використовуються в прислів'ях, а також у науковій та, рідше, художній літературі. Головний член (присудок) у такому реченні, як правило, виражений дієсловом у другій особі однини чи множини дійсного або наказового способу. Наприклад, дії, названі в реченнях *Що посієш, те й пожнеш. По правді роби, по правді й буде* (Нар. творчість). *Коли лежиш в полі лицем до неба і вслухаєшся в многоголосу тишу полів, то помічаєш, що в ній щось є не земне, а небесне* (М. Коцюбинський). *Серед густо посаджених вільх вам тривожно й незатишно... Оглядаєтесь по боках, намагаєтесь запримитити щось, але ніде нічого, тільки похмурі куці, невеселе гілля низько понахилилося, тьмяні якісь закутки* (Є. Гуцало), може виконувати будь-хто з людей.

Рідше в узагальнено-особових реченнях вживаються інші форми дієслів:

а) форма першої особи однини чи множини: *Чого не люблю, того і в борці не кришу. Як робимо, так ходимо, як дбаємо, так маємо* (Нар. творчість). *Беремо чисту пробірку, наливаємо в неї дистильованої води* (З підручника);

б) форма третьої особи однини чи множини: *Швидко робить, та переробляє довго* (Нар. творчість). *Як і батьків, прізвища не вибирають* (З газети);

в) форма минулого часу: *Уморився, поки хліба наївся. Все літечко кукала, гуляла, тепер сиди, очицями моргай* (Шар. творчість).

За своім значенням узагальнено-особові речення поділяються на дві групи:

- 1) речення з широким узагальненням, що виражають загальні судження, міркування, поради: *Ночами моря перепливиш. Не смійся з чужого, щоб тобі не було того* (Нар. творчість). *Усі зайві гілки на штампі та в криві вирізують на кільце. Гілки, відібрані як основні, вкорочують на третину або половину їхньої довжини* (З газету)
- 2) речення з частковим узагальненням, у яких розповідається про дії або стан самого оповідача, мовця: *Проходиш повз дерева, мов повз батькові пам'ятники. Відчуваєш до них ніжність, якої ще мовби й не знав* (О. Сизоненко). *На все це дивишся, все це вбираєш у себе сповноєшся високістю простору, що облягає тебе, відчуваєш, що ти не в силі не любити цей рідний куток землі* (Є. Гуцало).

§ 186

Односкладні безособові речення

Дія чи стан в односкладних безособових реченнях подаються як самодостатні, безвідносні до будь-якого діяча. Підмета, який би називав виконавця дії, у них немає й не може бути. До безособових речень належать власне безособові й інфінітивні.

У власне безособовому реченні дія чи стан мисляться як незалежні від будь-якого діяча.

Головний член (присудок) у такому реченні буває виражений:

- а) безособовим дієсловом або особовим, що має безособове значення: *Тим часом розвиднялося, світало* (М. Рильський). *У лузі пахне вогкою травою* (О. Гончар); дієсловом, безособовість якого зумовлена часткою (постфіксом) **-ся**: *На те й ходиться біля винограду, на те й працює щоб мати користь* (М. Коцюбинський);
- б) безособовою формою дієслова на -но, -то (при яких є додаток у знахідному відмінку): *На Керченському півострові ще раніше знайдено кілька невеликих родовищ*

- фти* (З газети). *Постанову громадську скасовано, землю зовсім забрано від Дениса* (Б. Грінченко);
- в) прислівником або прислівником у поєднанні з неозначеною формою дієслова: *Сумно і смутно людині, коли висихає і сліпне уява...* (О. Довженко). *Годі тих співів! І так уже сумно* (Леся Українка). *Нам треба голосу Тараса* (П. Тичина). *Щоб навчитись плавати, треба води набрати в уха; щоб навчитись жити, треба настраждатись ужитті* (І. Карпенко-Карий). *Мені приємно слухати себе самого, власні свої, побіжно висловлені думки* (В. Домонтович); коли мова йде про минулий чи майбутній час, то в такому присудку з'являється дієсловозв'язка *бути* у відповідній формі: *В кімнаті, як і завжди, було тепло й затишно* (М. Руденко);
- г) заперечним словом — дієсловами *немає* {*нема*}, *не було*, *не буде*, при яких є додаток у родовому відмінку, займенниками *нікого*, *нікому*, *ніким*, *ні до кого*, *нічого*, *нічому*, *ні з чим* і под. та прислівниками *ніде*, *нікуди*, *ніколи*, *ніяк* (із наголосом на заперечній частці) у поєднанні з неозначеною формою дієслова: *Де нема святої волі, не буде там добраніколи* (Т. Шевченко). *Немає, друже мій, свободи без вітчизни, як і вітчизни без свободи не буває!* (П. Косенко). *Внеїматидуже захворіла, а доглядати нікому* (О. Гончар). *Поночі нічого було рушатись* (М. Коцюбинський). — *Та ніколи мені сидіти, — одвітує Бджола* (Л. Глібов); заперечним словом у поєднанні з прислівником: *Немає гірше, як в неволі про волю згадувати* (Т. Шевченко).

Якщо в безособовому реченні є заперечне слово *ні*, *ані* чи повторюваний сполучник *ні... ні*, то присудок (звичайно: *немає*) може бути відсутній: *В небесах **ані** хмариночки, та тихо, на любу, яку раї* (Т. Шевченко). Проте коли в реченні йдеться про минуле чи майбутнє, то разом із заперечним словом живається також заперечний присудок: *Знову не буде в дуяхмоїх ні мук, ні страждань, ні плачу* (М. Рильський).

За відношенням до предмета як можливого носія дії, стану чи ознаки односкладні безособові речення поділяються на:

- а) речення, у яких немає і не може бути вказівки на предмет, якого б могла стосуватися названа присудком дія

чи стан: *Надворі смеркало* (А. Тесленко). *Скрізь бича тихо, спокійно* (М. Коцюбинський);

- б) речення, у яких на особу, якої стосується певна л' стан, вказує знахідний відмінок: *Мене морозило голова* (В. Гжицький);
- в) речення, у яких на предмет, про який щось стк джується або заперечується, вказує давальний від м. нок: *Василько заблудивсь. Йому було холодно й сцва но* (М. Коцюбинський). *Плакать хочеться мені, нєм ображеній дитині* (В. Сосюра). *Жилося Давидові хоч тяжко, але весело* (М. Стельмах);
- г) речення, у яких на предмет, про який щось ствп джується або заперечується, вказує орудний відмінок: *Надворі осінню пахне* (Панас Мирний). *Впівнічному курлі обвал, там людей лавою привалило* (Д. Ткач);
- г) речення, у яких на предмет, про який щось ствер джується чи заперечується, вказує родовий відмінок: *Водички з джерела лиш на потребивжитку ледве виста час* (І. Ле). *Було так душно, що грудям бракувало повітря* (М. Коцюбинський). *Немає мудріших, ніж народ, учителів* (М. Рильський).

В інфінітивному реченні йдеться лише про дію безвідносно до часу й особи.

Головний член (присудок) у такому реченні виражений неозначеною формою дієслова без будь-яких допоміжних слів: *Протирожна перти, протихвиль листи, сміло аждо смерті хрест важкий нести!* (І. Франко). При неозначеній формі діє слова може вживатися частка *би* (б): *Сидить би вам тільки на печі та жувать калачі* (Т. Шевченко). *Отак би жити синім квітнем під небом зоряно-рясним* (А. Малишко).

За допомогою інфінітивних речень виражають:

бажання: *Прихилитися* *бузатінку до зеленої землі* (М. Стельмах). *Жить би, жить та славить Бога і добро творити та Божою красою людей веселити* (Т. Шевченко). *Жити! Жити!* — *із сонцем, віконцем. Жити! Жити!* — *здверям світ* (П. Тичина);

наказ, спонукання: *Мовчати! Взяти їх!* — *офіцери віот ли солдатів у куток* (О. Довженко);

питання: *Хіба ж мені, мамо, цілий вік у чотирьох сті за сидіти і світа Божого не бачити?* (Панас Мирний). *Ум'я тишисть її, пожаліти, де цілющих відшукувать слів?* (Х. Масенко);

атегоричність твердження: *Старому — тліть, новому — цвісти* (М. Рильський). *Змарнованих днів не вернути, як тра, Ш° мимо промчав* (П. Василенко). *Не вам, плазуючим багні, брудним, підпилим крамарям, гасить священній вогні підтинати літ орлам, не вам, не вам!* (В. Чумак);

мету якоїсь іншої дії (у складнопідрядному реченні): *З са мого ранку узявся був залопату, щоб прогорнути хоч стежку* (Панас Мирний). *Перестріти зло, щоб спинити, й перестріти добро, щоб підсобити, — хто ж не мріє про таке* (А. Мороз).

§ 187

Називні речення

У називному реченні називається предмет, але нічого не мовиться про дію.

Головний член (підмет) у такому реченні виражений іменником у називному відмінку: *Зима. Холоднеча. Засніжений ліс* (М. Стельмах). При головному члені можуть бути означення й Додатки: *Курява, собачий гвалт, ревіння верблюдів, скрипіння гарб. Цілий ярмарок стоїть біля майстерень* (О. Гончар).

Але якщо в реченні є будь-яка обставина, то це речення не називне, а двоскладне з пропущеним присудком. Наприклад, *Серед лісу ставок, очеретом з одного боку прикрашені Вишня* обставина *серед лісу* вказує на те, що тут присудок *є, лежить, видніється*. Отже, це речення «• складне.

За значенням називні речення бувають:

буттєві (описові), за допомогою яких стверджується наявність якихось предметів, явищ, змальовується обстановка, картина природи тощо: *Хата Стехи. Стіл, покритий нькою скатертиною, дві лави, піл, скриня і деяке збіж-*

жя (М. Кропивницький). *Пітьма. Дощ. Приглушений табори. Пахне димом* (Н. Рибак);

вказівні, за допомогою яких виділяються певні предмети явища; вони починаються вказівними частками *ось, онде, ото*: *Ось місяць, зорі, солов'ї* (П. Тичина). / *Ось, ма* ~ *решті, вершина* (О. Гончар);

оцінні, які поєднують у собі ствердження наявності ППР мета з його емоційною оцінкою, чому слугують зокрема частки: *Ох, яка ж краса! Сад увесь убрався в іній* (П. Тичина). — *О, який мак!* — покрикнула Галя. — *Що ж за маки! Я собі насію такого!* (Марко Вовчок).

Називні речення в тексті, як правило, виступають самостійно. Але можуть як предикативні частини входити й до складу складних речень: *Ставок, гребелька, і вітряк з-за гаю крилами махає* (Т. Шевченко). *Рух і рух, наближається місто* (О. Гончар). *Отож тая дівчинонька, що сонна блудила: отаку-то їй причину ворожка зробила!* (Т. Шевченко).

1122

Слова-речення

Речення, виражене неповнозначним словом (вигуком або часткою), яке виступає заміном цілого речення, називають словом-реченням.

Слова-речення характерні для розмовного й художнього стилів. У мові вони можуть вживатися і як самостійні репліки, і в складі простого речення, наприклад: — *Чули, серце, скоро землю нам мають давати.* — *Аякже, Маласю, чула, ляже* (М. Коцюбинський). *Що ж. Бої - так бої. Нам не вперше страждать* (В. Сосюра). *Ой, не плач, моє серце, ой бо* (М. Вороний).

У ролі слів-речень виступають слова:

стверджувальні: *так, авжеж, аякже, атож, еге, еге добре, гаразд, точно, звичайно, ще б пак, та вже Ж, бо й є;*

з аперечні: *ні, навпаки, неправда;*

п тальні: *ну, та ну, невже, хіба, га, справді;*

с понукальні: *годі, геть, цить, гайда, стоп, ура, караул, Гвалт, доволі, ша, тс-с-с, ну;*

е мов ійно-оцінні: *ого, ох, ах, ех, хм, тьху, овва, ат, пхе, он як, то ж-то й ба, от тобі й маєш, хай йому цур, слава Богу, Богу дякувати, Боже мій;*

слова мовного етикету: *спасибі, дякую, вибачте, даруйте, будь ласка, прошу, добридень, на добраніч, моє шанування, привіт, щастя, прощай, з Богом, дай Боже, Бог на поміч, Божепоможи, помагайбітошо.*

У словах-реченнях підмет і присудок не виділяються.

Поміркуйте

1. Які речення слід вважати двоскладними і які вони бувають?
2. Чи можуть бути двоскладними неозначено-особові, узагальнено-особові і безособові речення?
3. Як відбувається узгодження присудка з підметом? Чи завжди присудок до підмета приєднується способом узгодження?
4. Як може позначатися пауза між трупкою підмета і групою присудка?
5. Як мислиться особа-діяч в означено-особовому, неозначено-особовому і узагальнено-особовому реченнях?
6. Як виражається присудок в односкладних безособових реченнях — у власне безособовому та інфінітивному?
7. Чи в називних реченнях бувають обставини? Чи називні речення можуть граматично виражати минулий або майбутній час?
8. Які значення мають слова-речення?

Другорядні члени речену,

Додаток

Додаток — другорядний член речення, який відповідає на питання непрямих відмінків кого? чого? кому? чому? і т. д. Найчастіше він називає предмет, рідко — дію.

Додаток, як правило, виражається іменником, займенником або іншою частиною мови в значенні іменника: *Бажав я (для кого?) для скованих (чого?) волі, (для кого?) для скривджених кращої (чого?) долі і рівного (чого?) права (для кого?) для всіх...* (І. Франко). Іноді він виражається словосполученням: (кого? що?) *Три явори посадила сестра при дорозі* (Т. Шевченко). Часом — неозначеною формою дієслова: *Вміти (кого? що?) сказати «ні», коли від тебе вимагають сказати — «так»* (О. Теліга).

Розрізняють додатки прямі, непрямі й інфінітивні. Перші два приєднуються до пояснюваного слова способом керування (додаток набуває форми якогось непрямого відмінка), третій — способом прилягання (інфінітив незмінний).

Прямий додаток залежить від перехідного дієслова і стоїть у знахідному відмінку без прийменника, тобто відповідає на питання *кого? що?*

Наприклад, у реченні *Данько розповідає дорослим свої казки про далеке місто щастя* (О. Гончар) прямий додаток — (кого? що?) *казки*. Іменник *місто* хоч і стоїть у знахідному відмінку, проте має при собі прийменник *про*, тому це непрямий додаток.

Прямий додаток може стояти і в родовому відмінку:

- якщо перед перехідним дієсловом є заперечна частка *не*: *Треба не губити напрямку, бачити попереду верхів я г і ти кризь хащі* (Ю. Яновський);
- якщо дія переходить на частину предмета, названу іменником: *Узяла муки пшеничної, замісила водою* (Г. Основ'яненко).

У складному реченні під час заміни дієслова активного дієслово пасивного стану чи пасивний дієприкметник прямий додаток стає підметом (а підмет — непрямим додатком). Наприклад, в активних конструкціях *Він пам'ятає Лесю Мору* (В. Сосюра). *Радісна здогадка освітлює його обличчя* (О. Донченко) слова *шаблю* і *обличчя* — прямі додатки. У пасивних конструкціях *Йому пам'ятається гостра шабля. Його обличчя освітлене радісною здогадкою* слова, що були прямими додатками, стали підметами. У разі заміни присудка прикметника на присудок, виражений безособовою формою дієприкметника, то навпаки, підмет стає прямим додатком: *Помилка виправлена і Помилку виправлено*.

Додатки, які не відповідають цим вимогам, — **непрямі**. Зокрема непрямыми є додатки:

- виражені знахідним відмінком із прийменником або будь-яким іншим відмінком: *Народ не візьмеш на макуху* (Б. Олійник). *Невже, крім пишних фраз та поривів дрібних, нічого вже нема в найвищій істоті?* (В. Самійленко). *Рідна мова дається народові Богом, а чужа — людьми, її приносять на вістрі ворожих списів* (В. Захарченко);
- пов'язані з іменником, прикметником, дієприкметником, прислівником: *Тепло дихнула в лице пухка рілья, повна спокою і надії* (М. Коцюбинський). *Линуло далеко по лісу мрійливе й приємне туркотіння горлиць* (А. Шиян). *Хвала тому, хто у приполі несе слова, подібні хлібу й солі, і співи, гідні сіяча!* (М. Рильський).

Непрямі додатки бувають:

- безприйменникові (виражені родовим, давальним або орудним відмінком): *Любові й щастя хочеться людині* (М. Рильський). *Вітер вив і сипав холодним дощем* (З. Тулуб);
- прийменникові (виражені будь-яким непрямым відмінком з прийменником): *Ляля вслухалася в небо, ніби воно могло зговорити* (О. Гончар).

Безприйменникові додатки, виражені родовим відмінком і вжиті при іменниках, слід відрізнити від неузгоджених з ним. У керуємося питаннями, що впливають на речення. Наприклад, у реченні *Відкриття оперника зробило революцію в світогляді* (чийому?)

людей, в їхньому розумінні (чого?) природи та способах пізнання (чого?) ГГ (3 підручника «Астрономія») слова *Коперника, людей* — означення, слова *природи, її* — додатки.

Прийменникові непрямі додатки доводиться відрізнити від обставин та означень, виражених прийменниковими словоформами. Критерієм для такого розрізнення є значення цих словоформ: якщо за словоформою бачиться предмет, то це ^{дода-}ток; якщо ж уявляється місце, причина, умова тощо або ознака то це обставина або означення. Наприклад, у реченні *Ужшиця вони вступали з різними, світлими аудиторіями, і серця їх утопали в щасті, як в бездоннім морі* (М. Рильський) словоформи *у життя, з аудиторіями, в щасті, в морі* мисляться не як предмети, а як місце, середовище, оточення, тому це не додатки, а обставини. Але в реченні *Нехай умру, та думка не умре! В таке безсмертя й я привикла вірити* (Леся Українка) словоформа *в безсмертя* — додаток, оскільки сприймається як певний предмет думки. Так само в реченні *Із панських прихвостнів-рабів ми людьми з прізвищами стали і вголос прізвища сказали під злещання ворогів* (О. Олесь) словоформа *з прізвищами* — не додаток, а означення (указує на ознаку предмета і відповідає на питання *я к и м и?*). Але в реченні *Плугатарі з плугами йдуть* (Т. Шевченко) словоформа *з плугами* — додаток, бо вказує на певний предмет.

Додаток, виражений неозначеною формою дієслова, називається **інфінітивним**.

Наприклад, у реченні *Старий Кайдаш загадав звечора Кайдашиці та Мелашці гребти сіно, а Лаврінові косити ячмінь* (І. Нечуй-Левицький) підмет — *Кайдаш*, присудок — лише *загадав*, бо дію, названу неозначеними формами дієслова *гребти* і *косити*, виконуватимуть інші, не Кайдаш. Тут *гребти* і *косити* — додатки (вони відповідають на питання *що загадав?*).

Інфінітивний додаток може залежати як від перехідних, так і від неперехідних дієслів і буває співвідносний із прямим, непрямым безприйменниковим, непрямым прийменниковими додатками й підрядним додатковим реченням: *заборонено переходити — заборонено перехід, боюся помилитися — помилки, готується вступати — готується до вступу, наказав зупинитися — наказав, щоб зупинилися*.

§ 190

Означення

Означення називає ознаку предмета і відповідає на питання *який? чий? котрий?* у будь-якому відмінку, а також на питання *скільки? скількима? на скільки?* (крім називного й знахідного відмінків).

Означення виражається найчастіше прикметником, дієприкметником, дієприкметниковим зворотом, займенником, підше — іншими частинами мови: *Соняшники заплуталися своїми жовтими головами в гіллі* (І. Нечуй-Левицький). *В просторій кімнаті з чотирма вікнами стояв посередині стіл, застелений червоним сукном* (М. Коцюбинський). *Люди (які?) на вулицях низенько схилиють голови перед паном вітром, поштиво держаться за шапки і жмуряться, кривляться, кліпають очима* (В. Винниченко). *Увійшла жінка років тридцяти, забрала папки, вийшла геть* (Григорій Тютюнник). *Ой не сам запорожець іде: (скільки?) дев'ятеро коней веде* (Нар. творчість).

Означення бувають узгоджені й неузгоджені.

Узгоджене означення до означуваного слова приєднується зв'язком узгодження, тобто узгоджується з ним у роді, відмінку й числі.

Узгоджені означення виражаються прикметниками, дієприкметниками, числівниками, займенниками (крім особових ^{1^{ою}} *о, її, їх*): *В гречках некошених стоїть барвистий мед, на Руджено-густий, немов земля пахуча* (А. Малишко). *В єдиний У>к мільйони струн народних злиті — у цій пшениці, в цьому *ити!* (М. Рильський).

[^] **Б** ^к ^{сн} ^и числівник означенням у реченні виступає лише в непрямих ^{в л м * н к а х} знахідного, однакового з називним. Поєднання кількісного числівника в називному (знахідному) ^{в і л м а н к у} іменником виступає як один член речення — ^{і д м е} додаток. Наприклад, у реченнях *Зосталася Ярець-ниха з трьома дітьми: двоє дочок і син* (О. Гончар). *На дев'яти (М арко ^{в е} ^и ^ш ^о ^{с а г} | / в кожному возі по чотири воли сивих йшло ^о ^{з а х} ^{т м р} ^{ь о м а} ^о ^в ^ч ^о ^к)* числівники *трьома, дев'яти* — узгоджені оз-

начення, а словосполучення *двоє дочок, по чотири воли* не розчленовуються і є тут підметами.

Неузгоджене означення до означуваного слова приєднується зв'язком керування або прилягання.

Неузгоджені означення виражаються іменниками, особовими займенниками, неозначеною формою дієслова, еловоєполученням: *До мене підходить людина (яка?) середнього віку* (О. Довженко). *Година (яка?) для праці настала* (Леся Українка). *Дорога (яка?) ліворуч була наглухо закрита дубовими завазами* (О. Гончар). *Одні тільки бажання (які?) творити добрі діла й zostались при мені на все життя* (О. Довженко).

Неузгоджені означення, виражені іменником, бувають безприйменникові і прийменникові.

Безприйменникові неузгоджені означення виражаються словоформою в родовому відмінку: *Шлях, мочений кров'ю і потом, нас виведе в панство (як?) своєї боді не нині, не завтра, так потім!* (П. Грабовський). *Голосом (яким?) любові і скорботи нам кричать румовища німі* (М. Бажан). *З ший звисало важке глиняне намисто різних яскравих кольорів* (Леся Українка).

Прийменникові неузгоджені означення найчастіше виражаються словоформами з прийменниками з (із), в (у): *Крива, похилена хатина, з чорною стріхою і білими стінами, стояла поміж закинутих, із забитими вікнами осель* (М. Коцюбинський). *На ній були чобітки з високими каблуками, спідниця в рубчик, тепла байкова кофта* (В. Земляк). *Під деревом стояла дивної краси висока молода красуня в білому убранні, в червоній шапочці на голові* (І. Нечуй-Левицький).

Трапляються також неузгоджені означення з прийменниками без, від, для, до, на, через та ін.: *Завжди величніша путь (яка?) на Голгофу, ніж хід тріумфальний* (Леся Українка). *На площу вискочив осідланий кінь (який?) без вершика* (А. Шиян). *Вже міст (який?) через Дінець давно прогуркотів* (В. Сосоюра). *Ось перейшов і драний місточок (який?) посеред низині, у балці* (Панас Мирний).

Неузгоджені означення іноді доводиться відрізнити від додатків, ужитих при іменниках. Визначаючи такі члени речення, треба виходити насамперед із того, на що вони вказують на ознаку чи на предмет. Наприклад, у реченні *Схід сонця*

вийшов зустріти у полі і став на коліна до сходу (О. Олесь) є мислитися не як ознака, а як предмет, як носій дії: *Сонце ходило, і я вийшов у полі зустріти це явище природи*. Отже, іменник *сонця* тут додаток. А в реченні *Тільки що світова зоря зламалася, починав жевріти схід сонця, знову в Грицькових рудках звивалась коса...* (Панас Мирний) словоформа *сонця* мислиться вже як ознака, її навіть можна з певною натяжкою замінити відносним прикметником *сонячний схід*. Ця словоформа тут, безперечно, означення.

При одному означуваному іменнику може бути два або кілька означень. Якщо означення неоднорідні, то безпосередньо перед іменником ставиться означення, виражене відносним прикметником, потім — виражене якісним прикметником: *Мжичить дрібний осінній дощ, під ногами хлюпає вода* (А. Хижняк). *Сподом по під ті стіни вузькою щілиною шумів і пінився студений гірський потік* (І. Франко). Якщо того самого слова стосуються узгоджене й неузгоджене означення, то, як правило, спочатку ставиться узгоджене, потім неузгоджене: *Маленька, кругленька, швидка й жвава, одягнена в зелене убрання, між високим зеленим житом, — вона здавалася русалкою* (Панас Мирний). *На призьбі сиділа його мати, Маруся Джериха, вже немолода молодичка, бліда, з темними очима, з сухорлявим лицем* (І. Нечуй-Левицький).

§ 191

Прикладка

Прикладка — різновид означення. Вона називає ознаку предмета і водночас, будучи виражена іменником, дає йому нову назву.

Прикладка, як і взагалі означення, відповідає на питання *який?* *Освітлений вогнями, підходить пароплав (який?) на вогні»* (О. Довженко). Водночас прикладку можна вважати і в ролі означуваного члена, якщо цей член *Освітлений вогнями, підходить»* «Тарас Шевченко». У такому реченні в ролі підмета виступає слово *пароплав*,

а в другому — «Тарас Шевченко», яке в попередньому було прикладкою.

У лапки беруться й не змінюються лише ті прикладки, що означають умовні назви газет, журналів, творів, заводів, підприємств (без слова імені), пароплавів, колективів тощо: *Яна палубі пароплава «Некрасов»* (О. Довженко). *Ніякої робітничої маси в організаціях «Гарт» і «Плуг» не було і ще довгенько «буде»* (М. Хвильовий).

Якщо така прикладка вживається без означуваного слова (тобто як самостійна назва), то вона так само береться в лапки, але змінюється: *Вважаючи боротьбу між «Гартом» і «Пдугом» за недоцільну, ми в той же час стверджуємо: молодемистецтво може вигартуватись тільки в процесі баталій по художніх установах* (М. Хвильовий).

Інші прикладки в лапки не беруться і звичайно узгоджуються з означуваним словом — принаймні у відмінку. Не беруться в лапки й назви автобусних та залізничних маршрутів: *автобус Київ—Біла Церква, поїзд Київ—Львів*.

Якщо спочатку йде слово з широким (родовим) значенням, а потім — із вузьким (видовим чи одиничним), то прикладка пишеться окремо, якщо ж навпаки — то через дефіс: *ріка Дніпро і Дніпро-ріка, озеро Світязь і Світязь-озеро, трава звіробій і звіробій-трава, птах ворон і ворон-птиця*.

Проте через дефіс пишуться терміни на зразок *гриб-паразит, жук-короїд, льон-довгунець, заєць-русак* (хоч тут йде спочатку широка, а потім вузька назва).

У випадках, коли не можна встановити, яке значення ширше, а яке вужче, прикладка, як правило, пишеться через дефіс: *учитель-фізик і фізик-учитель, відповідь-репліка і репліка-повідь, механік-водій і водій-механік*.

Проте окремо пишуться прикладки у висловах на зразок *красуня дівчина, жадного вовк, багатир юнак*, у яких перший іменник має суто означальне значення. Але й у цих випадках допустиме написання прикладок через дефіс: *Наперед велетень-рибалка, він ніс жмут мотуззя* (Ю. Яновський). *загорілися іскри в чорних очах красеня-юнака* (І. Ле).

Іноді прикладка до означуваного слова приєднується допомогою пояснювального сполучника *як*. Така прикладками не виділяється: *Шевченко як поет відомий у світі* (можна сказати: *Шевченко-поет*).

Прикладка з пояснювальним сполучником *як* виділяється комами з обох боків лише тоді, коли вона має причиновий відтінок: *Кривинський, як посередник, вийшов наперед громади* (Танас Мирний). Тут прикладка *як посередник* вказує на причину чому Кривинський вийшов наперед громади (бо він був посередником).

Прикладка (за винятком назв станцій та портів) звичайно узгоджується у відмінку з означуваним словом: *річка Буг, річки Бугу, річкою Бугом, у ріці Бузі; озеро Світязь, озера Світязя, в озері Світязі; гора Говерла, гори Говерли, за горою Говерлою; трава полин, травополин, травою полином; заєць-біляк, зайця-біляка; але: на станції Жмеринка, за станцією Жмеринка* і под.

У діловій, військовій та науковій мові назви населених пунктів та географічні назви постійно стоять у формі називного відмінка, незалежно від форми означуваного іменника: *у селі Чернишів* (звичайно: *уселі Черникові*), *зарічкою Ірпінь* (звичайно: *зарічкою Ірпенем*), *на горі Близниця* (звичайно: *на горі Близниці*).

§ 192

Обставини

Обставини характеризують дію, стан, рідше — ознаку, називаючи їхній спосіб, міру й ступінь, місце, час, причину, мету, умову.

Обставини в реченні характеризують насамперед присудок, інші члени речення, виражені дієсловом, прикметником, прислівником. За своїм значенням обставини поділяються на обставини способу дії, обставини міри й ступеня, обставини місця, обставини часу, обставини причини, обставини мети, обставини умови, обставини допустовості. Обставини найчастіше виражаються прислівниками, дієприслівниками, іменниками в непрямих відмінках, словосполученнями, а також фразеологізмами. Обставини способу дії характеризують дію або стан із погляду на те, як відбувається дія, відповідають на питання *як? яким*

Вони виражаються:

- а) прислівниками: *Тривожно і радісно злетіли сірі гуси в озеру і полинули, полинули* (О. Довженко). *Біля столу Юхим хвацько вдарив наспрідки* (М. Стельмах);
- б) дієприслівниками і дієприслівниковими зворотами: *Десь за ланами гомонів, затихаючи, грім* (С. Васильченко). *Білий кінь, повіддя попустивши, летить в сідлицю* (А. Малишко);
- в) іменниками в орудному відмінку (переважно з порівняльним значенням): *Вона то плавала лебедем, то йшла павою, то пурхала метеликом, то линула ластівкою* (І. Нечуй-Левицький);
- г) іменниками з прийменниками: *Микошний камінь брали з бою* (В. Сосюра). *Дід з хлопчиком у два ціпи молотили жито* (Ю. Яновський);
- г) фразеологізмами: *Меневсього пробирали дрижаки, я не міг нагритися, хоч згинався в три погібелі* (І. Багмут). *Брати жили, як то кажуть, душа в душу* (М. Рильський).

Обставини міри й ступеня вказують на кількісний або якісний вияв певної дії, стану чи ознаки і відповідають на питання наскільки? скільки разів? у скільки разів? як багато? якою мірою?

Вони переважно виражаються:

- а) прислівниками, зокрема такими, як *дуже, багато, трохи, ледве, надзвичайно, щирість, вволю, дотла, доволі, достобіса, двічі, тричі* та ін.: *Лукаш дуже молодий хлопець, гарний, чорнобривий, стрункий* (Леся Українка). *Прозору склянку щирість наливо вином червоним і хмільна* (М. Рильський);
- б) вищим ступенем порівняння якісних прислівників: *Уже що наші братчики задумують, чи добре, чи лихе, швидше воду в Дніпрі зупиниш, ніж їх* (П. Куліш);
- в) іменниками в непрямих відмінках з прийменниками: *Каж за коліна грузнув у снігу* (І. Ле). *Теплий туман слабілою і налив балку по самі вікна* (М. Коцюбинський);
- г) словами й словосполученнями з кількісним значенням: *Протягом дня вони кілька разів поривалися перескочити мур* (О. Гончар).

Обставини місця визначають місце дії, її напрямок, подовий або кінцевий пункт і відповідають на питання де? звідки? яким шляхом?

Вони виражаються:

- а) прислівниками: *Зорі тихо тремтять угорі* (М. Коцюбинський);
- б) іменниками в орудному відмінку без прийменника: *Іду шляхом, поля й ліси минаю, але життя свого не омину* (Л. Первомайський);
- в) іменниками в непрямих відмінках з прийменниками: *Сідають на озера уночі натомлені в дорозі дикі гуси* (Т. Коломієць). *Котилася тарілочка по крутій горі, забавляла любих діток у моїм дворі* (Л. Глібов).

Обставини часу позначають час дії, її тривання, початок та кінець і відповідають на питання коли? доки? відколи? як довго?

Вони виражаються:

- а) прислівниками: *Увечері посумую, а вранці заплачу* (Т. Шевченко);
- б) дієприслівниками і дієприслівниковими зворотами: *Повечерявши, полягали спати* (Панас Мирний). *Троянці, в човни посідавши і швидко їх поодихавши, по вітру гарно поплили* (І. Котляревський);
- в) іменниками в непрямих відмінках: *Після дощу гостріше пахнуть квіти* (В. Сосюра). *Присмерком дочапали до хутора* (Марко Вовчок);
- г) словосполученнями: *Вже другий день блукаємо по морю* (Леся Українка). *Пізної осені та з першими сніговіями з Харкова на Полтавщину плавом попливли голодуючі* (О. Гончар). *Останніми днями у нас погана погода* (М. Коцюбинський).

Кали вказується на позначення року, то українська мова тут використовує родовому відмінку: *1991 року український народ кою своєю незалежність*. Проте не буде помилкою використати обставину часу передати місцевим відмінком: *У 1991 році український народ...* Але якщо називається конкретна дата, то використовується лише родовий відмінок: *1 грудня 1991 року український народ...*

Годинці називають так: *перша година п'ятнадцять хвилин п'ятнадцять хвилин на другу годину, за сорок п'ять хвилин друга година, рівно північ* (або: *дванадцята година ночі*), *двадцять хвилин за північ*. При позначенні часу дії вживаються конструкції з прийменником *о* (об): *о першій годині п'ятнадцять хвилин, об одинадцятій годині п'ятдесят хвилин*.

Обставини причини вказують на причину дії чи виникнення ознаки і відповідають на питання чому? через що? з якої причини?

Вони виражаються:

- а) прислівниками *тому, чому, зопалу, зозла, згарячу, сперсердя, знічев'я, спросоння* тощо (таких прислівників небагато): *Прости мене, я згарячу забувся* (Т. Шевченко);
- б) дієприслівниками і дієприслівниковими зворотами: *Віста з Малушею, натомившись, загорнулись у шкури й лягли спати* (С. Склярєнко). *Аж скипів Бертольд, почувши гордовиту відмову, до поета посилає посланців тих самих знову* (Леся Українка);
- в) іменниками з прийменниками *через, від, з, за, завдяки, внаслідок, у зв'язку з, в силу, на підставі*: *Як же ти глянеш в очі батькові старому, що згинув від одчаю через тебе?* (Леся Українка).

Обставини мети вказують на мету дії і відповідають на питання нашого? для чого? з якою метою?

Вони виражаються:

- а) прислівниками *навіщо, навмисне, зумисне, наперекір, на зло* (таких прислівників небагато): *Усі вулиці Вербівки ніби навмисне обсажені вербами* (І. Нечуй-Левицький);
- б) неозначеною формою дієслова: *Стомились хлопці, присіли спочити* (П. Воронько);
- в) іменниками з прийменниками *для, задля, заради, по, на, з метою, в ім'я, на честь*: *Чогось дівчина по воду до не ходить* (Т. Шевченко). *Ми йдемо на штурм рядом молодими* (В. Сосюра).

Обставини умови називають умову, за якої може відбуватися чи відбувається дія, і відповідають на питання у випадку? за якої умови?

Вони виражаються:

- а) прислівниками *принагідно, безнадійно, безперечно, безумовно, безперешкодно, обов'язково, закономірно, випадково*: *Колись десятки років безнадійно боровся народ Західної України за кілька шкільних мов* (П. Козлянюк). *Вони рушили безперешкодно всі гуртом із здобиччю до корабля* (М. Лукаш);
- б) іменниками з прийменниками *у, за, при, за умови, у випадку*: *При щирості між людьми, при глибокій і міцній симпатії ніякий ризик не страшний!* (Леся Українка). *Отак жив Чіпка, виростав у голоді та в холоді, у злиднях та нестачах* (Панас Мирний).

Обставини допустовості називають умову, всупереч якій відбувається дія і відповідають на питання не зважаючи на що?

Вони виражаються іменниками або словосполученнями в поєднанні з прийменниками *незважаючи на, всупереч, наперекір, попри, при і*, як правило, виділяються з обох боків коми: *Незважаючи на маленький вітерець, парило й робилося душно* (Григорій Тютюнник).

Поміркуйте

1. Як визначати прямі додатки? За якими ознаками, навіть не ставлячи питання, можна розпізнати не прямі додатки?
2. Коли кількісні числівники виступають узгодженими означеннями?
3. Які можливі способи вираження неузгоджених означень?
4. Чому прикладки зараховують до означень? Чим вони відрізняються від означень, виражених прикметниками?
5. Чим подібні і чим відрізняються обставини способу дії і обставини міри й ступеня?
6. У чому полягає однотипність обставин місця і обставин часу?
7. За якими ознаками можна було б об'єднати в окрему групу обставини причини, мети, умови й допустовості?

Оформлення простих речень

§ 193

Порядок слів у реченні

Порядок слів у реченні вільний, тобто члени речення не мають свого постійного, фіксованого місця. Але один порядок слів ми сприймаємо як звичайний, природний, інший — як незвичайний.

Природний порядок слів називається **прямим**, інший — **непрямим**, або інверсією.

Наприклад, у реченні *Пресвяте сонце принесло радість на землю* — прямий порядок слів. А в реченні *Сонце пресвятеє на землю радість принесло* (Т. Шевченко) — інверсія.

При прямому порядку слів у реченні, як правило:

- першим стоїть підмет, другим — присудок: *Погідне блакитне небо дихало на землю теплом* (М. Коцюбинський);
- прямий додаток стоїть після присудка: *Я ніколи не шукав свого щастя під чужими небесами* (М. Івасюк);
- узгоджене означення стоїть перед означуваним словом: *Вставала тоді в дитячій уяві слава бойових козацьких походів, оживали грізні січі, що колись точилися на цій землі* (І. Цюпа);
- неузгоджене означення стоїть після означуваного слова: *Тимко топтався попереду і ніяк не міг знайти клямку від дверей* (Григорій Тютюнник);
- обставини способу дії, міри й ступеня стоять перед присудком: *Увікна знову стрепетом б'ється пісня, і від неї тихо брилять нижні шибки* (Б.Л. Стельмах).

Звичайно ж у простому реченні на початку ставиться відоме (**тема**), під кінець — нове, невідоме (**рема**). Відомим може бути й те, про що йшлося в попередньому реченні, і те, що само собою зрозуміле із життєвого досвіду, із ситуації.

Наприклад, у реченнях із казки *Жили собі дід та баба-була у них курочка ряба. Знесла курочка яєчко, та не просто а золоте* загальновідоме скрізь винесено на початок речення.

я найважливіше (нова інформація) поставлено в його кінці.

З усній мові найважливіше слово в реченні можна виділити наголосом. Такий наголос називається логічним.

Наприклад, повідомлення *Завтра відбудеться засідання ревізійної комісії*, якщо наголосити перше слово, вказуватиме насамперед на час; якщо наголосити слово *відбудеться*, означатиме, що мовляв, не треба сумніватися в реальності цього заходу і т. д.

Таким чином, для чіткого висловлення думки має значення не тільки правильний добір слів, а й правильна розстановка їх, правильне наголошування потрібного слова.

§ 194

Повні і неповні речення

За наявністю членів, потрібних для висловлення думки, прості речення поділяються на повні і неповні.

У **повному** реченні є всі потрібні члени речення. Воно зрозуміле й поза контекстом.

У **неповному** — бракує одного або більше потрібних членів, які встановлюються з контексту або ситуації.

Наприклад, речення *З одного берега у ставок сосни заглядають, а з другого, протилежного — дуби* (Остап Вишня) складається з двох простих: 1. *З одного берега у ставок сосни заглядають*. 2. *А з другого, протилежного — дуби*. Перше речення зрозуміле без другого. Воно повне. Друге ж речення — саме по собі незрозуміле. Воно неповне, бо в ньому пропущено слова *з одного берега у ставок* > *заглядають* (як повне воно б мало такий вигляд: *з одного берега у ставок заглядають*).

У неповному реченні можуть бути неназвані:

- підмет: *Вона одразу підвелася. Підвелася [вона], може, аж надто квапливо* (О. Гончар). *Що то — голод?* [Голод —] *Невелике слово, а страшне* (М. Коцюбинський);

- б) присудок: *Тягнеться до сонця соняшник крилац до тебе* [тягнеться] *серце, стороно моя* (В. Соска). *Я* [кинувся] *в двері, а вона* [подалася] *за мною* (Марко Вовчок);
- в) обидва головні члени: *Час летів, немов* [він летів] *крилах, і, мов сон, життя минало* (Леся Україн). *Умудреця багатство відіграє службову роль, а в дуп* [багатство відіграє] *панівну* [роль] (Ю. Мушкетик);
- г) будь-який другорядний член: *В дитинстві ми всі такі, як* [нас] *задумала доля* (О. Забужко). *Людська душа — це чаша для горя. Коли чаша повна, скільки неї не лий уже, більше* [в ній] *не вміститься* (О. Довженко);
- г) кілька членів речення: *Він виривався на волю, наче птах* [виривається на волю] *з клітки* (Ю. Яновський). *Ніхто не командує так народом, як* [командують ним] *його слуги* (В. Чемерис). *За шмат гнилої ковбаси у вас хоч матір попроси, то оддасте* [матір за шмат гнилої ковбаси] (Т. Шевченко).

Неповні речення вживаються в суцільному тексті, щоб уникнути зайвого, нудного повторення відомих уже слів і словосполучень. Пропуск окремих членів у неповних реченнях не лише дає змогу стисло й економно викласти інформацію, а й робить компактнішим, пов'язанішим увесь текст і, отже, полегшує його сприймання.

Залежно від того, на основі чого відбувається відновлення неназваних членів, розрізняють неповні речення контекстуальні, ситуативні та еліптичні.

У контекстуальних неповних реченнях пропущені члени відновлюються завдяки тому, що вони перед тим називалися: *Шевченко не зводить очей з флюгера, дивиться, звідки дихає вітер. По вітру* [Шевченко] *визначає сторони морські... Ні, це не звідси* [дихає вітер], *звідки мав би прибути жаданий човен* (О. Ющенко).

У ситуативних неповних реченнях неомовлене стає зрозумілим із ситуації (такі речення часто трапляються в усному мовленні): *Палажечка принесла в пелені картоплі дуже великої, але й не дрібної: щоб швидше спеклася. — Ти яку [картоплю] любиш? — поспитала Тимоху лагідно й закл*

Червону чи білу [картоплю ти любиш]? — *Тимоха* *чав, роздумуючи над тим, яка* [картопля] *краща, але, нічого й не придумавши, сказав: — Усяку* [картоплю я] *Аби тільки* [вона була] *піскувата, а не водяна...* (Тютюнник).

В еліптичних неповних реченнях відсутній присудок, і доміслюється приблизно зі змісту другорядних членів — тавин, додатків. Наприклад, у реченні *Навколо тільки дрібний тютюн, мак та кукурудзяні тополі й соняшники* (О. Довженко) є обставина місця *навколо*, яка стосується неназваного присудка. А присудком тут можуть бути слова *ростуть, висотяться, підносяться, здійснюються*.

Еліптичні речення найчастіше трапляються в повідомленнях про:

- а) існування, перебування чогось чи когось у певному місці, стані: *Вище трохи — млин. В долині — луки, трава по пояс, а квіток... так і рябіють, метелики так і майорять* (А. Тесленко). *Чужі гріхи перед очима, а свої — за плечима* (Нар. творчість). *Сьогодні ніч великих передчуттів і високих бажань* (О. Довженко);
- б) рух у певному напрямку: *Я в тютюн. Пірат за мною* (О. Довженко). *Полетіла Катерина і не одяглася... А москалі їй назустріч, як один, верхами... До їх... коли гляне — попереду старший їде* (Т. Шевченко). *За добою — доба. За ерою — ера. Кремень, Бронза, Залізо* (Є. Маланюк);
- в) джерело й характер певної репліки (пропускається дієслово зі значенням мовлення): — *Не треба! Я доповім сама! Смачного! — палець із пернем вимкнув телефон* (В. Яворівський). *Він слово, а Карно йому — десятеро* (Панас Мирний);
- г) наказ, побажання, заклик: *На про! Без ляку і зневіри — за правду, волю й рідний край! Бо заповзялися бузувіри народ наш винищити вкрай* (М. Старицький).
- На місці пропущеного члена речення залежно від інтонації ставитися або не ставитися тире.
- Наклад: *Вгорі — ліси сріблясто-сині, внизу — розлив мовних* (М. Бажан). *В зелених травах яблука червоні, в листві синій виноград* (М. Стельмах). Тут у першому реченні

після *вгорі* та *внизу* робиться вичікувальна пауза і далі тон *підвищується*, тому після цих слів і поставлені тире; у другому цього немає, тому тире не ставиться (так забажав автор).

Неповні речення не слід сплутувати з односкладними, у яких за їхньою природою не повинно бути другого головного члена — присудка чи підмета. Наприклад, речення *Нас тягло до лісу* (О. Досвітній) — повне, хоч у ньому й немає підмета, бо воно безособове і підмет йому не потрібний.

§ 195

Незакінчені речення

Незакінчені речення являють собою початкові фрагменти звичайних речень, що їх із тієї чи іншої причини мовець раптом обірвав, не договоривши. Вони найчастіше трапляються в художньо-літературних, меншою мірою — у публіцистичних творах.

Перерваність речення на письмі позначають трьома крапками, а у вимові — своєрідною паузою.

Незакінчені речення використовуються зі стилістичною метою. Вони виконують різні функції, зокрема:

- а) передають внутрішній стан мовця (його схвильованість, збентеження, тривогу, нерішучість чи, навпаки, радість, захоплення, рішучість тощо): — *Я не Ганна, не наймичка, я... — та й оніміла* (Т. Шевченко). — *Чудесна книга... Яка книга!! Хто ж... Хто ж написав оцю дивну, оцю чудесну книгу?* (І. Багрянний);
- б) відтворюють певні екстремальні умови, у яких відбувається мовлення: — *Прощай, сину. Нехай тебе доля боронить відлихого. Хай... — раптом Дмитрові перехопило дух, він вже не міг дивитись на біде обличчя сина* (М. Стельмах). — *Я тебе не застрілив би, бо... А мене... А мене ти пристрелиш!.. Мусиш! Мусиш!.. — розхвилювався та й бівся в нападі пекельного, нестерпного болю* (І. Багрянний);
- в) дозволяють ухилитися від прямої відповіді, уникнути неприємних слів і таким чином нерідко надають баг

тозначності висловлюванню: — *Ну, якби не стримався! — пригрозив старшина. — Яб тобі...* (О. Гончар). — *А чи дивились ви, чи є в неї... тее... — Що таке тее? — визвилась на нього ображена жінка. — Ну, що тее... звісно, без чого відьма не буває... хвіст* (М. Коцюбинський). *Ось він [рід]... підіймав чарки й келихи й виголошував незграбні, алегарячі, зсамого серця, слова, п'ючи «защастя, за долю» новонародженої за... Але цього останнього «за» ніхтоне хотів вимовляти вголос, бо вислів найкращих побажань тут був би пригадуванням найгіршого* (І. Багрянний);

- г) як риторичний прийом, дають змогу сконцентрувати увагу читача або слухача на якійсь важливій деталі, проблемі: *Така дія, як ця, що відбувається тут, могла відбуватися й відбувалася скрізь, на будь-якій точці земної кулі року болючого 1943-го, але...*

І тут приходиться знамените «але» — «але» як виняток з правила.

Але в дійсності, в усій своїй трагічній повноті й специфічності така дія могла відбуватися й відбувалася лише на певній території й лише на тлі надзвичайної епопеї певного народу (може, навіть як вивершення тієї епопеї) (І. Багрянний).

Від неповних речень незакінчені речення відрізняються тим, що в них, на відміну від перших, важко або й неможливо встановити, що конкретно випущено. Це висловлювання, які з певних причин не стали повнозначними реченнями, але і в цьому випадку вони привертають увагу читача до певних явищ, натякають на щось, передають напругу конкретного мовлення.

Поміркуйте

1. Яка роль порядку слів та логічного наголосу в передаванні думки?
2. Чому в мові потрібні неповні речення? Яка їхня роль?
3. Коли можливі пропуски членів речення?
4. Яка стилістична й інформаційна роль незакінчених речень?

УСКЛАДНЕНЕ ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

Поняття про ускладнення

Ускладнене просте речення — синтаксична конструкція з однією синтаксичною основою (підметово-присудковим центром), яка може розгортатись у складне речення. Наприклад, у реченні *Море мовчало зовсім, **приспане тихою ласкою ночі*** (Дніпрова Чайка) відокремлене означення можна перетворити на підрядне речення: *Море, **яке було приспане тихою ласкою ночі**, мовчало зовсім*. Речення з однорідними членами *День був **ясний, сонячний і теплий*** (І. Нечуй-Левицький) можна розчленувати на три неускладнені висловлювання *День був ясний. День був сонячний. День був теплий*. Ускладнене речення *Біля хати зашуміли **внуки — радість і надія у житті*** (А. Малишко) можна переробити на два речення: *Біля хати зашуміли внуки. Вони радість і надія у житті*.

До ускладнених належать речення з однорідними членами, з відокремленими членами, а також із внесеннями — звертаннями, вставними і вставленими словами й реченнями, словами-реченнями й вигуками.

Граматичними показниками ускладнення виступають сполучники (*/, та, або, тобто, а саме* тощо), окремі прийменники (*крім, замість, незважаючи на, завдяки* та ін.), прислівники (*зокрема, особливо, наприклад* тощо), а також інтонація й порядок слів. На письмі ускладнення позначаються розділовими знаками: комами, парними комами, тире, парними тире, крапкою з комою, дужками.

Ускладнена частина є засобом виділення, підкреслення важливих у смисловому й стилістичному відношенні компонентів речення, засобом передавання додаткової інформанти засобом увиразнення всього висловлювання.

Однорідні члени речення

±121

Поняття про однорідні члени речення

Члени речення, які в одному плані стосуються того самого слова в реченні і відповідають на те саме питання, називаються **однорідними**.

Однорідні члени речення вимовляються з інтонацією перелічування або протиставлення. У реченні вони функціонують як сурядні словосполучення.

Однорідні члени можуть становити відкритий ряд (допускають продовження) і закритий ряд (не допускають продовження). Наприклад, у реченні *Ніколи **перше не думав, що світ такий гарний, що **клапоть неба, дерево, сміх, голос людини — приносять** глибоку радість і, як повітря, **потрібні** людині*** (М. Коцюбинський) перший ряд однорідних членів речення — відкритий, другий — закритий (його закриває одиничний сполучник *і*).

У реченні може бути як один, так і більше рядів однорідних членів. Так, у реченні *Для когось **ліс — це гриби, для когось — **суніці, чорниці чи ожина**, для городян — переважно місце відпочинку **з неодмінними шашликами і печеною в золі картоплею, хтось бере рушницю і йде в ліси полювати **зайця, а то й кабана**, а для них [лісників] **гаї, діброви та березняки** — це Щоденна рутинна робота***** (З газети) є п'ять таких рядів.

Однорідні члени одного ряду виконують однакову синтаксичну функцію, тобто є тими самими членами речення — або всі тільки підмети, або всі тільки прямі додатки, або всі тільки обставини способу дії і т. д. Наприклад, у реченні *Наша **дума, чаша пісня не вмере, не загине*** (Т. Шевченко) однорідні підмети *дума, пісня*; однорідні присудки — *не вмере, не загине*. Рідні члени найчастіше мають і однакове морфологічне Раження: *Голос її **окликався гнівом, до корою, огидою*** (Панас Мирний); але не завжди: *Машина **старенька, зате дешево*** (В. Дрозд).

Не всі однорідні члени речення є сполучниками */*, проте є різними членами

речення: *Ніхто і ніде мене не чекає* (М. Хвильовий). Це до-б-ре відчувається, якщо сполучник опустити: *Ніхто ніде мене не чекає*.

Однорідні члени речення бувають непоширені (виражені без залежних слів) і поширені (мають при собі залежні слова)

Якщо в одному простому реченні є два або більше підметів, присудків чи однакових додатків (які стосуються того самого слова й відповідають на те саме питання), то вони однорідні: *В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля* (Т. Шевченко). *Я живу, і борюся, і творю для людей* (В. Забаштанський). *Ми маємо право на сум і любов, на щастя, на сонце і трави* (В. Симоненко).

Але не є однорідними членами:

- повторювані слова, які вживаються в реченні для підкреслення великої кількості предметів, тривалості дії, вираження емоційності, — це єдиний член речення: *Плавай, плавай, лебедонько, по синьому морю, рости, рости, тополенько, все вгору та вгору* (Т. Шевченко). *Плив-плив, плыв-плыв, що аж обридло* (І. Котляревський); між такими словами ставиться кома або дефіс;
- дві власні або просторові, часові чи кількісні назви на зразок *формула петроградського — Гаусса, автобус Київ — Одеса, протягом березня — травня, вісім — десять днів* тощо; між такими словами ставиться тире;
- два однакові або подібні слова, між якими вжито заперечну частку *не*, якщо вони становлять смислову єдність: *Дивиться вона не надивиться на свого сина: втішається не навітішається своїм Івасем* (І. Нечуй-Левицький);
- два однакові за формою дієслова, що означають дію і її мету: *Кохана спить, кохана спить, піді збуди, цілуй очі* (П. Тичина);
- два повторювані слова, з'єднані порівняльним сполучником *як*: *Тепер молодиця як молодиця: коси на все село* (М. Стельмах); тут частина *як молодиця* є прісудком;
- фразеологічні словосполучення з двічі повторюваним сполучником / або *ні* на зразок / *сяк і так, і сміх і гріх, ні світ ні зоря, ні сіло ні впало* тощо.

у чотирьох останніх випадках між повторюваними словами кома не ставиться.

Якщо P^I означуваному слові є два або більше означень, вони можуть бути однорідними й неоднорідними. Навіть ті означення в різному контексті виступають:

то як однорідні: *Сіре, кошлате небо нависло над задимленим Петроградом* (І. Цюпа);

то як неоднорідні: *З Балтики дув холодний вітер, гнав сірі кошлаті хмари* (І. Цюпа).

Означення однорідні, якщо:

- вони являють собою перелік ознак: *За шкільними партами схилились чорняві, біляві, русяві голівки* (І. Цюпа);
- вони характеризують предмет в одному плані (їх можна замінити одним словом): *Уполі зацвітуть пахучі, ніжні, голубі фіалки* (О. Гончар); тут однорідні означення можна замінити словом *привабливі*;
- вони стоять після означуваного слова (тоді вони сприймаються переважно як перелік ознак): *Люблю я бистринужиття прозору, поривну, глибоку* (Д. Павличко). *Йому жаль стало Жука — здорового, чорного, мордатого* (Панас Мирний); але не завжди такі означення однорідні: *Минаючи убогі села понаддніпрянські невеселі, я думав...* (Т. Шевченко);
- першим стоїть непоширене означення, другим — поширене: *Рівний, залитий сонцем степ одразу принишк* (О. Гончар); але якщо навпаки, то такі означення будуть неоднорідні: *Залитий сонцем рівний степ одразу принишк*.

Якщо означення в різних планах характеризують предмет (якне можна замінити одним словом), то вони неоднорідні. Приклад, у реченні *В густім зеленім березовім гаю над Дніпром весело щибетали пташки* (І. Франко) кожне з означень різному пояснює предмет, причому перше з них (*густиий*) стосується словосполучення *зелений березовий гай*, друге (*зале-зений*) — словосполучення *березовий гай*.

Немає в 5-ді неоднорідними є означення, виражені сполученням P^I і прикметника (*мій найкращий друг*), якісного (*високий дніпровський берег*), якісного і прикметників (*улюблена мамина пісня*).

Обставини однорідні лише тоді, коли вони являють собою перелік: *Тепла липнева ніч пролітає садками, посадками, скіртами в полях* (О. Гончар).

Якщо обставини по-різному характеризують дію, то вони неоднорідні. Наприклад, у реченні */ дід, і баба у неділю призьбі вдвох собі сиділи* (Т. Шевченко) обставина часу *неділю*, обставина місця — *на призьбі*, обставина способу ДІЇ *вдвох*; отже, вони неоднорідні.

Неоднорідні також обставини, які хоч і відповідають на те саме питання, проте доповнюють одна одну, залежать одна від одної. Наприклад, у реченні *Шумлять сади над берегами в моєї юності краю* (В. Сосюра) обставини місця *над берегами* і *в моєї юності краю* хоч і відповідають на те саме питання де?, проте неоднорідні: остання група слів, крім обставинного значення має ще й означальний відтінок (*над берегами* (яким и?) *в моєї юності краю*). Так само в реченні *Гострим полиском хвилі спалахують після бурі у місячну ніч* (Леся Українка) обставини часу *після бурі* і *у місячну ніч* не в одному плані стосуються присудка *спалахують*. Тут можна поставити питання у зворотному порядку: *у місячну ніч* (а коли саме?) *після бурі*. Можна слова *після бурі* розглядати і як додаток: *спалахують* (після чого?) *після бурі* (коли?) *у місячну ніч*.

Однорідні члени речення поєднуються між собою сурядним зв'язком:

- без сполучників: *Земля зляглася, перепріла, перемліла, спарилася, прагнула роботи* (К. Гордієнко);
- за допомогою одиничних сполучників */, та, а, але, проте, зате, однак, все ж, або, чи*: *Приємно бродити по теплих калюжах після грому й дощу чи ловити щучок круками* (О. Довженко); тут дві пари однорідних членів *бродити чи ловити, грому й дощу*;
- за допомогою повторюваних сполучників */, • >*: *та, або... або, чи... чи, то... то, ні... ні* (сполучник повторюється два або більше разів посліпль): *Від Бакивщини — клич, і звага, і рання сила, й доля* (М. Сингаївський);

¹ Треба мати на увазі, що */ та й* — це той самий сполучник, тільки в різному звучанні.

) за допомогою парних сполучників *не тільки... а й, не лише... але й, як... так і, хоч... але, як не... то, не стільки... скільки* (перша частина сполучника ставиться перед першим однорідним членом чи групою їх, друга — перед наступним чи наступними): *Митець думає не тільки розумом, а й серцем* (О. Довженко). *Учитель не стільки вчив, скільки крутив за вуха* (М. Коцюбинський).

Між однорідними членами речення бувають єднальні, протиставні та розділові відношення, які виражаються як за допомогою сполучників, так і без них.

Єднальні відношення передаються звичайно за допомогою єднальних сполучників */, та (= /), та й, і... і, та... та, ні... ні, як... так і, не тільки... а й* і под. Вони виражають, як правило, перелік чи зіставлення певних явищ: *Буде ще після цього простір лиману, і вітер попутний, і біла заметіль чайок над головою* (О. Гончар). *Хто на розпутьті прожив все життя, не піде ні врай, ані в пекло* (Леся Українка). *Годилося б думати не тільки про роботу, а й про себе* (Є. Гуцало). Цей зв'язок може передаватися й без сполучників: *Привіз бджолиний мед, паляницю, яблука* (В. Сухомлинський).

Протиставні відношення позначаються звичайно протиставними сполучниками *а, але, та (= але), зате, проте, однак, все ж, так*. Вони передають несумісність, протилежність певних явищ: *О думи мої! О славо злая! За тебе марно я в чужому краю караюсь, мучуся... але не каюсь* (Т. Шевченко). Цей зв'язок може виражатися й без сполучників: *Це була не звичайна — мінеральна вода* (О. Гончар).

Розділові відношення виражаються за допомогою розділових сполучників *або, чи, або... або, чи... чи, то... то, не то... не то, хоч... хоч і* под. Вони передають роздільність, вилучення або взаємовиключення певних явищ: *Хлопці, щоб (якщо) в хаті, вчилися або в клуні, або в садку чи деінде бачити* (М. Коцюбинський) — *Дитина стоїть, пильно дивиться то на "ю на матір* (Панас Мирний).

§ 198

Розділові знаки
між однорідними членами речення

Між однорідними членами речення, непоширеними й поширеними, звичайно ставляться коми: *Сниться мені поле, в нори барвисті, береги пахучі рідного Дінця* (В. Сосюра).

Якщо сполучник повторюваний, то коми ставляться між усіма парами однорідних членів незалежно від того, де стоїть перший сполучник: *Любить Україну, як сонце, любить, як вітер, і трави, і води...* (В. Сосюра). *І сам собі постань законом, і вагайся, не блажи* (В. Стус).

Причому ком ставиться на одну менше, ніж є однорідних членів. Наприклад, у реченні *Закони вод, вітрів, і хмар, і світла відкрились нам у ті далекі дні* (В. Сосюра) однорідних членів чотири, а ком — три.

Між двома однорідними членами речення кома не ставиться лиш у двох випадках:

якщо вони з'єднані одиничним сполучником / (ь), *та* (= <), *та й*, або, *чи*: *Візьми чорнила і паперу та й напиши мені листа* (І. Гончаренко). *Краю мій. Люблю я тебе вдень і вночі, вранці і ввечері і не знаю краю своєї любові. Доводилося вам їздити пізньої весни чи раннього літа по Україні?* (З тв. Панаса Мирного);

якщо вони хоч і з'єднані не одиничним, а повторюваним сполучником /... /, *ні... ні*, проте становлять стійке фразеологічне словосполучення на зразок / *вдень і вночі, і сьак і так, і сміх і гріх, і хочеться і колеться, ні вдень ні вночі, ні світ ні зоря, ні риба ні м'ясо, ні пуху ні пера, ні сіло ні впало, ні живий ні мертвий, ні за що ні про що, ні в сих ні в тих* тощо: *Не було їй спочинку ні вдень ні вночі* (Панас Мирний).

Але кома ставиться й перед одиничними сполучниками *і*, *та й*, *та ще*, якщо вони мають приєднувальне значення: *Зо що, не знаю, а караюсь, і тяжко караюсь* (Т. Шевченко). *Др'вид роздягся, шинель на ключці повісив, і будьонівку* (А. Головка). *Ти мене не бійся. Я не такий, щоб зрадити людину, та чР таку добрячу* (Леся Українка). Проте такі члени речення кр^аше подавати або через тире, або окремим неповним речення*¹ (через крапку).

Хире ставиться між двома однорідними членами речення, якщо другий член протиставляється першому (між ними можна поставити протиставний сполучник *а*, *але*), виражає причинно-наслідок, доповнення, раптову зміну подій: *Не вітер — бур над землею в замети клала білий сніг* (Л. Первомайський). *Земля на прощання усмінулась — і потемніла* (Панас Мирний) — *В'оглухли — похилились в кайданах* (Т. Шевченко).

Крапка з комою ставиться між двома однорідними членами, якщо вони значно поширені або далекі за змістом: *Говорили ті книжки про право кожного й про волю те право добувати; судили про звіра і чоловіка; про світ і його закони довічні* (Панас Мирний).

§ 199

Узагальнювальні слова
і розділові знаки при них

Узагальнювальне слово — це назва, яка охоплює всі перелічувані в реченні предмети, ознаки, дії або обставини. Його значення розкривається через однорідні члени речення.

Узагальнювальними словами найчастіше бувають займенник *все*, прислівники *скрізь*, *всюди*, а також інші слова з ширшим, ніж окремі однорідні члени, значенням: *Найменший шерхит, луск гіллячки, шум пташиного крила, цокіт копит — усе резонувало тут надзвичайно лунко, чисто, повноглого!* (О. Гончар). *Рядом з колесом лежали на полиці Миколині книжки: граматка, часловець татовстий і псалтир* (І. Нечуй-Левицький).

Узагальнювальне слово виступає таким самим членом речення, як і однорідні члени, до яких воно відноситься, і може стояти:

^{a)} або перед однорідними членами речення (тоді однорідні члени розкривають його значення): *Скрізь червоно: і на небі, і на узгір'ях, і на горі* (Марко Вовчок);

^{б)} або після однорідних членів речення (тоді воно узагальнює значення однорідних членів): *Луки, гори, пишні сади — все зелене і принишкле* (О. Гончар).

Якщо в реченні є узагальнювальне слово, то перед рідними членами ставиться двокрапка, а після них тире: *зачинався тихий та лагідний, все навкіл: і трави, і дерева куці — наче завмерло* (Ю. Смолич). Як правило, перед рапкою — наче завжди підвищується, однорідні члени речення мовляються звичайним тоном, а після тире — тон знову трохи вищим.

Якщо речення з узагальнювальним словом починається однорідними членами, то перед ними, ясна річ, двокрапка не ставиться, як і не ставиться тире, якщо таке речення закінчується однорідними: *Гуркіт підвід, рокіт моторів, іржання коней — усе ставало зараз помітно лункішим, ніж удень* (О. Гончар). *Ах якусьогобагато: неба, сонця, веселоїзелені* (М. Коцюбинський).

Іноді тире може ставитися й перед однорідними членами (замість двокрапки): *Усе навпіл — і труд, і піт, любов і дні гарячі* (Д. Луценко). У такому разі однорідні члени вимовляються з підвищеною інтонацією.

У діловому й науковому стилях перед однорідними членами двокрапка може ставитися й тоді, коли в реченні немає узагальнювального слова (така двокрапка необов'язкова): *На нарадібулиприсутні: директор, заступникдиректора, головний бухгалтер, начальникицехів.*

Якщо при узагальнювальному слові є слова *а саме, як-от, наприклад*, то перед ними ставиться кома, а після них (тобто перед однорідними членами) — двокрапка: *Всяке птаство, як-от: деркачів, перепілок, куликів, курочок — можна було викосити косою в траві* (О. Довженко).

§200

Особливості вживання однорідних членів

Явища, названі однорідними членами, мають бути одного плану, тобто однаково належати до якоїсь реальної чи уявної групи явищ.

Наприклад, неправильно побудоване речення «На свято Івана Купала на Трухановому острові зібралися і молоді, і старі».

«...зібралися і молоді і старі, кияни і гості».

Тут потрібно виділити дві групи однорідних: «...зібралися і молоді і старі, кияни і гості». Так само не можна об'єднувати як однорідні поняття «ки- й робітники» (серед киян є й робітники), «діти й школярі» (школярі теж діти). Але можна в один ряд ставити інженери й робітники або кияни й гості Києва, студенти й школярі або дорослі й діти.

Однорідні члени повинні граматично однаково залежати від головного слова, бути граматично правильно оформлені.

Наприклад, не можна сказати «Мені подобаються пригледоцькі кінофільми і слухати сучасну музику». Треба: або *...подобаються пригодницькі кінофільми й сучасна музика*, або *...подобається дивитися пригодницькі кінофільми й слухати сучасну музику*.

Не можна сказати й так: «Мій знайомий розуміє й захоплюється мистецтвом», бо кожен із вжитих тут однорідних присудків вимагає після себе іншого відмінка. Це речення слід побудувати так: *Мій знайомий розуміє мистецтво й захоплюється ним*. Так само не можна поєднувати члени речення й підрядні речення як однорідні. З цього погляду речення «Треба враховувати умови праці і наскільки виробництво забезпечене сировиною» побудоване неправильно. Можна сказати: або *...враховувати умови праці і забезпеченість виробництва сировиною*, або *...враховувати, які умови праці і наскільки виробництво забезпечене сировиною*.

Щоправда, іноді трапляється не зовсім звичне поєднання однорідних членів і підрядного речення: *Пан матиме і пахолків, і майстрів, і хліборобів, і кого він забажає* (З. Тулуб). Очевидно, доцільніше було б сказати: *.../ всіх, кого він забажає*.

Однорідні члени повинні пов'язуватися з тим самим значенням головного для них чи залежного від них слова. Наприклад, не має змісту речення «Хвилюється море і мати за своїх дітей». Слово *хвилюється* тут вжито у двох цілком різних значеннях: стосовно моря воно означає «покриватися хвилями», а стосовно матері — «тривожитися». Можна лише сказати: *Хвилюється море, і тривожиться мати за своїх дітей*. На такій несумісності понять побудовано, наприклад, відоме гумористичне речення «Ішов дош і два студенти: один — в університет, другий — у черевиках».

Парні сполучники *не тільки... а й, як... так і* і под. треба

ставити тільки перед однорідними членами, не захоплюючи інших, неоднорідних членів. Наприклад, не можна поставити так частини парного сполучника: «Взимку тільки катаюся на лижах, а й на ковзанах». Треба: *Взимку катаюся не тільки на лижах, а й на ковзанах*. Так само не правильно: «Ми відвідали не тільки історичний музей, а й виставку побувати в картинній галереї». Треба: *Ми не тільки відвідали історичний музей, а й виставку побувати в картинній галереї*.

Якщо вживається парний чи повторюваний сполучник прийменник слід ставити перед кожним однорідним членом: *поздоровлення як від рідних, так і від друзів*, а не «поздоровлення як від рідних, так і друзів»; так само: *поздоровлення і від рідних, і від друзів*, а не «поздоровлення і від рідних, і друзів».

Якщо в реченні при однорідних підметах є узагальнювальне слово, то присудок треба узгоджувати з узагальнювальним словом, а не з однорідними підметами: *Усе: і поля, і луки, і ліси зазеленіло*, а не «зазеленіли».

Під час вживання однорідних членів не повинно виникати непорозумінь. Наприклад, по-різному можна витлумачити таке побажання: «Бажаю тобі видужання від хвороби і доброго здоров'я». Двозначний і такий вислів: «На півдні вже досягають солодкі апельсини й лимони». Тут треба переставити місцями однорідні члени: *..лиmoni й солодкі апельсини*, аби не вийшло, що лимони теж солодкі.

Поміркуйте

?

1. Які загальні ознаки однорідності членів речення?
2. Коли повторювані однотипні форми слів не є однорідними?
3. Як розрізнити однорідні означення від неоднорідних, однорідні обставини від неоднорідних?
4. Як об'єднуються між собою однорідні члени речення?
5. Коли коми між однорідними членами речення не ставляться?
6. Що означають узагальнювальні слова і як при них виділяються однорідні члени?
7. Яких правил слід дотримуватися, вживаючи однорідні члени?

Відокремлені члени речення

§201

Поняття про відокремлені члени речення

у простих реченнях окремі поширені чи непоширені члени речення можуть виділятися паузами та інтонацією. Ці члени речення по-різному уточнюють, доповнюють, розширюють основний зміст висловлювання. Це — відокремлені члени речення.

Наприклад, у реченнях *Покинута людьми на довгі дні, дорога помирає в бур'яні* (Д. Павличко). *Хлопці мовчки стоять, милуючись з зоряного неба* (Ю. Яновський). *Ніч була темна, аж чорна* (М. Коцюбинський) є відокремлене означення *покинута людьми на довгі дні* (вказує, крім того, на причину), відокремлена обставина *милуючись з зоряного неба* (називає додаткову дію), відокремлений присудок *аж чорна* (уточнює присудок).

Відокремлення члена речення залежить:

- а) від його смислового навантаження;
- б) від способу його вираження;
- в) від його місця в реченні;
- г) від стилю мовлення;
- г) від експресивно-емоційного забарвлення висловлювання.

Відокремлення бувають обов'язкові, зумовлені структурою речення, і факультативні, залежні від волі автору. Наприклад, у реченні *Коли архимандрит заплатив йому ці роші за переписування — дуже гарним письмом — якогось старинного літопису, він, Самійло-філософ, не захотів більше щодня битим і втік* (В. Кожелянко) автор виділив неузгоджене означення *дуже гарним письмом* для того, щоб надати йому більшої ваги, привернути до нього увагу.

Відокремлені члени речення несуть більше смислове навантаження, ніж невідокремлені.

Написані і відокремлені члени речення виділяються з обох боків комами, рідше — тире.

§202

Відокремлені уточнювальні члени речення

Уточнювальний член речення конкретизує зміст однойменного попереднього члена, звужуючи або обмежуючи його значення чи даючи йому іншу назву.

Уточнювальні члени речення відповідають не просто на питання коли? де? що? і т. д., а на питання а коли саме? а де саме? а як саме? а який саме? а що саме? і под. Вимовляються вони з видільною, уточнювальною інтонацією і на письмі відокремлюються з обох боків комами, рідше — тире.

Наприклад, у реченні *Внизу, за скелями, глухо шуміло море* (О. Донченко) є вже обставина місця — *внизу*, але вона дуже загальна, тому наступні слова конкретизують її, відповідаючи на питання а де саме внизу? — *за скелями*.

Найчастіше уточнюються обставини місця й часу, рідше — обставина способу дії, означення, додаток, підмет, присудок.

Наприклад, у реченнях *Журавлі летять із гирла кудись аж за Київ*, (а куди саме?) *на поліські болота* (О. Гончар). *Рано*, (а коли саме?) *разом з сонцем*, *прокинулась і Харитя*. *Поволі*, (а як саме?) *нога за ногою*, *пливе валка битим шляхом* (З тв. М. Коцюбинського). *Обидва*, (а хто саме?) *Круча і Гонтар*, *охоче приєдналися до тосту Марії*, *хоч суть йогокожен сприймав по-своєму* (Я. Баш). *Ще буде житими* — (а хто саме?) */ я і ти!* (П. Тичина). *Що страшніше — детектор брехні чи дзеркало правди?* (В. Захарченко) маємо уточнювальні обставини місця — *на поліські болота*, часу — *разом з сонцем*, способу дії — *нога за ногою*, уточнювальні підмети *Круча і Гонтар*, *я і ти*, *детектор брехні чи дзеркало правди*. Усі вони виділені комами, лише останні два — тире.

Треба мати на увазі, що іноді виділення тих чи інших членів речення як уточнювальних залежить від того, який зміст вкладає автор у своє висловлювання. Відповідно до нього і вимовляються вони з різною інтонацією, відокремлюються або не відокремлюються комами.

Порівняємо, наприклад, два речення *Десь далеко, за темною смугою лісу, обіззався грім* (С. Васильченко) і *Далеко з річкою блиснуло щось* (М. Коцюбинський). У першому реченні

смуга лісу бачиться як щось далеко, тобто вислів *за темною Фугою лісу* виступає як синонімічний до обставини *далеко*. У другому — річка мислиться як близький предмет, а дія відбувається далеко за нею. Якби останнє речення записати так: *Далеко, за річкою, блиснуло щось*, тоді б річка сприймалася як далекий предмет і, отже, вислів *за річкою* означав би те саме, що й *далеко*.

Ті самі слова залежно від того, відокремити чи не відокремити їх, можуть сприйматися по-різному, тобто як різні члени речення. Так у реченні *На луках, (а де саме?) понад Ташанню, густими хвилями перекочувався туман* (Григорій Тютюнник) слова *понад Ташанню* — уточнювальна обставина місця. Де якщо це речення записати так: *На луках (які х?) понад Ташанню густими хвилями перекочувався туман*, то ті самі слова виступатимуть як неузгоджене означення.

Ніколи не буває уточнення до прислівника *десь*, наприклад: *Десь за річкою гув болотяний бугай* (Григорій Тютюнник). Прислівник *десь* вказує на невизначеність місця, тому й уточнення при ньому не може бути.

Різні відокремлені уточнювальні члени речення можуть вводитися в речення за допомогою слів *тобто*, *цебто*, *або* (= *тобто*), *чи* (= *тобто*), *а саме*, *наприклад*, *зокрема*, *зокрема й*, *у тому числі*, *особливо*, *переважно*, *навіть*, *причому*, *мабуть* тощо. Такі слова виділяються комами разом з уточнювальними членами речення.

Наприклад: *Сьогодні в Україні 10,8 мільйона гектарів лісу, або 15,6 відсотка території України* (3 газети). *Через вузький пересип скрізь були покопані єрики, себто канали* (І. Нечуй-Левицький). *Що ж до того, як нам надалі ділитися, то я прохав би Вас деякий час не вносити зміни, себто ділитися пополювині* (М. Коцюбинський). *Були тут старі й літні люди, а найбільше юрмилося молоді, особливо школярів* (І. Цюпа). *Хлопець досить успішно склав екзамен з усіх предметів, у тому числі з української мови* (Григорій Тютюнник). *Він по-бляв, щоб до Волі приходили гості, зокрема Рада й Аліна* (Л. АНОВСЬКИЙ) - *Націю творять сукупно всі, навіть лиходії* (Мушкетик).

§ 203

Відокремлення додатків

Відокремлюються додатки, що мають значення виключення або включення і починаються словами *крім*, *окрім*, *окрім*, *за винятком*, *на відміну від*. На письмі вони виділяються з обох боків комами.

Наприклад: *Всі, крім поранених, підвелись і присунулись до нього* (О. Довженко). *Всі, за винятком Бойчука, здивовано дивилися на шкіпера* (М. Трублаїні). *Пахне грибами й медом, вогкістю пахне тією, що, окрім назви осінь, немає імені їй* (М. Рильський).

Додаток, виражений іменником із прийменником *замість*, переважно не відокремлюється: *В кутку під божницею замість стола стояла вузесенька примостка на чотирьох наколах, убитих в землю* (Панас Мирний). Хоч залежно від змісту він може й відокремлюватися: *У нашій лоцманівській, замість тополь, край шляху вирости металеві щогли, вищі за всяку тополю* (О. Гончар).

Однак якщо такий додаток виражений неозначеною формою дієслова, він завжди відокремлюється: *Дорогу до кращих результатів запиняє нам та ж сама темнота молдуван, бо, замість помагати нам у боротьбі, вони шкодять їй, починаються до розповсюдження філоксери* (М. Коцюбинський). *Замість робитися майстрами часу, ми стали його бранцями* (О. Забужко). Цей додаток співвідносний із підрядним реченням, яке починається сполучником *замість того щоб*.

Відокремлюються додатки, які вводяться прийменником *щодо* разом із часткою *то*: *Щодо моєї роботи, то краще не питай. Я нічого не роблю, і це мене гризе немало* (М. Коцюбинський). Але якщо частки *то* немає, то такі додатки не відокремлюються: *Антонович суворозасуджував тих офшорів, які іноді, заради зовнішнього успіху, легко важили собою підлеглыми... Щодо цього погляди Антоновича цілком збіглися з поглядами комбата* (О. Гончар).

±221

Відокремлення узгоджених означень

Якщо означення стоїть безпосередньо перед означуваним іменником (бо перед сполученням прикметника з іменником) і це має обставинного відтінку, то воно не відокремлюється: *Омиті росами квітки розтулюють повіки* (В. Сосюра). *Розтоптана танками мертва земля безмовно лежала навкруги* (Л. Первомайський).

Не відокремлюється одиничне непоширене означення, яке стоїть безпосередньо після означуваного іменника, якщо воно не має обставинного відтінку: *На київських вулицях шумних каштани давно одцвіли* (М. Рильський).

В інших випадках узгоджене означення звичайно відокремлюється, зокрема якщо воно:

- а) стосується особового займенника *я*, *ти*, *він*, *вона*, *воно*, *ми*, *ви*, *вони* або зворотного *себе*: *Гордий і волелюбний, він нагадував сокола* (А. Шиян); іноді займенник може бути пропущений: *Малий, сиджу біля вікна і всього боюсь* (Є. Гуцало);
- б) поширене й стоїть після означуваного слова: *Лиш народи, явлені у Слові, достойно жити можуть на землі* (Л. Костенко); таким відокремленим поширеним означенням може бути й вказівне слово з підрядним означальним реченням: *Дівчина несамохіть матеріні слова згадувала, ті, що вона ще малою чула* (Б. Грінченко);
- в) від означуваного слова відділене іншими членами речення: *Налита сонцем і вітрами, хлопоче веслами весна* (М. Стельмах);
- г) має обставинний відтінок (до нього, крім питання *який?*, можна поставити ще питання *чому?* за якої Умови? незважаючи на що?, і стоїть воно переважно на початку речення): *Стривожені світлом, звірятка заворушилися, збилися в одну купку* (О. Донченко). *У червонім намисті, зав'язана великою хусткою, Марта була бдуже гарною молодницею* (І. Нечуй-Левицький).

Два а. к. а. д. ш. с. непоширених означень після означуваного обов'язково відокремлюються лише тоді, коли перед оз-

начуваням словом уже є узгоджене означення: *Досвіти^і огні^і, переможні^і, урочі^і, прорізали темрявуночі^і* (Леся Українка).

Якщо такого означення перед означуваним словом немає, то таке відокремлення необов'язкове: *З новим роком побажа^ю я нам долі тихої, погожої та роботящої* (М. Коцюбинський). Але відповідно до змісту за бажанням автора означення можуть відокремлюватися: *Небо, ясне й бірюзове, рідко бачили май^я рівники* (О. Донченко). У реченні *Вночі повалив сніг, тих^{ий} й густий* (Григорій Тютюнник) такі відокремлені означення за своєю синтаксичною роллю наближаються до значення складних присудків: *Сніг повалив тихий, густий*.

Проте не відокремлюються означення, якщо вони за змістом невіддільні від слів, яких стосуються: *Думка невідступна, пекуча, ятрівна заволоділа всім її єством* (А. Шиян). Без цих означень висловлювання втратило б свій основний зміст.

Від означення треба відрізнити виражений дієприкметником або прикметником присудок, який ніколи не відокремлюється: *Анавкругився ніч переповнена розміреним шумом хлібів* (О. Гончар). *Славко ступав за нею широкими кроками. Вона всміхнена, а він сумний, нахмурений* (Л. Мартович).

На письмі відокремлені означення звичайно виділяються з обох боків комами (див. наведені вище приклади). Але якщо автор хоче надати їм особливого значення, то вони виділяються тире: *Мій стан був подібний до сну — тяжкого, болючого, тим більш болючого, що без мрій* (І. Франко). *У неї в хаті завелось багато всяких вузликів — великих і малих — і раз у раз щось сушилося на вікнах* (М. Коцюбинський). *Згоримені було видно все село — велике, незграбно розкидане між яругами та спадистими косогорами* (Григорій Тютюнник).

205

Відокремлення неузгоджених означень

Неузгоджені означення звичайно не відокремлюються: *На- стала осінь (як а?) з вітрами холодними, з дощами дрібними* (Леся Українка). *В батьків та матерів є звичай чванитись ми дочками та синами* (І. Нечуй-Левицький).

Неузгоджені означення відокремлюють, якщо хочуть підкреслити їхню важливість у реченні, наприклад: *Кременисті, в одних кольорових сорочках, чистили коней* (М. Коцюбинський) — *Маленькі вікна, завжди без шибок, були над самою мелею* (П. Панч). В останньому реченні словосполучення *завжди без шибок* завдяки наявності в ньому обставини займодієслів своїм значенням наближається до значення вставленого речення.

Відокремлюються неузгоджені означення, якщо вони стосуються займенника або власної назви: *У сатиновій сорочці, у полотняних штанях, він прийшов сюди першим з дружиною і дітьми* (А. Шиян). *Всічні 1654-гороку боярин Бутурлін, ушубі, підбитий соболями, приїхав до українського міста Переяслава, де їв їдбулася українсько-московська «рада»* (В. Кожелянко).

Відокремлюються неузгоджені означення й тоді, коли виступають разом із відокремленими узгодженими означеннями: *Ухату ввійшов старший Джеря, високий, тонкий, з сивуватими довгими вусами, з нужденним блідим лицем та смутними очима* (І. Нечуй-Левицький).

Відокремлене неузгоджене означення, виражене неозначеною формою дієслова, на письмі виділяється тільки за допомогою тире: *Якесь незвичне, незрозуміле почуття... пройняло Катрю і виповнило серце її невиразним бажанням — розповісти йому, пожалітися* (А. Головка).

§ 206

Відокремлення прикладок

У відокремленні прикладок є багато подібного до відокремлення звичайних узгоджених означень. Проте для виділення відокремлених прикладок частіше використовують тире. Прикладка стоїть перед означуваним іменником і не має свого винного відгінку, то вона не відокремлюється: *Великий і притуплений філософ Григорій Сковорода був сам патріотом і виховував у народі священне почуття любові батьківщини* (В. Яременко).

В інших випадках прикладки звичайно відокремлюються, зокрема якщо вона:

- а) стосується особового займенника: /, *притомлений Котигорошко, я на груди землі упаду* (А. Малишко);
- б) поширена й стоїть після означуваного слова: *Дивлячись на людей, усміхався і мій батько — великий добрий чоловік* (О. Довженко);
- в) від означуваного слова відділена іншими членами речення: *Боровсь Еней з своїм, сердега, горем, слізьми, бідняжка, обливавсь* (І. Котляревський);
- г) стоїть після означуваного іменника — власної назви: *Хто винен? Овсій Колода, бригадир* (В. Кучер);
- г) має обставинний відтінок: *Вірний син трудової поневоленої України, Шевченко став найглибшим виразником народних дум і надій* (О. Гончар).

Відокремлюються прикладки зі словами на ім'я, на ймення, родом, так званий тощо: / *жила в тій стороні бідна удова у земляній хатинці, і мала вона сина, на імення Івашко* (С. Васильченко). *Зашоферами поставили тракториста Серьогу, на прізвище Півень* (Ю. Яновський).

Прикладка, яка вводиться за допомогою сполучника як, звичайно не відокремлюється: *Максим Рильський як перекладач зробив надзвичайно багато для розвитку української літератури*. Але якщо така прикладка має причинове або уточнювальне значення, вона відокремлюється: *Венера, як правдива мати, для сина рада все оддати* (І. Котляревський). *Членом «Гарту» я був і сам, як книжковий ілюстратор* (О. Довженко).

Прикладки виділяються на письмі за допомогою як ком, так і тире. За допомогою тире відокремлена прикладка виділяється, як правило, якщо вона:

- а) має уточнювальне значення і перед нею можна поставити слова *a саме*: *Винуватці тої катастрофи — два хлопчики літ семи-восьми та п'ятиліток-дівчинка* ^{нече} *не чули сердитого материного поклику* (М. Коцюбинський);
- б) стоїть у кінці речення і стосується іменника (це робиться ще й для того, щоб прикладка не сприймалась як

однорідний член речення): *Перед тобою світ — великий том розкритий* (М. Рильський). *Ти живеш у Києві — прекрасному й чарівному місті* (Ю. Смолич).

Якщо за умовами контексту після відокремленої прикладки має стояти кома, то друге тире не ставиться: / *здавалось йому, що попав він в інший світ — у чудний і невідомий храм, і в тихім, радіснім спокої спочивала душа його* (М. Івченко).

§ 207

Відокремлення обставин

Обставини, виражені одиничними дієприслівниками й дієприслівниковими зворотами, звичайно відокремлюються (такі обставини завжди називають другорядну дію порівняно з дією, вираженою способовою формою дієслова): *Па кладці, обнявшись, стояли дві дівчини і, забувши про все на світі, виводили стару сумовиту пісню* (М. Стельмах).

При цьому треба пильнувати, щоб у виділений комами дієприслівниковий зворот не потрапили інші слова (зокрема сполучники), які синтаксично не належать до цього звороту, але інтонаційно приєднуються до нього (пауза чується не після них, а перед ними). Наприклад, у реченні *Старий підводиться і, не прощаючись, іде, зникає десь внизу за курганом* (О. Гончар) сполучник / з'єднує два присудки *підводиться і іде*. А в реченні *Іван з жахом побачив, як, виткнувшись з-за галузок, затрясли головами бородаті цапи* (М. Коцюбинський) сполучник як приєднує підрядне речення до головного.

І Але якщо сполучники /, а при дієприслівниковому звороті виконують приєднувальну або підсилювальну функцію, то вони не відділяються від нього: *Треба діяти, і не зволікаючи* (О. Довженко). / *вибігли з хати, пішов у садок* (М. Коцюбинський). *Авступаючи в двір, схопимо з себе [вінки], позаки-аємо...* (Марко Вовчок).

Не ставиться кома між двома однорідними відокремленими дієприслівниковими зворотами, якщо вони поєднані одиничним сполучником /, та (= /), або, чи: *Степ, струснувши з сесеросу та зігнавши непримітні тіні, горить рівним жовто-*

зеленим кольором (Панас Мирний). Але в реченні *Хлопчики сиділи на крутому березі, звисши ноги, і, стежачи за вудочками, вели тиху розмову* (Ю. Яновський) сполучник / з'єднує не дієприслівникові звороти, а однорідні присудки *сиділи* і *вели розмову*, тому він відділяється комами від відокремлених обставин.

Одиничні дієприслівники не відокремлюються, якщо вони вказують на спосіб дії (як? яким способом?) і стоять після присудка: *Я був молодий, здоровий: міг працювати не втомлюючись* (О. Довженко). *Ізвирію летять курличучи ключі* (М. Зеров). Такі одиничні дієприслівники за своїм значенням наближаються до прислівників.

Не відокремлюються також фразеологізми, виражені дієприслівниковими зворотами, якщо вони стоять після дієслівного присудка і становлять із ним нероздільну смислову групу: *Вона не звикла сидіти склавши руки* (М. Рильський). Іноді такі невідокремлені фразеологічні дієприслівникові звороти можуть стояти й перед присудком: *Не довго думаючи я пориваюсь до двору* (П. Колесник).

Якщо дії, названі присудком і одиничним дієприслівником або фразеологічним дієприслівниковим зворотом, мисляться як дві різні дії, а не одна, то такі частини речення відокремлюються: *Десь за ланами гомонів, затихаючи, грім* (С. Васильченко). *Нічого сидіти, склавши руки* (В. Кучер). *Подекуди помітно засмучених декламаторів: стоять, понуро опустивши носи* (С. Васильченко). *Вона біжить, не чуючи під ногами землі, нічого не помічаючи навколо себе* (В. Речмедін). *Оленка мовчала, втопивши очі в підлогу* (А. Хижняк). Найчастіше це буває тоді, коли одиничний дієприслівник або фразеологічний дієприслівниковий зворот стоїть перед дієслівним присудком чи відділений від нього іншими словами: *Натомившись, спить дочка його рідна, у світі єдина* (І. Нехода). *Венера, облизня піймавши, слізку пустила із очей* (І. Котляревський). / *зовсім іншаріч, коли він сам, позичивши в сірка очей, поспішає до тебе на берег* (О. Гончар). *Залитий потом, ледве переводячи дух, [Юра] метався в нестямі* (М. Коцюбинський).

Не відокремлюються дієприслівники й дієприслівникові звороти, якщо вони виступають як однорідні до невідокремлених обставин, виражених іншими засобами: *Жінка йде по волі і трохи зігнувшись* (О. Довженко).

Вживаючи дієприслівники й дієприслівникові звороти, крім того, треба мати на увазі такі нормативні вимоги сучасної Української мови:

- 1) дія, названа присудком, і дія, названа дієприслівником, мають стосуватися того самого діяча; порушенням цієї вимоги є речення на зразок *Вже смеркаючись, через велику силу доповзли вони до гора* (Г. Квітка-Основ'яненко). *Вїжджаючи на подвір'я, на гостей загавкали собаки;*
- 2) підмет повинен стояти поза дієприслівниковим зворотом; неправильно побудованим із цього погляду є, наприклад, речення *Од злості Турн осатанівши, велів багаття розводити* (І. Котляревський).

За бажанням автора в реченні можуть відокремлюватися обставини, що починаються прийменниками *всупереч, наперекір, внаслідок, завдяки, залежно від, згідно з, відповідно до, у зв'язку з, за наявності, за браком, за відсутністю, на відміну від, за згодою, на випадок* і под.: *Штаби й тилові бази, згідно з польовим статутом, розташовувались на певній відстані від фронту* (О. Гончар). *Погода, всупереч нашим побоюванням, вдалася гарною.*

Але обов'язково слід відокремлювати обставини з прийменниками *незважаючи на, починаючи з, кінчаючи* (які подібні до дієприслівників): *Ія заснув нарешті, незважаючи на біль* (Ю. Яновський). *Та сказано йому, що князь приймає, почавши од дванадцяти години* (І. Нечуй-Левицький).

Поміркуйте

1. Від чого залежить відокремлення членів речення і яка його роль?
2. Чим зумовлене вживання уточнювальних членів речення?
3. Які формальні й смислові ознаки відокремлених додатків?
4. Коли узгоджені означення не відокремлюються? Наскільки це залежить від змісту висловлювання?
5. За яких умов відокремлюються неузгоджені означення?

6. Чим подібне і чим відрізняється відокремлення прикладок від відокремлення узгоджених означень?
7. Чи завжди відокремлюються обставини, виражені дієприслівниками й дієприслівниковими зворотами?
8. Коли відокремлення обставин залежить від волі автора?

Внесення

§ 208

Поняття про внесення

Внесення (слова, синтаксично не пов'язані з членами речення) — це повнозначні слова в реченні, які не відповідають на питання в ньому і слугують для уточнення його змісту та вираження комунікативних і модальних відношень.

Наприклад, у реченні *Мені вже, вірите, набридли мандри по чужих краях* (М. Руденко) члени речення такі: підмет — (хто? що?) *мандри*; присудок — (що зробили?) *набридли*; означення — (які мандри?) *по чужих краях*; додаток — (кому набридло?) *мені*; обставина часу — (коли набридло?) *вже*. До слова *ж вірите* ніякого питання поставити не можна. Воно вжите для того, щоб підкреслити достовірність інформації. Це внесення.

У реченні *Я не спатиму, любя, до світу, буду думати й буду писати* (І. Вирган) підмет — *я*, однорідні присудки — *не спатиму, буду думати, буду писати*, обставина часу — *до світу*. Слово *любя* на жодне питання в реченні не відповідає — воно лише називає особу, до якої звернена мова. Це також внесення.

До внесень належать звертання, вставні слова й речення, вставлені слова й речення, слова-речення та вигуки.

Внесення в реченні виділяються з обох боків комами, рідше — тире. Вставлені слова й речення можуть також братися в дужки.

§209

Звертання

Звертання — це слово або словосполучення в реченні, що називає особу, іноді — предмет, до яких звернена мова.

Наприклад, у реченні *Сій, сіваче, в людські груди правди іцної зерно* (П. Грабовський) слово *сіваче* вказує особу, до якої звернена мова.

У функції звертання виступає іменник у кличному відмінку (вживання в цій функції називного відмінка не відповідає нормам української мови). Звертання може виражатися як одним словом (непоширене), так і групою слів (поширене): *Ой бандуро, рідна сестро, золотій струни! Вложи в неї моє серце, високі думи* (П. Куліш). *Тобі, земле моя рідна і велика, матінко велична, мої всі поривання* (О. Ольжич).

У звертання можуть входити особові займенники *ти, ви*: *Ви, співці славетні наші, ви, красо всього народу! Винам честь відрятували, вам ми винні надгороду. Слово, моя ти єдина зброе, ми не повинні загинуть обоє!* (З тв. Лесі Українки). Іноді звертання виражається лише одним особовим займенником: *Слухай, ти! Що ти там отому дурневі плещеш? Гей! ти!* — *гукнув голова.* — *Відчини! Чув? Чітко!?* (тв. Панаса Мирного). Такі звертання надають усьому текстові пестливого або, навпаки, зневажливого забарвлення, залежно від усієї тональності висловлювання.

У діловому стилі при звертанні до осіб вживають означення *шановний, вельмишановний, високошановний, високоповажаний, високоповажний*. У приватному листуванні використовують означення *дорогий, люб'язний, любий, коханий, милий, рідний* тощо. Наприклад: *Високоповажаний Іване Семеновичу! Сероечно спасибі Вам за поздоровлення з святками. Дорогий друже! Довго чекав ти мого листа і, як тепер бачу, не даремне сподівався хоч через мене дихнути родинним теплом* (З тв. М. Ко^абинського).

Розрізняють власне звертання і риторичне звертання.

Власне звертання називає конкретну особу чи увагу яких повертає мовець до свого висловлювання: *«Епер скажи мені, Оверку, за що ти воюєш: за славу, за*

віру, за гроші чи все-таки за Вітчизну-Україну-Неньку? (В. Ко. желянко). Таке звертання вимагає певної реакції названої ним особи на сказане.

Риторичне звертання не розраховане на безпосередню реакцію тих, кому воно адресоване. Воно стосується відсутніх осіб, тварин або неживих предметів: *Бідна волошко, чому ти у житі, а не на клумбі волієш рости?* (М. Рильський). *Не вам, в мережаній ліврей донощики і фарисеї, за правду пресвятую статъ* (Т. Шевченко). Таке звертання виконує не комунікативну, а стилістичну роль.

Звертання в реченні, крім називання того, до кого звернена мова:

- а) при дієслові в другій особі виконує функцію, подібну до функції підмета (вказує на носія дії, стану, ознаки): *Мужай, прекрасна наша мово, серед прекрасних братніх мов...* (М. Рильський). *Куди ж мене зовеш, брунатна бджілко?* (В. Стус);
- б) при особових займенниках *ти, ви, ми*, зворотному *себе* та співвідносних із ними присвійних займенниках *твій, ваш, наш, свій* виконує роль, близьку до уточнення: */, може, в тихій твоїй хаті я буду знову розмовляти з тобою, друже мій* (Т. Шевченко). *Чи не продали б ви, чоловіче, тої ялинки, щоросте в вашім садочку?* (М. Коцюбинський). *Зачерпнімо, любі друзі, ми води одним відерцем!* (П. Тичина);
- в) у ролі риторичного звертання своїм значенням може наближатися до вигука: *Ох, Боже мій милий! Серця свого вколував би я та дав своїм діткам* (П. Куліш);
- г) непоширене, вимовлене з особливою інтонацією, набуває певного комунікативного значення — запрошення, прохання, спонукання, попередження, застереження, ДО"кору тощо (так зване вокативне речення): *Лушня постояв-постояв та знову підійшов під вікно. — Чіпко. Чіпко! — Чіпка лежить на полу, мовчить* (Панас Мирний). — *Марто! — загрозило озвався з порога Варчу-Г дівчина злякано метнулась убік* (М. Стельмах).

У вимові перед звертанням паузи звичайно немає, пауз< як правило, робиться після нього. На письмі звертання обов'язково виділяється з обох боків комами: *Зеленійте, дол"*

дужечки, і, орли, здіймайтесь у вімлі, розливайтесь, круті берелсечки, по українській молодій землі! (А. Малишко).

На початку речення, залежно від інтонації, звертання може виділятися також знаком оклику — тоді наступне слово пишеться з великої букви: *Україно! Яка ж бо гарна ти!* (М. Нагнибіда).

У групі звертання можуть бути однорідні члени, відокремлені означення тощо. Тоді всередині такого поширеного звертання ставляться розділові знаки відповідно до загальних правил: *Будь славен, мир, поля, і ріки, і цвіт ранкової зорі!* (В. Сосяра). *Ой ти, дівчино, з горіха зерня, чом твоє серденько — колюче терня?* (І. Франко).

Вигуки від звертання відділяються комами: *Гей, Орфею, небораче! Де ти змандрував від нас?* (Леся Українка).

Але не відокремлюються комами (і паузами також) слова *о, ой*, якщо вони виступають у ролі підсилювальної частки: *Ой Дніпре, мій Дніпре, широкий та дужий, багатоти, батьку, у море носив козацької крові* (Т. Шевченко). *О слово рідне! Ти стоїш на чаті предковичних пам'яток святині* (П. Куліш).

Звертання відповідає на питання *х т о? щ о?* і може граматично (за родом, числом) пов'язуватися з присудком у реченні. Тому, щоб не сплутати його з членами речення, зокрема з підметом, слід мати на увазі таке:

- а) іменник у кличному відмінку — це завжди звертання: *Зоре моя вечірняя, зійди над горою, поговорим тихесенько в неволі з тобою* (Т. Шевченко);
- б) іменник, якого стосується дієслово в другій особі, — це звертання (підметом при такому дієслові можуть бути лише займенники другої особи *ти, ви*): *О, спинися, прекрасна ранкова ця мить, — дай напитись твого життедайного трунку* (Г. Донець);
- в) звертання не замінюється займенниками *він, вона, воно, вони*; при ньому стоїть або можна поставити займенники другої особи *ти, ви, твій, ваш* у будь-якому відмінку (ці займенники до звертання не входять): *Крізь сотні сумнівів я йду до тебе, добро і правдо віку* (В. Стус).

§ 210

Вставні слова і речення

Вставні слова і речення виражають особисте ставлення мовця до свого висловлювання.

Вставні слова й речення не несуть нової інформації, вони лише певним чином оцінюють, уточнюють основне повідомлення і, отже, надають мовленню більшої природності, роблять його емоційно й інтонаційно насиченим.

У реченні вставні слова й речення:

- а) виражають упевненість або невпевненість у тому, що повідомляється: *безумовно, безперечно, справді, певна річ, ясна річ, правду кажучи, щоправда, мабуть, може, а може, певно, очевидно, либонь, здається, сподіваюся* тощо;
- б) вказують на джерело повідомлення: *кажуть, як кажуть, мовляв, чую, бачу, по-моєму, на мою думку, на думку такого-то, за вченням таким-то* тощо;
- в) виражають задоволення чи незадоволення мовця: *на щастя, на диво, на радість, слава Богу, нарешті, нівроку, на жаль, на сором, як на зло, як на гріх, соромно казати, чогодоброто* тощо;
- г) привертають увагу співрозмовника: *чуєте, бачиш, бач, знаєш, уявляєш, уяви собі, майте на увазі, зверніть увагу, даруйте на слові, між нами кажучи, вірите, слово честі* тощо;
- г) вказують на зв'язок між думками: *по-перше, по-друге, з одного боку, з іншого боку, доречі, між іншим, крім того, навпаки, отже, значить, наприклад, зокрема, взагалі, одне слово, коротко кажучи, зрештою* тощо.

Вставні слова й речення стосуються переважно змісту всього речення. Тоді їх ставлять десь на початку речення і обов'язково перед групою присудка: *На превеликий жаль, у мене нема знайомих в Кишиневі* (М. Коцюбинський). Якщо ж вони стосуються окремих членів речення, то їх ставлять біля цих членів: *Вершники, здавалось, зрослися з підібраними грудасми кінями* (М. Стельмах). *На кормі — руль, передрульовим підойма управління, — адже човен був, певна річ, мотор*

до. Смолич). *Десь надсадно, як на заріз, ревіло теля, очевидно, загубивши матку* (Григорій Тютюнник).

Вставні слова й речення в усній мові не завжди виділяються паузами, але на письмі обов'язково відокремлюються з обох боків комами, зрідка — тире: *Не можна, кажуть, людині помолодити, а подобришати завжди можна* (О. Гончар). *Голос його був не рокований, а, навпаки, бадьорий та глузливий* (Ю-Яновський).

Щоб правильно виділити їх, слід орієнтуватися як на їхнє значення, так і на деякі інші ознаки.

Лише вставними бувають слова *мабуть, по-перше, по-друге, щоправда, крім того, а втім: А за дверима така ніч і, мабуть, зоряна* (А. Головка). / *був той хліб як великодня паска. Щоправда, хрумтів на зубах пісок, але на нього не зважали* (Ю. Мушкетик). І, навпаки, ніколи не бувають вставними і, отже, не виділяються комами слова *навіть, майже, приблизно, принаймні, все-таки, адже, мовби, немовито, неначе, нібито: Вітер, здавалось, дужчав, принаймні очерет шумів так, що загалушив навіть думки* (М. Коцюбинський).

Якщо в простому реченні, крім синтаксичного центра, є ще присудок {*здається, кажуть, сподіваюся, пробачте, ніде правди діти, так би мовити, видно* тощо) або підмет і присудок {*я знаю, я певен, ясна річ*), то таке речення, безперечно, вставне і його треба виділяти: *Там, кажуть, з гір усю країну видно* (Леся Українка). *У кожному ділі є свої майстри і своє, так би мовити, натхнення* (О. Гончар).

Без вагань слід виділяти вислови, у яких є дієприслівники *кажучи, мовлячи (правду кажучи, між нами кажучи, власне ка-Щчи)* або їх можна підставити в речення (*напевно, взагалі, до Рчі, між іншим, одним словом* тощо): *Він, правду мовлячи, не ночував ніякої охоти вчитися гри на фортеп'яні* (І. Франко).

Якщо слово в реченні відповідає на якесь питання — то воно не вставне і виділяти його комами не треба; якщо ж не відповідає — то воно, можливо, вставне. При цьому слід мати на увазі, що тільки вставні слова можна замінити такими безсумнівно вставними словами й реченнями, як *звісна річ, мабуть, я впевнений, як мені здається, скажімо, я думаю, я гадаю* (М. Коцюбинський). Наприклад, речення *Поїдемо, певно, човном* (М. Коцюбинський) можна висловити й так: *Поїдемо, мабуть,*

Але цього не можна зробити з реченням *Роби ревню й*

ходи *певно* (Нар. творчість). Тут слово *певно* не замінюється словом *мабуть*, отже, воно не вставне. Порівняйте також речення *На щастя, літак ішов по курсу майже на схід* (М. Шу. мило). *Відчиняли люди широко ворота, поливали на щастя дорогу, щоб завжди таким багатим був двір* (І. Цюпа). В останньому реченні до слів *на щастя* можна поставити питання з якою метою? У попередньому ж — до таких самих слів жодного питання поставити не можна; якщо в ньому замість цих слів ужити якесь інше вставне слово, його основний зміст суттєво не зміниться.

Прислівник *нарешті* може бути членом речення і вставним словом. Якщо в реченні це слово відповідає на питання *коли?*, то воно є обставиною часу і на письмі комами не виділяється: *Матроси знов узалися за лопати. Під першим шаром спочатку пішла солонцювата жирна глина з різким запахом нафти і нарешті вугільний шар* (З. Тулуб). В інших випадках воно є вставним словом і виділяється комами: *Нарешті, далеко праворуч, як легкі рожеві птахи, злетіли в повітря три ракети* (М. Ткач).

Дієслово *здається* може виступати:

- а) дієсловом-зв'язкою в складеному іменному присудку: *Біло небо, білястим здавалося тонко вібруюче повітря* (О. Гончар);
- б) головним реченням у складнопідрядному, якщо до нього приєднується підрядне за допомогою сполучника підрядності *що*: *Здавалось, що літаки ідуть зовсім беззвучно...* (О. Гончар); таке речення можна переробити на складне безсполучникове: *Здавалось: літаки ідуть зовсім беззвучно...* (тоді після нього чується вичікувальна пауза);
- в) вставним словом, якщо після нього немає сполучника *що* і не чується вичікувальна пауза: *Здавалось, літаки ідуть зовсім беззвучно*; ще виразніше відчувається його вставне значення, якщо воно стоїть безпосередньо перед присудком: *Літаки, здавалось, ідуть зовсім беззвучно...*

Слова *проте*, *однак*, якщо вони стоять у середині простого речення, виступають як вставні слова і, отже, виділяються обох боків комами: *Хата допотопна, вікна покосились, а вікониці, проте, новісінькі, голубі* (О. Гончар). Але на почат

простого речення вони не відокремлюються: *Як не гуляла війна о висоті, проте не все ще спалила* (О. Гончар).

Якщо сполучник *а* відноситься до вставного слова (*а власне, а втім, а може*), то комою від нього він не відділяється: *А втім, хто його знає — ніхто не віда, як хто обіда* (Панас Мирний).

Вставні слова не виділяються комами, якщо вони стосуються відокремлених членів (у такому разі вони відокремлюються разом із цими членами): *Ви забуваєте другу любов поетів, наприклад любов Данте до Беатріче, а власне таку мала на думці* (Леся Українка).

§211

Вставлені слова і речення

Вставлені слова і речення суттєво відрізняються від вставних слів і речень як своїм значенням, так і своєю інтонацією в усній мові, а також уживанням при них розділових знаків на письмі.

Вставлені слова і речення вносять додаткову інформацію в речення, не будучи граматично пов'язані з ним. Найчастіше вони являють собою пояснення, доповнення, уточнення до основного повідомлення, як, наприклад, у реченнях *Шлях розтинає село навпіл і попід старезними в три обхвати вербами (в їхніх дуплах, що починалися від землі, ховалися в негоду закохани) пнеться на Бееву гору* (Григорій Тютюнник). *1475 року Кафа (Феодосія) впала під ударом турків і татар* (Остап Вишня). Іноді це можуть бути різні асоціативні згадки, принагідні зауваження, оцінки певних явищ, як у реченнях *Скажу я, люди брі, й вам (до казки приказка годиться хоч і панам): не плюй колодязь: пригодиться води напиться* (Л. Глібов). *Далеко-далеко (тє знають хіба що лелеки) розкидала доля киптарики і Ряки* (Б. Олійник).

Щодо будови, то вставлені слова й речення надзвичайно різноманітні. Ними виступають окремі слова: */ коли повз мене біжеть (крос), коли я дивлюсь на футбол, на легкоатлетів — я захищаю!* (Остап Вишня); а часом — відразу кілька речень,

навіть пряма мова: *Григорій умів слухати, цінював почуте («Щі Ти тільки послухай. Цей народ геніальний!») та й сам під настрій не проти був розіграти когось, як і його дядьки (Григор Тютюнник).*

Як правило, вставлені слова й речення вводяться без сполучників. Але іноді для введення їх у речення використовуються і сполучники: *Це, звичайно, була страшенно наївна філософія, бо я тоді знайома була (і то поверхово) тільки з Платоном (М. Хвильовий). Часом вони мають форму підрядних речень: Як дивитися з Максаків (коли льон цвіте за Десною), то синя хмара гойдається у полях (С. Колесник).*

Залежно від того, як вставлені слова й речення вимовляються, вони виділяються з обох боків комами, тире або дужками, їхня ж інтонація залежить від змісту речення і від волі автора. У кінці вставленого речення може також стояти знак питання або знак оклику.

Якщо вставлене речення вимовляється майже таким самим тоном, як і основне, то воно виділяється з обох боків комами: *Коли Сашко думав про матір, а він тепер думав про неї майже постійно, він ніби стояв на гарячому пружному вітрі (В. Дрозд).* Такі вставлені речення вводяться переважно за допомогою сполучника *а*.

Якщо вставлені слова чи речення вимовляються підвищеним тоном, то вони виділяються з обох боків тире: *Климко став навколішки, припав до води — холодна та добра! — тоді вмився і втерся галстуком од матроски (Григор Тютюнник).*

Найчастіше вставлені слова й речення вимовляються пониженим тоном. Тоді вони виділяються дужками, іноді — комами з тире: *Імені (та й вам, шановний!) буде жаль (і тужно, і жахливо) розлучатися з сям світом (Б. Олійник). Але ось зі скреготом і брязкотом удвір, — якщо те, що залишилося, можна назвати двором, — заїжджають два бульдозери (О. Довженко).*

Якщо такі слова чи речення вставляють у цитований текст, то їх беруть у квадратні дужки: *Хоча десь має рацію і Євген Маланюк, коли пише. «Ані Юрій Липа, ані Максим Грива, ані Оксано Лятуринська (пластик, емальєр!), ані молодих — Олег Ольжиччи Микола Чирський — «уродженими» небули, які Мосендз [їдеться] про письменників «празької школи». — П. І.]. Всі вони пішли літературі тільки тому, що серед безвихідності — то був, єдиний вихід для ведення перерваної війни» (П. Іванишин) —*

Вставлені слова й речення стоять звичайно в середині або в кінці речення. Але буває, що їх виносять і за його межі: *Будь брийлад — ми бачили — міжними, що варте, як відомо, похвали. (Реченнями премудримитакимихочнуть допекла абоврай стели!) (М. Рильський).* У такому разі крапку в кінці речення слід ставити не після закриваючої дужки, а перед нею: *Що таке епоха Реформації? (Боже мій, знову підготує чаруна.) Цепери за все, як говорить та ж таки елементарна політграмота, — пертий удар по католицизму (М. Хвильовий).* Так само в ремарках у драматичних творах: *Іван (прокинувся). Хто це по хаті ходить? (Засвічує свічку.) Цети, Микито? (М. Кропивницький).*

§ 212

Слова-речення і вигукі в реченні

Слова-речення — це замітники речень, виражені прислівниками, частками або вигуками. У них не виділяються ні головні, ні другорядні члени. Вони характерні для діалогічного мовлення, вживаються переважно в розмовному, художньому й публіцистичному стилях і передають реакції, відгуки мовця на висловлювання співрозмовника, найчастіше — на його запитання. Вони стають зрозумілі лише в контексті або в ситуації. За своїм значенням і роллю в реченні слова-речення близькі до вигуків (і нерідко виражаються ними).

Слова-речення переважно становлять окремі самодостатні Репліки в розмові двох чи більше осіб: — *Ти мені не жбурляйся кінці до (шінням. Бо визнаєш. — Хе! Невже? — зухвало відповів той Микитенко).* Рідше вони вживаються в складі повнозначних речень для підсилення сказаного: — *Не ваше діло! — Ні, наше! — гукнули солдати в один голос (О. Довженко). Він думав, що для нього фабрику збудують. А як же, чорта пухлого дочка! Шся! Ова! Не вихоплюйся, синку, з нерозумним словом, бо зад ніяково вертатися (З тв. М. Коцюбинського).*

Слова-речення бувають стверджувальні, заперечні, питальні, вигукальні, емоційно-оцінні. Сюди також належать слова «обов'язкового» етикету.

У Ролі стверджувальних слів-речень виступають

слова так, авжеж, аякже, атож, отож-бо, еге, еге ж, та вже ж, ага, угу, добре, гаразд, точно, так точно, звичайно, щє б пак, та вже ж та ін. Вони бувають:

- а) прямою позитивною відповіддю на поставлене запитання: — Здобути собі пристойне місце в житті — *цє ганя тисся за привидами?* — *Авжеж*, — тихо сказав я. ~ *Знаєш, як учив Скворода: не за значущістю ролі визначають талант актора, а за тим, як він грає* (Вал. Шевичук); ствердна відповідь може виражатися й зовні заперечною формою, яка вимовляється із запитально-стверджувальною інтонацією: — *Перелякався?* — *А то ні? Вся середина колотиться...* (М. Стельмах);
- б) підтвердженням міркувань співрозмовника: *У сороксьомому, як у правління проліз, так таким уже розумком став, що куди твоє діло...* — *Еге, таке пхе було*, — *втулила Палажка* (Григір Тютюнник);
- в) підтвердженням власних міркувань мовця: *Отож! Отож! Се й був той ятірець, куди він людські душі, наче рибу, ловив...* (Леся Українка).

Заперечних слів-речень є небагато — *ні, навпаки, неправда, навряд*. Вони можуть означати:

- а) пряме заперечення на поставлене запитання: *Ти, либонь, гніваєшся на мене?* — *Ба ні...* (М. Кропивницький). — *їсти хочеш?* — *Ні. Я там наївся, — киваю назад* (Григір Тютюнник);
- б) незгоду з пропозицією чи міркуваннями співрозмовника: *Марко. Таце справжнє пекло! Поет. Ні, це ще не пекло, але це гірше, ніж пекло, це остання станція перед пеклом* (І. Кочерга). *Неправда. Я не міг цього сказати, я хотів сказати щось інше* (О. Довженко);
- в) підсилення мовцем власної заперечної думки: *Ні, кр'я ще ніколи не роздивлялись, з чого зроблене те, Щ'а до вподоби* (М. Коцюбинський). *Смерті рало крізь *их* пройшло, глухе, жахне...* *Ні, ні, цього не може оу* (В. Сосюра).

Запитання виражаються звичайно питальними слів-реченнями *ну, та ну, невже, хіба, га, справді, як, що, тобто*. Вони передають як запитання, так і певні емоції сумнів, подив тощо: — *Не віриш? Панич Льольо ставить*

0. — *Та ну?* (М. Коцюбинський). — *На дівчат він дуже лаф — Невже? А з вигляду такий непоказний* (Григорій Тютюнник). — *Ну що, ~ сказав [Підгаєцький], зупиняючись біля фпня, — не передумав іти?* (Вал. Шевчук). — *Пане професоре я прошу вас негайно відвезти звідси цих людей. — Тобто, як відвезти?* — *здивувався Карташов* (О. Довженко).

у ролі питальних слів-речень можуть виступати також стверджувальні та заперечні слова, вимовлені з питальною інтонацією. Вони, як правило, адресуються співрозмовникові, щоб одержати пряму відповідь на поставлене запитання: — *От і добре. Нагарбісидітимеш, коні поганятимеш. Добре?* — *Добре* (Остап Вишня). — *А курей на буряки вивозила?* — *Ні. — Ні? А чому ні?* (Остап Вишня).

Спонукальні слова-речення містять наказ, заклик, прохання зробити щось, припинити якусь дію, допомогти і водночас виражають реакцію мовця на певну ситуацію. Виражаються вони переважно вигуками *годі, геть, цить, гайда, марш, стоп, ура, алло, караул, гвалт, досить, доволі, ша, тс-с-с, зась, гей, агов, ну тощо*. У мовленні слова-речення, як правило, набувають різної експресії: *Геть! Геть! Не давайте йому слова* (О. Довженко). — *Послухаймо, — казку, — то й почуємо... Ходім ближче. — Цить! Постривай!* (Марко Вовчок).

Окрему групу становлять позбавлені емоцій спонукальні слова-речення *но, вію, соб, цабе, тпру, гия, агуш, киш* та ін., з якими звертаються до свійських тварин: *Но! Не здохла б вона тобі! Цабе! Вовки тебе були б з їли!* (Остап Вишня). *Дід Мусій розгнівався: — Киш, пуштуни кляті! — Горобці не злякалися* (Н. Рибак).

Емоційно-оцінні слова-речення містять позитивну або негативну реакцію мовця на побачене чи почуте. У ролі таких слів-речень вживаються здебільшого вигуки *ого, ох, ах, хм, тьфу, овва, ат, пхе, он як, отакої, тож-то й ба, от бі і маєш, хай йому цур* та ін. У живому мовленні вони передають різні відтінки почуттів — захоплення, подив, обурення > Досаду, докір, гнів, погрозу, сумнів, вагання, нерішучість, не^ов^фу, невдоволення, насмішку, іронію, зловтіху, страх, бі^ тощо: ^ке^ *Звідкіль ти такий розумний взявся?* (М. Коцюбинський). *Хм! Куди загнув! — сердито і насмішкувато чми^ ув Свирид Яковлевич* (М. Стельмах).

Р^і емоційно-оцінних слів-речень можуть виступати називному відмінку: *Прокляття! Жінко, не Уч Ж Ш^нники^ е! Кажі: нам грозить щось?* (І. Франко). *Яка краса!* —

тихо вигукнула мати (О. Гончар). Ці слова-речення зовні сходять на називні, проте вони не позначають буття, існування, а слугують для вираження узагальненої оцінки явищ, подій та вчинків людей.

Слова мовного етикету становлять традиційні загальноживані формули привітання, прощання, вибачення, дякування, прохання тощо: *спасибі, дякую, вибачте, будьласка, прошім добрий ранок, добрий день, на добраніч, до побачення* та ін. Для слів-речень їх відносять умовно: вони нічого не стверджують і не заперечують, але, як і власне слова-речення, становлять нерозкладну синтаксичну будову: *Лейтенант підходить до неї. — Доброго ранку, ївго Борисівно. — Доброго ранку* (А. Головка).

В усній мові слова-речення й вигуки виділяються інтонацією та паузами, на письмі — комами, знаком оклику або (у середині речення) тире.

На початку речення слова-речення й вигуки виділяються комою або знаком оклику: *О, скільки в тобі краси, життя моє незгасне!* (В. Сосюра). *Ну, що ж, нехай хлопець змалку звикає до правди* (І. Цюпа). *Ні! Я покорити її не здолаю, ту пісню безумну, що з туги постала* (Леся Українка).

У середині речення слова-речення й вигуки відокремлюються з обох боків комами або, якщо при них є знак оклику, — тире: *Земле рідна, о, чим далі ти від мене, тим дорожча* (Д. Павличко). *Всі, у кого серце вірне сонцю нашої весни, сійте зерно — гей! — добірне в нерозмежовані лани!* (М. Рильський).

Проте слова *о, ой, ах, ну, ох і, ну й*, якщо їх ужито в ролі підсилювальної частки, комами не відділяються: *О люди, люди, свою душу не замикайте на замки!* (П. Тичина). *Ой за горами, за високими, там за морями та за глибокими, ще й за шляхаминесходимими — рано-пораненьку Ясне Сонечко сходило* (П. Тичина). *Шопена вальс... Ну хто не грав його і хто не слухав?* (М. Рильський).

Слід відрізнити слова-речення *так, ні, гаразд, що ж* та вигуки від однозвучних часток і членів речення, які ні в усній мові, ні на письмі не відокремлюються. Наприклад, у реченнях *Так, я вільний, маю бистрі думи-чарівниці* (Леся Українка) — *Так будьмо єдині. Ми — квіти життя* (В. Сосюра) у першому випадку маємо справу зі **словом-реченням** (воно відокремлюється комою), у другому — з часткою зі значенням *тож* (воно не відділяється). Так само в реченнях *Гаразд, гаразд, мовчати му, коли так хочеш* (Леся Українка). Але *що це за машина, гаразд*

можна було добрати (О. Донченко) у першому випадку — ствердне слово-речення (його можна замінити словом-реченням *авжеж*), у другому — обставина міри.

Поміркуйте

1. Які мовні явища належать до внесень? Яка загальна функція їх?
2. Що означають звертання і яка їхня роль у реченні?
3. Для чого використовуються в мові вставні слова й речення?
4. Як відрізнити вставні слова й речення від однозвучних членів речення?
5. За яких умов вживаються вставлені слова й речення і як вони виділяються на письмі залежно від інтонації?
6. Які значення мають слова-речення?

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Загальні відомості

Складне речення, його різновиди

Речення, яке має два або більше синтаксичних (підметово-п'єрідкових) центрів, називається **складним**. Наприклад, речення *Лиш той творити може, хто любить свій народ* (В. Сосюра) — складне, бо в ньому є два синтаксичні центри: *лиш той може творити* і *хто любить*.

Складне речення об'єднує кілька простих. Але, порівняно з простими реченнями, частини складного речення мають свої інтонаційні, синтаксичні й смислові особливості. Складні речення повніше передають думку, точніше виражають зв'язні між явищами.

В усному мовленні в складному реченні між його частинами, що мають свої синтаксичні центри, робляться, як правило, невеликі паузи, а на письмі звичайно ставляться коми: *Л(, вемо так, що доля одного переплітається з долею іншого, немов коріння дерев, які ростуть поруч* (М. Томенко). (Про випадки, коли між частинами складного речення коми не ставляться або ставляться інші розділові знаки, мова йтиме далі.)

Частини складного речення, що мають свої синтаксичні центри, прийнято називати дwoяко: предикативними частинами або простими реченнями. Назва «просте речення» хоч і омонімічна, двозначна, проте вона зручна тим, що дає змогу без спеціальних пояснень переносити характеристики власне простих речень на предикативні частини складних утворень.

Прості речення (предикативні частини) у складному реченні можуть об'єднуватися між собою різними зв'язками — як рівноправні і нерівноправні, за допомогою сполучників і без них. Цей зв'язок (між двома простими реченнями в складному) буває:

с у р я д н и й — за допомогою сполучників сурядності: *Сичі в гаю перекликались, та ясен раз у раз скрипів* (Т. Шевченко). *Слова — полова, але огонь водежі слова — безсмертна, чудотворна фея, правдива іскра Прометейя* (І. Франко); п і д р я д н и й — за допомогою сполучників підрядності й сполучних слів (тобто відносних займенників та прислівників): *Людині треба, щоб її робота залишалася після неї жити* (Ю. Яновський). *Мені бачиться школа в селі, деякої з цілковитим правом можна б додати ще одне слово — просто школа, а школа життя* (Ю. Яновський);

б е з с п о л у ч н и к о в и й — за допомогою лише інтонації: *Переконатися пора: зробиш зло — не жди добра* (Д. Білоус).

Залежно від того, як поєднані між собою прості речення (предикативні частини), складні речення поділяються на складносурядні, складнопідрядні, складні безсполучникові і складні синтаксичні конструкції (багатоконпонентні утворення з різними видами зв'язку).

§ 214

Особливості побудови складних речень

У складному реченні кожне просте речення, яке входить до нього, повинно бути правильно побудоване.

Наприклад, у головній частині речення «Перше, на чому я хочу зупинитися, — це на підготовці студентів до практичних занять» неправильно приєднано іменний присудок до підмета і виходить: «Перше — це на підготовці студентів до практичних занять». Треба: *Перше — це підготовка студентів до практичних занять*. Отже, усе речення має звучати так: *Перше, на чому я хочу зупинитися, — це підготовка студентів до практичних занять*.

Частини складного речення повинні бути логічно пов'язані між собою.

Наприклад, у складному реченні «Лектор довго говорив про шляхи подолання кризи в економіці, і це мало цікавило аудиторію» немає логічного зв'язку між його простими реченнями. Тут сполучник / слід замінити або на *проте*, або на *хоч*.

Частини складного речення повинні бути однопланові за змістом і граматичним оформленням.

Наприклад, у реченні «Дерева в лісі стоять сірі, а ялини своїм убранням приваблюють зір» зіставляються зовсім різні речі: колір дерев і вбрання ялин. Очевидно, це речення треба було б оформити так: *Усі дерева в лісі стоять сірі, тільки ялини зеленіють і приваблюють зір*; або *...тільки ялини своєю зеленню приваблюють зір*. У реченні «Розглядалося питання, як організувати літній відпочинок і про роботу пасажирського транспорту в цей період» неправомірно об'єднано підрядне речення і додаток. Можна сказати лише так: *Розглядалося питання про те, як організувати літній відпочинок та спланувати роботу пасажирського транспорту в цей період*; або передати простим реченням: *Розглядалося питання про організацію цього відпочинку і про роботу пасажирського транспорту в цей період*.

У складному реченні в наступній частині, щоб не повторювати тих самих слів, їх пропускають або замість них вживають співвідносні займенники (*він, такий, який, що* тощо),

прислівники (*тут, там, тоді* тощо). Наприклад, у другій частині речення *Завойовник знущається з підкореного народу, а підкорений — з себе* (В. Голобородько) із цієї причини пропущено присудок *знущається*. У другій частині речення *Хоч пісня стара, але як величаво звучала вона після довгої боїв* (О. Підсуха) іменник *пісня* замінено співвідносним займенником *вона*.

При цьому потрібно стежити, щоб зокрема займенник, правильно співвідносилася з іменниками попередньої частини. Наприклад, у реченні «Ми зайшли в кабінет до директора який був у кінці коридору» незрозуміло, на що вказує займенник *який* — на кабінет чи на директора. Тут слід сказати: *Ми зайшли до директора в кабінет, який був у кінці коридору*, у реченні *Співає молоді пісні — і, сповнені зичливості й любові, дуби над нею шелестять Маркові* (М. Рильський) можна вжити тільки займенник *над нею* і ні в якому разі не *над ними* (збірний іменник *молодь* у першій частині речення має форму однини).

§ 215

Складносурядне речення

Складне речення, предикативні частини якого синтаксично рівноправні і поєднані між собою сполучниками сурядності, називається **складносурядним**.

Для поєднання частин складносурядного речення використовують такі сполучники сурядності:

еднальні /, *та* (= *і*), *також* (стоїть у середині другого простого речення), /... /, *ні... ні*, *не тільки... а й*, *при тому*, *причому*: *Ні повітря не ворухнеться, ні пташка не защебече* (М. Коцюбинський). *На сизих луках скошено траву, буйне в береги ввійшло* (М. Рильський); протиставні *а*, *але*, *та* (= *але*), *проте*, *а проте*, *оо* ^{ак} *все ж*, *а то*: *Лиш храм збудуй, а люди в нього прийо* ^{тв} *У* (Л. Костенко). *Дерево стояло ще голе, однак на вітах вже починалось пташине життя* (Д. Бедзик);

розділові *або*, *чи*, *або... або*, *чи... чи*, *то... то*, *чи то... чи то*, *не то... не то*, *хоч... хоч*: *Чи то мені здається, чи то справді свист тихшає?* (М. Коцюбинський).

Між частинами складносурядного речення можуть бути і смислові зв'язки.

У складносурядних реченнях з еднальними сполучниками можуть передаватися:

- одночасність, сумісність дій або станів: *А літо йде полями і гаями, і вітер віє, і цвіте блакить* (А. Малишко); предикативних частин у таких реченнях може бути кілька, і їх можна переставляти місцями;
 - послідовність дій або станів: *Проїшла гроза, і ніч промчала, і знову день шумить кругом* (В. Сосюра). *Я здобув науку, і діти в мене будуть її добувати* (М. Стельмах); предикативні частини таких речень розташовуються в певному порядку, що відповідає реальній послідовності дій або станів;
 - причиново-наслідкова, умовно-наслідкова чи допустово-протиставна залежність між діями або станами: *Проїшов дощ, і дерева заясніли під сонцем* (У. Самчук). *Чужих два слова в пісні буде — і пісня вся тоді чужа!* (Д. Павличко). *Кажіть коротко і ясно, добивайтесь лаконічності вислову, і вас кожен школяр зрозуміє* (В. Сухомлинський). *Вода була чистою, і все-таки входить в неї чомусь було Остапові боязно* (В. Підмогильний); такі речення складаються, як правило, з двох частин: перша з них, перед якою можна поставити сполучники *тому що*, *якщо*, *незважаючи на те що*, виражає причину або умову, друга — наслідок чи протиставлення;
 - приєднувальні відношення (додаткова, супутня інформація): *Ми с'як-так помостилися, постелилися і полягали спати, причому вікно треба було заткнути подушкою, бо одна шибка була вибита* (Леся Українка); порядок розташування частин у таких реченнях фіксований.
- У складносурядних реченнях із протиставними сполучниками:
- якщо можуть протиставлятися: *Вітру на морі не було, проте клекотав сильний прибій* (М. Трублаїні). *Ясно це*

осіннє сонце сяє, **та** холодом осіннім вже в повітрі Цо-
тягає (І. Франко). Багато влітку доводиться на пасі-
працювати, **але** зате взимку можна відпочити спові-
(І. Багряний); перед першою частиною таких речень
може стояти сполучник допустовості хоч, тобто їх мо-
на легко перетворити на складнопідрядне речення з під-
рядною першою частиною;

- б) явища можуть зіставлятися: / потечуть веселі ріки, а
озера кругом гаями поростуть, веселим птаством ожи-
вуть (Т. Шевченко); у таких реченнях протиставний
сполучник своїм значенням наближається до едналь-
ного;
- в) друга частина може виражати причину того, що гово-
риться в першій: Дядьку Замфіре, дядьку Замфіре! Ваи
виноград рубають. Біжіть мерцій, а то весь вирубають
та сплять (М. Коцюбинський); тут сполучник а то
має значення «у противному разі, інакше, бо».

У складносурядних реченнях із розділовими спо-
лучниками вказується:

- а) на чергування явищ: То вітерець дихне, то коник в житі
засюрчить (Л. Глібов);
- б) на взаємовиключення явищ: Або не сокіл я, або спалила
мені неволя крила (Леся Українка);
- в) на непевність, сумнів, припущення: По дні яруги неслоь
глухе, придушене шемрання. Не то осінні води шуміли,
збігаючи в Дунай, не то вітер бився в заламах провалля-
Десь заблудилась у плавнях, або вовки роздерли її (3 тв.
М. Коцюбинського).

Дієслова-присудки в обох частинах таких речень мають,
як правило, той самий вид і однакові часові форми. Предика-
тивні частини можуть вільно мінятися місцями.

Зрідка трапляються складносурядні речення, у яких дру-
га частина має уточнювальне значення: Задуми оповідань ви-
никали, як правило, під час поїздок, під час зустрічей з людь-
ми, **тобто** джерелом цих задумів було саме життя (І- *^с-
менчук).

§216

Розділові знаки в складносурядному реченні

Між простими реченнями (предикативними частинами), що
родять до складносурядного, звичайно ставляться коми: Теп-
О було, й вишні цвіли рясно (Марко Вовчок). Ми ломимо скалу,
рівняєм правді путі, і щастя всіх прийде по наших аж кістках
а Франко).

Не ставиться кома між двома частинами складного речен-
ня, з'єднаними одиничним сполучником / (й), та (= і), або, чи
(= або), якщо:

- а) обидві частини мають якесь спільне слово — член речен-
ня, внесення або видільні частки тільки, лише (таке сло-
во завжди стоїть на початку всього речення): Зрідка про-
біжить тут засць або спиниться на кручі вовк (А. Шиян).
Мабуть, батько ще дужче посивів і мати ще дужче зігну-
лася (А. Головка). Тільки коники сюрчать та перепел
іноді підпадьомкас (В. Козаченко); щоправда, іноді буває
важко визначити, чи таке слово стосується обох частин
або лише першої, як, скажімо, у реченнях На світанку
Юрій Дзвонар ударив у великий дзвін(,) і скрізь у селі заво-
рушилися люди (М. Стельмах). Біля ніг її плещешся мо-
ре(,) і, мов питаючи в тривозі одна одну про щось найго-
ловніше в світі, хвиля хвилю доганяє (О. Довженко);
- б) це речення питальне, спонукальне або окличне: Хай на-
ше слово не вмирає і наша правда хай живе! (М. Риль-
ський). Надіє/ Надіє!.. О хто тебе ніжно на грудях не
грів і хто за тобою орлом не летів? (О. Олесь).

Тире ставиться між двома частинами складносурядного ре-
чення, якщо друга частина виражає висновок, наслідок, рап-
товість, несподіваність і вимовляється з помітним піднесен-
ім тону: Доц пройшов — і Київ зеленіє (М. Рильський). Ше
мить — і Дрогичинська битва загримить (М. Бажан). Гармоніст
Р^в, молодий з молодою кружляли, кількоро їхніх супутників
шло в долоні — і вся ця картина була така несподівана, така
чесп^вравжня, неправдоподобна! (Є. Гуцало).

Крапка з комою ставиться між двома частинами складно-
сурядного речення, якщо в них є свої розділові знаки або ці

частини далекі за змістом: *Встала й весна, чорну землю сонну розбудила, уквітчала її рясом, барвінком укрила; і на полі о/г воронок, соловейко в гаї землю, убрану весною, вранці зусгн/ють* (Т. Шевченко).

Поміркуйте

1. За якими ознаками складні речення поділяються на складносурядні, складнопідрядні і складні безсполучникові?
2. Як прості речення об'єднуються в складне і яких вимог при цьому треба дотримуватися?
3. Які смислові відношення бувають між частинами складносурядних речень?
4. Коли між двома частинами складносурядного речення кома не ставиться?
5. Чим подібне і чим відрізняється вживання розділових знаків між однорідними членами речення і між частинами складносурядного речення?

Складнопідрядні речення

§ 217

Будова складнопідрядних речень

Складне речення, предикативні частини якого синтаксично нерівноправні і з'єднані сполучником підрядності або сполучним словом, називається **складнопідрядним**.

У складнопідрядному реченні одна частина обов'язково головна (головне речення), друга — залежна, підрядна (підрядне речення). Від головної частини ставиться питання підрядна — відповідає на поставлене питання: *Ми посадим, (з якою метою?) щоб земля була весела* (М. Коцюбинський). *Пахнуть хлібом слова, (які?) що мене їх навчила* м

(Д. Павличко). *І я відчуваю, (що?) як доля великого світу на наш/рамена ляга* (Б. Олійник).

Змістова наповненість предикативних частин складнопідрядного речення не залежить від їхньої синтаксичної ролі: іноді однаково важливі обидві частини, іноді важливіша головна, іноді — підрядна. Наприклад, у реченні *Щоб між нами не вгасало проміння величне, ти поставив «на сторожі» слово твоє вічне* (Леся Українка) обидві частини несуть однаково важливу інформацію. У реченні *Я завжди думав і думаю, що без гарячої любові до природи людина не може бути митцем* (О. Довженко) основна інформація закладена в підрядній частині.

Підрядні частини замінюють або розгортають той чи інший член головної частини. Вони й відповідають на ті самі питання, що й члени речення. Інакше кажучи, підрядні частини, маючи свої синтаксичні центри, виконують функції членів речення. Адже можна сказати: *Приїхав землемір* (підмет — *землемір*) і *Приїхав той, що землю міряє* (роль підмета виконує вже підрядне речення разом із вказівним словом). Але підрядні частини дають змогу точніше, докладніше передати певне значення, ніж звичайні члени речення.

У складнопідрядному реченні підрядна частина стоїть переважно після головної, але не завжди — вона може стояти і перед головною частиною, і всередині неї: *Люблю людей землі моєї, (чому?) бо й я землі моєї син!* (В. Сосюра). *(Хто?) У кого мозолів на руках не було, той не підніме з долівки шматочок хліба* (В. Кучер). *Землю, (яку?) що крила дала мені, довічно буду любить* (Ю. Петренко).

У складнопідрядному реченні є вказівні слова (не завжди) і сполучники підрядності або сполучні слова (обов'язково).

Вказівне слово є членом головної частини (головного речення). Вказівними словами бувають:

- а) вказівні займенники *той, такий, стільки* в різних відмінках: *Чого Івась не навчиться, того й Іван не буде вміти* (Нар. творчість). *Знайшовся такий, що дав волю, дав і землю* (М. Коцюбинський);
- б) означальні займенники *весь, всякий, кожний* у різних відмінках: *Кожний, кому доручено завдання, виконував його з радістю* (О. Копиленко). *Все, що було молодого, завзятого, пішло степовими дорогами* (П. Панч);

в) вказівні прислівники *так, настільки, там, тут, щ^а звідти, тоді, доти, тому. Там, де Ятрань круто в'єгн^ь з-під каміння б'є вода; там дівчина воду брала, чорнобр^ива, молода* (Нар. творчість). *Часом Десна розлива^{ла} так пишно, що у воді потопали не тільки ліси й сінокос^и* (О. Довженко).

Конкретне значення вказівного слова завжди розкривається в підрядній частині.

Сполучник підрядності приєднує підрядну частину (підрядне речення) до головної, але членом речення не виступає.

У мові є багато сполучників підрядності, зокрема: *що, як, щоб, якби, якщо, бо, коли, чи, хоч, ніж, тому що, для того щоб / чергз те що, дарма що, незважаючи на те що, тимчасом як, після того як, мов, немов, наче, ніби* і под.: *Щоб прийшло на землю сподіване щастя, треба великої праці* (М. Коцюбинський). *Біда в тому, що дехто оцінює людей не за їхніми якостями, а за посадами* (І. Цюпа).

Сполучники підрядності бувають однозначні (семантичні) і багатозначні (асемантичні). Однозначні сполучники приєднують до головної підрядні частини тільки одного певного виду, багатозначні — можуть приєднувати підрядні частини різних видів. Прикладом перших є сполучники *бо, тому що, через те що* (приєднують лише підрядні причини), *якби, якщо* (виражають лише умову), *незважаючи на те що, дарма що* (вживаються лише для приєднання допустових підрядних речень) тощо. І, навпаки, багатозначні сполучники *що, щоб, як, коли* приєднують до головної підрядні частини різних видів: і з'ясувальні (підметові й додаткові), і означальні, і обставинні. Наприклад, у реченнях *Зичу, щоб ти товаришів знайшов з серцями ясними, з думками молодими, з любов'ю до людей... І^е ночі сил таких немає, щоб наше сонце погасить. Як сонце, перейти хотів би я по світі, щоб з усміхом зайти за мідний небосхил* (3 тв. М. Рильського) той самий сполучник приєднує в першому реченні підрядну з'ясувальну (додаткову) частину, у другому — означальну, у третьому — обставинну.

Сполучне слово приєднує підрядне речення до головного і водночас є членом підрядного речення.

Сполучними словами бувають:

а) відносні займенники *хто, що, який, чий, котрий, скільки*

ки в різних відмінках: / *завжди пам'ятай про невідомих людей, які* (підмет) *дають тобі хліб, молоко, м'ясо* (В. Кучер);

б) відносні прислівники *як, наскільки, де, куди, звідки, коли, доки, відколи, чому, чого, навіщо: Певно, в кожного є заповітні пороги, звідки* (обставина місця) *нас проводжали в життя матері* (М. Сингаївський).

Сполучне слово можна замінити повнозначним словом із головного речення. Так, у наведених тут прикладах у першому реченні замість *які* можна підставити *невідомі люди*, у другому — замість *звідки* можна сказати *від заповітних порогів*. У реченні *Єсть такі у світі речі, від яких душа сія* (П. Тичина) сполучне слово *від яких* можна замінити словами *від них, від тих речей*.

Слова *що, як, коли* в одних випадках виступають сполучниками, в інших — сполучними словами.

Сполучне слово (займенник) *що* можна замінити займенниками *який, він* або іменником: *В небі ластівка мріє далека, що [яка, вона, ластівка] на крилах весну принесла* (В. Сосюра). Сполучник *що* так замінити не можна: *Настрій у нього був такий, що він хотів обняти весь світ* (О. Донченко).

Сполучні слова (прислівники) *як* і *коли* можна замінити відповідно прислівниками *так, таким чином* і *тоді: Кашель клеkotів у нього в грудях, як [так клеkotить] лава у вулкані, довго і грізно* (О. Довженко). *Звечора, коли [тоді, у той час] всі люди були зайняті святом, застріг він свої волики і поскрипів полозками з села* (І. Цюпа). Сполучники *як, коли* так замінити не можна: *Як тільки ударить перший промінь сонця в мури, вони спалахнуть золотим пожегаром* (Леся Українка). *Коли не пиріг, то й не пирожися, коли не тямииш, то й не берися* (Нар. творчість). Сполучне слово *коли* тут приєднує підрядне речення часу, а сполучник *коли* — підрядне речення умови (його можна замінити сполучником *якщо*).

Щоб правильно зорієнтуватися, яким членом речення виступає сполучне слово, його пробуємо замінити іменником, особовим займенником або співвідносним вказівним словом. Наприклад, у реченні *В давніх літописах наших єсть одно оповіщення, що зворушує у серці найсвятіші почуття* (М. Вороний) сполучне слово *що* можна замінити іменниковим словосполученням *це оповіщення* або особовим займенником *воно*. Звідси робимо висновок: сполучне слово тут виступає підметом. У

реченні *Майже все вжерозтануло вдалекім мареві часу, як сон і потонуло* (О. Довженко) сполучне слово *як* можна замінити вказівним словом *так*: *...так розтає сон*. Отже, це сполучне слово тут є обставиною способу дії. У реченні *Вся вулиця перерита свіжими вирвами, на дні яких ще сивіє встояний дим* (О. Гончар) сполучне слово *яких* — не означення, а додаток...на дні (чого?) *вирв ще синіє встояний дим*.

Iiii.

Види підрядних речень

У мовознавстві поширені дві класифікації підрядних речень: логіко-граматична і структурно-семантична.

За логіко-граматичною класифікацією беруть до уваги те, на яке питання відповідає підрядне речення і який член речення воно замінює або уточнює. Якщо підрядне речення відповідає на питання *х т о? ш о?*, то воно замінює підмет і його слід вважати підметовим, а якщо, наприклад, на питання *к о г о? ш о?* — то воно замінює додаток і його слід вважати додатковим і т. д.

Наприклад, у реченні *Хтоне повстав, нехай повстане, несе катам відплати гнів* (В. Сосюра) підрядна частина відповідає на питання *х т о? н е х а й п о в с т а н е?* і, таким чином, замінює підмет у головному реченні. Крім того, замість цієї частини можна підставити (це, щоправда, не завжди вдається) майже рівнозначне слово *неповсталий*, яке тут виступатиме підметом: *Неповсталий хай повстане...* Отже, це підрядне речення — підметове. Так само в реченні *Почути б, як пахне земля* (В. Сосюра) підрядна частина відповідає на питання *з н а х і д н о г о в і д м і н к а (к о г о? ш о?)* і її можна замінити поширеним додатком *пахощі землі*; отже, тут маємо справу з підрядним додатковим реченням.

У визначенні виду підрядного речення важливу роль, крім питання, відіграє вказівне слово в головному реченні: який членом речення воно виступає, такого виду й підрядне речення. Наприклад, у реченні *Укого серце мудрістю багате, глибини всякі перейти* (А. Малишко) вказівне слово *тому*

виступає додатком; отже, і підрядне речення додаткове. У реченні *Яка совість, така й честь* (Нар. творчість) вказівне слово *о така* — присудок (складений іменний); отже, і підрядне речення присудкове (розкриває значення присудка головного речення).

Якщо вказівного слова в головному реченні немає, пробуємо його підставити. Наприклад, у реченні *Щасливий, хто сні має милі* (Леся Українка) у головне речення можна підставити вказівне слово *той* і за ним визначити вид підрядного речення. Щоправда, така підстановка не завжди можлива. Так, у реченні *Він полюбив, бо полюбити прийшла пора* (М. Рильський) вид підрядного речення можна визначити лише за питаннями *ч о м у? з я к о ї п р и ч и н и?*

Залежно від того, на яке питання відповідає підрядне речення і який член речення воно замінює чи уточнює, розрізняють підрядні підметові, присудкові, додаткові, означальні, обставинні (способу дії, міри й ступеня, місця, часу, умови, допустові, причини, мети, наслідкові), а також супровідні.

За структурно-семантичною класифікацією враховують, що саме пояснює підрядне речення — одне слово чи все головне речення, у яких змістових відношеннях перебувають головна й підрядна частини і за допомогою яких формально-граматичних засобів підрядна частина приєднується до головної.

Визначальним у віднесенні підрядних частин до того чи іншого виду тут є передбачуваність чи непередбачуваність підрядного зв'язку. «Передбачуваний підрядний зв'язок, зумовлений лексичними чи граматичними властивостями опорного слова в головній частині, називається *п р и с л і в н и м*. Не передбачуваний підрядний зв'язок визначає не граматична природа головної частини, а комунікативні потреби висловлення. Такий зв'язок називають *д е т е р м і н а н т н и м* (неприслівним) підрядним зв'язком. У складнопідрядному реченні з детермінантним зв'язком підрядна частина залежить

• Д головної в цілому, наприклад: *Будеш, батьку, панувати, ми живуть люди* (Т. Шевченко). *Нам з тобою, видно, по Рзі, бо йшли й нікуди не прийшли* (Л. Костенко). У складнопідрядному реченні з прислівним зв'язком підрядна частина впорядковується опорному слову головної, наприклад: *оом я переконався, що дід казав правду* (Григор Тютюн-

ник). *Все важче знаходили квіти, мед яких обіцяє бути цілю, щим* (Л. Костенко)¹.

Види підрядних речень за цією класифікацією визначають по-різному. Наприклад, на думку одних авторів, детермінанти! підрядні частини залежно від значення сполучників поділяють на часові, причинові, цільові, умовні, допустові, наслідкові, порівняльні. Серед прислівних підрядних частин виділяють придієслівно-з'ясувальні, прикомпаративно-об'єктні, приіменниково-означальні, залежні від співвідносного слова головної частини; до специфічних підрядних частин відносять частини складного речення, які виконують роль підмета щодо присудка головної частини².

Проте більш поширеним при структурно-семантичній класифікації є поділ підрядних речень на з'ясувальні, означальні та обставинні (місця, часу, умови, причини, мети, способу дії, міри й ступеня, допустовості, наслідку). При цьому до з'ясувальних та означальних відносять прислівні підрядні частини, до обставинних — детермінанти³.

Обидві класифікації певною мірою доповнюють одна одну, дають змогу глибше зрозуміти природу підрядних частин. Але якщо за структурно-семантичною класифікацією основна увага звертається на формальний, зовнішній бік речення (характер сполучників, валентність головної частини), то за логіко-граматичною — враховують насамперед забезпечення підрядними частинами повноти інформації, виклад якої передбачено в головній частині. Логіко-граматичний аналіз складнопідрядних речень, крім того, є прямим продовженням розбору простого речення за його членами: тут при визначенні виду підрядних частин так само, як і при визначенні членів речення, беруться до уваги передусім питання, на які вони відповідають у певній мовній ситуації; тобто враховуються їхні семантико-синтаксичні функції, а також їхня логічна зумовленість, запрограмованість потребами повного висловлення думки. Тому саме ш^о класифікацію візьмемо за основу подальшого розгляду ПІДРЯДНИХ речень.

¹ Українська мова: Енциклопедія. К.: «Українська енциклопедія», 2000. С. 557.

² Там само. С. 451-452.

³ Сучасна українська мова: Підручник / За ред. О. Д. Пономарев а. К: Либідь, 2001. С. 311-312.

§ 219

Складнопідрядні речення з підрядними підметовими і додатковими

Підрядні підметові речення уточнюють або замінюють підмет головного речення, виражений вказівним словом або ніяк не виражений. Так само й підрядні додаткові — уточнюють або замінюють додаток головного речення, виражений вказівним словом або ніяк не виражений. Підрядні підметові речення відповідають на питання підмета (х т о? щ о?), підрядні додаткові — на питання додатка (к о г о? ч о г о? і т. д.).

Вказівними словами в складнопідрядних реченнях і з підрядними підметовими, і з підрядними додатковими бувають вказівний займенник *той*, зрідка — *цей* та означальні *весь, всякий, кожний*, причому для підрядних підметових — у називному відмінку, для підрядних додаткових — у непрямих відмінках.

І підметові, і додаткові підрядні речення до головного приєднуються за допомогою сполучників підрядності *що, як, чи, щоб, аби, коли, ніби, мов, наче* та сполучних слів *хто, що, який, чий, котрий, як, де, куди, звідки, коли, доки, чому, чого, навіщо, скільки, наскільки*. Найуживаніші тут сполучні слова *хто, що* та сполучник підрядності *що*.

Сполучники *чи, ніби, мов, наче* вказують на непевність, сумнів, неповну вірогідність того, що повідомляється в підрядній частині: *Кажуть, начебто араби перші вміли робити дзигари* (М. Коцюбинський). *Та це невідомо, винен він чи ні?* (Григорій Тютюнник). Сполучні слова, крім *хто* та *що*, відповідно до своєї семантики вносять додаткові означальні, способу дії, міри, просторові, часові, причинові, цільові відтінки, наприклад: *Тоді Довженко спитав, звідки я, з якої сім'ї, скільки у нас Шей, яка внаслідок...* (М. Вінграновський). *Неясно мені, чого ти й досі тут?* (О. Гончар). *Вона тепер знала, навіщо батько Шкав хреста в неї на грудях* (М. Коцюбинський).

І підметові, і додаткові підрядні речення, як правило, стоять після головної частини, але можуть стояти й перед нею чи в середині неї.

Наприклад, складнопідрядні речення з підрядними підметовими (З^в М^н): *Найбагатший той, (х т о?) хто володіє рідною мовою олобородько). (х т о?) Хто меч підійме, від меча загине*

(Леся Українка). *Не поет, (хто?) у кого думки не літають вільно в світі, а заплутались навіки в золотій тонкій сіті* (Леся* Українка). *Благословен, (хто?) хто вигадав маяк, цей промінь, що спалахує над морем/* (М. Рильський); складнопідрядні речення з підрядними додатковими: *Його вистачило на те, (нашо?) щоб і тепер не забути свою скрипку, не закинути її в темний куток* (Є. Гуцало). *Ненавидячи відступ він ненавидів усіх, (кого?) що одступали, й себе* (О. Довженко). *А врешті — хіба я знаю, (кого? що?) де кінчається власне життя, а чуже починається?* (М. Коцюбинський).

Підрядні підметові речення використовують тоді, коли в головній частині в ролі підмета вжито позбавлений конкретного значення вказівний займенник *той*, рідше — *весь, всякий, інший* або коли підмет відсутній (головне речення — неповне). Такі підрядні речення приєднуються до головного найчастіше сполучними словами *хто* або *що* (у будь-якому відмінку): *Хто розучився матір любити, той уже, вважай, пропавший* (О. Гончар). *Що для безсмертя народилось, від зброї смертних не умре* (М. Рильський).

Підрядних підметових речень вимагають дієслова-присудки головного речення, які означають внутрішній стан людини (сприйняття, уявлення, мислення), тобто дію, безвідносно до діяча (за своїм значенням ці дієслова наближаються до безособових, але такими не є), зокрема:

а) дієслова із часткою *-ся* на зразок *здаватися, вживатися, снитися, пригадатися, забуватися, чути, говоритися, трапитися, статися* тощо (такі підрядні частини до головної нерідко приєднуються, крім інших, сполучниками *наче, ніби, мов і под.*): *Здавалося Калнишевському, що він прив'язаний незримою ниткою до обтягнутої білою рукавичкою руки царициного камергера* (Р. Іванчук). *Здалось, примарилось мені, наче тупальною ходою одеської пройшла убілому вбранні* (В. Сосюра). *Серед великої тиші чулось тільки, як шелестіли листочки* (М. Коцюбинський). До речі, останнє речення можна легко перетворити на просте, замінивши підрядне підметове підметом: *...чулось тільки шелестіння листочків;*

б) дієслова, які в таких реченнях мають або форму середнього роду в минулому часі, або форму третьої особи однини (як і безособові дієслова) — на зразок *настор*

жувати, впливати, дивувати, лякати тощо: *їй і в голову не приходило, що найбільше Тимко мучиться саме через неї...* (Григорій Тютюнник). *Тихий і непомітний, поки мовчить. Азаговорить — вас здивує, як ця невисока фігура росте й росте перед вами, як у казці* (М. Коцюбинський). *При цьому його не лякало, що він може десь оступитися, помилитися, схибити* (О. Гончар). *Буває, що й новий птах старої пісні співає* (Нар. творчість).

Підрядне підметове речення сполучається також із присудком, вираженим предикативними прислівниками (словами категорії стану) на зразок *ясно, зрозуміло, безперечно, приємно, страшно, потрібно; правда, біда, гріх, сором, дивотощо: Здавна відомо, (що?) що заборонений плід — найсолодший* (О. Олесь). *Приємно, коли яблуко, про яке думали, що кисле, виявляється солодким* (О. Довженко). *Нам дивно, що ви сюди заїхали, бо давно вже не було тут і ноги людської* (С. Васильченко). *Прикро, звісно, що ми здали позиції* (С. Колесник). *Бажано, навіть потрібно, щоб між автором оригіналу і перекладачем була внутрішня спорідненість* (М. Рильський). У головній частині такого складнопідрядного речення іноді можуть бути вказівні слова *це, то, воно* в ролі підмета: *Це дуже добре, що все це так склалося* (В. Домонтович). *Коли тільки себе мучу, то се щене біда. Чи, може, я мучу не тільки себе?* (Леся Українка). *А ми ще є. І то найбільше диво, що цей народ іще раз воскрес* (Л. Костенко). *Воно таки правда, що Чіпка непевний* (Панас Мирний).

До підрядних підметових речень і за структурою, і за синтаксичною роллю тісно примикають підрядні речення-звертання: *Вставай, хто живий, в кого думка повстала, година для праці настала. Хто в полі, хто в лісі, стережися* (З тв. Лесі Українки). *Слухайте, розкажіть про цю дружбу, хто живий зо-станеться, дітям і онукам* (О. Довженко). *Хто має серце, люби!* (О. Ольжич).

Підрядні додаткові речення вживаються тоді, коли в головній частині в ролі присудка виступають слова, які взагалі чи лише в певному контексті несамодостатні щодо смислу і щоб завершити думку, потрібно доповнити, уточнити до-
К О М Це зокрема:

а) Дієслова із значенням мовлення на зразок *розповідати, запитувати, стверджувати, нагадувати, доводити, погрозувати, дати знати* тощо: *Розвідка доповідала, що і в*

- першому містечку, і далі противника не виявлено* (О. Гончар). *Я її навчу, як поважати брата* (Панас Мирний). *Надаремне Тихович запевняв Марію, що філоксеране вадить людям, а тільки виноградові...* (М. Коцюбинський);
- б) дієслова на позначення розумової діяльності на зразок *думати, пам'ятати, уявляти, вважати, довідуватися, з'ясовувати, визнавати, доходити висновку* тощо: *беручись за справи в Ковалівській школі, я навіть не запідозрював, що в житті буває не лише радість* (Ю. Збанацький). *Подумати, розібратися, де краще лягти, не виспочало ні часу, ні глузду* (І. Ле). *Сашко взагалі не уявляв собі, як люди можуть жити без моря* (Ю. Смолич). *Ті ніяк не можеш зрозуміти, що без інтелігенції, без науки неможливий розвиток суспільства* (Григорій Тютюнник). *Наукою доведено, що найкориснішою страва, з їде-на твариною з коріння* (З газети);
- в) дієслова, що означають психічний стан, переживання, на зразок *радіти, боятися, журитися, сподіватися, вірити* тощо: *Та люблю вірити, що знов земля цвістиме і новий плід зачне* (М. Рильський). *Я й сам почав сумніватися, чи не помилялися ми всі троє* (Л. Смілянський). *Журиться вона, що буде з малими сиротами* (М. Коцюбинський);
- г) дієслова на позначення процесів сприймання на зразок *бачити, чути, відчувати, спостерігати, помічати* тощо: *Щира любов не приглядається, чи карі, чи чорні очі, чи з горбиком ніс, чи біла шия, чи довга коса* (Г. Квітка-Основ'яненко). *Та де се видано! Та хто таке чув, щоб вільна козачка за кріпака оддавалась!* (Марко Вовчок). *Очі спостерігали, як подячно зітхає земля, звільнена від бур'янів, глибоко зорана, розпушена* (Ю. Яновський);
- г) дієслова із значенням волевиявлення на зразок *просити, попереджати, вимагати, доручати, наказувати, Радити, заохочувати, дозволяти, хотіти* тощо (у такому разі підрядні додаткові приєднуються до головної частини сполучником *щоб*): *Якась незнайома жінка з криком і плачем домагалася, щоб її допустили до отця ноніка* (І. Вільде). *На превелику силу одному знайомо вдалося узяти рукопис Мирного з цензури і авторові не чинили халепи* (М. Коцюбинський). *Хочу*

- я, щоб на чолі народу світився знак і від мого життя* (М. Вінграновський);
- д) прикметники й дієприкметники, що означають психічний стан, оцінку, на зразок *радий, щасливий, стурбований, переконаний, вартий, гідний* тощо: *Хіба я справді не варт, щоб до мене серце прилягло?* (Марко Вовчок). *Мій Омелько й собіраденький, що дурненький* (І. Нечуй-Левицький). *Він був упевнений, що цієї людини ніколи не бачив* (А. Хижняк);
- е) іменники, похідні від названих вище категорій слів, — при них нерідко виступають вказівні слова: *З великими труднощами встановили чергу для тих, хто бажав висловитися* (О. Донченко). *Гризе його думка, тривога, (про що?) що, можливо, є частка і його провини в тому, (у чом у?) що сталося* (О. Гончар);
- е) предикативні прислівники, які вимагають після себе непрямих відмінків, на зразок *треба, шкода, видно* тощо: *Тобі не шкода, що я їду?* (Григорій Тютюнник). *Тим часом Раїсі видно було, яку другій хаті Тася присіла перед грубкою* (М. Коцюбинський).

За структурно-семантичною класифікацією і підметові, і додаткові підрядні речення, крім тих, що пояснюють вказівне слово в головному, відносять до з'ясувальних. Підрядні речення, які пояснюють вказівні слова *той, весь, всякий, кожний*, зараховують до займенниково-означальних, як у реченнях *Перемагає не той, укого меч гостріший, а той, хто дужче вірить у перемогу* (Вал. Шевчук). *Ніколи іншому не бажай того, чого собі не бажаси* (Нар. творчість).

§ 220

Складнопідрядні речення з підрядними присудковими і означальними

Підрядні присудкові речення уточнюють іменну частину складеного присудка головного речення, виражену вказівним словом. Підрядні означальні — замінюють означення голов-

ного речення або уточнюють означення, виражене вказівником, словом.

Підрядні присудкові відповідають на питання присудка (який він є? що він є? хто він такий?), підрядні означальні — на питання означення (який? чий? чий?).

Вказівними словами в складнопідрядних реченнях і з підрядними присудковими (обов'язково), і з підрядними означальними (не завжди) бувають вказівні займенники *такий* і *той*.

І присудкові, і означальні підрядні речення до головного приєднуються сполучними словами *хто, що, який, чий, котрий* та сполучниками підрядності *що, щоб, як, наче, ніби, мов* тощо: *Синє небо було прозоре та глибоке, **нечай** вода коло берега в морі* (І. Нечуй-Левицький). *Ялиш інструмент, в якому плачуть сніги мого народу* (Л. Костенко). *Богдан стояв осторонь і робив вигляд, **ніби** його зовсім не стосується вся гра* (Ю. Яновський). Для приєднання підрядної означальної до головної частини використовують ще сполучні слова *де, куди, звідки, коли*: *Швидше в гай зелений, в поле, **де** повітрям тягне з гір!* (П. Грабовський).

Підрядні присудкові й означальні речення до головного можуть приєднуватися також за допомогою сполучника *що* в поєднанні з особовим займенником, співвідносним з означуваним іменником головної частини: *На троянду, **що** її Чубенко тримав у руці, падали виблиски заграви* (Ю. Яновський). / *бачив — пішли дорогою, **що** по ній стовпи телефонні в далинубігли* (А. Головка). Такі поєднання, як правило, можна замінити сполучним словом *який* у відповідних відмінках, і навпаки.

У разі збігу кількох підрядних означальних речень у тому самому складному реченні, щоб уникнути одноманітних повторень, використовують синонімічні сполучні засоби: *Конструкція церкви святого Іоанна Златоуста являла собою залізний каркас, **на якому** монтувалися залізні листи, **що** утворювали стіни та дах будівлі* (З газети). *Багато в світі доріг, **що** ведуть до незаних обривів, і тільки одна дорога, **котрею** нам повік не забути, **пролягає** до рідної домівки* (З газети).

І присудкові, і означальні підрядні частини звичайно стоять після конкретизованого ними слова. Виняток із цього правила становлять ті підрядні частини, які мають зіставний характер, на зразок *Яке дерево, **такий** і плід. **Який** їхав, **такий** і їде* (Нар. творчість) *на віз бере. **Чия** відвага, **того** й перемога* (Нар. творчість) підрядні частини стоять перед головними.

Підрядні присудкові речення вживаються у двох випадках:

- коли треба уточнити значення іменного присудка головної частини, вираженого вказівними словами *такий, той*: *Настрій у нього **був** такий, **що** він хотів обняти весь світ* (О. Десняк). *Він **такий**, **що** в неозорім полі уночі обійде хуртовину* (А. Малишко). *Ятой, **що** греблі рвав* (П. Воронько). *Квіти **перестали** бути тим, **чим** вони були досі: **квітами*** (В. Домонтович);
- коли треба конкретизувати зміст присудка головної частини, вираженого прикметником разом із вказівним словом *такий*, яке має підсилювальне значення: *Повітря **таке** запашне од гірських трав, **що** аж п'янить* (М. Коцюбинський). *Тарас **дивиться** на Остапа **такий** здивований, **наче** то це був і не Остап зовсім...* (О. Довженко). *Запилена, **вже** жовта трава **видалася** такою м'якою, **що** мимоволі захотілось лягти в ній* (Ю. Збанацький); вказівне слово *такий* може бути й відсутнє: *Устим і справді **був** гарний, **наче** з якоїсь картини зійшов* (М. Стельмах). *Шелестіла вода, **падаючи** за борт, **звук***, **що** їх давала **помпа**, **були** жалібні, **ніби** **кректала** качка (Ю. Яновський).

Вказівне слово в такому складнопідрядному реченні стоїть звичайно в називному або орудному відмінку. Проте іноді воно може мати форму й родового відмінка з прийменником *з* і з заперечною часткою або без неї: *Він **був** не з тих, **що** швидко погоджуються* (М. Руденко).

Іноді трапляється, що підрядне присудкове речення пояснює безпосередньо підмет головного речення: *Вічність — це **коли** і **після** тебе зорі **будуть** падати в життя* (І. Світличний).

Підрядні означальні речення, на відміну від присудкових, можуть пояснювати не тільки вказівне слово, а й безпосередньо означуваний іменник головної частини. Щодо їхнього функціонального значення, то серед них можна виділити такі Риновиди:

власне означальні речення — вказують на таку ознаку предмета, названого в головній частині, яка конкретизує, виділяє його з низки подібних; у такому разі в головній частині є співвідносне вказівне слово або його замість: *Добре **тому** **ковалеві**, **що** **на** обидві **руки***

кує (Нар. творчість). *Шукаю служника такого, не вельми ціною дорогого, щоб мівішить, і варить, і коня доглядать* (Б. Грінченко). *А справжня слава — це [та] прекрасна жінка, що намоги луквіти принесе* (Л. Костенко). *В нормальному, звичаєному витлумаченні «націоналіст» — [цета] людина, яка любить і підносить усередині — матір, мову, традиції, історію, культуру, зрозуміларіч, народ та держа-ву* (3 газети);

означально-порівняльні речення — приписують відповідному предмету, названому в головній частині, таку ознаку, яка насправді не існує, а лише допускається як можлива, уявна; приєднуються до головної частини сполучниками *наче, ніби, мов* і співвідносяться з відповідним вказівним словом у ній або безпосередньо пояснюють іменник: *Матросоглянув нас усіх такимирадами очима, ніби ми давали йому гетьманські клейноди...* (Ю. Яновський). *Кузьма робить вигляд, (який?) наче він мудрець* (М. Стельмах);

означально-обставинні речення — пояснюють вказівне слово головної частини, вжите при іменниках із просторовим або часовим значенням; приєднуються до головної частини сполучними словами *де, куди, звідки, коли, відколи, поки, доки* (їх можна замінювати сполучним словом *який* у різних відмінках): *А на тому місці, де [на якому] стояла тінь, іскрило сонце широкою плямою* (Панас Мирний). *В ті давні часи, коли [про які] йде наше оповідання, запала долина не була поросла лісом* (І. Франко); можуть пояснювати такий іменник і безпосередньо: *Стали спускатися в темний яр, звідки [з якого] повіяло холодомі проваллям* (Григорій Тютюнник). *Розкрито осяяні входи в лунки анфіладизал, де [у яких] пісня клика хороводи і щастя веде карнавал* (М. Бажан);

означально-приєднувальні речення — вносять у висловлювання принагідну додаткову інформацію про предмет, названий у головній частині; у такому разі вказівне слово в головній частині не вживається: *Осіннє сонце, що надвечір спромоглося продерти хмари, схилилося надобріємісією своє золотаве насіння у вогу землю* (О. Слісаренко). *Із голубого неба долітає повний жалю журавлиний трубний клич, який то гучнів, то завмирає, танучи в го-*

лубій безвісті (Григорій Тютюнник). *У зарості парку вкращалося озеро, щоб було притулком тишій сумудля кількох білих скульптур над водою* (В. Земляк).

Якщо підрядне означальне речення до головного приєднане сполучним словом *що*, який у називному або знахідному відмінку без прийменника і якщо від його присудка-дієслова, вжитого в дійсному способі, утворюється дієприкметник, то таке речення можна замінити дієприкметниковим зворотом: *На обох ченцях були дуже старі, обстрипані вовняні рясси, що вже зблякли, полиняли, а на спині зовсім поруділи* (І. Нечуй-Левицький). — *... рясси, вже зблякли, полиняли, а на спині зовсім поруділи. Що, діваючи, придбала Мотря, то все познашувала...* (Панас Мирний) — *Усе, придбане під час дівування, Мотря познашувала.*

За структурно-семантичною класифікацією і присудкові, і означальні підрядні речення відносять до означальних.

Поміркуйте

1. Чим складно підрядні речення відрізняються від складно сурядних?
2. За якими граматичними ознаками розрізняються між собою головне і підрядне речення?
3. Якими частинами мови бувають виражені сполучні слова і чим вони відрізняються від сполучників підрядності?
4. За якими ознаками визначаються види підрядних речень за логіко-граматичною і структурно-семантичною класифікаціями?
5. Коли використовуються підрядні підметові речення?
6. Коли використовуються підрядні додаткові речення?
7. Чим подібні і чим відрізняються між собою підрядні присудкові і підрядні означальні речення?
8. Які додаткові значення можуть вносити в складно-підрядне речення підрядні означальні?

Обставинні підрядні речення

§221

Складнопідрядні речення з підрядними способу дії, міри і ступеня

Підрядні речення способу дії, міри й ступеня замінюють або уточнюють обставини способу дії, міри й ступеня головного речення.

Значення обох цих видів підрядних речень бувають досить близькі між собою, тому іноді важко розрізнити їх, особливо коли вони пояснюють присудок головної частини, виражений дієсловом. Наприклад, у реченні *Віють вітри, віють буйні, аж дерева гнуться* (І. Котляревський) підрядна частина вказує як на спосіб дії, так і (більшою мірою) на її міру. Те саме можна сказати й про підрядну частину в реченні *Сонце пекло так, (як? і в якій мірі?) що й уночі степ нашів* (Ю. Яновський). Проте підрядні способу дії та підрядні міри й ступеня і за значенням, і за оформленням переважно суттєво відрізняються одне від одного.

Підрядні речення способу дії пояснюють прямо чи опосередковано (через вказівне слово) присудок головного речення, виражений дієсловом, і відповідають на питання як? яким способом? У головному реченні в такому разі є вказівне слово *так* або його можна підставити: *Про те, що діялось на Україні 1768 року, розказую так, як чув од старих людей* (Т. Шевченко). *Орудював він косою, як добрий маляр пензлем чи ложкою, — легко і вправно* (О. Довженко). Рідше підрядне речення способу дії уточнює обставину способу дії головного речення: *Стихла хуртовина раптово, як і схопилась, але вже було холодніше* (В. Барка).

Підрядні речення способу дії до головної частини приєднуються сполучним словом *як* та сполучниками підрядності *що, щоб, наче, ніби, мов*. Вживання того чи іншого сполучника залежить від того, як підрядне речення характеризує спосіб дії, названої в головній частині: реально або через порівняння.

Якщо підрядна частина реально характеризує спосіб дії, названої в головній частині, то вживаються сполучники *що, щоб* та сполучне слово *як*. Причому сполучник *що* вживається, коли характеризується реальна дія (дієслово в головній частині вжито в дійсному способі), сполучник *щоб* — коли характеризується бажана дія (дієслово в головній частині вжито переважно в наказовому чи умовному способі): *Життя склалося так, що довелося забути і проріднусвою Ничогівку* (Ю. Збанацький). *Тут Денис так глянув на Трохима, що у того жижики задрижали і у животі похолонуло* (Г. Квітка-Осноров'яненко). *Умій жити так, щоб у тебе з другом була єдність духу, ідеалів* (В. Сухомлинський). *Мені аби з хати вибратись, щоб не запримітила мати, о там...* (Панас Мирний). Але: *Я сів обличчям до річки так, щоб і сонячні промені падали прямо на мене* (В. Домонтович).

Вживання сполучного слова (прислівника) *як* не залежить від характеру дії головної частини: *А злива так само почала відходити, як і надійшла* (М. Стельмах). *Треба битися тут і стояти, як належить чесним людям* (Ю. Яновський). *Робіть так, якуважаєте потрібним і кращим* (М. Коцюбинський).

Якщо підрядна частина характеризує спосіб дії, названої в головній частині, через порівняння, то до головної вона приєднується переважно сполучниками *наче, ніби, мов, як*, іноді — *що* та сполучним словом *як*. Причому такі порівняльні підрядні частини за своєю структурою бувають кількох видів:

- непов'язаних присудок спільний із головною частиною — він, як правило, опускається (зіставляється та сама дія двох різних предметів): *Думка запала в ваші душі й лежала там, як зернина [лежить] в ласкавій землі* (Ю. Яновський). *Містечкова площа шуміла, наче [шумів] морський прибіт* (О. Довженко); але іноді присудок може повторюватися в підрядній частині, яка таким чином набуває форми повного речення: *Спочатку я просто жахався цієї картини, а потім поволі звик, як солдат на війні звикає до грому гармат* (О. Довженко). *Як соняшник завжди повертається до сонця, так я повертався до нього* (Ю. Яновський);
- із самодостатнім одним головним членом у формі підмета (за своєю структурою таке підрядне речення наближається до називного; зіставляється та сама дія, стан чи якість двох різних предметів): *Мріє стеля надо мною,*

мов готичнеє склепіння, а гілки квіток сплелися на вікні, неначе грати (Леся Українка);

- в) неповні, у яких підмет спільний із головною частиною (зіставляються різні дії того самого предмета): *На новому місці хлопці почувалися так, неначе вилізли з чорної норина світлоденне* (І. Багрянний). *Спить Дунай, немов би й не тече* (П. Воронько);
- г) неповні, у яких головні члени спільні з головною частиною (зіставляються різні обставини, об'єкти дії тощо): *Кипіло все напередодні весни, як [кипить] у казані над золотим багаттям* (В. Барка). *Рокотало небо, ніби [воно рокотало] весною* (І. Цюпа). *Як [плекають] парость виноградної лози, плекайте мову* (М. Рильський). *Я квітку не можу зірвати, бо їй, як [болить] людині, болить* (В. Сосюра);
- г) з обома головними членами (зіставляються різні дії різних предметів): *Дівчина, обсіпана квітками, іде, немов пливе лебедонька в воді* (М. Рильський). *Зацвіла в долині червона калина, ніби засміялась дівчина-дитина* (Т. Шевченко).

З порівняльними підрядними реченнями способу дії, що являють собою неповні речення, у яких пропущено присудок, не слід сплутувати порівняльні звороти, що виступають членами простого речення. Наприклад, у реченнях *Темрява — як чорний дим* (В. Барка). *Берізки мов живі безмовні люди, я чую, як стукають в них серця* (Д. Луценко). *Дівчина що калина в лузі* (Нар. творчість). *Вода чиста-чиста та ніби аж срібна* (С. Васильченко) порівняльні звороти є присудками. У реченні *Свіжий перший сніг украв гори й долини ніби тонким дорогим полотном* (І. Нечуй-Левицький) порівняльний зворот є додатком. Такі порівняльні звороти комами не відокремлюються.

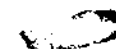
Підрядні речення міри й ступеня пояснюють член головного речення, виражений якісним прикметником або прислівником, а також дієсловом, що може виражати різну міру ДІ> ^ відповідають на питання *якою мірою? до якої міри? скільки? наскільки? як інтенсивно?*

У головному реченні в такому разі є вказівні слова *так, настільки, стільки, до того, такою мірою* або їх можна підставити. Підрядні речення до головного приєднуються сполучними словами *як, скільки, наскільки* та сполучниками підряд-

ності *як, що, аж, що аж, ніж:, наче, ніби, мов*, наприклад: *Так гарно тут, що шкода ступати по непорочній сніговій білині* (Б. Антоненко-Давидович). *Увага до нього була настільки велика, що Дорош почував себе дуже незручно і ще нижче схилив голову* (Григорій Тютюнник). *До того змучений, що нічого писати не можу, і це мене гризе найбільше* (М. Коцюбинський). *Посіяв дощик, потім линує так, що враз калюжі стали, але скоро і вибух* (В. Барка). *Наговорив стільки, що й в шапку не забереши* (Нар. творчість). *Унавтак, що аж носом зорав* (Нар. творчість). Проте вказівних слів у головному реченні може й не бути: *Вона почала придивлятися до нього, наскільки це було вїзмозі* (М. Коцюбинський). *Вигострю, виточу зброю іскристу, скільки достане снаги меній хисту* (Леся Українка).

Окрему групу становлять підрядні речення міри й ступеня, що стосуються прикметників та прислівників головного речення у формі вищого ступеня порівняння: *Немає мудріших, ніж народ, учителів* (М. Рильський). *Небуло, мабуть, кращої людини на світі, як дідусь* (О. Гончар). *Туман лежав над селом ще густіший в долині, ніж [він був] на горі* (М. Коцюбинський). *Ми готові йти до бою! Краще смерть, ніж вічний сором!* (Леся Українка). *Любов відкрити важче, ніж Америку* (Л. Костенко).

Підрядні речення способу дії, міри й ступеня стоять звичайно після головного. Але можуть стояти перед ним і всередині нього.

§ 222

Складнопідрядні речення з підрядними місця

Підрядні речення місця замінюють або уточнюють обставину місця головного речення і відповідають на питання *обставин місця (де? куди? звідки? яким шляхом?)*.

Підрядні речення місця до головного приєднуються за допомогою сполучних слів *де, куди, звідки* і звичайно пояснюють у ньому вказівні прислівники *тут, там, туди, звідти, всюди, скрізь*, наприклад: *Деволяродиться, там загибавевіра* *Д- Павличко). *Яй справді ж бо, на крилах мрії ніжної гоїдав-*

шись, злітав аж ген туди, звідкіль мені земля була — як на долоні (П. Тичина). Вказівного слова в головному реченні може й не бути, але його легко підставити: *В важкі хвилини скорбі та недуг я тихо йшов [туди], куди гляділи очі* (А. Кримський).

Підрядне речення місця може також уточнювати обставину місця в головному реченні, виражену повнозначним словом: *Я прийшов із мас, із поля, знизу, де од злиднів очі як огонь* (В. Сосюра). *Фрося примовкла і задивилась удаль, на обрій, де пламеніла яскрава зірка* (О. Гурейв).

Окрему групу становлять підрядні речення місця, присудок у яких виражається заперечним дієсловом (із заперечною часткою *не*). Такі підрядні речення мають узагальнений характер, вказують на довільне, будь-яке можливе місце (їх можна замінити прислівником *скрізь*): *І все, куди не йду, холодні трави сняться* (В. Сосюра). *Дене повернеться — всюди за ним золоте гілля росте* (Григорій Тютюнник). *Скрізь, де не гляну, сучі тумани розляглися* (Леся Українка).

Від підрядних речень місця слід відрізнити підрядні додаткові та означальні, які теж можуть приєднуватися до головного за допомогою сполучних слів *де*, *куди*, *звідки*, проте відповідають на інші, свої, питання. Наприклад, у реченнях *Він знав, (ш о?) куди Варка прати ходила, туди він сам прийшов і сів над водою* (Марко Вовчок). *Знаємо ми, (ш о?) відкіль той сон* (Панас Мирний) підрядні речення відповідають на питання додатка, а не обставини місця і є, отже, додатковими. У реченнях *А на тому місці, (на якому?) де стояла тінь, іскрило сонце широкою плямою* (Панас Мирний). *Мав ще одне пристанище, (яке?) куди тікав щоразу, як набридала йому юрба, що крутиться довкола князя* (Вал. Шевчук) підрядні речення означальні, а не місця.

§ 223

Складнопідрядні речення з підрядними часу

Підрядні речення часу замінюють або уточнюють обставину часу головного речення і відповідають на питання обставини часу (коли? відколи? доки? як довго?).

Підрядні речення часу до головного приєднуються за допомогою сполучних слів *коли*, *відколи*, *поки*, *доки* та сполучників підрядності *коли*, *як*, *тільки*, *як тільки*, *тільки що*, *тільки-но*, *лиш*, *лише*, *ледве*, *скоро*, *щойно*, *вміру того як*, *тимчасом як*, *у той час як*, *з того часу як*, *з тих пір як*, *від тієї пори як*, *після того як*, *перед тим як*, *до того як* та ін., наприклад: *Як тільки літо, так я й в дорогу!* (Леся Українка).

Складені сполучники *після того як*, *перед тим як*, *до того як* можуть розщеплюватися на вказівні слова *після того*, *перед тим*, *до того* і на сполучник підрядності *як* — у такому разі між ними ставиться кома: *Перед тим, як одхилити ляду, вона закриває ліхтар, прислухається* (Леся Українка). *Після того, як провалився тут Лабунець обома колесами зразу, — не їздять* (Є. Гуцало). Якщо такі словосполучення сприймаються як сполучники, то кома між їхніми частинами не ставиться: *Перед тим як вечеряти, Гнат, вийшовши на ганок, тонко зашви́стів* (І. Муратов).

Якщо розщепити складені сполучники на зразок *у той час як*, *з того часу як*, *з тих пір як*, *від тієї пори як*, складовою частиною яких виступає іменник, то речення з підрядного часу перетвориться на підрядне означальне: *З того чого часу? як він почав ясніше формувати свідомість, свої бажання, потребу розумної, живої, корисної праці стала його безпреміною умовою життя* (М. Коцюбинський). *Вже люди, певне, від тієї пори тут не живуть, (від якої пори?) як зраєм попрощались* (Леся Українка). Але в реченні *В той час як вербівські бурлаки розмовляли з робітниками, надійшов сам посесор* (І. Нечуй-Левицький) підрядна частина кваліфікується як підрядне речення часу.

У головному реченні можуть бути вказівні слова *тоді*, *відтоді*, *доти*: *Мати тоді сита, коли діти не голодні* (К. Гордієнко). *Скільки раз листки змінились відтоді, як ми звідсіль їхали, розлучились...* (І. Вирган). *Вони танцювали доти, доки зовсім потомились* (І. Нечуй-Левицький).

Частіше буває, що підрядне речення часу пов'язується безпосередньо з присудком головного речення (не через вказівне слово): *Моєю ти була, ще як Земля із полум'я творилась* (О. Палтовська). *Поки сонце зійде, роса очі виїсть* (І. Карпенко-Качук). *2? мене аж очі рогом полізли від несподіванки, коли я вдихнув Рівнянний запах лісових полуниць* (Ю. Збанацький).

Іноді підрядне речення часу уточнює обставину часу головного речення, виражену повнозначним словом: *Ранком, лиш тільки забринів день, хлопці вже сиділи разом, поглядаючи три-возжними очима надвері* (І. Микитенко). *Щовечора, як зіронька до місяця сходить, молода дівчинонька в садочок виходить* (Леся Українка). *Раз увечері пізенько, як мати заснула, вийшла слухать соловейка, мов зроду не чула* (Нар. творчість).

Складнопідрядні речення з підрядними часу, залежно від виду й часових форм дієслів-присудків в обох його частинах та від значення сполучників і сполучних слів, можуть передавати різні співвідношення між двома супутніми діями (подіями), а саме:

- а) вказують на повний часовий збіг двох дій чи станів: *Влітку, поки козакував одинцем, стеріг рибальську хату отам у затоці, цілий університет пройшов* (О. Гончар). *Поки мати страву носила, батько став частувати старостів* (Г. Квітка-Основ'яненко). *Коли копають картоплю, ключ угорі журавлиний рідною мовою кличе в невідомі краї* (М. Рильський). *Про все на світі забував Андрій Іванович тоді, коли спілкувався з бджолами* (Ю. Збанацький);
- б) вказують на частковий збіг дії, про яку повідомляється в головному реченні, з дією, що про неї мовиться в підрядному, або навпаки (це передається зокрема різним співвідношенням доконаного й недоконаного видів дієслів-присудків): *Коли вона прокинулась, на столі вже горіла свічка* (О. Гончар). *Коли звалювали першого дуба — на хлопців дрібним холодним дощем бризнула роса* (Григорій Тютюнник);
- в) вказують на те, що дія, про яку йшлося в головному реченні, відбувається чи відбуватиметься після дії, названої в підрядній частині: *Коли вийшов син, вона здохнула важко та тяжко і схилила свою голову на груди* (Панас Мирний). *Коли ж картину ухвалить преса й громадськість, — режисер мене почне поважати* (Ю. Яновський). *Ледве Емене встигла схватись, як удвірував* *шов її батько* (М. Коцюбинський). *Тільки що вони обігнули гору, як перед ними блиснула темна хвиля мутної ставка* (Панас Мирний); в останніх двох реченнях слово як — не сполучник, а підсилювальна частка;

- г) вказують на те, що дія, про яку йде мова в головній частині, передєє дії, про яку повідомляється в підрядній частині: *Така пауза завжди буває перед тим, як сутичка доходить вищої своєї точки* (О. Донченко). *Так, тут мала місце жорстока боротьба, поки вдалось знайти правильні співвідношення в подружжі, де кожне вирросло далеко від другого, познайомити їх, приборкати характери* (О. Довженко);
- г) вказують на початкову або кінцеву межу дії, про яку повідомляється в головному реченні: *Відколи Настя вступила в його хату, в хаті стало тихо та весело, мов ангел перелетів її та нав'яв спокій* (М. Коцюбинський). *Як тільки вийдеш за поріг, лишивши рідний клас, немало сонячних доріг тобі розкрилить час* (М. Упеник). *Як заздритим людям, що не мали відпочинку, поки їх не людська втома не валила на часинку* (Леся Українка). *Поти деревогни, покидається гнути* (Нар. творчість).

Особливістю складнопідрядних речень із підрядним часу є те, що реально на час дії, про яку повідомляється в підрядній частині, може вказувати головна частина, як у реченнях *Була середина жовтня, коли я повернувся в рідні ліси* (Ю. Збанацький). *Коли ми вийшли з поїзда, була вже ніч* (Є. Гуцало). *Зовсім розвиднілось, коли вони прибули в Лиманське* (О. Гончар). *Уже сутеніло, коли Горбенко повернувся додому* (Б. Антоненко-Давидович).

Це стосується також речень, у формально головній частині яких є дієслово доконаного виду із заперечною часткою *не*, яке вказує на незавершеність дії (із значенням «не встигнути»). Підрядна частина в таких реченнях починається сполучником як: *Не встиг Тимко обернутися, як чийсь теплі ніжні руки закрили йому обличчя* (Григорій Тютюнник). *Ще не встали вони з-за столу, як задеренчав у повітрі пропелер над самою хатою* (О. Гончар).

Іноді, особливо коли обидві предикативні частини складного речення вказують на теперішній час, підрядне речення ^{ча}су набуває додаткового значення умови: *Коли з любові плаче жінка — всі безпорадні на землі* (Н. Гнатюк). *Навіть шуліка не ^{не}чужих пташенят, коли вони ще в гнізді* (О. Гончар). *Не буде ^{от}Щогля ні мені, ні люду, доки на світі нещаслива буде хоча б «о людина роботяца* (М. Вінграновський). Якщо в такому

реченні сполучники *коли, як, поки* можна замінити сполучником *якщо*, то це речення слід трактувати як умовне (у ньому не йдеться про якийсь конкретний час): *Сумно і смутно людині, (за якої умови?) коли [якщо] висихає і сліпне уява* (О. Довженко). Часом важко однозначно сказати, яке це речення — часове чи умовне, наприклад: *Коли настає відлига, не варто поспішати проскочити лід навіть у чоботях* (З газети).

Якщо підрядне речення пояснює іменник головного речення, то, незважаючи на те що в ньому йдеться про час, його зараховуємо до означальних: *Люблю я ті часи, (які?) як сонце вже встає і промінь свій прозорий на села, на поля так вільно ніжно ле* (М. Рильський). *Настав час, (який?) коли вечірній сутінок швидко западає в нічний...* (В. Барка). *Комаха прокляв день і хвилину; (які?) коли в нього з'явилась думка виїхати з дому* (В. Домонтович).

§224

Складнопідрядні речення з підрядними умови

Підрядні речення умови вказують на умову, за якої відбувається чи могла б відбуватися дія головного речення, і відповідають на питання обставин умови (за якої умови?).

Підрядні речення умови до головного звичайно приєднуються за допомогою сполучників підрядності *якщо, якщо б, якщо... то, якщо... тоді, якби, коли, коли б, як, аби, раз, тільки, хай тільки, чим... тим, що... то*. У головному реченні вказівних слів не буває: підрядне речення умови відноситься до всього головного речення.

Наприклад: *Якщо справді все описане для майбутнього фільму не підійде, тоді давайте краще першу частину кінокартини почнемо з пісні* (О. Довженко). *Коли я тривожуся долями вашими, для мене світлішим стає виднокруг* (Л. Талалай). *Якби оті проміння золоті у струни чарами якими обернути, я б з них зробила золоту арфу* (Леся Українка). *А такий був: неха тільки станеться кому з нашого села пригода — головою ля а вирятує* (Марко Вовчок).

У розмовному мовленні підрядні речення умови до головного можуть приєднуватися також за допомогою лише співвідносного елемента *то, так* у головному реченні (без сполучника); присудок у головній частині такого складнопідрядного речення вживається переважно в наказовому способі: *Дай вам землю під селом, так вас од неї й за вуха не відтягнеш* (А. Головка). *Попороби до поту, то й поїси в охоту* (Нар. творчість); іноді присудок може стояти в дійсному способі: *Не ми будемо стріляти з тих гвинтівок, то вони — по нас* (А. Головка). *Може, вернеться з дороги пані, то ще мене за лінощі скарає* (Леся Українка). *Варто лише прокричати, як на березі Дніпра відразу відгукнеться* (В. Підмогильний). Розмовного характеру надає реченню і сполучник *раз*: *Раз я вже вирішив, то хай так і буде* (Григорій Тютюнник).

Є два типи підрядних речень умови залежно від того, яку вони позначають умову: реальну чи бажану.

Підрядні речення, що виражають реальну умову, за якої можлива дія, про яку йдеться в головному реченні, приєднуються до головного за допомогою сполучників *якщо, як, коли, раз, аби*: *Все можуть зробити людські руки, коли захочуть* (Григорій Тютюнник). *Народ сам скує собі долю, аби тільки не заважали* (М. Коцюбинський). *Раз буде своя збройна сила, то ми повинні мати й своїх командирів* (П. Панч).

Підрядні речення, що виражають бажану умову бажаної дії, про яку йдеться в головному реченні, приєднуються до головного за допомогою сполучників *якби, коли б, якщо б* (присудки в обох частинах такого складнопідрядного речення виражаються дієсловами в умовному способі): *Коли б знав, де впадеш, то соломки підстелив би* (Нар. творчість). *Якби ви знали, паничі, де люди плачуть живучи, то ви б елегій не творили...* *Якби мені черевики, то пішла б я на музики* (З тв. Т. Шевченка).

Підрядні речення умови можуть супроводитися відтінками інших обставин, а саме:

- обставини часу: *Коли в людини є народ, тоді вона уже людина* (Л. Костенко). *Коли чоловік пише для себе, виліває своє горе й радощі, то йому легше стає* (М. Коцюбинський);
- обставини причини: *Не злякає страшний Божий суд, якщо*

- не злякав людський* (О. Довженко). *Як не буде птахів, що і людське серце стане черствим* (М. Стельмах);
- в) обставини мети: *Якщо Україна хоче стати могутньою європейською країною, вона мусить перейняти кращі демократичні традиції гетьманської держави* (3 газети);
- г) обставини допустовості: *Увідкритім бою, якщо й поранено, то тебе врятують товариші* (О. Гончар);
- г) обставини міри й ступеня (приєднуються парними сполучниками *чим... тим, що... то*): *Чим вище піднімались бійці, тим заграва перед ними ширшала, розросталась* (О. Гончар). *Що ближче ми підходили до густих чагарів то голосніше чувся тоскний звірячий плач* (І. Муратов).

§ 225

Складнопідрядні речення з підрядними допустовими

Підрядні допустові речення вказують на умову, всупереч якій відбувається дія, що про неї йдеться в головному реченні, і відповідають на питання обставин допустовості (не зважаючи на що? всупереч чому?).

До головного речення підрядне допустове приєднується сполучниками підрядності *хоч, хоч і, хоч... але, хоч... проте, хай... але, незважаючи на те що, дарма що* та сполучними словами із заперечною часткою *як не, скільки не, куди не, де не, коли не, хто не, що не*. У головному реченні вказівних слів не буває: підрядне допустове речення відноситься до всього головного речення.

Наприклад: *День був душний, незважаючи на те що краплі учорашнього рясного дощу іскрились на траві* (Марко Вовчок) — *Дарма що стояло тихо, сонячне безвітря, листя тріпотіло на деревах вздовж: шляху* (Ю. Смолич). *Хоч було холодно, проте хуторяни, жаліючи кобят, прийшли босі* (О. Гончар). *Скільки не дивись на море, воно ніколи не набридне* (В. Козаченко). *Що мокро на ниві, хай тяжко орати, та я ж переверну ще з'єрмі!* (С. Олійник). *Нехай гримлять кайдани, але встають біди Ці уже нові, ідуть на штурм* (В. Сосюра).

Сполучнику підрядному допустовому реченні може опускатися, тоді на початку головного обов'язково ставляться прохиставні сполучники *а, але, та, однак, проте, зате, все ж: Яка біда, яка чума косила!* — *а сила знову розцвіла* (П. Тичина). *Ще не вдарив мороз, а вже втомлений лист в'яне* (Леся Українка). За своєю структурою такі складні речення наближаються до складносурядних.

Є два основні типи підрядних допустових речень: конкретно-допустові й узагальнено-допустові.

Конкретно-допустові підрядні речення вказують на конкретну умову, всупереч якій відбувається дія головного речення; до головного вони приєднуються сполучниками *хоч, незважаючи на те що, дарма що, хай*: *Хоч на історії дід і не знався, та все ж із ним цікаво було побалакати* (Г. Хоткевич). *Хоч і не зовсім Маруся повеселіла, та усе-таки неначе стала потроху оживати* (Г. Квітка-Основ'яненко). *Тепла все ще не було, дарма що минуло кілька днів березня* (П. Тичина).

Узагальнено-допустові підрядні речення вказують на крайній вияв умови, всупереч якій відбувається дія головного речення; до головного вони приєднуються сполучними словами із заперечною часткою *не*: *Скільки вони не йшли, трясовина не кінчається* (Григорій Тютюнник). *Які слова не були б хороші, а без діла вони полова* (І. Цюпа). *Міцне коріння в родючому ґрунті ніхто не вирве, як би не хотів* (О. Ющенко). *Що б там не кричало, не оглянься* (Т. Шевченко). *Он посіяли дві десятини кукурудзи, роботи багато, а невістка, як не є, все-таки поміч* (С. Олійник).

Складені сполучники *незважаючи на те що, дарма що* на письмі звичайно не розриваються комами: *Вечорами, як верталися з поля, то, повечерявши, — дарма що й завтра як світ 'ти на поле, — не лягали спати, а виходили за ворота й допізна виділи на колодках...* (А. Головка). *Вони наважились покинути небезпечне місце, незважаючи на те що Остапові трудно було "Ускатися в далеку дорогу* (М. Коцюбинський). Але можуть і розриватися, стаючи таким чином логічно наголошеними й інтонаційно виділюваними: *Дарма, що Вовк, а добре розсудив —* (Л. Глібов). *Довго співали дівчата, довго гуляли хлопці, незважаючи на те, що другого дня треба було рано встати* (И. Нечуй-Левицький).

§226

Складнопідрядні речення
з підрядними причини

Підрядні речення причини вказують на обставину, внаслідок якої відбувається чи не відбувається дія, що про неї повідомляється в головному реченні, і відповідають на питання обставин причини (ч о м у? ч е р е з щ о? з якої причини?).

До головного речення підрядні причини приєднуються за допомогою сполучників *бо, тому що, через те що, з тим що, оскільки, що, щоб, позаяк*, а також переважно в діловому й науковому стилях — *завдяки тому що, у зв'язку з тим що, в силу того що, з тієї причини що* тощо: *Мабуть, тому що село коло річки близько, таке все свіже, зелене та ярке* (Марко Вовчок). *На світі вже давно ведеться, що нижчий перед вищим гнеться, а більший меншого тусає та ще й б'є, з тим що сила є* (Л. Глібов). *Оскільки електромотора не було, то динамку крутили руками* (Григорій Тютюнник). *Щасливий я, що народився на твоєму [Десно] березі, що пиву незабутні роки твоєюм'яку, веселу, сиву воду...* (О. Довженко).

У головному реченні вказівних слів не буває. Але якщо складені сполучники *тому що, через те що, у зв'язку з тим що* і под. розчленовуються, тоді в головній частині з'являються вказівні слова, які виступають тут логічно наголошеними обставинами причини: *Чайка квилить над морем тому, що хоче їсти, а не тужить за кимось* (Ю. Яновський). *Напевне, тому й вижив, що бачив не хижі химери і страхіття, а тиху матір з немовлям* (М. Стельмах).

Окрему групу становлять підрядні речення, які вказують на гадану, нереальну причину (до головного вони приєднуються порівняльними сполучниками *наче, ніби, мов*): *Летять, (чому? з якої причини?) мов сила їх незримма підганяє, птахи із вирію* (М. Рильський). *Летєть море, плеще в берег, б'ється в сірі скелі, мов з кайданів хоче вийти на степи веселі* (О. Олесь). *Панотець вертівся на лаві, немовби сидів на грані [на жару]* (Л. Мартович). *А він коня поганяє, нібито й не бачить* [Катерини] (Т. Шевченко). *Обмерзлі кригою дерева дзвонили й лускотіли, неначе вони були скляні* (І. Багрянний). Таким підрядним реченням властивий відтінок обставини міри й ступеня.

Головна й підрядна частини складнопідрядного речення з підрядним причини можуть мати спільний підмет і різні підмети. Наприклад, зі спільним підметом: *Ярема гнувся, бо не знав, не знав, сіромаха, що вирости крила* (Т. Шевченко); із різними підметами: *О пісне/ Тебе ніхто не може побороть, бо вільний дух твоїй правдою повитий* (М. Рильський).

§ 22

Складнопідрядні речення
з підрядними мети

Підрядні речення мети вказують на обставину, заради якої відбувається чи не відбувається дія, що про неї повідомляється в головному реченні, і відповідають на питання обставин мети (н а в і щ о? д л я ч о г о? з якою метою?).

До головного речення підрядні мети приєднуються за допомогою сполучників підрядності *щоб, щоби, аби, хай, нехай, для того щоб, задля того щоб, з тим щоб, з тією метою щоб, в ім'я того щоб* тощо: *Ні ранковий туман, ні будень не завадили сотням киян прийти до храму, щоб прилучитися до священної літургії на честь Архістратиґа Михаїла* (З газети). *Піднімайтесь, не соромтесь, щоб і ви бачили далеко і високо, щоб і вас люди бачили на висоті* (М. Стельмах). *Для того щоб сміх повернув світ, точкою опори має бути власне серце* (Є. Дудар). *Сюю просьбу шлю твоїй музі, хай вона, як зозуленька в лузі, звеселить твого смутного друга* (Леся Українка).

Складені сполучники, як правило, розчленовуються на вказівне слово, яке ставиться переважно в кінці головної частини, і простий сполучник *щоб* (у такому разі між ними ставиться кома): *Зібралися тут лише для того, щоб нудитися* (О. Гончар). *Широкоплечі стави та озера порозлягалися в затишних балках, по нивах, мов задля того, щоб ясне сонце й синє небо повсякчас любувалися та видивлялися у їх чистих, прозорих водах* (Панас Мирний).

Якщо обидві частини складнопідрядного речення з підрядним мети мають спільного діяча (суб'єкт), то присудок у підрядній частині виражається неозначеною формою дієслова відрядне речення — інфінітивне): *Пішла вночі до ворожки, щоб*

поворожити (Т. Шевченко). *Він рад буде навіть поступитися чим-небудь, аби привести діло до кінця* (Панас Мирний). Таке складнопідрядне речення можна перетворити, щоправда не завжди, на просте: *Вийшов з хати карбівничий, щоб ліс оглядіти* (Т. Шевченко). — *Вийшов з хати карбівничий ліс оглядіти*.

§ 228

Складнопідрядні речення з підрядними наслідковими і приєднувальними

Підрядні наслідкові речення вказують на наслідок того, про що повідомляється в головному реченні. Підрядні приєднувальні (супровідні) — містять додаткове повідомлення з приводу того, про що йдеться в головній частині. Ні ті, ні ті речення на питання не відповідають і ні з яким вказівним словом у головному реченні не співвідносяться — його немає і не може бути: ці підрядні речення стосуються головного в цілому.

Підрядні наслідкові речення до головного приєднуються за допомогою сполучника *так що*, який не розчленовується: *Теплий туман слався по полю і налив балку по самі вінця, так що дерева потопали в ньому* (М. Коцюбинський). *Край небана сході помітно блідне, так що в нього вже можна розпізнати сіру пелену розірваних вітром хмар* (В. Кучер). *Молоді, чорняві скрипалі позакидали назад голови, так що на них ледве держались шапки* (І. Нечуй-Левицький). Якщо частину *так* перенести в головне речення, підрядне наслідкове перетвориться на підрядне міри й ступеня: *Молоді, чорняві скрипалі позакидали назад голови так, що на них ледве держались шапки*.

Підрядні приєднувальні речення до головного приєднуються за допомогою сполучного слова *що* в будь-якому відмінку з прийменниками й без них: *Скроні вже срібні, а сам Шґ стрункий, свіжий, смаглюватий, від чого сивина на скронях віддає ще більше* (О. Гончар). *Питання життя і смерті вражали, очевидно, мою дитячу увагу, що й залишилося в мені на все життя, пронизуючи в найрізноманітніших проявах мої творчість* (О. Довженко). *Тихович, який ніколи не стріляв і №*

любив крові, одвернувся від закривавленої дичини, чим образив трохисвого колегу-мисливця (М. Коцюбинський).

І наслідкові, і приєднувальні підрядні речення завжди стоять тільки після головного речення.

§ 229

Порівняльний зворот

Порівняльний зворот належить до стилістичних засобів мови.

Порівняльний зворот, порівнюючи одні предмети з іншими, образно характеризує їх. Наприклад, у реченні *Друзі, висівайте доброту, бо вона, як хліб, потрібна людям* (Д. Луценко) доброта порівнюється з хлібом за допомогою порівняльного звороту *як хліб*.

Порівняльні звороти вводяться в речення за допомогою слів *як, мов, немов, немовби, немовбито, наче, начеб, начебто, неначе, неначебто, ніби, нібито, буцім, буцімто, ніж*: і под.

У реченні порівняльний зворот може бути або членом речення, або неповним підрядним реченням.

У простому реченні порівняльний зворот виступає, як правило, іменною частиною складеного присудка: *Моя любов (яка вона є?) як море, що висохнуть не може* (В. Сосюра). / *сорок літ ішов Франко-сіяч — і спів його звучав не раз як плач, і плач звучав як гімн народу* (Д. Павличко). Рідко — іншим членом речення: *Зима (ч и м?) ніби килимом вкрила землю, тепло їй під снігом*.

Якщо порівняльний зворот виступає членом простого речення, то він комами не виділяється. Наприклад, у реченні *Голова без розуму (яка вона є?) як ліхтар без свічки* (Нар. творчість) слова *як ліхтар* — складений іменний присудок. Таким самим членом речення є вислів *як люди* в першому реченні *Люди як люди. Укожного своя біда* (О. Довженко). У реченні *Під байдаркою ламається крига й наче тоне в глибині моря* (М. Трублаїні) слова *наче тоне* — присудок, однорідний із присудком *ламається* і з'єднаний із ним одиничним сполучником *й*. Тому в цих реченнях коми не потрібні. У реченні

Мов пара іде із вогкої землі, стає на лузі, ніби хмара, в рожево-синюватій млі (П. Василенко) слова *мов пара* так само не треба виділяти комами, бо це підмет (присудки при ньому — *іде, стає*).

У складному реченні порівняльний зворот найчастіше виступає підрядним способом дії: *Між горами старий Дніпро, неначе в молоці дитина, красується, любується на всю Україну* (Т. Шевченко). Іноді він може бути підрядним міри й ступеня: *У тебе голос чистий, як струмок* (Леся Українка); підрядним причини: *Мовчить, наче води набрав у рот* (Нар. творчість).

Такий порівняльний зворот не можна вважати членом простого речення, тому що він, як правило, має якийсь головний член речення, найчастіше — підмет, присудок при якому домислюється з головного речення: *Мигтіли дні, як [мигтять] п'яти марафонця* (Л. Костенко). Нерідко в такому порівняльному звороті буває також обставина, яка явно стосується пропущеного присудка: *Двір заріс споришем та зеленів, неначе лука [зеленіє] повесні* (М. Коцюбинський). Якщо ж у ньому немає жодного з головних членів, то обставина вказує, що їх тут треба домислювати: *В небі чистім і прозорім сонце сяє, наче [воно сяє] в морі* (М. Рильський). *Душа летить в дитинство, як [птаха летить] у вирій* (Л. Костенко).

Порівняльний зворот, який виступає неповним підрядним реченням, виділяється з обох боків комами. Наприклад, у складному реченні *Неволя, як той чад, задурманила людям голови* (Панас Мирний) слова *як той чад* є неповним реченням зі своїм синтаксичним центром, у якому з контексту домислюються присудок і два додатки: *як той чад задурманює людям голови*. Так само в реченні *Час летів, немов на крилах, і, мов сон, життя минало* (Леся Українка) порівняльні звороти *немов на крилах* і *мов сон* є підрядними реченнями, у першому з яких пропущено синтаксичний центр *він летів (немов він летів на крилах)*, у другому — присудок *минає (мов сон минає)*. Тому ці порівняльні звороти виділено комами.

Виділяються комами порівняльні звороти *як звичайно, як і раніше, як навмисне, як правило, як виняток, як один: І всі ми, як один, підняли вгору руки, і тисячі молотів о камінь загуло* (І. Франко). *Щастя! Воно прийшло, як завжди, неждано-негадано* (О. Гончар).

Не виділяються комами порівняльні звороти, що входять

до стійких лексичних словосполучень (фразеологізмів) на зразок *холодний мов лід, білий як стіна, почервонів як рак, упав як підкошений, дивиться як теля на нові ворота* тощо: *Посипався як з решета наглий краплистий дощ, а далі полив як з відра* (І. Нечуй-Левицький).

Не виділяються комами вислови зі словами *як, ніж*; які стоять після слів *більш, менш, не раніше, не пізніше, не довше, не далі*: *Продуктивність праці зростає більш ніж удвічі. Не далі як учора ми мали розмову про це*.

§230

Складнопідрядні речення з кількома підрядними

У складнопідрядному реченні до одного головного може приєднуватися не тільки одне, а й два або більше підрядних речень.

Складнопідрядні речення з кількома підрядними поділяють на чотири різновиди: складнопідрядні з однорідною супідрядністю, складнопідрядні з неоднорідною супідрядністю, складнопідрядні з послідовною підрядністю, складнопідрядні мішаного типу.

У складнопідрядному реченні з однорідною супідрядністю два або більше підрядних того самого виду однаково залежать від того самого слова головного речення: *Я люблю, щоб сонце гріло, щоб гукали скрізь громи, щоб нове життя будило рух і гомін між людьми* (П. Грабовський). Тут від присудка *люблю*, що в головному реченні, однаково залежать три підрядні додаткові (відповідають на те саме питання кого? Що?). Такі підрядні речення до головного приєднуються, як правило, однаковими сполучниками. Але можуть вживатися також різні сполучники чи сполучні слова: *Тихо розмовляли, наказували, як бути з хлібом, що треба продати, що купити, чим засіяти пари і що сіяти по озимині* (С. Скляренко).

Супідрядні однорідні речення можуть з'єднуватися між собою сполучниками сурядності (як однорідні члени). Якщо

такі два однорідні супідрядні речення з'єднано неповторюваним сполучником /, *та* (= /), *або*, *чи*, то кома між ними не ставиться незалежно від того, чи сполучник підрядності (або сполучне слово) повторюється на початку кожного підрядного речення, чи стоїть тільки перед першим: *Так буває лише рання весна, (коли?) коли пробуджується степ і розімліла від сонця земля сповнюється чарами материнства* (І. Цюпа). *Події, що про них гомін ходив у народі і що до них закликали всі оті промовці на ярмарку, тепер уже здавалися не химерою, а неминучою дійсністю* (А. Головка).

У складнопідрядному реченні з неоднорідною супідрядністю два або більше підрядних по-різному залежать від того самого головного речення.

Неоднорідними є підрядні речення різного виду: (коли?) *Коли був хлопчиком на Десні, мені хотілось, (чого?) щоб дикі пташки сідали мені на голову і на плечі не тільки в снах* (О. Довженко). Тут до головного речення *мені хотілось* приєднано підрядне обставини часу (починається сполучним словом *коли*) і підрядне додаткове (починається сполучником підрядності *щоб*). Ці супідрядні речення неоднорідні.

Неоднорідними є й ті підрядні, які хоч і одного виду, проте стосуються різних слів у головному реченні: *Ми працюємо, (яку?) що в творчість перейшла, і музику палку, (яку?) що ніжно серце тисне* (М. Рильський).

У складнопідрядному реченні з послідовною підрядністю перше підрядне залежить від головного, друге — від першого, третє — від другого і т. д.: *Я син народу, (якого?) що вгору йде, (незважаючи на що?) хоч був запертий в льох* (І. Франко). Ці підрядні так і називаються: підрядне першого ступеня (*що вгору йде*), підрядне другого ступеня (*хоч був запертий в льох*) і т. д.

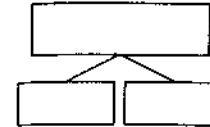
У такому реченні можуть опинитися поряд два сполучники чи сполучні слова: *Вишувало серце, що, як тільки зміцніють синові крила, не втримати його в хаті* (О. Гончар). Між ними звичайно ставиться кома.

Але якщо далі йде друга частина сполучника *то, так*, то кома між ними не ставиться: *Отут, серед цвіту, здається, III° якби людина навчилася мудрості в дерев, то не була б ворогом самій собі й природі* (Є. Гуцало). Тут до головного речення за допомогою сполучника *що* приєднано не просто підрядні пер-

того та другого ступеня, а ціле складнопідрядне речення *...якби людина навчилася мудрості в дерев, то не була б ворогом самій собі й природі*, частини якого не можна переставити місцями за принципом підпорядкованості.

Ці відношення схематично можна зобразити так (угорі — головне, під ним — підрядні):

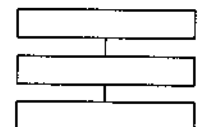
**3 однорідною
супідрядністю**

**3 неоднорідною
супідрядністю**

**3 послідовною
підрядністю**

У складнопідрядному реченні мішаного типу поряд існують однорідна й неоднорідна супідрядність, супідрядність і послідовна підрядність.

Наприклад, у реченні *Треба було ще глибоко розуміти, (кого? що?) що мова тільки та невичерпно багата й гарна, (яка?) яка виплекана твоїм рідним народом, яка живиться із народних джерел, (яких?) що ніколи не замулюються* (П. Панч) перше (*мова багата й гарна*), третє (*яка живиться*) і четверте (*що не замулюються*) підрядні одне до одного приєднані способом послідовної підрядності, а друге (*яка виплекана*) і третє (*яка живиться*) — з'єднані між собою як однорідні супідрядні.

Ще більш складні підрядні відношення між предикативними частинами в реченні */ коли ми так стоїмо і на мене хвилями напливають уривки згадок про сьогоднішній вечір, хаотична суміш звуків, барв, думок, почуттів, сказаних слів, мені починає здаватися, що все, що було сьогодні ввечері, було химерою, що не було нічого, що ієратичний спокій господаря, коли він говорив, був удаваний, що в ньому сьогодні немає вже віри, що ті думки, які він плекав у собі протягом століть, стали нетривкі, ланки — розірвалися* (В. Домонтович). У цьому складнопідрядному реченні головне — *мені починає здаватися*. До нього по-різному приєднано одинадцять підрядних. Перше (*ми стоїмо*) і друге (*напливають уривки, суміш*) — супідрядні однорідні; так само супідрядні однорідні між собою третє (*все було химерою*), п'яте (*не було*), шосте (*спокій був удаваний*), восьме (*немає*), дев'яте (*думки стали нетривкі*) й одинадцять

(ланки розірвалися). Між першою (підрядні часу) і другою (підрядні підметові) групами однорідних супідрядних речень існує неоднорідна супідрядність. А третє (що було), сьоме (він говорив) і десяте (він плакав) підрядні приєднані до попередніх підрядних за принципом послідовної підрядності.

Буває також, коли одне підрядне речення приєднується відразу до двох чи більше головних, пов'язаних між собою сурядним зв'язком: *Море так невинно голубіє під стінами скель і сонце так світить ласкаво, що аж каміння сміється* (М. Коцюбинський). Тут підрядне речення міри й ступеня уточнює вказівне слово *так* водночас в обох головних реченнях. Між такими головними реченнями, якщо вони з'єднані неповторюваним сполучником /, *та* (= *i*), *або*, *чи*, кома не ставиться.

§ 231

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ в складнопідрядному реченні

Між простими реченнями (предикативними частинами), що входять до складнопідрядного, звичайно ставляться коми: *Чомусь саме сьогодні нараз перед ним з'явилось те питання, від котрого він так ніби тікав досі, хоч і передчував, що воно колись прийде* (Г. Хоткевич). *Вона плакала, як мала дитина, і не зводила очей з того місця, де стояв на морі човен, доки небо одразу вияснилось, доки перестав вітер, неначе втік з моря на степи, щоб нагулятися ще на степах досхочу на роздоллі* (І. Нечуй-Левицький). У першому прикладі є чотири синтаксичні центри, а отже, і чотири прості речення, і всі вони відділені одне від одного комами. У другому — сім простих речень: частина *як мала дитина* — неповне речення з пропущеним присудком *плаче*, приєднане сполучним словом *як*; *неначе втік з моря на степи* — теж неповне речення з пропущеним підметом *він* (вітер); підрядна частина *щоб нагулятися..* — інфінітивне речення.

Але кома не ставиться перед підрядним реченням, якщо перед ним стоять частки *не*, *і*: *Мене цікавить не як це сталося, а які можливі наслідки цього факту. Треба бути уважним до обставини цьому не сприяють.*

При складених сполучниках і сполучних словах на зразок *тому що, через те що, незважаючи на те що, внаслідок того що, для того щоб, замість того щоб, після того як, у той час як, з тих пір як* тощо кома ставиться лише один раз: або перед усім сполучником, або тільки перед *що, щоб, як*; отже, можна записати і так: *На морі ставало темно, тому що з берега насувала важка чорна хмара* (О. Донченко), і так: *На морі ставало темно тому, що з берега насувала важка чорна хмара*. У другому варіанті більше уваги звертається на причину.

Не ставиться кома між двома головними або двома однорідними супідрядними реченнями, якщо вони з'єднані неповторюваним сполучником / (*й*), *та* (= *i*), *або*, *чи*: *Коли він торкався до струн скрипки, все на світі зникало і залишалася тільки музика* (В. Собко). *Добре було б, коли б саме тепер хтось заглянув до нас в гості чи хоча б мама почала співати* (М. Стельмах). *Неприємно, коли п'явка впивається в жижку чи коли гавкають на тебе чужі пси або гуска сичить коло ніг* (О. Довженко).

При збігові двох сполучників чи сполучних слів кома між ними не ставиться (і не робиться пауза), якщо в другому підрядному реченні є співвідносні слова *то, так*: *Певно, не забула того, що якби дід Улас не приберіг, то пропала б* (Панас Мирний). *Домашні знали добре всі норози Кирила Івановича, і коли наставали такі часи, то всі куди можна ховалися, щоб не стрітисся з ним, не підбігти під гарячу руку* (Панас Мирний). *Був я трохи спочив на селі літом — та як вернувся додому та вскочив відразу у всякий клопіт та працю, так здоров'я й пропало* (М. Коцюбинський). *Скирта вже потемніла від негоди, та коли станеш виривати соломку, лаштуючи для себе затишне кубло, то вона дихне тобі в обличчя стужавілими і злежаними пахощами осені* (Є. Гуцало). *Але якщо, наприклад, в останньому з наведених прикладів викинути співвідносне слово *то*, між сполучниками *та* і *коли* треба ставити кому (і робити паузу): *Скирта вже потемніла від негоди, та, коли станеш виривати соломку, лаштуючи для себе затишне кубло, вона дихне тобі в обличчя стужавілими і злежаними пахощами осені.**

Якщо перший сполучник протиставний (*а, але, однак, проте, зате* і т. д.), то кома після нього взагалі не ставиться (і не робиться пауза): *Цар Микола III (волю) приспав. А щоб*

збудить хиренну волю, треба миром, громадою обух сталить (Т. Шевченко).

Тире між підрядним і головним реченнями ставиться тоді, якщо друга частина вимовляється з різким підсиленням тону: *Щоб жити — ні в кого права не питаюся* (П. Тичина). *Хто волю хоче вбити — загине* (Д. Павличко).

Іноді тире ставиться між головним і підрядним, якщо головне речення неповне (на місці тире робиться довша пауза): *З одного боку, весь час пильнуй, щоб на тебе турки й татари не наскочили, а з другого боку — щоб поляки не задусили* (С. Тельнюк).

Крапка з комою ставиться між двома однорідними су-підрядними реченнями, якщо вони далекі за змістом або мають свої розділові знаки: *Я люблю їхати на поле тоді, як ниви зеленіють та хвилюються зеленими хвилями; коли обважнілі колоски черкаються об голову, об вуха] коли ниви поцяцьковані синіми волошками та червоними маками* (1. Нечуй-Левицький).

Поміркуйте

1. Що є спільне для всіх обставинних підрядних речень?
2. Чим подібні за будовою і чим різняться між собою підрядні речення місця і часу?
3. Як відрізнити одне від одного підрядні речення часу і умови? Чи завжди це можливо?
4. Як відрізнити між собою підрядні речення причини і мети?
5. Яка особливість підрядних речень наслідкових і приєднувальних порівняно з іншими підрядними?
6. Коли порівняльні звороти виступають членами речення, а коли — підрядними реченнями і якими найчастіше?
7. Як можуть ускладнюватися складнопідрядні речення?
8. Коли між двома частинами складнопідрядних речень кома не ставиться?

Інші складні речення

§232

Складне безсполучникове речення

Складне речення, частини якого поєднані між собою лише за допомогою інтонації — без сполучників і сполучних слів, називається **складним безсполучниковим**.

У складному безсполучниковому реченні немає головного й залежного речень, і все-таки між його частинами можуть бути різні смислові зв'язки. Залежно від цього складні безсполучникові речення поділяють на:

речення з відносно рівноправними, незалежними одна від одної частинами: *На білу гречку впали роси, веселі бджоли одгули, замовкло поле стоголосе в обіймах золотої мли* (М. Рильський); між такими частинами існує зв'язок, близький до сурядного; вони, як і складносурядні речення, можуть мати спільний член: *При світлі волі всі краї хороші, всі води гідні відбивати небо, усі гаї подібні до Едему!* {Леся Українка};

речення з відносно залежними частинами, одна з яких пояснює, доповнює іншу: *Будеш сіяти з сумом — вродить печаль* (М. Стельмах); між такими частинами існує зв'язок, близький до підрядного; їх, щоправда не завжди, можна перетворювати на складнопідрядні речення: *Якщо будеш сіяти з сумом, то вродить печаль*.

Складні безсполучникові речення з відносно рівноправними частинами можуть виражати:

- а) одночасність подій: *Місяць на небі, зіроньки сяють, тихо по морю човен пливе* (Нар. творчість); такі речення становлять незамкнений ряд, предикативні частини в них можна переставляти місцями;
- б) послідовність подій: *Все море зараз спузирило, водою мов в ключі забило, Енеп тут крикнув як на пуп* (1. Котляревський). *Пригріло сонечко, обсохла земля, потягло орача в поле* (М. Коцюбинський); такі речення так само

становлять незамкнений ряд, але предикативні частини в них не можна переставляти місцями;

- в) рівнозначність подій (у поетичному мовленні): *Літа орел, літа сизий попід небесами, гуля Максим, гуля батько степами, лісами* (Т. Шевченко). *Не зозуля в лузі затужила, не пташина в тузі голосила, то сестричка лист писала, на сторону посилала* (Ю. Федькович); такі речення, як правило, мають однотипну, паралельну побудову і становлять замкнений ряд.

Складні безсполучникові речення з відносно залежними частинами об'єднують по дві предикативні частини і, таким чином, становлять замкнений ряд. Вони найчастіше виражають:

- а) причинно-наслідкові відношення: *Не кидай іскру в солону: і сама згорить, і село спалить* (Нар. творчість). *Забудеш рідний край — тобі твій корінь всохне* (П. Тичина). *Людство не усвідомить себе як єдине ціле — не буде йому добра* (О. Гончар);
- б) умовно-часові відношення: *Минали дні — брат не повертався. Прийде осінь — у засіках буде хліб золотий* (Зтв. О. Десняка). *Зрубав дерево — посади два* (Нар. творчість). *Трапиться слово зрадливе — геть його, сину, гони!* (Б. Олійник);
- в) з'ясувально-доповнювальні відношення: *Наука — не пиво: в рот не наллєш* (Нар. творчість). *Всім же ясно, навіть дітям: земля велика* (О. Довженко). *Коло при мерклого багаття точиться некваплива бесіда — кожне докидає до її повільного вогню по слову, по двоє* (Є. Гуцало);
- г) зіставно-протиставні відношення: *Не русалонька блукає — то дівчина ходить* (Т. Шевченко). *Ми вийшли з льоху — чи вернемось у льох?! З тюрми ж ми вийшли — знову у тюрму?!* (І. Драч). *Сполохані орли злітають у небо, сполохані жаби стрибають у болото* (Є. Дудар).

Нерідко, особливо в описах, безсполучниковим зв'язком об'єднуються кілька предикативних частин, між якими можуть існувати різні відношення. Наприклад, у реченні *Вони пристали до старої-престарої — хтозна-яких часів — греблі, —*

тільки дві чи три палі чорніли у воді, в глибині, певно, тут колись був міст, сама гребля осунулася, поросла бур'янами, травою — ледве вгадувалася (Ю. Мушкетик) таких частин п'ять: друга, третя й четверта частини уточнюють образ, названий у першій (*стара-престара гребля*), остання — висновок, узагальнення з повідомлення, що міститься в четвертій частині.

Складні безсполучникові речення емоційніші, інтонаційно багатші, ніж складносурядні й складнопідрядні. Тому вони частіше вживаються в розмовному та художньому стилях, ніж у науковому й діловому.

У складних безсполучникових реченнях важливу роль відіграє інтонація — саме завдяки їй передаються різні відтінки зв'язку між окремими частинами складного речення. На письмі інтонація відображається за допомогою розділових знаків: коми, крапки з комою, двокрапки, тире.

§233

Розділові знаки

в складному безсполучниковому реченні

Кома ставиться між відносно рівноправними частинами складного безсполучникового речення: *Місяць на небі, зіроньки сяють, тихо по морю човен пливе* (Нар. творчість). *Небо прорізали вогняні стріли, ударив грім, на пильних дорогах знявся вихор, закрутився клубком і помчав у жита* (О. Десняк).

Крапка з комою ставиться між відносно рівноправними частинами складного безсполучникового речення, якщо ці частини далекі за змістом або мають свої розділові знаки: *Дощ давно вже перестав; хмари розійшлися; вплив ясний місяць, заглянув у вікна, а на долівці й по стінах розмальовував чудні якісь Узори* (Панас Мирний). *Дощ поступово затихає; навколо світлішає* (Ю. Збанацький).

Часом і в таких реченнях ставляться лише коми: *Трамонман дмухав з берега, був місяць січень чи лютий, море замерзло на сотню метрів, на морі розходилися хвилі, на обрії вони були*

чорні з білими гривами, добігали до берега напроти вітру, вітер збивав з них білі шапки (Ю. Яновський).

Двокрапка ставиться між двома відносно нерівноправними частинами складного безсполучникового речення, якщо друга частина:

- а) виражає причину того, про що повідомляється в першій частині (до неї можна поставити питання *чому?*, а перед нею — вжити сполучник *бо*): *Не кидай іскри в солому, і сама згорить, і село спалить* (Нар. творчість). *Вже пахло морем: ось-ось воно мало з'явитися із-за обрїю* (О. Гончар). *Ще не вмерла Україна, але може вмерти: ви самі її, ледачі, ведете до смерті!* (Б. Грінченко);
- б) доповнює або розкриває зміст першої частини (до неї можна поставити питання *що?* а *що саме?* який? як? і що побачив?): *Мені відкрилась істина печальна: життя зникає, як ріка Почайна* (Л. Ко-стенко). *Поглянь у себе: море там вирує, міниться і грає* (Л. Горлач).

Але якщо хочуть інтонаційно виділити другу частину, тоді ставлять не двокрапку, а тире: *Не копай іншому яму — сам упадеш* (Нар. творчість). *На ярмарку почуто поміж людом — Устима вбито* (Марко Вовчок).

Тире ставиться між двома відносно нерівноправними частинами безсполучникового складного речення, якщо:

- а) перша частина вказує на час або умову того, про що мовиться в другій (перед першою частиною можна, як правило, поставити сполучники *коли, якщо, хоч*): *Утоваристві лад — усяк тому радіє* (Л. Глібов). *Гаї шумлять — я слухаю. Хмарки біжать — милуюся* (П. Тичина);
- б) друга частина виражає наслідок або висновок із того, про що мовиться в першій (до неї можна поставити питання *і який наслідок?* і *що це означає?*): *Танцюють зорі — на мороз чималій показують* (М. Рильський). *Вже купол на Аскольдовій Могилі зійшов хрестом — розцвів золотоквіт!* (Р. Лубківський);
- в) зміст обох частин зіставляється або протиставляється (між ними можна поставити сполучники *а, наче*): *Любов і надія не в зорях, не в морі — між людьми поради*

питати / (Леся Українка). *Гляне — холодною водою обіллє* (Марко Вовчок).

Проте іноді там, де за правилами в складному безсполучниковому реченні мало б стояти тире, ставляться й коми: *Годинник не тенька дзвінка, в кімнаті моїй тишина* (В. Сосюра). *Літо дбає, зима поїдає* (Нар. творчість).

§234

Складні синтаксичні конструкції

Предикативні частини складних речень, які складаються з трьох та більше простих, можуть бути поєднані різнотипними граматичними зв'язками: сурядним і підрядним, сполучниковим і безсполучниковим. Такі речення називаються **складними синтаксичними конструкціями**.

Можливі різні варіанти таких поєднань.

1. У складному реченні може співіснувати безсполучниковий і сурядний сполучниковий зв'язки. Причому за допомогою сполучника сурядності приєднується, як правило, остання частина, що надає всьому реченню характеру завершеності: *Вітрило напнулось, хвиля загомоніла, і човен помчав прудко* (І. Драч). *Виходиш із лісу — в голову тобі цілять сонячні стріли, спека оповиває твоє тіло, в'ялить думки, і ти стаєш її безвольним бранцем. Дивишся вгору — світло заливає очі, сліпить; опустиш погляд на землю — відбите від землі, воно теж починає різати зір, і ти примружуєшся, кліпаєш...* (З тв. Є. Гуцала). А в реченні *Минає літо, осінь вже бреде, лісів багрець торкнувся вересневий, і пахне чебрецем, і листя де-не-де, кружляючи, лягає під дерева* (Л. Тендюк) повторюваний сполучник створює враження незавершеності.

2. Сурядним зв'язком можуть об'єднуватися як окремі синтаксичні блоки складнопідрядні речення одне з одним або з незалежними реченнями — таким чином виникають складні Речення із сурядністю й підрядністю.

Сурядним зв'язком об'єднується складнопідрядне речення з незалежним і навпаки: *Спустився вечір, і одразу похо-*

лоднішало, хоч удень була нестерпна спека (О. Гончар). *Серце в нього щеміло, немов хто стискав його в жмені, однак він не міг спинити бажання хоч раз у житті зазнати того щастя* (М. Коцюбинський). Тут у першому випадку до незалежного речення за допомогою сполучника сурядності / приєднано складнопідрядне речення з підрядним допустовим, у другому — до складнопідрядного речення з підрядним способу дії за допомогою сполучника сурядності однак приєднано незалежне речення.

Може бути й кілька таких синтаксичних блоків, об'єднаних сурядним зв'язком: *Хтось нараяв їй писати у військкомат, і вона написала, й через два тижні надійшло їй пояснення, що податки з неї стягнуто неправильно, оскільки вона солдатська жона і солдатська мати і має право на пільги, й що військкомат поклопочеться за неї* (Ю. Мушкетик). Тут перша й друга частини — незалежні речення, до них приєднано складнопідрядне речення з однорідною й послідовною підрядністю.

Сурядним зв'язком об'єднуються між собою складнопідрядні речення: *Як швидко минають дні, коли в людини є хліб і вода, і як повільно течуть вони, коли немає ні ковтка води* (С. Скляренко). Тут два складнопідрядні речення з підрядними умови поєднані між собою сполучником сурядності і: У реченні *Недарма деякі люди життя своє присвячують, щоб вбудувати й дослідити своє генеалогічне дерево, бо людина — єдина істота, яка має відчуття історії, і коли відчуття в ній згасає, вона морально дичавіє* (Вал. Шевчук) перший із таких блоків являє собою складнопідрядне речення з послідовною підрядністю, другий — складнопідрядне з підрядним умови, яке стоїть перед головним реченням.

3. Безсполучниковим зв'язком як окремі синтаксичні блоки можуть об'єднуватися складнопідрядні речення одне з одним або з незалежними реченнями — таким чином виникають складні речення з безсполучниковим зв'язком і підрядністю.

Безсполучниковим зв'язком об'єднуються складнопідрядне речення з незалежним і навпаки, причому між цими блоками можуть бути відношення як рівноправності, так і нерівноправності: *Дитина — дзеркало родини; як у краплі води відбивається сонце, так у дітях відбивається моральна чистота матері і батька* (В. Сухомлинський). *Як мала у тебе сила, то*

з гуртом єднайся ти: вкупі більше зробиш діла, швидше дійдеши до мети. Щастя дурно не дається: тільки той його придбає, хто за його в бої б'ється (3 тв. Б. Грінченка).

Безсполучниковим зв'язком об'єднуються між собою складнопідрядні речення — то як рівноправні: *Хто визволяєть-ся сам, той буде вільний, хто визволить кого, в неволю візьме* (Леся Українка). *Не може кермувати той людьми, хто сам не бачить шляху із п'їтьми, не може дати волю той народу, хто душу закував у темноту* (Д. Павличко). *Щоб шанувати, треба мати талант; щоб заздрити, таланту не треба* (Григір Тютюнник), — то як нерівноправні: *Невдача мовби примирила нас з тими, від кого ми досі уперто намагалися відірватись: беремося тепер спільно обмірковувати становище, в яке тут разом потрапили* (О. Гончар).

4. В одному реченні може співіснувати сполучниковий і безсполучниковий, сурядний і підрядний зв'язки, наприклад: */я подумав: як то добре отако вірити в когось, покласти на когось, але все те до пори, бо надходить час, і ти мусиш узяти на себе всю відповідальність не тільки за власне життя, а й за життя інших, близьких, а часом і не близьких людей та справи* (Ю. Мушкетик). Тут перше і друге речення поєднані безсполучниковим зв'язком, третє приєднане до другого за допомогою сполучника сурядності *але*, четверте й п'яте, які разом становлять синтаксичний блок — їх поєднує сполучник /, приєднані до попередньої частини за допомогою сполучника підрядності *бо*. У реченні *Але землю вкриває асфальт і бетон, небо затягується димами і ревом моторів, і кудись шалено, в метушливій тривозі летить життя, засмоктує і не залишає тієї чистої години для душі, коли можна замислитись над собою і подумати про головне* (Є. Сверстюк) перша і друга частини пов'язані безсполучниковим зв'язком, третя приєднана сурядним, четверта — підрядним. У реченні *Гудуть два бубни, ухкають брязкальцями, рвуться на скрипках струни, зубатий рубель гризе качалку, заслінка деренчить, жалибно дзвенить під ногами, — танцюють дерева, хилитаються з боку на бік хати, танцюють цигани, танцює ведмідь з кільцем у носі, а козак іде видрібця, а козак притупує, відтак зриває з голови шапку і летить, неначе шуліка, по колу, перекидається в повітрі, б'є ногами та долонями по землі, аж курява встає* (Ю. Мушкетик) перші вісім предикативних частин об'єднані безсполучниковим зв'яз-

ком, дев'ята й десята приєднані за допомогою сполучника сурядності *a*, одинадцята й дванадцята — за допомогою сполучників підрядності *неначе*, *аж*.

Розділові знаки між кожними двома частинами таких складних синтаксичних конструкцій ставляться так само, як і між будь-якими двома частинами складносурядних, складно-підрядних чи складних безсполучникових речень.

±221

Період

Період — це розгорнуте речення, у першій, більшій, частині якого за допомогою періодичного повторення однотипних елементів дається докладна картина чогось, а в другій, меншій, — робиться висновок чи підсумок.

Період має чітку двочленну будову.

Основу першої частини становлять періодично повторювані, з однаковими або однотипними зачинами:

- а) однорідні члени речення: *Ні насторожений шуліка, що годинами кружляє високо в небі; ні невідомий вершник, що вряди-годи беззвучно проскочить по обр'ю; ні чабан, що маячить на далеких толоках в текучому мареві, — ніщо не розвіє, ніщо не порушить степового величного спокою* (О. Гончар); тут у першій частині маємо три однорідні підмети (із залежними від них підрядними означальними реченнями), у другій — узагальнювальне словоніщо;
- б) незалежні речення: *Повитягались гострі шпилі, одділились окремі каміння, перетворились у білий мармур, одяглися в різьбу, — / став перед нами острів із моря — весь як Міланський собор* (М. Коцюбинський); тут у першій частині є, власне, два речення, але однотипні однорідні присудки в другому створюють враження періодичної повторюваності речень; *Ще цвіло жиливе ведмедяче вушко, хоч кілька жовтих округлих квіток, прибитих нічними приморозками, лежало біля кореня, ще синіла одинока квіткаррозпарованих братків, ще зеленіли оповиті мишис-*

тим синім оксамитом молоді пагініці, — одначе осінь уже владно господарювала в лісах, і оголені кущі червоніли продовгуватими коралами (М. Стельмах);

- в) однорідні супідрядні речення: *Коли в грудях моїх тривога то потухає, то горить; коли загублена дорога, а на устах любов тремтить; коли уся душа тріпоче, як білий парус на човні, — тоді рука моя не хоче пером виводити пісні* (М. Рильський) — тут тричі повторюються підрядні речення умови; *Нехай ідуть одвічними шляхами планети в чорній глибині, нехай однаково чоло з димами схиляють в море наші дні, нехай у лапах нашої гордині в безодню тріпає земля, — на бій із вами виступить однині душа знеможена моя!* (Т. Осьмачка) — тут так само тричі повторюються підрядні речення допустовості (в основі обох конструкцій лежать складнопідрядні речення з однорідною супідрядністю).

Проте період може починатись і членом головного речення з тим, що далі в першій частині йтиме періодичне повторення однотипних підрядних речень, а в другій — основна частина головного речення: *Великій і чистій воді, що живить, свіжить нас і поїть, що студить по спраглим труді, по бої гарячим спокоїть, що стомленим сні навіва, що юних на подвиги будить, — мої найчистіші слова хай жертвою чесною будуть* (М. Рильський).

Близькі до періоду за своєю структурою і такі, наприклад, синтаксичні конструкції: *Нехай обдурений сном, нехай осміяний без жалю, нехай замість весни і раю осінній місяць за вікном, нехай! Але в душі моїй яка цвіла весна рожева! Пахтіли, дихали дерева!* (О. Олесь). *Дзвін шабель, пісні, походи, воля соколина, тихі зорі, ясні води — моя Україна* (В. Сосюра).

Друга частина періоду, як правило, містить узагальнювальне слово, головне речення, узагальнювальний або протиставний вислів.

Перша частина періоду вимовляється звичайно з поступовим підвищенням тону і прискоренням темпу, а друга — з пониженням тону й уповільненням темпу. Між цими частинами в усній мові обов'язково робиться більша або менша пауза, а на письмі ставиться кома й тире: *Коли згадаємо, на якому маленькому клаптику землі розташовувався Верхній Город Ярослав Мудрого дев'ятсот років тому, і коли згадаємо, що сто*

п'ятдесят років тому на Хрещатику були тільки шинки й винокурні, коли загаємо, що дев'ятнадцяте століття Київ зустрів, маючи лише кілька десятків кам'яних будинків і являючи собою, як зазначав один мандрівник, «тільки спогоди та надії великого міста», — то тільки тоді побачимо, до яких фантастичних розмірів розрослося наше місто нині (П. Загребельний).

Період властивий піднесеній мові. Він вживається в художньому та публіцистичному стилях.

Поміркуйте

1. Які є два види складних безсполучникових речень і які смислові відношення між подіями вони виражають?
2. Як залежить вживання розділових знаків у складному безсполучниковому реченні від смислових відношень між його частинами?
3. Як читаються розділові знаки між частинами складного безсполучникового речення?
4. Як будуються складні синтаксичні конструкції?
5. Яку будову має період і з якою інтонацією промовляємо його складові частини?

ЧУЖЕ МОВЛЕННЯ

§ 236

Поняття про пряму мову й слова автора

Чиєсь висловлювання чи думку можна передати за допомогою прямої, непрямої, невластиве прямої, вільної прямої, згодної прямої або авторської мови.

1. Чуже висловлювання чи думка, передані від імені того, кому вони належать, називають **прямою мовою**.

Пряма мова дає змогу відтворити всі особливості живого усного мовлення: експресію, звертання, вигуки тощо. Вона зберігає не тільки зміст висловлювання, а й його лексичні, граматичні й стилістичні особливості: — *Васильку, го-ов! А йди сюди!* — гукнув з подвір'я батько (М. Коцюбинський). Пряма мова при цьому становить окреме речення або кілька речень.

При прямій мові є слова автора, які вказують, кому належить дане висловлювання чи думка. Слова автора, як правило, містять дієслова на позначення процесу мовлення (*сказав, промовив, обізвався, відповів, вигукнув, прошепотів, бовкнув, додав*), думання (*подумав, засумнівався, загадав, міркував, розмірковував, вирішив, розсудив*), емоційного стану мовця (*зрадів, повеселів, розчулився, розхвилювався, зітхнув, засумував, зажурився, похнюпився, завагався, скинувся, здригнувся*), мети мовлення (*поцікавився, нагадав, утішив, заспокоїв, турбувався, запитав, перепитав, просив, умовляв, звелів, наказав, запропонував, поскаржився, пожалівся*). Слова автора використовуються для характеристики як самого мовлення, так і персонажів, обставин, за яких відбувається мовлення. Вони можуть стояти перед прямою мовою, після неї або всередині.

Якщо слова автора вжито перед прямою мовою, то в них звичайно стоїть спочатку підмет, потім — присудок; якщо ж після чи всередині — то спочатку йде присудок, потім — підмет: *Бабуся питає: «А що, дітки? Чого прийшли, мої соколята?» «А що, дітки?» — питає бабуся. — Чого прийшли, мої соколята?» (Марко Вовчок). «А що, дітки? Чого прийшли, мої соколята?» — питає бабуся.*

Різновидом прямої мови є діалог. **Діалог** — це розмова двох або більше осіб. Окремі повідомлення й запитання, з яких складається діалог, називаються репліками. При репліках слова автора часто бувають відсутні. (У драматичних творах слова автора називаються ремарками.)

Наведемо приклад діалогу:

— Мамо! А чи сонце має діти?

— Має.

— А де ж вони?

— Де? а на небі... оті зірочки, що вночі сяють, то се діти сонцеві... (М. Коцюбинський).

§ 237

Розділові знаки
при прямій мові і словах автора

Пряма мова в тексті може виділятися трьома способами:

- а) береться з двох боків у лапки разом із знаком питання, знаком оклику, трьома крапками (крапка і кома виносяться за лапки): «*А я вже бачив день!*» — «*Коли?!*» — «*Не знаю.*» — «*Який же він?*» — «*Хороший! Дуже славний!..*» — «*Ет, — байдуже озвалася матуся, — то був не день, то сполох був, та й годі.*» (Леся Українка); цей спосіб оформлення прямої мови застосовується найчастіше під час передавання невисловлених думок, окремих невеликих реплік, під час цитування, згадування;
- б) у діалогах починається з абзацу, і перед нею ставиться тире, що характерне для передавання живого мовлення: — *Вставай, сину, підемо.*
Протираю од сну очі.
— *Куди, мамо?*
— *О, а хіба ти забув: підемо дивитись, як сонце сходить. Ти ж просив, щоб тебе збудили. Вставай!* — *підводить мене* (С. Васильченко);
- в) у драматичних творах пишеться після назви дійової особи і крапки:
Хл опчик. У мене вуха померзли...
На тал к а. Насунь шапку! (М. Старицький).

В усіх випадках пряма мова починається з великої букви.

Розділові знаки при словах автора вживаються по-різному залежно від того, де стоять слова автора. Якщо слова автора стоять:

- а) перед прямою мовою — після них ставиться двокрапка: *Уцілого війська девіз був один: «За волю, зарідну країну!»* (Леся Українка);
- б) після прямої мови — перед ними ставиться тире, крапка замінюється на кому (знак питання, знак оклику, три крапки на кому не замінюються): «*Скинсья, рибо,* — *думаю, — скидається риба*» (О. Довженко). «*Осьяйду!*» — *обізвалась Зима* (Леся Українка);

- в) у середині прямої мови — вони виділяються з обох боків комами й тире; проте якщо розрив робиться між двома реченнями, то після слів автора ставиться не кома, а крапка й тире: «*Мої друзі — вбогі бідолахи, — говорить Кармель, — от мої друзі!*» «*Яких же я людей бачу? — одказує Кармель. — Багатих та вбогих*» (Марко Вовчок); якщо ж у словах автора є дієслово чи інше слово на позначення мовлення, яке стосується наступної частини прямої мови, то після слів автора ставиться двокрапка й тире: — *Чи бачили таке!* — *сказав батько і, помовчавши, додав: — Готовий хлібороб, одним словом* (А. Головка).

Слова автора, коли вони стоять у середині чи після прямої мови, звичайно починаються з малої букви. Але якщо слова автора становлять певну додаткову інформацію, то тоді вони можуть починатися з великої букви: — *Ні-ні!* — *Злякався, відчув, як у нього мороз пішов поза спиною: — Ні-ні!* — *Впам'я-тізринула Лук'янівська в'язниця... Київське ОГПУ — НКВД... — Отак! Утікав, утікав і потрапив назад...* (І. Багрянний).

Якщо слова автора охоплюють пряму мову, то перед прямою мовою ставиться двокрапка, а після неї кома й тире або тільки тире: *Я кричу. «Хто в Бога вірує, рятуйте!»* — *а вони з обох боків шмагають* (О. Стороженко).

Якщо репліки беруться в лапки й записуються підряд без слів автора, то між ними ставиться тире: «*Мамо, — питаю, — то льони цвітуть?*» *А мати сміються: «То, — кажуть, — Дніпро.*» — «*А чого він такий синій?*» — «*Від неба,* — *кажуть*» (О. Гончар).

Заміна прямої мови непрямою

І Чуже висловлювання, передане від імені оповідача **разом** І із словами автора, називається **непрямою мовою**.

Коли чуже висловлювання передають від себе, тобто непрямою мовою, то слова автора роблять головним реченням, а

пряму мову — підрядним. Підрядне речення ставиться після головного і приєднується до нього:

- 1) якщо воно походить із розповідного речення — сполучниками *що, наче, ніби, мов*: *А дід каже, що колись комарі були великі* (О. Довженко). *Пан поїхав до міста й пожалівся, ніби Джеря бунтує громаду* (І. Нечуй-Левицький);
- 2) якщо воно походить із спонукального — сполучниками *щоб, аби, хай*: *Моліте Господа, дівчата, моліте Господа, щоб мати і вас отак не завдала за генерала, за палати і вас отак не продала* (Т. Шевченко). *Гринько проводжав Варвару й безперестанку намовляв її, аби йшла за нього заміж* (Л. Мартович);
- 3) якщо воно походить із питального — сполучником *чи* або сполучними словами *хто, що, який, чий, котрий, скільки, як, де, куди* і т. д.: *В степу, як і в морі, зустріли людину, не питають, чого вона тут і звідки* (О. Гончар). *Порадь мені, Зірнице-мати, де мені пари шукати* (Леся Українка).

При цьому:

- а) у непрякій мові змінюють особу займенників і дієслів відповідно до особи, від імені якої тепер передається чуже висловлювання: *«Я, коли виросту, теж садівником буду!»* — *не зводячи очей з дядька Степана, палко промовив Юрко* (І. Цюпа). — *Юрко, не зводячи очей з дядька Степана, палко промовив, що він, коли виросте, теж садівником буде;*
- б) у непрякій мові опускають вигуки, повторення, іноді — вставні слова, частки; а звертання — або опускають, або роблять підметами чи додатками: — *Мамо!* — *запитав Юра.* — *А чому дерева зелені?* {Ю. Смолич}. — *Юра запитав у мами, чому дерева зелені.* Або: — *Годі! Не віщуй, старий, невідь-чого!* — *гукнув хтось* (О. Кониський). — *Хтось гукнув до старого, щоб той не віщував невідь-чого;*
- в) після непрямого запитання знак питання не ставиться: *«Ну, чого ж тебе понесло в поле? Чого?»* — *допитувалась мати* (С. Васильченко). — *Мати допитувалась, чого його понесло в поле.*

§239

Інші способи
передавання чужого мовлення

Чуже мовлення може ще передаватися невластне прямою мовою, вільною прямою мовою, здогадною прямою мовою та у формі переказу.

Невластне пряма мова поєднує в собі властивості прямої й непрямої мови. Вона характерна для художнього та деяких жанрів публіцистичного стилю.

Як і пряма мова, вона висловлюється від імені того, хто говорить, і зберігає його мовні особливості. Проте в ній, як і в непрякій мові, замість форм першої та другої осіб, як правило, виступає форма третьої особи. Слів автора немає. Автор ніби ототожнюється зі своїм героєм. Ось як, наприклад, письменник передає думки свого героя невластне прямою мовою: *Підрубував учитель. Лівую рукою смакав дружний стовбурець, дужо відгинав убік і розмахував сокирою... З кожним таким помахом робився дедалі злішим. На себе. Передовсім на себе. Ана! А ось тобі. Ось! Падай викоріненою жертвою. Падай. Бо дурень. Бо його життя так нічого й не навчило. Нічого* (Б. Тимошенко).

На письмі невластне пряма мова ніяк не виділяється. Вона виступає переважно у вигляді групи емоційно забарвлених речень, які раптом чи поступово вклинюються в текст розповіді. Іноді навіть важко встановити, де вона починається і де закінчується: *Григорієві серце стискалось. Хотілось йому сказати цій матері, що немає вже того тихого краю, України тієї, ясної, сонячної. Що садки вишневі повирубвані, ріки збаламучені, степи сльозами обпоєні, і небо ясно людям потемніло... Але він мовчав. Нехай любить її такою, якою пам'ятає* (І. Багрянний).

Вільна пряма мова передає чуже мовлення у формі непрямої з вкрапленнями пунктуаційно неформленої прямої мови. Вона використовується в публіцистичному та науковому стилях для стислого викладу змісту чийогось виступу, статті тощо: *Але скільки треба мати зарозумілості, щоб викидати такі-от безвідповідальні словеса. От вам найсильніший удар по наших засадах. «Чи може» (пише Юринець) серйозний письменник порівнювати беззастережень Лютера — виразника слабії,*

кволю, нездібної ще до історичної творчості німецької буржуазії, Лютера, що віддавав селянство на поталу поміщику, — порівнювати з енергійною сміливою й цільною в своїх класових стремліннях постаттю Бебеля? (М. Хвильовий).

Здогадна пряма мова передає ймовірні думки якоїсь особи, що випливають з її вчинків, жестів, міміки. Вона вводить за допомогою вставного слова *мовляв* чи *мов*: *Він з усмішкою витягнув з кишені перев'язану мотузочком пачку грошей, підкинув її вгору, зловив і на митах показав: бери, мовляв* (М. Стельмах). *А деякі [жаби] позлазили на нього та ще й сміються звідтіля: — Не боїмось, мов, короля!* (Л. Глібов).

Під час передавання чужого мовлення у формі переказу можливі два випадки:

- а) чуже мовлення відтворюється більш-менш дослівно; тоді вживаються вставні слова на зразок *як кажуть*, *як сказав такий-то*, *як вважає такий-то*, *на думку такого-то*, *за словами такого-то* і под.: *Природа, як сказав Григорій Сковорода, — усьому початкова причина й рушійна сила;*
- б) чуже мовлення відтворюється в загальних рисах, передається лише його зміст; тоді воно оформлюється у вигляді додатка до дієслова-присудка із значенням говоріння чи думання: *Григорій Сковорода вважав природу початковою причиною всьому рушійною силою.*

§240

Цитати

і **Цитата** — це дослівно наведений уривок з якогось тексту і для підтвердження або ілюстрації тієї чи іншої думки.

Цитата обов'язково береться в лапки.

У цитаті не можна нічого змінювати, навіть розділових знаків.

Якщо цитата наводиться не повністю, то пропуски в ній позначаються трьома крапками: *Слово для Лесі Українки — це «гострий, безжалісний меч..., що здіймає вразі голови з теч».*

Цитування буває двох видів: у вигляді прямої мови й у вигляді непрямої мови.

Якщо цитата наводиться у вигляді прямої мови, то розділові знаки при ній ставляться так само, як і при прямій мові: *Шевченко був глибоко переконаний, що український народ порве кайдани колоніалізму, тому й заявляє: «Встане правда! встане воля!» «Борітеся — поборете!» — закликав він.*

Якщо цитата наводиться як складова частина в авторському реченні, то до неї ставляться такі самі вимоги, як і до непрямої мови (цитата береться в лапки й починається з малої букви): *Поета не лякає, що, може, десь у «снігуна чужині» доведеться йому загинути, «в неволі плачучи», умерти. Йому болить лише те, що «Україну злії люди присплять, лукаві, і в огні її, окрадену, збудять...»*

Якщо цитата подається у формі вірша, то вона в лапки не береться: *Тарас Шевченко вірив у велике майбутнє України й українського народу і палко закликав своїх земляків:*

*Гчужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь,
Бо хто матір забуває,
Того Бог карає,
Того діти цураються,
В хату не пускають...*

Вказівка на джерело, звідки вписано цитату, подається в дужках безпосередньо після цитати або у виносці внизу сторінки: *«Українське слово не просто заявило про своє воскресіння: воно довело на повен голос, що не підвладне ні русифікації, ні онімечуванню, ні мадяризації, що воно — велике слово великого народу»* (Харчук Борис. *Слово і народ // Мова рідна, слово рідне!*. — К.: Веселка, 1989. — С 155).

Поміркуйте

1. Що таке пряма мова і слова автора? Що таке діалог?
2. Як виділяється пряма мова на письмі в різних видах мовлення?

3. Як відокремлюються на письмі слова автора від прямої мови?
4. Які зміни стаються в словах автора і прямій мові під час передавання прямої мови непрямою?
5. Що являють собою такі способи передавання чужого мовлення, як невласне пряма мова, вільна пряма мова, здогадна пряма мова, переказ?
6. Як наводяться цитати і як вони оформлюються в тексті? Чи можна змінювати щось у цитаті?

СИНТАКСИЧНА ЄДНІСТЬ І АБЗАЦ

§241

Синтаксична єдність і її будова

Мета будь-якого мовлення — це створення тексту, більшого чи меншого за обсягом, залежно від потреби. Текст, звичайно, складається з окремих речень. Але щоб повно висловити якусь думку, якесь конкретне повідомлення, одного речення, як правило, замало. Думка чи повідомлення найчастіше висловлюються кількома реченнями, об'єднаними між собою спільним змістом і будовою.

Група з двох або більше граматично самостійних речень, пов'язаних між собою спільним змістом та будовою, що висловлює якесь одне розгорнуте повідомлення, називається **синтаксичною** (надфразовою) єдністю.

Кожна синтаксична єдність — ніби мініатюрний твір. Вона будується за моделлю: зачин -> розгортання думки чи повідомлення -> кінцівка.

У **зачині** висловлюється думка чи повідомлення в найзагальнішому вигляді. Це опорне речення, яке становить основу для подальшого викладу і є найбільш самостійним. Хоч не завжди: іноді воно без наступних речень може бути незро-

зумілим. А часом суть зачину викладається лише в якійсь частині першого речення або й у двох реченнях, як, наприклад, в уривку з «Повчання» Володимира Мономаха: *Що таке людина, як подумаєш про це? Велика розумом людина, та не може осягнути вона всіх чудес землі. Дивіться, як усе мудро влаштовано в світі: як небо влаштоване, або як сонце, або як місяць, або як зірки, і тьма, і світло, і земля як на водах покладена. Господи, завдяки волі твоїй! А звірі, а птиці різні, а риби всілякі! І цьому диву подивуємося, як створено людину і які різні та багатолікі людські обличчя; якби і всіх людей зібрати, то кожен має свій вид і образ обличчя. І тому подивуємося, як птиці небесні із раю-вирію летять, і перш за все до нашого дому, але не поселяються в одній країні, а сильні й слабкі розлітаються по всіх землях, щоб наповнилися щебетом ліси й поля. Все це дано людям на користь, на їжу і на радість їм.* Тут у перших двох реченнях (власне, у виразі *та не може вона осягнути всіх чудес землі*) висловлено основну думку (думку про багатство, різноманітність і досконалість світу) в її найзагальнішому вираженні з тим, щоб далі розвивати, конкретизувати її. Правильно визначений зачин допомагає читачеві повніше, глибше проникнути в суть подальших авторських міркувань чи замальовок, зорієнтуватися в змісті всієї розповіді.

У наступній частині — **розгортанні** — в одному або кількох реченнях розвивається чи пояснюється думка або описується подія, названа в зачині. Розгортання може по-різному стосуватися зачину, між ними можуть бути різні смислові зв'язки.

Інформація, висловлена в зачині, у розгортанні може доповнюватися, розширюватися, деталізуватися. Наприклад, у статті «Мовлення внутрішнє» з енциклопедії «Українська мова» у першому реченні дається визначення поняття, а в подальших — це визначення конкретизується, уточнюється, розвивається: *Мовлення внутрішнє — використання у процесах розумової діяльності психічних відображень мовних знаків — слів і речень — без вимовляння їх у голос і без писемної фіксації. Внутрішнє мовлення супроводжується прихованою артикуляцією мовних звуків, яка піддається інструментальній ресстрації. Внутрішнє мовлення як думання з опорою на образи мовних знаків відмежовують від пригадування повної форми якогось суцільного усного чи писемного тексту. Внутрішнє мовлення у процесі*

думання відрізняється від зовнішнього мовлення стислістю, уривчастістю, значним смисловим навантаженням окремих слів, можливістю заміни конкретних образів певних слів і словосполучень схематичними уявленнями про них чи про їхні функції у структурі думки. У зачині виділено основну ознаку розгляданого психічного явища: внутрішнє мовлення — це мовчазне вимовляння слів у процесі думання. У наступному реченні це визначення конкретизується, доповнюється: внутрішнє мовлення, хоч воно й мовчазне, проте відбувається з участю мовних органів (точніше — з участю ділянок мозку, відповідальних за роботу органів мовлення). У третьому реченні застерігається від сплутування цього явища з механічним пригадуванням завченого суцільного тексту. В останньому реченні розкривається характер і засоби внутрішнього мовлення.

Розгортання може являти собою пояснення, коментар чи тлумачення того, про що було сказано в зачині. Розглянемо, наприклад, будову такого уривка: *Мовно-культурний розвиток України відбувається викривлено, однобічно. Тут забезпечено право на вільний мовно-культурний розвиток національних меншин, зокрема чисельно найбільшої російської, але незабезпечено другої, необхідної для державної стабільності, вимоги лояльності російської національної меншини до державної мови і культури* (Л. Масенко). Тут у зачині висловлено думку про ненормальний мовно-культурний розвиток України. І це твердження залишилося б незрозумілим, голослівним, якби не було пояснення, даного в наступному реченні.

У розгортанні може аргументуватися, обґрунтовуватися, підтверджуватися судження, висловлене в зачині. Наприклад, в уривку *Значення Харкова в історії української культури, мови, духовності в цілому загальновідоме. Нагадаю, що з цим містом пов'язані творчі діяльність великого українського філософа поета Григорія Сковороди, який старокнижну літературну традицію доповнив зверненням до живого мовлення, а також творчість фундатора української художньої прози на живомовній основі Григорія Квітка-Основ'яненка і видатного мовознавця-славіста Олександра Потебні, що так по-синівському опікувався долею рідної мови. З ближчого до нас часу не можна обійти ренесансу української культури в 1920-і роки, де Харків як столичне місто відіграв провідну роль в утвердженні функціонування української мови* (В. Калашник) у зачині висловлюється

думка про важливу роль Харкова в національному житті України. І це положення далі аргументується згадкою про діяльність таких пов'язаних із Харковом видатних людей, як Григорій Сковорода, Григорій Квітка-Основ'яненко, Олександр Потебня, а також згадкою про українське відродження в 20-х рр. XX ст.

У розгортанні автор може висловлювати своє ставлення до явища, названого в зачині, давати йому певну оцінку, характеризувати його. Наприклад, в уривку із «Зачарованої Десни» О. Довженка опис переплітається з авторським захопленням: *До чого ж гарно й весело було в нашому городі! Ото як вийти з сіней та подивитись навколо — геть-чисто все зелене та буйне. А сад, було, як зацвіте весною! А що робилось на початку літа — огірки цвітуть, гарбузи цвітуть, картопля цвіте. Цвіте малина, смородина, тютюн, квасоля. А соняшника, а маку, буряків, лободи, укрупу, моркви! Чого тільки не насадить наша невгамовна мати.*

Між реченнями в синтаксичній єдності і, зокрема, між зачином та розгортанням можлива й інша смислова залежність — асоціації, принагідні зауваження, міркування, спогади, побажання тощо. Важливо тут лише те, щоб це впливало одне з одного, не розпорошувало увагу читача, не відводило її вбік від теми розмови, вкладалося в загальну логічну структуру всього тексту.

Що ж до побудови розгортання, то між окремими повідомленнями, реченнями, які містяться в ньому, може бути сурядна або послідовна залежність.

При сурядній залежності всі повідомлення однаково доповнюють думку чи розгортають опис, поданий у зачині, тобто вони називають одночасні, рівнозначні явища. Наприклад, в уривку

«Ще не вмерла і не вмер!»

Бо живе наша мова. Отже, живий наш дух, жива наша пісня, наша історія, наша єдність і одність.

Живе наша мова — із нами наші князі і гетьмани, наші письменники і вчені, наші державники і збройні оборонці.

Живе наша мова — із нами 15-мільйонна діаспора. Живе наша мова — і наш голос звучить у вселенському хорі народів.

Бо наша мова — це наша релігія, наша держава, наша мінувшина, наша надія, наше майбутнє.

Бо наша мова — це ми, українці, — добрий, чесний, працьовитий народ, що тисячоліттями живе на берегах Дніпра і Дністра, там, де була колиска індоєвропейських народів, де сформувався тип білої людини.

Бо наша мова — це наша пісня, а народ, котрий має таку пісню, нездатний чинити неспровоковане зло іншим народам.

Отож, не лише клянімося в любові до рідної мови, не лише плачмо над її долею, а працюймо для неї, вивчаймо, заглиблюймося у її походження й історію, поширюймо, пропагуймо її (В. Іванишин, Я. Радевич-Вінницький) основна думка — невмирущість України та її народу, висловлена в зачині, далі це положення розвивається, конкретизується низкою рівноправних щодо змісту висловів.

При послідовній залежності кожне наступне повідомлення доповнює, розвиває попереднє, впливає з попереднього. Наприклад, в уривку *Націоналізм — це антитеза, протидія шовінізму. Яка його перша ознака? Це — гуманізм, людяна основа. Він рятує, утверджує духовність і самобутність народу і кожної особи. Чи ж не тим рятує націоналізм людство від безбарвної одноманітності? Шовінізм же навпаки — самобутність народу знищує, уодноманітнює людей, гнітить їх скраву національну індивідуальність.*

То може, націоналізм — це інстинкт духовного самозахисту народу? Він не принижує, не нівечить, не пригнічує жодної іншої нації. Він спрямований на захист свого народу, його розквіт (С. Плачинда) кожне наступне речення розгортає, доповнює, конкретизує думку, висловлену в попередньому. Наступне речення без попереднього стає незрозумілим.

У чистому вигляді ці два способи побудови розгортання трапляються рідко. Найчастіше вони суміщуються, як, наприклад, у синтаксичній єдності *Стоїш посеред городу, задумався. І вже стоїш не просто серед городньої зелені, а у вирі таємниць, що оточують тебе своїми стеблами, листям, чутливими вусиками, гудинням, цвітом, розмаїтими запахами. І коли підносиш ногу, щоб вийти з городу, то пильно дивишся вниз, щоб не наступити на живу рослину* (Є. Гуцало), де перше й друге речення пов'язані сурядним зв'язком, третє — виражає послідовність дії.

У **кінцівці** робиться підсумок усього сказаного. Але кінцівка не обов'язкова. Зокрема, її не буває тоді, коли певна синтак-

сична єдність входить до якоїсь більшої синтаксичної цілісності.

Наприклад, у синтаксичній єдності *Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави* (Конституція України) перше речення становить зачин; друге і третє — конкретизують початкове положення, між ними сурядна залежність; у четвертому, яке тісно пов'язане з першим, — підсумовується сказане в попередніх реченнях синтаксичної єдності.

§ 242

Засоби зв'язку між частинами синтаксичної єдності

Речення, що входять до синтаксичної єдності, об'єднуються спільною темою і спільним предметом думки чи повідомлення. Послідовність розташування окремих речень, тобто логіка викладу, зумовлюється насамперед часовою, причиново-наслідковою послідовністю реальних чи уявних подій, послідовністю сприймання фактів, послідовністю суджень, у яких спочатку мають іти часткові судження, а потім — умовивід, тощо.

Наприклад, в уривку *Мова — це наша національна ознака, в мові — наша культура, ступінь нашої свідомості. Це форма нашого життя, життя культурної національності, це форма національного організування. Мова — душа нашої національності, її святощі, її скарб. І поки живе мова — житиме й народ як національність* (І. Огієнко) речення об'єднує в одну цілість спільна тема — роль мови в житті нації, спільний предмет розгляду — мова. Останнє речення пов'язане з попередніми ще і як висновок з усього досі сказаного.

В уривку *Нескінченними дерев'яними сходами до Лаври підіймалася юрба богомольців. Попередуй шовставний, кремез-*

ний козак середнього віку, в багатому жупані з кармазину. Обличчя його не вражало красою, але хто хоч раз бачив ці полум'яні іскристі очі, цей орлиний ніс і розмаяні вуса, той ніколи не міг забути їх. І постать, і хода козака виказували владну силу. Погляд темних очей був такий гострий, що проникав до найпотемніших куточків серця. При появі заporожця по дворищу пробігло помітне пожвавлення. «Залізник! Полковник Залізник!» — загомоніли навкруги (М. Старицький) в основу послідовності розташування речень покладено послідовність сприймання явищ — від широкої панорами до конкретної деталі в цій панорамі (юрба -> постать козака -> його обличчя -> погляд).

Зв'язок між реченнями в синтаксичній єдності здійснюється, крім того, й за допомогою граматичних засобів. Серед найважливіших граматичних засобів такого зв'язку виступають:

- а) займенники *він, цей, той, весь, такий, кожний* в усіх формах, прислівники *тут, там, тоді* і под., що вказують на предмети, ознаки, обставини, названі в попередніх реченнях: *Нема нічого на світі лучшого і Богу милішого, як серце матері до своїх діточок! Скільки б їх у неї не було, чи десятком Бог благословив, чи тільки одним, усі для неї рівні, кожного любить, усіх рівно пестує, за всяким рівно вбивається. Дев'ять здоровенькі край неї, потішають її, а одно морищить, кисне, недуже: вже вона за ним вбивається, тужить...* (Г. Квітка-Основ'яненко);
- б) лексичні повтори: *Людська вихованість немислима без людської вдячності. Якщо людині бракує почуття вдячності, вона холодний, бездушний егоїст* (В. Сухомлинський);
- в) синоніми й синонімічні вислови: *Уселі багною наче сказала: що ти з неї одну ногу витягнеш, то вона до другої присмокчеться, випустати не хоче. Що ти каляжеш обминеш, то попередурозлий море чекає; берегів не видно, і дна не вгадаєш. То Юрко догадався ліщину з ліси витягнути, міряв оті баюри, щоб по шию не шубовснути...* (Є. Гуцало);
- г) різні сполучні засоби, як, наприклад, слова й вислови */, та, та й, але, однак, проте, і все ж, і тому, і ось, і*

водночас, і навіть, тоді, зрештою, крім того, наприклад, зокрема, ось чому, адже, до того ж, більше того, таким чином, отже, тобто, по-перше, по-друге, з одного боку, з іншого боку, як уже говорилося, як було сказано, словом, коротше кажучи, річ у тім що, йдеться про те щоб, досить сказати що тощо, які ставляться на початку наступних речень: Своєї мови рідної і свого рідного звичаю вірним серцем держіться. Тоді з вас будуть люди як слід, тоді з вас буде громада шановна. І вже на таку громаду ніхто своєї лапи не положить (П. Куліш);

- г) однакові видові та часові форми дієслів-присудків: *Коли лежиш в полі лицем до неба, вслухасишся в многоголосу тишу полів, то помічаси, що в ній щось є не земне, а небесне. Щось наче свердлить там небо, наче струже метал, а вниз спадають тільки дрібні, просіяні звуки. Ниви шумлять навколо і заважають...* (М. Коцюбинський);
- д) неповні, усічені речення, пропущені члени яких встановлюються з попередніх речень (такі речення поза текстом незрозумілі): *Я почав розказувати йому те, що мимохідь поклатося мені на думку. Про Слона, який раптом утратив спокій. Про джунглі, по яких ходив він наче сам не свій, і про те, що ніхто не зміг знайти ліку на його журу. Про те, що сонце вже було в його очах не оранжеве, а фіолетове, що зелене виблідло і листя пожовтіло, хоч у джунглях ніколи не буває жовтого листя* (Вал. Шевчук);
- е) єдність місця й часу: *Недалеко од Богуслава, коло Росі, в довгому покрученому яру розкинулось село Семигори. Яр в'ється гадюкою між крутими горами, між зеленими терасами; од яру на всі боки розбіглись, наче гілки дерева, глибокі рукави й поховались десь далеко в густих лісах. На дні довгого яру блищать рядками ставочки в очеретах, в осоці, зеленіють левади...* (І. Нечуй-Левицький).

Правильне розташування й поєднання речень у синтаксичній єдності увиразнює думку, робить її чіткішою, дохідливішою, зрозумілішою.

§ 243

Абзац

Абзац позначає набагато довшу паузу, ніж вона звичайно буває між двома реченнями, що стоять поряд. На письмі абзац позначається відступом вправо в новому рядку тексту.

Поділ тексту на абзаци полегшує його сприйняття, дає змогу виділити в ньому суттєві моменти і, зрештою, надає йому певного забарвлення. Зокрема, текст, поділений на дрібніші абзаци, справляє в основному враження швидшої й напруженішої дії, ніж текст, поданий великими абзацами. І навпаки, коли автор хоче передати щось повільне й гнітюче, він і абзаци робить важкими.

Абзац не слід ототожнювати із синтаксичною єдністю. Одна синтаксична єдність може охоплювати два або й три абзаци, і навпаки, в абзаці може бути дві або більше синтаксичних єдностей.

І все-таки певна залежність між поділом тексту на абзаци і поділом на синтаксичні єдності існує: чим точніше обидва поділи накладаються один на одного, тим гармонійніше звучить увесь текст.

Поміркуйте

?

1. У тексті (текст доберіть на свій розсуд) виділіть синтаксичні єдності й визначте в них характер смислових зв'язків між зачином і розгортанням.
2. Дослідіть, у яких текстах — наукових чи художніх — між реченнями в синтаксичній єдності переважає сурядний зв'язок, а в яких — підрядний.
3. Як за змістом пов'язані між собою зачин і кінцівка в синтаксичній єдності?
4. Які є змістові й граматичні засоби зв'язку між реченнями в синтаксичній єдності?
5. Чи існує залежність між поділом тексту на синтаксичні єдності й абзаци?

Університету
Львівська
Академія

(писок рекомендованої літератури)

- Великий* тлумачний словник сучасної української мови / Уклад, і голов, ред. В. Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001.
- Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П.* Граматика української мови. — К.: Рад. школа, 1982.
- Вихованець І. Р.* Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. — К.: Либідь, 1993.
- Ганич Д. І., Олійник І. С.* Словник лінгвістичних термінів. — К.: Вища шк., 1985.
- Головащук С. І.* Складні випадки наголошення: Словник-довідник. — К.: Либідь, 1995.
- Жовтобрюх М. А.* Українська літературна мова. — К.: Наук. думка, 1984.
- Загітко А. П.* Теоретична граматики української мови: Морфологія. — Донецьк, 1998.
- Загітко А. П.* Український синтаксис: Науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс: Навч. посібник. — Ч. 1, 2. — К., 1996.
- Історія української мови: Хрестоматія / Упорядники С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко.* — К.: Либідь, 1996.
- Козачук Г. О., Шкурятяна Н. Г.* Практичний курс української мови: Посібник. — 2-е вид. — К.: Вища шк., 1994.
- Кочерган М. П.* Вступ до мовознавства: Підручник. — К.: ВІД «Академія», 2000.
- Мацько Л. І., Сидоренко О. М.* Українська мова: Посібник. — 2-е вид. — К.: Либідь, 1996.

273403

Пономарів О. Д. Стилiстика сучасної української мови: Підручник. — К.: Либiдь, 1993.

Словник синонiмiв української мови: У 2 т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та iн. — К.: Наук, думка, 1999—2000.

Словник труднощiв української мови / Д. Г. Гринчишин, А. О. Капелюшний, О. М. Пазяк та iн.; За ред. С. Я. Ермоленко. — К.: Рад. школа, 1989.

Словник української мови: В 11 т. — К.: Наук, думка, 1970—1980.

Сучасна українська лiтературна мова: Вступ. Фонетика / За заг. ред. І. К. Бiлодiда. — К.: Наук, думка, 1969.

Сучасна українська лiтературна мова: Лексика. Фразеологiя / За заг. ред. І. К. Бiлодiда. — К.: Наук, думка, 1973.

Сучасна українська лiтературна мова: Морфологiя / За заг. ред. І. К. Бiлодiда. — К.: Наук, думка, 1969.

Сучасна українська лiтературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І. К. Бiлодiда. — К.: Наук, думка, 1972.

Сучасна українська лiтературна мова: Підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та iн.; За ред. А. П. Грищенка. — 2-е вид. — К.: Вища шк., 1997.

Сучасна українська лiтературна мова: Підручник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та iн.; За ред. М. Я. Плющ. — 3-е вид. — К.: Вища шк., 2001.

Сучасна українська мова: Довiдник / Л. Ю. Шевченко, В. В. Різун, Ю. В. Лисенко; За ред. О. Д. Пономарiва. — 2-е вид. — К.: Либiдь, 1996.

Сучасна українська мова: Підручник / О. Д. Пономарiв, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та iн.; За ред. О. Д. Пономарева. — 2-е вид. — К.: Либiдь, 2001.

Тоцька Н. І. Сучасна українська мова. Фонетика. Орфоепiя. Графiка i орфографiя: Посiбник. — К.: Вища шк., 1995.

Українська мова: Енциклопедiя. — К.: «Українська енциклопедiя», 2000.

Український правопис / НАН України, Ін-т мовознавства iм. О. О. Потебнi; Інститут української мови. — К.: Наук, думка, 2002.

Фразеологiчний словник української мови: У 2 т. / Уклад. В. М. Бiлоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та iн. — К.: Наук, думка, 1993.

Шевельов Ю. Українська мова в першiй половинi двадцятого столiття (1900-1941): Стан i статус. — Б. м.: Сучаснiсть, 1987.

Шкуратяна Н. Г., Шевчук С. В. Сучасна українська лiтературна мова: Навч. посiбник. — К.: Лiтера, 2000.

Ющук І. П. Вступ до мовознавства: Навч. посiбник. — К.: Рута, 2000.

Ющук І. П. Мова наша українська: Статтi, виступи, роздуми. — К.: ВiЦ «Просвiта», 2001.

Ющук І. Я. Практикум з правопису української мови. — 5-е вид. — К.: Освiта, 2002.

Навчальне видання

Ющук Іван Пилипович

Українська мова

Художник *О. Г. Григiр*
Художньо-технічне редагування *Т. О. Шур*
Коректори *Л. Ф. Іванова, А. І. Бараз*
Комп'ютерна верстка *О. Е. Гутмин*

Піди, до друку 12.06.2003. Формат 84x108 1/32. Папір офсетний № 1. Гарн. Тайме. Друк офсл.
Ум. друк. арк. 33,60. Ум. фарбовіб. 34,02. O&P-ВИД. «ріс 31,98.
Тираж 5000 пр. Вид. № 4110. Зам. № 4-83.

Видавництво «Либiдь»
01004 Київ, вул. Пушкінська, 32

Свідоцтво про державну реєстрацію № 404 від 06.04.2001
Віддруковано на ВАТ "Білоцерківська книжкова фабрика",
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.